Панас Мирний

Т. 1

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

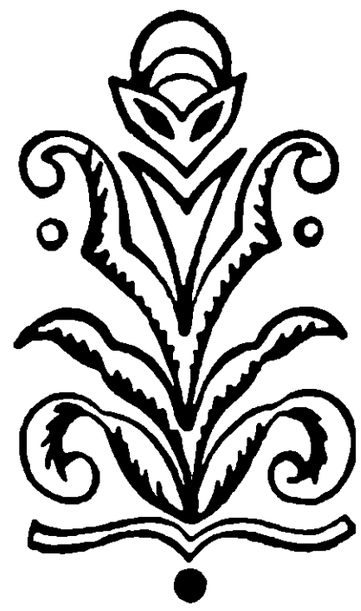

ПАНАС МИРНИЙ

(П. Я. РУДЧЕНКО)

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У СЕМИ ТОМАХ

КИЇВ — 1968

Редакційна колегія:

М. Д. БЕРНШТЕЙН,
Н. О. ВИШНЕВСЬКА, С. Д. ЗУБКОВ,
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, Є. П. КИРИЛЮК,
М. Є. СИВАЧЕНКО (голова)

ПАНАС МИРНИЙ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПОВІСТІ
ТА ОПОВІДАННЯ

У1
М63

Редактор тома
Є. П. КИРИЛЮК

Упорядкування та примітки
М. Л. МАНДРИКИ
та К. М. СЄКАРЄВОЇ

Вступна стаття
М. Є. СИВАЧЕНКА

Панас Мирний. Фото. 1870.

ПАНАС МИРНИЙ
І ДОЛЯ ЙОГО ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

В історію української дожовтневої літератури Панас Мирний увійшов як видатний письменник-реаліст, митець великого епічного таланту, прозаїк-новатор.

Історичну заслугу Мирного слід бачити передусім у тому, що він значно розширив межі і можливості реалістичного методу, незмірно підняв українську прозу, збагатив її жанрово, відповів на суспільну потребу створення в рідній літературі соціального роману і повісті з народного життя.

Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (співавтор — І. Білик), «Повія», повісті «Лихі люди», «Лихо давнє й сьогочасне» та ін., для яких характерним є художній синтез, відображення масштабних життєвих явищ, соціальних суперечностей кріпосницької і буржуазної дійсності, глибинних зрушень у народному житті й свідомості, повнота людських характерів, стали справжніми романами й повістями віку, вершиною критичного реалізму в українській літературі другої половини XIX ст.

Мирний — один із тих українських письменників, у творчості яких найяскравіше виявились особливості розвитку української революційно-демократичної прози. Нещадна критика буржуазно-поміщицького ладу, зривання всіх і всіляких масок з панівних «верхів», послідовне і безкомпромісне відстоювання інтересів трудящих мас, проповідь демократичних і соціалістичних ідеалів виповнюють усю художню спадщину видатного повістяра.

Як художник-мислитель, Мирний прагнув збагнути об'єктивні закономірності життя, соціальну суть кожного його прояву. З усієї творчості письменника випливає той очевидний революційний висновок, що суспільний лад, який грунтується на приватній власності, на класовому антагонізмі, на гнобленні людини людиною, який нівечить і занапащає здорові народні сили, не має права на існування, мусить бути повалений, замінений ладом новим, справедливим і гу-

манним, позбавленим поділу на «моє» і «твоє», заснованим на рівності й братерстві.

В силу історичних та конкретних умов особистого життя Мирний не дійшов до усвідомлення того, що робітничий клас є найреволюційнішим класом суспільства, що без союзу з робітничим класом і без його керівництва самі селяни не зможуть перемогти царизм і поміщиків. Саме цим пояснюється стихійна революційність Мирного, утопійність його поглядів на соціалістичне майбутнє. Проте Мирний завжди залишався чесним художником, людиною, якій протягом усього життя властива була віра в кінцеву перемогу народу над чорними силами старого світу, в торжество правди і справедливості.

Хоч за життя Мирний у національному письменницькому сузір'ї був визнаний зіркою першої величини, його творчість — і це сумна правда! — не стала здобутком читацького загалу. Головну причину цього факту слід вбачати в гнобительській політиці російського царизму, спрямованій на удушення української культури.

У час, коли Мирний розпочинав свою літературну путь (кінець 60-х—початок 70-х років), на Наддніпрянській Україні не було жодного українського друкованого органу. Тому-то молодий письменник дебютував за межами царської Росії, у єдиному на той час українському друкованому органі — львівському народовському журналі «Правда», де з'явилися його оповідання «Лихий попутав» (1872), нарис «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» (1874) та повість «П'яниця» (1874).

Треба сказати, що названі твори на тлі тогочасної убогої «правдянської» белетристики були дуже помітні, свідчили про прихід у літературу великого таланту. Вони відразу привернули до себе увагу, викликали схвальні оцінки прогресивних літературно-громадських діячів і невдоволення рутинерів-народовців, переважно галицьких попів з їх фарисейським вихованням, допотопними естетичними поняттями і смаками. Коли в «Правді» з'явилося оповідання «Лихий попутав», в котрому показувалася сумна доля дівчини-покритки, розкривалося інтимне життя героїні (перше почуття кохання, сценки спокушення, почуття в стані вагітності, пологів та ін.), народовці-рутинери, які з відразою ставилися до літератури реалістичного напряму і дивилися на літературу тільки як на «спосіб уморальнення народа», зняли гучний скандал, оголосили оповідання аморальним, обурювалися його реалістичною мовою тощо.

Втім, читачі, що знайомилися з оповіданням «Лихий попутав», нарисом «Подоріжжя...» — цим зразком достовірного опису побуту українського селянства в перше пореформене десятиріччя, смілнвого викриття «ревучих» суперечностей тогочасного життя, вдумливого соціального аналізу окремих його потворних явищ, повістю «П'яниця»,

яка відображала нещасне життя дрібного чиновника, «маленької людини»,— так і не знали, хто був справжнім автором цих творів; на сторінках «Правди» вони з'явилися без будь-яких підписів, цілком анонімно.

Та що говорити про читачів!.. Про автора «Лихий попутав», «Подоріжжя...», «П'яниці» нічого не знали і ті, хто ці твори редагував («під взглядом правописним») та друкував. Коли відомий західноукраїнський літературно-громадський діяч, фольклорист і діалектолог М. Бучинський, з інтересом прочитавши оповідання «Лихий попутав», зацікавився його автором і звернувся до Б. Пюрка і В. Навроцького, які в той час входили до складу редакційного комітету «Правдн» і були посвячені в редакційні таємниці, то від першого почув: «Автора «Лихого попутав» не знаємо», а другий висловив здогад, що автором, можливо, є І. Нечуй [1].

Псевдонімно та анонімно на сторінках «Правди» виступають у цей час і інші письменники з Наддніпрянської України, оскільки, як писав М. В. Лисенко, «в нас на Вкраїні доволі одного погуку, щоб чоловіка з місця скасувати і пустити без шматка хліба» [2].

Хоч на 70-і рокн у Мирного були вже справжні злети таланту, художні речі першорядної ваги, ім'я письменника все ще залишалося невідомим. У зв'язку з сумнозвісним Емським указом 1876 р. майже п'ять років (1875—1880) перележував у рукописові епохальний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні»?. Так само в рукописові перележував і розпочатий цикл оповідань «Як ведеться, так і живеться». Щоправда, двоє оповідань з цього циклу — «День на пастівнику» та «Батьки», як засвідчує І. Франко, — були 1878 р. надіслані до Львова для друкування в журналі «Громадський друг», але світу не побачили, бо австрійськнй уряд скоро закрив цей перший український революційно-демократичний журнал [3].

Створена Мирним 1875 р. соціально-психологічна повість «Лихі люди», що відгукувалася на голосні суспільні події часу — революційний рух народннків-сімдесятників, відзначалася безкомпромісним осудженням самодержавного ладу та його охоронців, возвеличенням образів «нових людей», їхніх революційно-демократичних ідеалів, новаторською формою,— так само не могла з'явитися в межах Російської імперії і тільки 1877 р. заходами М. Драгоманова була надруковаиа в Женеві, але знову ж таки — анонімно.

Чи потрапляв цей твір з далекої Женеви на Україну? Можна

---

[1] Див.: Акад. К. Студинський, Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр., К. — Х., 1931, стор. 447, 510.

[2] Там же, стор. 106—107.

[3] Іван Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910, стор. 200.

з певністю твердити, що повість «Лихі люди» в її женевському виданні розповсюджувалася в Галичині. Сюди вона переправлялася разом з революційно-народницькими брошурами з метою соціалістичної пропаганди. Відомий український громадсько-політичний діяч і один з перших пропагандистів економічного вчення К. Маркса на Україні С. А. Подолинський (він же автор революційно-народницьких брошур: «Про хліборобство», «Про багатство та бідність», «Парова машина») писав про це: «Уже в 1877 г. вышла новая серия народных социалистических книжек на украинском языке. В числе прочих были следующие: «Як наша земля стала не наша...», «Про хліборобство»... Эти брошюры, наравне с некоторыми другими, и, например, «Лихі люди», повесть из жизни украинской молодежи, «Рассказ старого хозяина» — польская переделка «Про багатство та бідність», были распространяемы между крестьянами в разных местностях Галичины» [1].

А втім, не тільки галицькі читачі, знайомлячись з повістю «Лихі люди», нічого не знали про автора, а й автор не відав про літературне життя свого твору, який М. Павлик поставив «обіч найліпших європейських творів новішої реалістичної школи» [2].

Ширшому колу освічених людей псевдонім загадкового українського письменника (а не його справжнє прізвище) стає відомим аж у 80-і роки, коли у видаваному М. Старицьким альманасі «Рада» (1883, 1884) за підписом «Панас Мирний» були надруковані перші дві частини знаменитого роману «Повія» та два образки — «День на пастівнику» і «Батьки» — з циклу «Як ведеться, так і живеться», коли за тим же підписом 1886 р. з'явилися у Києві комедія «Перемудрив» та перша скромна збірка письменника «Збираниця з рідного поля».

Спроба Мирного включити до «Збираниці з рідного поля» і повість «Лихі люди», яка на цей раз з цензурних міркувань була перейменована в «Товариші», не мала успіху. Сумнозвісний царський цензор-українофоб В. Рафальський, той самий, що, за словами О. Кониського, «довів цензуру до поліцейсько-сискного бюро, а звання цензора постановив зарівно з званням жандарма-сищика» [3], ознайомившись 1886 р. з рукописом цієї повісті, не тільки поклав на неї сувору заборону, посилаючись на те, що вона «зображує в найбезвідраднішому, жахливому стані соціальний лад російського су-

---

[1] С. Подолинскнй, Социалисты-украинцы в Австрии, 1877, стор. 7.

[2] «Друг», 1877, № 5, стор. 81.

[3] О. Я. Конисьний. Думки і помітки, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 108, № 136, арк. 88—89.

спільства», не тільки висловив велике здивування вчинком автора, який звернувся до цензури з проханням «надрукувати подібні сцени», а й намірявся притягти автора «Товаришів» до відповідальності [1].

Коли на початку 80-х років цей же В. Рафальський здобувся на примірник виданого 1880 р. в Женеві роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», на титулі котрого стояли псевдоніми його авторів: «П. Мирний та І. Білик», і знаючи, що І. Білик — це І. Рудченко, на той час чиновник для особливих доручень при Київському генерал-губернаторі Дрентельні, він, Рафальський, подав донос на І. Рудченка, звинувачуючи останнього в пропаганді соціалізму і доводячи цей «гріх» тим, що І. Рудченко надрукував у Женеві «революційний роман». Донос Рафальського, як свідчить сучасник, «наробив Рудченкові великої халепи, а ще більше переполоху! Добре, що він міг доказати, що сей «революционный» роман пропустила була в 1876 р. російська цензура і що в Женеві його надруковано без його волі» [2].

Якщо останнє сказано Рудченком з мотивів самооборони (він таки причетний до надсилання роману в Женеву), то щирий він в першому — на друкування роману «Хіба ревуть воли...» справді був даний цензурний дозвіл ще 1875 р. У дозволі вказувалося на чимало місць, які підлягали вилученню. Майже всі ці вилучення не потрапили і до дублікату, а отже, й до тексту женевського видання роману. Робилося це І. Біликом свідомо, з метою не закрити дороги романові в межі російської імперії, зокрема на Наддніпрянську Україну. Думалося І. Біликові й інше: опущення всіх місць з тексту роману, на які вказувала цензура, буде і для нього, і для його брата важливим козирем, серйозним виправдувальним аргументом за умов, коли над цим романом, при його появі в імперії, нависнуть «чорні хмари». Так воно й сталося. До того ж за І. Рудченка вступився ліберальний Дрентельн.

Незважаючи на те, що цензура серйозно порізала текст роману, вилучила з нього місця, в яких виявлялася зневага до царя, були згадки про повстання декабристів, про революцію 1848 р. в Угорщині, про «бунти» селян під час проголошення реформи 1861 р., мала місце вбивча сатира на панів-земців та губернське чиновництво (сцена бенкету), все ж основа роману, його матеріалістична своєю суттю соціально-філософська концепція, що й визначала революційну тенденційність твору, не були зруйновані.

На підставі листування М. Драгоманова з І. Франком, М. Павликом та іншими літературно-громадськими діячами можна говорити,

---

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 776, оп. 20, од. зб. 28, ч. III, 1886, арк. 39—40 звор.

[2] О. Я. Конисський, Думки і помітки, арк. 88—89.

що певна частина невеликого тиражу книжки окремнми невеликими посилками була переправлена в Галичину, хоч і тут, як свідчив І. Франко, жандарми дуже часто конфісковували її. Значно гірше стояла справа з переправкою видання на Наддніпряиську Україну. Відразу потрапивши до списку видань, заборонених «до обігу і передруковування в Росії», роман «Хіба ревуть воли...» на Наддніпрянській Україні у 80—90-х роках обертався в лічених примірниках.

Автор «Очерков истории украинской литературы XIX столетия», що вийшли 1884 р. в Києві, київський професор М. І. Петров, хоч і знав про існування роману «Хіба ревуть воли...», називав його «одним из лучших и законченных произведений автора», приєднувався до думки тих, хто відводив йому «видное место в украинской литературе», але водночас признався: «Мы, впрочем, не имели возможности прочитать этого романа». Не мав можливості цей історик літератури прочитати і ранні твори Мирного — «Лихий попутав» та «П'яниця», отож, говорив про них тільки «кое-что», та й то «с чужих уст». Що ж до повісті «Лихі люди», то про неї М. І. Петров і не чув. Дещо детальніше він характеризував перші дві частини роману «Повія», друковані в «Раді». Що творчість Мирного була для М. І. Петрова (та й ие тільки для нього!) маловідомою (і це, повторюємо, вже у середині 80-х років), свідчить і те, що в «Очерках...» розділ про творчість Мирного за обсягом був у чотири рази менший за розділ про творчість О. Стороженка, майже такий самий, як розділи про творчість О. Афанасьєва-Чужбинського, М. Петренка, П. Думитрашко-Райча, П. Раєвського та ін.

Як тут не згадати відоме критичне зауваження: «...Степень внимания, уделенного г. Петровым различным украинским писателям, не всегда соответствует их значению, и место, отведенное им, не пропорциональное важности». Дуже слушні, справедливі слова! Належать вони другому київському професорові М. П. Дашкевичу, авторові «Отзыва о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», який став відомим не тільки тому, що був відзначений імператорською Академією наук, надрукований нею як «Отчет о двадцать девятом присуждении иаград графа Уварова», а головно тому, що своєю грунтовністю (за обсягом він майже не поступався «Очеркам...»), свіжим поглядом на багато явищ української літератури, особливо ж своєю фактологічною стороною в ряді моментів переріс рецензовану киигу.

Багатющим знанням професора М. П. Дашкевнча як історика української літератури XIX ст. подивується й сучасний читач. А що ж все-такн цей непересічний учений зиав про Мирного? В його «Отзыве...», що з'явився 1888 р., про письменника, який уже мав у своєму активі оповідання «Лихий попутав», повісті «П'яниця»,

«Лихі люди», романи «Хіба ревуть воли...», «Повія» (перші дві частини), розпочатий цикл «Як ведеться, так і живеться», комедію «Перемудрив», не було сказано жодного слова.

Отож у 80-х роках повість «Лихі люди» та роман «Хіба ревуть воли...», що являли собою видатні явища української літератури загалом, української революційно-демократичної прози зокрема, в межах Російської імперії не були навіть об'єктами літературно-критичного розгляду.

У Галичині, щоправда, з статтею про романи «Хіба ревуть воли...» виступив народовець В. Барвінський («Незамічена повість з українського життя», «Діло», 1882), але ця його стаття не розкривала об'єктивного значення роману Мирного і Білика для української літератури, містила чимало суб'єктивістських оцінок та довжелезних цитат. Якраз із приводу цієї статті І. Франко пізніше висловився, що всю її сіль становили «просторі виписки».

Тим часом на Наддніпрянській Україні, особливо в пору лютої суспільної реакції 80-х років, важко було (та й ніде) сказати слово навіть про ті твори Мирного, яким пощастило пробитися крізь рогатки царської цензури. Єдиним тут друкованим органом була «Киевская старина», якій дозволялося друкувати історико-джерелознавчий та почасти етнографічно-фольклорний матеріал. Отож, щоб у 1883 р. пробитися на сторінки «Киевской старины» з дуже короткою, всього на кілька сторінок, літературно-критичною замітkою про першу частину роману «Повія», щоб обеззброїти царських цензорів, які вже надто пильнували за «Киевской стариной», за додержанням нею свого профілю, В. Горленкові довелося немало викручуватися і мудрувати, зрештою, висунути такий аргумент: якщо новочасна історична наука не бажає плентатися у хвості, задовольнятися самим протоколюванням зовнішніх фактів і прагне стати на шлях поглибленого вивчення певного історичного моменту, певної суспільної моралі, напрямів думок, вона повинна більше уваги звертати на художню літературу, передусім на реалістичний роман, ставити його на одному рівні з історичними документами. «Повторяем эту азбуку для тех,— заокруглював критик свій аргумент,— кому могло бы показаться странным появление в историческом журнале строк, посвященных бытовому роману...»

І треба сказати, що в історичному журналі «Киевская старина» першій частині роману «Повія», яка щойно з'явилася в друкові, В. Горленко присвятив у прямому розумінні рядки, щоправда, рядки дуже змістовні. З особливим натхненням, проникливістю і неабиякнм літературно-критичним блиском відізвався він про Мирного — напрочуд глибокого знавця народного життя, письменника, наділеного «замечательным талантом душевного анализа», неабияким

вмінням відтворити характер простої людини, її свідомість, всі вигини її внутрішнього світу, в найпростіших сценах найпростішими словами досягти високого трагізму. Тут же В. Горленко зауважував, що хоч Мирного мало знає читаюча публіка, він не новак в українській літературі, бо уже дав блискучі свідоцтва свого обдарування. «Известен роман его, напнсанный в сотрудничестве с другим писателем, вышедшнй за границей»,— в межах можливого говорив В. Горленко про роман «Хіба ревуть воли...» (звісно, не згадуючи його назви) і далі додавав: «Это пронзведенне рано или поздно должно быть возвращено родной литературе и занять в ней видное место».

Це передбачення справдилося, але аж через два десятиліття, коли роман «Хіба ревуть воли...» під перемінованою з цензурних міркувань назвою — «Пропаща сила» — 1903 р. був надрукований на сторінках того ж таки історичного журналу «Кневская старина». Власне, тільки в цей час — майже через три десятиліття після написання (1875) — видатний роман Мирного і Білика побачив світ на рідній землі і тільки тепер по суті став літературно-громадським фактом.

Подібні випадки, що говорять про випадання творів українських письменнників з природного літературного процесу, про дуже запізнілу появу цих творів у світ, яка вимірюється багатьма роками, навіть десятиліттями, були в історії української дожовтневої літератури не поодинокими. Для цієї літератури, всіляко переслідуваної і люто гнобленої, вони становнлн типове явище. Всім відомо, з яким великим запізненням з'явилися друком повісті Шевченка, роман Свидницького «Люборацькі», одне з кращих оповідань Мордовця «Старці», значна частина поетнчної спадщини Руданського.

Серед українських письменників дожовтневої порн, твори яких довго залежувалнся в рукописах, з великим запізненням доходили до друкарського верстата, Мирний став чи не найпершим: з запізненням на три рокн була надрукована «Казка про Правду та Кривду» (1886—1889), на чотнри — новела «Лови» (1883—1887), на шість — повість «Лихо давнє й сьогочасне (1897—1903), майже на десять — драма «Лимерівна» (1885—1892), на тринадцять — оповідання «Морозенко» (1885—1898), «Дума про військо Ігореве» (1883—1896), на вісімнадцять — нарис «Серед степів» (1885—1903).

Кожний з названих тут творів має свою сумну цензурну історію. Сувора правда життя лякала царських цензорів у нарнсі «Серед степів», оповіданні «Морозенко», повісті «Лихо давнє й сьогочасне». «Соціалістичні ідеї» знаходили недремні царські слуги в драмі «Лимерівна», в «Казці про Правду та Кривду». Не кращим був стан справ з друкуванням творів Мирного і в Галичині: деякі там таки довгенько маринувались («Лнмерівна», «Дума про військо Ігореве»),

а, наприклад, блискуча новела «Лови», що містила вбивчу сатиру на «героя» суспільної реакції 80-х років — царського жандарма-сищика, кілька років переходила від одного друкованого органу до іншого, у всякому разі не могла з'явитися в галицькому журналі «Зоря», оскільки редактори цього журналу — люди консервативні й «архіцнотливі» — побачили в новелі «неморальний зміст».

Ще В. Горленко з приводу ранніх творів Мирного «Лихий попутав» та «П'яниця» справедливо зауважив, що оскільки вони, з'явившись на початку 70-х років у малотиражній галицькій «Правді», потім довгий час (понад десятиліття) не виходили окремим виданням, то вже на початку 80-х років становили раритети, були відомі «только небольшому числу завзятых книжников». Приблизно така ж картина була і з творами Мирного 80—90-х років. Вони також з'явилися у малотиражних журналах, альманахах та збірниках і, як правило, не виходили окремими виданнями.

Лише на початку XX ст. — напередодні і в час першої російської революції 1905—1907 рр., коли дещо послабли цензурні утиски,— Мирному пощастило здійснити видання збірки своїх творів. Йдеться про так зване «віківське» видання творів письменника у трьох томах, з яких том перший (1903) містив «оповідання, приповісті та іншу дрібницю» («Лихий попутав», «П'яниця», «Лови», «Як ведеться, так і живеться», «Казка про Правду та Кривду», «Морозенко», «Лихо давнє й сьогочасне», «Серед степів»); том другий (1905) — роман «Пропаща сила» («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»); том третій (1907) — драматичні твори («Перемудрив», «Лимерівна», «Згуба»).

В одній із рецензій на перший том цього видання («Киевская старина», 1903, квітень) відзначалося, що «читающая украинская публика давно с нетерпением ожидала издания полного собрания сочинений П. Мирного» і що «наконец, первый том такого издания появился». Втім, це був даремний оптимізм. Пнльніше зацікавлення історією «віківського» видання показує, що хоч Мирний і справді мріяв видати свої твори якомога повніше, але цього йому зробити не пощастило.

Відзначимо найперше, що царська цензура, як і 1886 р., наклала заборону на повість «Лихі люди», перейменовану в «Товариші». Хоч сам Мирний висловлював побоювання, що цензура не пропустить новелу «Лови», але вона заборонила... «Думу про військо Ігореве», що викликало у письмеиника немале здивування: «Це справді більш чим дивно. Хоч би це був переклад з чужеродної мови, а то самостійну переробку на нашу мову давнього «Слова о полку Ігореве» заборонено! Якби хто раніш про це сказав,— я б тому тричі плюнув у вічі, щоб не брехав. А тепер — приходиться

вчуватн це, яко сущу правду і помнритися з такою оказією, бо нічого другого не прнрозумієш». А прнрозуміти що-небудь і справді не можна було, бо ганебний Емський указ 1876 р. залишався в дії, а згідно з ним заборонялося друкуватн переклади українською мовою. У зв'язку з цим до «віківського» видання, хоч того й бажав Мирний, не увійшли й інші переклади, зокрема «Король Лір» Шекспіра, «Дума про Гайявату» Лонгфелло. Збідненим у «віківському» виданні вийшов і том драматургії, який, згідно з планами письменника, повинен був містити ще й містерію «Спокуса». Що тут воля автора була грубо порушена видавництвом «Вік», добре видно з листа Мирного до Г. І. Маркевича від 25 грудня 1908 р. В цьому листі Мирний писав: «Кажуть, либонь, у «Новій раді» (збірник на спомин покійному Старицькому) надрукована моя «Спокуса», котру я давав у 3-ю книжку своїх творів і котру, не знаю через віщо, не поміщено там. Хто дав її без мого дозволу у «Нову раду» — не знаю. Таке тепер, як бачите, настало: усякий як хоче, так і ворочає твоїми працями, не питаючи того, чи згоден на це той, хто робив!» Зрештою, зауважимо, що «віківське» видання своїх творів Мирний планував аж на п'ять томів, до одного з яких мав увійти давно очікуваний читачами роман «Повія», але цього твору до даного видання письменник так і не встиг підготувати. На неодноразові нагадування видавців надіслати роман для друкування Мирний — людина, завжди переобтяжена службовими обов'язками,— всякий раз відповідав майже стандартною фразою: «Щодо «Повії», то про неї приходнться тільки сказати: ох! Багато з нею мороки, а часу мало».

Мирний брав участь у внробленні композиції видання, додержуючись жанрово-хронологічного прннцнпу (щоправда, цей принцип не всюди чомусь витриманий), у спеціальному «Покажчикові» (ми б тепер сказали — проспекті) визначнв склад бидання, висловив свої вимоги щодо зовнішнього оформлення томів, їх «штибу», формату, навіть шрнфту.

Немало попрацював Мирний і над підготовкою текстів своїх творів. Він передавав видавництву «Вік» переглянуті і поправлені першодруки, ряд автографів, що побували в цензурі, з окремих творів виготовляв списки, в яких дуже часто поправляв «що-небудь», отож просив їх зберігати, оскільки вони після остаточного доопрацювання текстуально різнилися від попередніх списків та чернеток. Подеколи давалися письменником і вказівки щодо вибору основного тексту того чи того твору. Скажімо, про драму «Лимерівна», текст якої для сцени перероблявся М. Старицьким та М. Заньковецькою, Мирний говорнв: «Лимерівну» треба друкувати так, як вона в мене написана, а не так, як грають».

Батьки Панаса Мирного. Фото. 1889.

Звісно, що в цій нелегкій, кропіткій праці над підготовкою текстів творів для «віківського» видання з боку Мирного, переобтяженого чиновницькою службою, знесиленого сімейними клопотами, були допущені недогляди. Так, наприклад, уже після одержання першого тома своїх творів Мирний висловлював жаль, що свого часу не прочитав пильно вже процензурованого рукопису «П'яниці» — «і через те там випали такі помилки, що не впораєш, про що ведеться річ».

Значно серйозніший недолік був допущений при підготовці тексту роману «Хіба ревуть воли...». Роман цей у «віківському» виданні друкувався за текстом женевського видання, тобто без поновлення тих багатьох вилучень, що були зроблені цензурою ще 1875 р. Можливо, Мирний при підготовці тексту роману «Хіба ревуть воли...» і поновив би ці вилучення, але сталося так, що в цей час він не мав цензурного примірника, отож писав видавцям: «Волів» переписуйте (за текстом женевського видання. — *М. С.*), бо цензурований список їх не в мене, а в старшого брата, його ж тепер немає в Петербурзі — поїхав по службі аж у Сибіру. Та, певне, він і не дасть свого списку».

А чому, власне, не дасть? Справа в тому, що І. Рудченко на той час остаточно порвав усякі зв'язки з українською літературою, фольклористикою і етнографією, став вірним царським служакою, членом ради міністерства фінансів. Йому, колишньому злиденному різночинцеві, що свого часу так палко уболівав за долю «брата Савки», так запопадливо трудився як учений і письменник, багато попрацював над створенням роману «Хіба ревуть воли...», тепер, у час першої російської революції, було «и жалко, и стыдно, и обидно» від того, що Чорноморський флот відмовився стріляти в «Потемкина». Над усе тепер І. Рудченко боявся «социальной революции». Як видно з інших листів Мирного, І. Рудченко після вагань, після вибору зручного моменту зробив поступку братові-«праведнику», дав дозвіл на друкування роману «Хіба ревуть воли...» в зібранні творів, хоч без поновлення «червоних» місць, всього того, що колись викреслила цензура.

При всьому тому, що «віківське» видання було важливою подією у творчій біографії Мирного, підбивало певні підсумки праці письменника, його — це видання — і щодо повноти, і в цілому ряді моментів щодо якості тексту годі вважати зразковим, авторитетним, таким, в якому знайшла повний вияв авторська воля.

Не слід перебільшувати вагу «віківського» видання і в справі популяризації творчості Мирного: тираж його не перевищував двох тисяч.

Факти ці змушують багато над чим замислитись. І найперше — згадати слова В. І. Леніна: «Толстой-художник відомий мізерній

меншості навіть в Росії»[1]. Це ж саме ще з більшою підставою можна сказати про Мирного — письменника нації, яка за умов царизму зазнавала нечуваного своєю жорстокістю і безглуздістю гніту. Та багатомільйонна маса трудящих, що її важке життя, страждання й боротьбу, думи і помисли Мирний з такою правдивістю відобразив у своїх творах, так нічого й не знала про ці твори. Творчість Мирного в дорадянський час була відома лише отій «мізерній меншості», небагатьом освіченим людям, переважно — інтелігентній «еліті».

Та й представники цієї «еліти», навіть ті з них, що були спеціалістами з історії української літератури, пильно студіювали Мирного, не мали про нього таких відомостей, які тепер має кожний школяр. Про двох істориків української літератури — М. І. Петрова і М. П. Дашкевича — вже говорилося. Згадаємо ще третього — Ом. Огоновського, автора кількатомної «Історії літератури руської». Ця праця навіть у час появи (90-і роки XIX ст.) багатьох подивляла своїми відсталими методологічними засадами, примітивним способом трактування літературних явищ. Про це не раз слушно писав І. Франко, який водночас сказав, що «ми повинні бути вдячними Огоновському за те, що він перший з муравлиною пильністю стягнув докупи масу біографічного й історико-літературного матеріалу, задля якого його праця довго ще не стратить своєї вартості»[2].

Так ось цей невтомний історик-«мураха» стягнув чимало матеріалу і до розділу «Панас Мирний», переповів у ньому — хай часто з наївними комеитарями — зміст майже всіх на той час друкованих творів Мирного, навіть і тих, що вийшли у Женеві і становили раритети, але ж був безсилий що-небудь сказати про особу письменника, про його життя; відтак він зазначав, що в історії рідної літератури Мирний як особа залишається нещасливим винятком, що «годі подати біографію» його, «годі побачити його духового обличчя». Може, Ом. Огоновський, такий запопадливий до писаиия біографій інших письмеиників, на цей раз полінувався? Ні, він навіть звертався до Мирного з проханням надіслати відповідні матеріали про своє життя, але на це йому письменник відповів: «Про своє життя не подаю Вам ніякої звістки, бо думаю, що не в йому вага й сила, а в моїх працях, що до сього часу появилися у світ або ще коли-небудь появляться. Лермоитов про се гаразд колись сказав: «Поэт! что в имени твоем?!»

Про те, що Мирний, його життєва й творча путь, всі складності й аиомалії цієї путі були мало відомі або й зовсім не відомі представникам інтелігентної «еліти», засвідчує й стаття українського

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 283.

[2] І. Франко. Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди, Львів, 1910, стор. 73.

критика С. Русової «Старе й нове в сучасній українській літературі», що спочатку з'явилася в «Русской мысли» (1903), а потім в українському перекладі в «Літературно-науковому вістнику» (1904) разом з полемічними нотатками І. Франка. С. Русова в надто рожевому світлі показала тогочасний стан української літератури, місцями злегковаживши конкретно-історичним принципом при розгляді й оцінці ряду літературних явищ, творчих постатей, зокрема й Мирного. Так, наприклад, роман «Хіба ревуть воли...», що був иадрукований 1903 р. «Киевской стариной», вона прийняла як... літературну новинку. На цю грубезну помилку С. Русової І. Франко у своїх полемічних нотатках вказував аж двічі і зрештою зазначав, що названий роман був написаний «рівно 30 літ тому назад» і що для теперішнього часу він є «майже археологія»,— словом, таким твором, який з надзвичайно великим запізненням включається в літературний процес, стає літературно-громадським фактом і фактором тоді, коли українська проза у своєму розвитку знаходиться вже на новому етапі.

В дореволюційний період про Мирного та його творчість найоб'єктивніші й найвдумливіші оцінки висловив І. Франко. Мирний для І. Франка — великий епічний талант, «одна з найвизначніших сил української літератури», «найвизначніший повістяр», який у своїх полотнах дає широкі малюнки народного життя, «обіймає з однаковою силою типи людові, як і типи з інтелігенції», «визначається особливо влучною характеристикою дійових осіб та поглибленням їх психології» [1]. Говорячи про розвиток реалістичиої школи в українській літературі 70—80-х років, І. Франко підкреслював, що «школа та зрозуміла задачу літератури і метод літературної праці далеко ширше, ніж попередня... Повісті Мирного, особливо ж «Хіба ревуть волн, як ясла повні?», «Повія» (недокінчеиа) — ось найцінніші і справді тривкі здобутки літературні сеї школи» [2]. Беручн до уваги, що видатні твори Мирного з великим запізненням включалися в літературний процес, доходнли до читачів, а найзнаменитіший роман «Повія» так і не був повністю надрукований, І. Франко зазначав, що всі ці сумні факти ие дозволили Мирному «зробити на громаду такий вплив, якого можна було иадіятися від його великого таланту» [3].

Сам Мирний до кінця життя з достойним подиву ригоризмом намагався бути непізнаним, невідомим. рішуче заперечував проти рекламування свого імені, не давав згоди на розкриття своєї біографії, справжнього прізвища, на публікацію фотопортрета. Най-

---

[1] Іван Франко, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 198.

[2] «Життя й революція», 1926, № 9, стор. 44.

[3] І. Франко, Молода Україна, стор. 40.

скромніший із скромних, він вважав себе «недостойным тех прославлений, какие создались вокруг имени Мирного». Не особиста слава — ота «шинкарка п'яна», а «діло, справжнє діло» — доля гнобленого трудящого народу, його щасливе майбутнє, повний розквіт його матеріального добробуту, його духовних сил, його культури, літератури — повсякчас і невідступно клопотали голову письменника. Мирний вірив, що в майбутньому широке визнання знайде і його творчість. Незадовго до смерті він писав: «Пускай, когда я умру (а жить мне, вероятно, осталось уже недолго), люди дознаются, кто я и что доброго сделал для своей родины, если только действительно сделал что доброе».

У своїх сподіваннях письменник не помилився. За умов Радянської влади, коли в основу художньої політики лягло ленінське вчення про класичну спадщину, яка стала здобутком народу, одним із могутніх засобів духовного і морального виховання радянських людей, творчість Мирного, як і творчість інших прославлеиих художників минулого, зажила новим життям.

Як свідчать дані Книжкової палати УРСР, за роки Радянської влади на Україні було здійснено 108 видань творів Мирного загальним тиражем понад 4 млн. примірників. Серед иих є і кількатомні зібрання творів письменника, і однотомники. За останні 50 років 23 рази видавався роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», 19 разів — «Повія».

Тепер творчість Мирного вийшла далеко за національні межі. Якщо до революції російською мовою був перекладений тільки один твір Мирного (нарис «Среди степей» — «Вестник Европы», 1915), то в пореволюційні роки в перекладі російською мовою було здійсненио 15 видань творів українського романіста, серед яких бачимо чотиритомне «Собрание сочинений» (Гослитиздат, 1951), «Избранное» (Гослитиздат, 1951), «Избранные произведения» (Гослитиздат, 1953). Близько десяти разів в перекладі російською мовою з'являвся роман «Повія» (спочатку під назвою «Гулящая», потім — «Уличная»). Здійснено також видання окремих творів Мирного мовами азербайджанською, латиською, литовською, молдавською.

В останні десятиліття Мирний став відомим і за межами нашої країни. Найвидатніші його твори перекладені на мови чеську («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — «Stračeńa sila», 1953), словацьку («Повія» — «Pobehlica», 1960; «Lymerivna», 1960), болгарську («Повія» — «Блудница», 1960).

Перші важлнві кроки, пов'язані з науковим, головне — текстологічиим внвченням і виданням літературної спадщини Мириого, було зроблено уже в 20-і роки, особливо ж після того, як основну частину його особистого архіву родииа письменнинка передала на

державне зберігання. Архів цей відразу привернув увагу дослідників, дав їм можливість розгадувати таємниці творчості видатного романіста, що, на жаль, залишалася і маловідомою і мало вивченою.

Тут передусім слід згадати Є. Рудинську, яка на основі рукописних матеріалів з архіву Мирного зайнялася вивченням історії тексту роману «Хіба ревуть воли...». Вона дійшла висновку, що прижиттєві видання — і женевське, і «віківське» — були неповними, позбавленими тих численних місць, що їх ще 1875 р. вилучила царська цензура. 1925 р. Є. Рудинська вперше здійснює повне видання роману Мирного і Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (Книгоспілка, тт. 1—2), при цьому правильно обирає основний текст — остаточну редакцію, власне виготовлений І. Біликом чистовий автограф 1875 р., той самий автограф, що побував у цензурі і що його не мав змогу роздобути Мирний при підготовці для «віківського» видання. Є. Рудинська поновила цензурні викреслення (хоч не відновила місць, викреслених авторами з цензурних міркувань), а також супроводила це видання післямовою, в якій стисло розповіла про історію виникнення роману Мирного й Білика, визначила його головніші редакції, в основному правильно відповіла на давнє питання (воно цікавило ще дореволюційних істориків української літератури, зокрема й І. Франка), що саме зробив кожен з двох авторів.

Мирному, як уже було сказано, так і не пощастило за життя побачити повністю надруковану «Повію». Вперше всі чотири частини роману з'явилися 1929 р. в п'ятому томі шеститомного зібрання творів Мирного, підготовленого Інститутом Тараса Шевченка і здійсненого Державним видавництвом України. Підготовка повного тексту «Повії» становила нелегке завдання. Справа в тому, що роман не мав цільнозведеної остаточної редакції, а мав, власне, остаточні редакції частин — першодруки (перша і друга частини, розділи I—V третьої частини), чистовий автограф (розділи VI—X третьої частини), виготовлений невідомою рукою список четвертої частини. Науковий співробітник Інституту Тараса Шевченка І. Ткаченко при підготовці першого повного видання «Повії» правильно обрав найавторитетніші текстові джерела, вперше дав цільнозведену редакцію тексту всього роману. Проте цей текст ще був далекий від досконалості. У ньому не було поновлено цензурних вилучень, повторено помилки й неточності першодруків та списку, окремі стилістичні правки, зроблені в першодруках першої і другої частин І. Біликом, прийнято як авторські, допущено ряд невиправданих купюр тощо.

Загалом шеститомне зібрання творів було помітним кроком у науковому освоєнні літературної спадщини Мирного. У цьому видан

ні, що включало в основному завершені твори письменника і було розраховане на «широкі читацькі маси», бачимо перші спроби при підготовці текстів творів опертися на архівні матеріали та першодруки, глибше пізнати історію їх, подати коментарі, де містилося чимало корисних для свого часу текстологічних відомостей, хоч, на превеликий жаль, зовсім обминалося питання про вибір джерел основного тексту вміщуваних творів. Тому-то видання було «сліпим», таким, яке не давало відповіді на питання, за яким текстом друкувався той чи той твір. Були властиві йому й інші істотні вади, що, звісно, залежало і від недостатнього рівня вивчення літературної спадщини Мирного, і від невиробленості наукових принципів видань письменників-класиків.

У справі наукового освоєния творів Мирного мало суттєвого було зроблено в 30-і роки. Щоправда, популярних видань і в це десятиріччя з'явилося немало. Та, як правило, редактори їх виходили за межі своїх повноважень, самоуправно хазяйнували в літературній спадщині Мирного, опускаючи з його творів цілі епізоди, правлячи мову. Це грубе свавілля пояснюється насамперед иизькою едиційною культурою редакторів, яким бракувало конкретно-історичного підходу до оцінки явищ дореволюційного минулого, а також і художніх творів, що відображали ці явища.

Подібна антинаукова практика проявлялася і пізніше, в перше повоєнне десятиріччя. Свідченням цього можуть бути випущені 1949 р. Держлітвидавом України «Вибрані твори» Панаса Мирного в двох томах. Заява упорядника цього видання про те, що при підготовці текстн творів «звірено з рукописами», є, м'яко висловлюючись, блефом. Насправді у текстах повсюди пальці знать від хазяйнування упорядника, який, керуючись суб'єктивними смаками, різав, препарував, правив...

Рішучий поворот у науковому дослідженні і виданні творів Мирного почався з 1949 р., коли український радянський народ і всі братні народи Радянського Союзу відзначили знаменну дату — 100-річчя з дня народження видатного українського письменника-реаліста.

У зв'язку з столітнім ювілеєм з дня народжения Мириого була розпочата підготовка зібрання творів письменника у п'яти томах. Здійснювала цю роботу група наукових співробітників Іиституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, очолювана редакційною колегією в складі О. І. Білецького (голова), О. К. Бабишкіна, М. С. Грудницької та М. П. Пивоварова.

Без сумніву, це п'ятитомне зібрання творів Мириого, випущене Видавництвом АН УРСР протягом 1954—1955 рр., становило віху в практиці видання творів видатного повістяра.

В процесі підготовки п'ятитомника була проведена значна текстологічна робота. Готуючи видання, зокрема романи «Хіба ревуть воли...», «Повія», повісті «Лихі люди», «Лихо давнє й сьогочасне», ряд оповідань, драму «Лимерівна» та ін., упорядники зверталися до авторитетних джерел — чистових і чорнових автографів, прижиттєвих видань, пильно вивчали цензурні матеріали, листи тощо.

Звісно, що в такій складній роботі не обійшлося і без певних промахів, ба навіть істотних помилок, викликаних рядом причин — все ще недостатньо глибоким вивченням історії тексту окремих творів, браком чітко визначених, науково обгрунтованих принципів мовного редагування. Допущено було і невиправдані купюри (наприклад, у тексті роману «Хіба ревуть воли...»), на що вказувала критика (див.: І. Кухалашвілі, Творча спадщина письменника.— «Радянська Україна», 16 жовтня 1956 р.). Слушними були зауваження критики і про те, що в коментарях траплялися нечіткі формулювання, іноді дуже приблизне датування творів.

Що ж до складу видання, то воно було найповнішим з усіх, які коли-небудь з'являлися. Щоправда, упорядники все-таки цілком не врахували того «Покажчика» (авторського проспекту), що його Мирний подавав до «віківського» видання. У п'ятитомнику, наприклад, не були вміщені філософська містерія «Спокуса», переклади «Короля Ліра» та «Думи про Гайяватy», словом, ряд праць, що їм письменник надавав немаловажного значення і хотів бачити в зібранні своїх творів.

Та все-таки п'ятитомник мав чимало такого матеріалу, який у попередніх виданнях не знаходив місця. Мова йде передусім про листи. У п'ятитомнику було вміщено 68 листів письменника, із яких більша частина (близько 40) публікувалася вперше. Значення цих листів важко переоцінити. Вони — надійне, першорядне джерело дорогоцінних відомостей про обставини життя Мирного (зважмо, що він весь час прагнув зберегти incognito), про риси його вдачі й характеру, про його соціальні, естетичні й етичні погляди. Немало цінного матеріалу дають ці листи і для розв'язання багатьох питань творчості видатного повістяра, його здійснених і нездійснених творчих задумів, цензурних історій цілого ряду його творів тощо.

У тому ж плані, що й про листи, слід говорити про щоденники Мирного. До даного видання вони також включалися вперше. Писані в пору ранньої молодості, ці щоденники (перший датується 1865, другий — 1870 роком) дають яскравий матеріал для розуміння біографії письменника і формування його світогляду.

Новиною в п'ятитомникові були й статті та промови Мирного, більша частина яких раніше не публікувалася. Йдеться, зокрема, про статті, в яких письменник говорив про свою безмірну любов до

Шевченка, висловив в основі своїй матеріалістичні думки про мову, її походження та збагачення в процесі суспільного розвитку.

Свого часу І. Франко писав про Мирного: «Невеселі життєві обставини, становище підрядного урядника в невеликім губерніальнім місті Полтаві було, мабуть, причиною, що Мирний писав дуже небагато і часто мовчав цілими роками»[1]. Що в творчому житті письменника були малопродуктивні роки, про це він і сам говорив. А наскільки вірною була теза І. Франка про те, що Мирний писав «дуже не багато»? Коли судити по друкованій продукції Мирного, тій, що з'явилася за час його майже півстолітньої творчої діяльності, то висловлена І. Франком теза відповідатиме істині, а коли звернутися до архівних матеріалів письменника, що в цілому добре збереглися, то ця теза вимагатиме певних коректив.

Упорядники п'ятитомника якраз і ставили своїм завданням внести такі корективи, так чи інакше спростувати уяву про Мирного як про малопродуктивного письменника. З цією метою до п'ятитомника було введено чимало раніше невідомих творів, які з різних причин залишилися незавершеними. У п'ятитомнику незавершені прозові твори становили приблизно четверту частину за своїм обсягом.

Таке помітне розширення масиву прози було фактом з усіх поглядів позитивним. П'ятитомник розширював уяву про Мирного та його творчість, доводив, що Мирний написав багато більше, ніж про це було відомо, що серед його незавершенних речей є чимало цікавих задумів. Та водночас цей п'ятитомник і викривлював творче обличчя письменника тим, що введення незавершеної прози було зроблено без належного наукового такту, всупереч науковим вимогам радянської текстології, з порушенням авторської волі.

В чому це виявилося? Передусім у такому зовсім не другорядному моменті, як композиція видания, як розміщення матеріалу. Так, наприклад, у першому і четвертому томах п'ятитомника всі твори Мирного — і завершені, і незавершені, і ті, що їх він сам включав до видання своїх творів, і ті, яких він через незакінченість, необробленість ніколи не думав випускати у світ,— йшли вперемішку, в єдиній хронологічній послідовності. Показовим щодо цього є перший том. Ось його зміст: «Палійка».— «Лихий попутав».— «Народолюбець».— «П'яниця».— «Рід».— «[Родина Бородаїв]» («Пасічник». — «Яків Бородай». — «Замчище». — «Визвол»). — «Злодій». — «Лихі люди».

Як бачимо, три завершені твори Мирного — «Лихий попутав», «П'яниця», «Лихі люди», що стали класичними, принесли Мирному

---

[1] Іван Франко, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 198.

славу талановитого письменника, були, фігуральио висловлюючнсь, втоплені в водах иезавершеиої прози.

Таке розміщеиия матеріалу в першому томі п'ятитомиика явио суперечило авторській волі, що її дуже легко виявити з компоиуваиия письмеником «віківського» видаиия, де перший том містив тільки завершеиу «малу прозу». Тим часом, упорядиики п'ятитомиика, всупереч авторській волі, розпочинали перший том розшукаиою в архіві «Палійкою» — одиим з раииіх оповідаиь, звісио, ие позбавленим іитересу (передусім з точки зору формуваиня Мирного як соціального письмеиииика, як захисиика всіх кривджеиих і упосліджеиих), та все-таки иезавершеиим, ие у всіх деталях продумаиим, не очищеиим від иатуралістичиих сцеи, з иадумаиою розв'язкою.

За «Палійкою» вже йшло оповідаиия «Лихий попутав», яким Мириий так успішио дебютував у прозі і про яке пізиіше говорив: «„Лихий попутав" — это первый рассказ, заставивший обратить всех виимание иа меия, как иа талаитливого писателя». Відомою є висока оціика цього оповідаиия, висловлена І. Фраиком, В. Горлеиком, Б. Позиаиським, Б. Грічеиком та іишими критиками. Здається, ие потрібно багато говорити про те, чому Мириий, продумуючи композицію «віківського» видаиия, відкривав парад своїх творів саме оповіданиям «Лихий попутав».

А далі, за завершеиим оповідаииям «Лихий попутав», зиову йшло иезавершеие (сюжетио) оповідаиня «Народолюбець» — цей, за влучиим виразом О. І. Білецького, своєрідиий підготовчий етюд до повісті «Лихі люди», після якого подавався уже завершеиий, «читабельиий» твір — повість «П'яиіця», котру сам Мириий у зібраині творів ставив після «Лихого попутав».

Щоб читач добрався до класичиої повісті «Лихі люди», котра була етапиою як у творчій біографії Мириого, так і в історії української літератури, йому спершу пропоиувалося озиайомитися з речами, що мають історико-літературие зиачеиия, можуть бути цікавими передусім спеціалістам: оповідаииям «Рід» — одиим із розділів иезакіичеиого великого твору «Сколихиув», иаписаиим иачорио циклом «[Родииа Бородаїв]» та оповідаииям «Злодій», до остаточиої обробки тексту якого Мириий так і ие повертався.

Зауважимо, що в комеитарях до першого тома упорядиики чомусь ие зиайшли за потрібие бодай коротко висвітлити літературио-текстологічиу історію оповідаиия «Злодій», а водиочас і з'ясувати питаиия, чому Мириий ие брався за остаточну обробку цього твору, а отже, й ие пропоиував його до друку. Натомість «Злодій» подавався тут як твір закіичеиий. Як «закіичеиий», «окремий твір» було схарактеризоваио і оповідання «Рід». Коли б ці твори були насправді викіичеиі, то вже ж би Мириий не тримав їх у «шкатулі»,

а віддав би до друку, тим більше, що на нього, особливо в кінці 90 — на початку 900-х років, частенько насідали різні видавці альманахів та збірників.

Будь-яке запрошення взяти участь у тому чи тому альманасі, збірникові — суща морока для Мирного. «З усіх усюдів,— писав він на початку 1903 р.,— пристають до мене дати що-небудь задля збірників, що то там, то там думають складати. Цими днями одібрав листа з Одеси: он як просять! А в мене нічого готового немає, хоч перепадися!» Не нову цільну річ, а уривок з третьої, ще не друкованої частини «Повії», озаглавлений «Сумною спогадкою», надсилає він до Одеси для альманаху «Багаття» (Одеса, 1905). Того ж таки 1903 р. з тієї ж таки третьої частини роману «Повія» бере Мирний ще один уривок (під назвою «Закльовує») і надсилає для збірника в честь І. Нечуя-Левицького, при цьому бідкаючись перед укладачами про те, що в нього «як на лихо, мало чого готового є», що він думав «із чого-небудь старого виковиряти сяку-таку дещицю», але не спромігся цього зробити.

А ось щиросерде признання Мирного, висловлене Я. Жарку у зв'язку з запрошенням М. Коцюбинського взяти участь в альманасі «Хвиля за хвилею»: «Горе мені, та й людям зо мною! Вони думають, що в мене літературного добра цілі оберемки. Гріх сказати, щоб його й не було. Є трохи, оже або дуже велике, або ще не танцювалося, або — у голові і серці гвіздком стремить, а виявити його — переложити на папір — нема часу. Не знаю, що його й робити». Самому ж М. Коцюбинському Мирний писав: «Що тільки мені дати Вам? Може б що й знайшлося із того, що лежить у шкатулі, та жде часу, коли мені зайво буде як слід причепурити, та як подумаю, що треба його самому перепнсувати, а часу на се немає, то від нудьги аж голову схилиш».

З наведених фактів видно, що «шкатула» Мирного не була пустою, містила немало літературного «добра», щоправда, не викінченого, не готового, такого, що потребувало часу для обробки, і що часу такого письменник не мав. Пускати ж у світ, на очі читача сирі, недоопрацьовані речі не було в характері винятково вимогливого Мирного, котрий про себе говорив:

«Я по натурі великий пунктатор і до своїх творів,— все мені здається, що не так. От через це я і не приспічаю: хай вилежиться та вистигне, як та овощ на деревині. Та ще й після того нехай пополеже, щоб улежалося, як те яблуко у льоху. Якщо отак вилежане візьмеш та прочитаєш знову, і здається воно тобі смачним, то, певне, і другим буде до смаку. А як самому не смачне — то знову його положиш на вилежку. Скажете: що так воно і зогниє! Бува. Бува,

що й справді зогниє. Тільки мені здається, що краще хай зогниє, ніж таку кислицю подать людям, що від неї усі щелепи набік зверне».

В цих словах яскраво відбилась вдача митця, його спосіб творчої праці, його висока відповідальність перед читачем, а, зрештою, і його авторська воля, зважати на яку необхідно всім, хто бере на себе відповідальність видавати літературну спадщину письменника.

Наведемо ще одне висловлювання Мирного, що має принципове значення для вироблення концепції видання його творів. Через два роки після того, як було закінчено «віківське» видання, а також в основному була завершена і робота над лебединою піснею — романом «Повія», 60-річний Мирний, підводячи підсумки свого творчого життя, говорив з властивою для нього образністю: «Все, що довелося нажати за оцю пору,— зложено в копи, звезено в стоги, вимолочено, провіяно... Чисте зерно пішло поміж люди, зосталася тільки солома та полова... («Робота», 1909).

Отож Мирний поділяв усе ним написане на дві частини, обом їм щодо якості давав не однакову оцінку. Сам письменник — найвимогливіший з вимогливих — не дав нам прикладу «чисте зерно» звалювати в одну купу з «соломою та половою», як це зробили упорядники п'ятитомника. Це можна було б ілюструвати і прикладами з четвертого та п'ятого томів. Так, наприклад, у п'ятому томі разом з остаточно завершеними драматичними творами — «Лимерівною», «Перемудрив», «Згубою», що їх Мирний бажав пустити «між люди»,— була надрукована і драма «У черницях», яка залишилася у чорновому варіанті. Що цей твір з погляду самого Мирного не вважався остаточно завершеним, виразно засвідчує історія «віківського» видання. Для нього з драматичних творів Мирний планував «Лимерівну», «Перемудрив», «Згубу», «Спокусу», при цьому бідкався, що том за обсягом виходить невеликий, менший від перших двох, в одному з листів навіть прохопився фразою: «Може цей том і буде менший від других, та що ж робити, коли тільки й є». Будь драма «У черницях» викінчена, хіба б Мирний не включив її до малого обсягом третього тома? Натомість у Мирного навіть з'являлася думка поповнити третій том власним перекладом чужого драматичного твору, у зв'язку з чим він писав видавцеві: «Можна буде додати, якщо хочете, переклад «Короля Ліра», щоб побільшити том».

Зауважимо, що включения перекладу Шекспірового «Короля Ліра» до тома, котрий містив оригінальні драматичні твори (хай і такі, що, за винятком драми «Лимерівна», не піднімалися понад середній рівень), Мирний, як це видно з інших його листів, не вважав найкращим виходом із становища, найліпшим розташуванням матеріалу. Зрештою, в третьому томі «віківського» видання «Король Лір» не був надрукований. Думається, що тут, як і у випадку з

«Думою про військо Ігореве», дозвіл на друкування котрої не дала царська цензура, мав значення все ще діючий Емський указ. Сумніву нема, що у виданнях наукового типу ця драма повинна вміщатися, хоч, як ми в тому переконані, не в одному ряду з остаточно викінченими творами (вперше зразок такої публікації дав І. Ткаченко — див.: Панас Мирний, Твори, т. 6, ДВУ, 1929), а в спеціальному розділі, призначеному для невнкінчених творів.

Безсумнівне історико-літературне значення драми «У черницях» слід вбачати як у її змісті (творові цьому властиве антиклерикальне спрямування, різкий осуд духовного рабства, заклики скасувати «ті установи, що поділили людей на багатих і бідних, можних і заможних»), так і в історії її виникнення. Ця драма народжувалась разом з «Лимерівною», мала становити її логічне продовження. Власне, Мирний, як це довів С. Д. Зубков, мав спочатку намір написати об'єднані єдиною ідеєю, спільними персонажами три твори: «Лимерівна», «У черницях», «На Запорожжі», події яких хронологічно відносилися до XVIII ст., до часів передгайдамацького і гайдамацького руху та зруйнування Січі. Про останню п'єсу, крім загального плану, не маємо більш точних відомостей.

Що ж до «Лимерівни», то над нею Мирний трудився дуже багато, в процесі неодноразової переробки і вдосконалення позбувся буйної романтики, надав п'єсі реалістичного звучання, від подій далекого історичного минулого залишив «ріжки та ніжки», сповнив твір духом сучасної йому пореформеної доби. Хоч драма «Лимерівна» і має ремарку: «Коїться в другій половині XVIII віку», але це не що інше як протицензурний громовідвід, флер. Втім, царські цензори виявилися проникливими бестіями. Вони розгадали цей маскувальний прийом, отож вказали, що хоч автор і відносить відображувані в «Лимерівні» події до XVIII ст., але яких-небудь історичних відомостей («крім двох-трьох згадок про гайдамаків») драма не містить, натомість її дійові особи «своїм характером, своєю мовою» нічим не відрізняються «од сучасних малоросіян».

І все-таки не це служило головним мотивом для заборони «Лимерівни» до друку. Найбільше царських охоронників настрахав образ Василя Безрідного. У цензурному висновку значилося, що цей персонаж висловлює «такі негативні погляди на власність і на людей заможних і багатих, які сповідують тепер (п'єса цензурувалась 1886 р. — *М. С.*) тільки люди, що засвоїли соціалістичні ідеї».

Словом, авторська хитрість була розгадана — і драмі «Лимерівна» судилося дуже довго перележувати в «шкатулі», перше ніж вона з'явилася друком («Зоря», 1892). Звісно, що така обставина не стимулювала роботи Мирного над завершенням широко задуманої, об'єднаної єдиною ідеєю драматичної трилогії, зокрема над дра-

мою «У черницях», де той-таки Василь Безрідний — уже тепер не наймит, а гайдамацький отаман — продовжував висловлювати «соціалістичні ідеї». Слід врахувати й інше: в процесі роботи над «Лимерівною», події якої за своїм духом були наближені до сучасної письменникові пореформеної дійсності, розпався первісний задум написати драматичну трилогію на матеріалі історичиого минулого (хай і такому, що бив сучасність!), між драмою «Лимерівна» і драмою «У черницях», густо насиченою історичним колоритом, створився розрив, порушилася єдність у часі.

У розглядуваному п'ятитомнику є ще один твір, публікація якого иас не просто непокоїть, а видається принципово помилковою. Це — «Як ведеться, так і живеться», що задумувався письмеником як цикл оповідань-«обрисків», об'єднаних спільною ідеєю.

Над циклом оповідань «Як ведеться, так і живеться» Мирний працював не за одним заходом, а з чималими перервами. Із свідчень І. Фраика знаємо, що «День на пастівнику» та «Батьки» були в Мирного готові ще 1878 р. 1882 р. Мирний про «Як ведеться, так і живеться» пише М. Старицькому: «Я не залишив зовсім сії праці, оже на який час все-таки її одкинувся...» Надсилаючи до «Ради» два вище иазвані «обрнски», письменник просить укладача альманаху повернути автографи, зазначаючи: «Вони здадуться до моїх ще загадаиих праць». Словом, наміру продовжити роботу над циклом Мирний не залишав. І ця робота справді була продовжена, внаслідок чого з'явилися наступні п'ять оповідань: «Дома», «У школі», «Брат і сестра», «Панич», «Татарин братик, татарин»,— хоч і вони ще не завершували циклу, повністю не виражали авторську ідею.

«Віківське» видання — хай і далеко недосконале, але таке, в підготовці якого брав участь сам автор — в цілому ряді моментів є тим орієнтиром, пробним каміицем, за допомогою якого можна встановити, що у своїй творчій спадщині вимогливий Мирний вважав «чистим зерном» і що — «соломою та половою». У першому томі «віківського» видання з циклу «Як ведеться, так і живеться» він пускає «між люди» тільки перші двоє оповідань — «День на пастівнику» та «Батьки». Може постати питання: а чи не обмежений обсяг першого тома був причиною того, що письменник не включив усі сім оповідань? Так вільно думати, але при цьому слід мати на увазі дуже важливу обставину. З цензури перший том «віківського» видання повернувся вельми схудлим. З нього були вилучені повість «Товариші» («Лихі люди») та «Дума про військо Ігореве». З цим дуже неприємним фактом Мирному довелося примиритися («бо нічого другого ие прирозумієш»), але йому важко було примиритися з тим, що внаслідок сваволі цензорів помітно зменшився обсяг першого тома.

Тут би, здається, й була нагода для письменника поповнити цикл «Як ведеться, так і живеться», що входив до першого тома. Мирний, однак, цього не зробив, ба й ніде ні разу не обмовився, що в його «шкатулі» є ще п'ять оповідань з цього циклу. Те, чого зовсім не мав наміру робити сам Мирний, з легкістю, гідною кращого застосування, було зроблено деякими видавцями пізніше. Першим приклад дав І. Ткаченко, який у другому томі творів Мирного (ДВУ, 1928), друкуючи «Як ведеться, так і живеться», подав уже чотири оповідання: «День на пастівнику» і «Батьки», що їх друкував і Мирний, та «Дома» і «У школі», розшукані в архіві письменника. Упорядники п'ятитомника до чотирьох оповідань, уже друкованих І. Ткаченком, додали ще три: «Брат і сестра», «Панич», «Татарин братик, татарин». Так на цей раз всі сім оповідань з циклу «Як ведеться, так і живеться» були пущені «між люди» — і не як-небудь, а разом, в єдиному комплексі.

Перечитуючи ті оповідання з цього циклу, що їх Мирний геть і не думав друкувати, бачнш, що вони за своєю фактурою становлять не оброблені речі, а всього лиш перші, чорнові начерки, де є немало такого, що в процесі дальшої поглибленої творчої роботи було б усунуте, перероблене. Та з усього видно, що Мирний, написавши в чорновому варіанті оповідання «Дома», «У школі», «Брат і сестра», «Панич», «Татарин братик, татарин», та ще й не за одним заходом, більше не повертався до їх остаточної обробки. Отож зустрічаємо тут і майстерно накидані сцени та епізоди, і немало такого, що можна було б назвати «гріхами» чорнового варіанту. Мова йде, зокрема, про повторення, не до кінця продумане групування матеріалу, нічим не виправдану розволоклість ряду епізодів, стилістичні огріхи, навіть про деяку прямолінійність у змалюванні ряду персонажів (Параска, Василь), авторські «натиски» тощо.

Хоч при з'єднанні всіх семи оповідань циклу «Як ведеться, так і живеться» упорядники п'ятитомника і керувалися добрими намірами, але таке з'єднання обернулося для автора ведмежою послугою.

З прикрістю доводиться говорити, що від 1954—1955 рр., коли розглянутий п'ятитомник з'явився друком, і дотепер нічого принципово нового не було зроблено в справі наукового видання творів Мирного. Той п'ятитомник, що його 1960 р. випустив у світ Держлітвидав України, був звичайнісіньким передруком попереднього п'ятитомника з усіма його істотними недоліками і помилками. Деяка зміна порядку творів у першому томі (відкривався уже оповіданням «Лихий попутав», а не «Палійкою», поряд подавалися такі тематично близькі твори, як «Народолюбець» та «Лихі люди»), економніші примітки — от і всі відмінності між обома п'ятитомниками.

У процесі підготовки нового зібрання творів Панаса Мирного у семи томах редакційна колегія і упорядники провели серйозну роботу по дальшому поглибленому літературио-текстологічному вивченню художньої спадщини письменника, прижиттєвих і посмертних видань його творів, критично проаналізували ці видання, врахувавши як їх достоїнства, так і недоліки, одним із керівних принципів поклали — максимально дотриматися авторської волі і при визначенні складу видання, і при виробленні його композиції, і при опрацюванні текстів.

Новий семитомник — найповніше видання спадщини Мирного — пропонується широкому колу освічених радянських читачів, а також і спеціалістам, всім, хто пильно цікавиться красним письменством минулого. Тут подаються майже всі завершені прозові твори письменника. Поповнюється новими творами і том драматургії (містерія «Спокуса» та ін.). У спеціальному розділі, що присвячується перекладацькій діяльності Мирного, вперше повністю друкуються переклади «Короля Ліра» Шекспіра та «Думи про Гайявату» Лонгфелло, які, безумовно, становлять значний історико-літературний і культурний інтерес. Значно розширюється епістолярій Мирного, а також розділи, що містять статті та промови письменника, його оригінальні поетичні твори. Порівняно з п'ятитомником у семитомнику майже вдвічі збільшується обсяг незавершеної прози, серед якої значна частина творів друкується вперше.

Перші три томи містять тільки завершені прозові твори. Принцип їх розміщення — жанрово-хронологічний, якого дотримувався і сам Мирний при компонуванні «віківського» видання.

Так, скажімо, перший том представляє всю завершену «малу прозу», починаючи від оповідання «Лихий попутав», яким Мирний дебютував у прозі, і кінчаючи «Дурницею», що є, власне, останнім прозовим твором письменника. У цьому ж першому томі друкуються двоє оповідань — «День на пастівнику» і «Батьки» — з циклу «Як ведеться, так і живеться». Наступні п'ять оповідань незавершеного циклу — «Дома», «У школі», «Брат і сестра», «Панич», «Татарин братик, татарин», які залишилися в необробленому вигляді,— подаються в «Додатках» до першого тома. Цим самим і не порушується авторська воля, і не допускається з'єднання в одну цілість таких частин твору, що відзначаються неоднаковою художньою якістю, мають різний рівень завершеності, а також дається можливість допитливому читачеві познайомитися з обома частинами твору, краще усвідомити задум усього твору, його провідну ідею.

У «Додатках» до першого тома семитомника подається і той «хвіст», що його відсік Мирний при публікації оповідання «Пригода з „Кобзарем“» («Рідний край», 1906, ч. 8). Вдаватися до «хірур-

гії» — пришивати відсічене, з'єднувати ту частину, яку автор узяв з чималого прозового шматка, оформив її як цілісне оповідання і надрукував його, з тією частнною (до речі, сюжетно незавершеною), яка залишнлася в рукописові, нікому ие дозволено. Але знати про другу частнну потрібно.

Чим цікава ця друга частнна? Передусім трактуванням центрального образу оповідання — дівчнни-кріпачкн Марти. Відзначимо, що в обох частинах оповідання «Пригода з „Кобзарем“» через цей образ Мнрнний стверджує глибоку народність творчості Шевченка, показує цілковнту співзвучність думок і прагнень поета з думкамн і прагненнямн народу. Але якщо в друкованому тексті Марта, зазнавшн несправедлнвого покарання з боку панів, нічим не виявляє свого невдоволення, залншається паснвною, покірною своїй долі, то в другій частині образ Марти збагачений дійовнм протестом, хай і таким, що б'є не по конях, а по оглоблях. Стнхійна помста Мартн (вона палить житло кучера Трншки, який за наказом панів катував її) — доказ того, що для Мнрного типова людння з народу завжди усвідомлює свою людську гідність, не прощає своїм кривдникам, бунтує проти гніту й наснльства.

Чому ж Мнрний не дав у друкові саме такого закінчення? На це питання не так легко відповісти. Думається, що тут, можливо, мали значення суспільні події, під час яких друкувалося оповідання. А друкувалося воно якраз тоді, коли революційний рух ішов на спад, коли відчувалися перші подуви реакції, коли вже ие так легко було друкувати твори з «запалювальними» кінцівками.

Надбанням громадськості друга частина оповідання «Пригода з „Кобзарем“» повинна стати ще й тому, що в ній на конкретному художньому матеріалі показано роль і значення Шевченка та передовнх російських письменників, зокрема М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого, у справі виховання демократнзму в читача, а також порушено питання про народність та ідейність художньої літератури.

Наступні другий і третій томи семитомника відповідно містять романи Мирного — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (йому передує нарис «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», що має в собі «зерно» даного роману) та «Повія». Для дальшого поглибленого внвчення названих романів (як і творчої лабораторії письменника, його нелегкого, многотрудного шляху до вершин реалістичної майстерності) була б вняткова корисною публікація їх редакцій та варіантів. Та справа ця дуже складна, оскільки, скажімо, деякі редакції і варіанти роману «Хіба ревуть воли...», над якими спільно працювали Мнрний і Білнк, відзначаються такою складною правкою, такнмн числеинимн варіантними нашаруваннями, що потрібно ще

дуже серйозно задуматися над тим, як цю винятково цікаву «мазню» представити в друкові.

Для кращого зрозуміння дуже складної історії створення роману «Хіба ревуть воли...» вирішено було в «Додатках» до другого тома подати зауваження Білика до повісті «Чіпка», власне, до першої редакції роману «Хіба ревуть волн...», лист Мирного до Білика з приводу другої редакції цього роману, а також ряд сцен та епізодів («Де сонце сходить», «Мекка», «Перший ступінь», «Земці»), які з різних причин, в основному творчого характеру, не потрапили до остаточного тексту роману, але становлять значний історико-літературний інтерес. З'ясування цих причин чнтач знайде в коментарях до другого тома, де також висвітлено головніші етапи складної історії створення роману «Хіба ревуть воли...», на підставі вивчення рукописних і друкованих джерел розкрито історію його тексту, вмотивовано вибір основного тексту, що кладеться в основу видання.

Складною і довготривалою була історія створення роману «Повія», окремі аспекти якої розкрито в коментарях до третього тома. При підготовці тексту цього найвидатнішого твору Мирного було вивчено прижиттєві друковані тексти першої, другої і третьої частин, текст списку четвертої частини, виготовленого переписувачем, зіставлено їх з текстами відповідних частин, що збереглися в чорнових автографах. Внаслідок цієї роботи було виявлено ряд соціально гострих місць, які не потрапилн до остаточного тексту (про них мова йде в коментарях), а також чимало помилок, допущених у першодруках та в списку.

Одну з прикметних особливостей зібрання творів Мирного у семи томах слід бачити в тому, що вся незавершена проза представлена тут не вперемішку з прозою завершеною, а окремо, в четвертому і п'ятому томах.

Нещодавно на сторінках газети «Правда» (23 серпня 1967 р. та 1 липня 1968 р.) з усією гостротою обговорювалися складні питання, пов'язані з виданням творів Чехова, зокрема тих, що їх сам письменник не включав до зібрання своїх творів. Участь у цьому обговоренні взяв видатний літературознавець і текстолог К. І. Чуковський. Рішуче відкидаючи формалістично-педантичний спосіб публікації художньої спадщини Чехова, зокрема таку недоладну композицію, згідно з якою б «механічно публікувались на одних і тих же сторінках вдруге народжені речі, що носять печать його (Чехова. — *М. С.*) зрілого смаку, і ті, що грішили безграмотністю і здавались йому огидними», К. І. Чуковський вважає правильною ту композицію, те розміщення, що було встановлене в першому виданні двадцятитомного повного зібрання творів і листів А. П. Чехова, здійсненого в 1944—1951 рр., виданні, де існували два розділи:

перший — «Произведения, включенные А. П. Чеховым в Собрание сочинений», і другий — «Произведения, не включенные А. П. Чеховым в Собрание сочинений».

І як висновок до цього: «Ті, хто прагнув мати художню насолоду, читали й перечитували перший відділ, ті ж, хто прагнув простежити трудний, звивистий шлях, котрим Чехов досяг своєї творчої моці, звертались до другого відділу» [1].

Подаючи окремим розділом, а власне — окремими томами, незавершені прозові твори Мирного, редакційна колегія і упорядники ставили своїм завданням ознайомити читачів з таким матеріалом, який би дав їм можливість не тільки простежити отой «трудний, звивистий шлях» українського письменника до вершин художньої майстерності, а й скласти максимально повну уяву про те, що він намірявся зробити, але через різні причини, головно ж через кляті умови суспільного та особистого життя, зробити не мав змоги.

Серед незавершених творів Мирного є чимало таких, що являють собою пробу сил початкуючого письменника. В даному ж виданні ранній Мирний представляється лише кількома речами. Це — ескіз «Ганнуся», в якому уже можна помітити отой «талант живописанія», що його спостеріг М. Драгоманов у молодого Мирного, зокрема в його першому друкованому оповіданні «Лихий попутав». Це — сюжетно завершене, але остаточно не оброблене оповідання «Жидівка», в якому показано трагедію молодих людей — єврейської дівчини і українського хлопця, котрі щиро кохають одне одного, але не можуть побратися, оскільки на заваді стоїть поки що непереборена релігійно-національна відчуженість. Як сюжетом, так і демократично-гуманістичною спрямованістю це оповідання близько стоїть до відомого вірша Шевченка «У Вільні, городі преславнім». З інших ранніх остаточно необроблених оповідань тут ще представлена «Палійка».

Особливий інтерес серед незавершених творів Мирного становлять ті, що з'явилися з-під пера письменника в пору його творчої зрілості. У більшості випадків робота над ними була припинена десь на півдорозі.

Це, зокрема, можна сказати про соціально гостру повість «Голодна воля», котра, будь вона сюжетно завершена, остаточно оброблена і своєчасно надрукована, становила б окрасу не тільки творчого доробку її автора, а й тогочасної української прози. Навіть і при тому, що повість ця залишилася «уламком», ескізом, позбавленим сюжетного продовження (як нам здається, це продовження мало містити критику пореформеного «нового віку», нових буржуаз-

---

[1] «Правда», 11 июля 1968 г.

них форм життя), значення її в творчому доробку Мирного дуже помітне. Всім своїм багатим соціальним змістом, антипоміщицьким і антицарським спрямуванням, критикою кріпосництва, «великої реформи» 1861 р., запроваджуваної з допомогою солдатських багнетів, цей твір засвідчує, що його автор стояв на революційно-демократичних позиціях, був послідовним продовжувачем традицій Шевченка, російських революціонерів-демократів. Немає сумніву, що з таким твором Мирному годі було податися до цензури, особливо у 80-і роки, коли писався цей твір, коли над Мирним і Біликом згущалися «чорні хмари» із-за роману «Хіба ревуть воли...». Тож з цих причин, очевидно, на якомусь етапі роботи над «Голодною волею» у Мирного просто опустилися руки...

Тематично близькою до «Голодної волі» є незавершена повість «Халамидник», що тут вперше друкується. У цьому творі, який так само залишився «уламком», позбавленим сюжетного продовження ескізом, подекуди вже оброслим варіантами, показано картини потворної кріпосницької дійсності, безмежного панського свавілля, виведено образи селян-кріпаків, серед яких є і такі, що поступово усвідомлюють своє рабське становище (мірошник Онисько), і такі, що на панську жорстокість віповідають гнівною помстою та тікають світ за очі (кучер Юхим), і такі, що співчувають втікачам, жадають волі, при найменшій уразі готові вибухнути гнівом, перейти до рішучих дій. До числа останніх, сказати б — потенціальних бунтарів, можна віднести Василя Кучерявого, що є своєрідною варіацією образу Василя Кучерявого з повісті «Голодна воля», котрий втілює найлівіші настрої закріпаченого села.

Знайде читач у цьому виданні й інші незавершені твори, в яких постають картини кріпацького лихоліття на Україні. В оповіданні «Карло Карлович» Мирний розвінчав жорстокого кріпосника, «свого» пана Кочуба — не кого іншого, як відомого «государственного деятеля» князя Віктора Павловича Кочубея — вірного сатрапа трьох царів — Павла, Олександра I і Миколи I. Що В. П. Кочубей був прототипом для образу Кочуба, на це автором зроблено ряд прозорих натяків. «Кочуб, як багатий і дуже заможний пан, ніколи не жив у себе дома, а все літав по тих світах, то заграницею (натяк на дипломатичну службу Кочубея в Швейцарії, Англії, Туреччині.— *М. С.*), то в столиці (Кочубей служив членом комісії іноземних справ, а потім став міністром внутрішніх справ. — *М. С.*)». Згадав Мирний з біографії Кочубея і той факт, що він шив «вузенькі каптани» бунтівливим смолянам, тобто вчинив розправу над ліфляндськими і естляндськими селянами напередодні вторгнення Наполеона в Росію. Коли ж Кочубей приїздив у свою Кочубку (Диканьку. — *М. С.*), то все село зганяли зустрічати його, як якого царя; коли ж

від'їздив, то громада сльозами виряджала: «Завжди зоставить слід иа пам'ятки і селу і в людей. В селі біліють нові диби та корита, а люди чухають та гоять спини».

Під час одного з своїх приїздів Кочуб так катував людей, що той рік навіть діти не родились. Селяни-кріпаки прозвали його — «дітомором». Поставлений Кочубом новий управитель «узлуватий німець» Карло Карлович був лютіший за звіра. Віи на догоду своїм повелителям-кріпосникам Огнєву і Кочубу — винайшов «нову машину» — душогубку, при допомозі якої катував селян-кріпаків. «Машина» діяла так справно, що «рідкий мужик виисе десять ударів». Цей «винахід» ката иастільки припав до душі Кочубові, що він поставив аж п'ять таких душогубок «підрубувати волю». (До речі, такі «машини», як і їх творець — Карло Карлович, згадуються і в повісті «Лихо давнє й сьогочасне»).

У критичній літературі вже був здогад, що «Карло Карлович» — не окреме самостійне оповідання, а розділ чогось більшого. Тепер з певністю можна говорити: «Карло Карлович» — це таки розділ невідомого твору, з якого розшукаио ще один розділ, що має назву «Струс». Обидва иазвані розділи тут друкуються вперше.

Якимось «метеоритом», відколотим від «літературиої планети», видавалося нам оповідання «Рід», що його вперше було опубліковано в першому томі п'ятитомника. У коментарях до цього оповідання упорядники писали: «За рукописними матеріалами з архіву Панаса Мирного встановлено, що оповідання «Рід» становило другий розділ великого твору «Сколнхнув». Перший розділ, що мав назву «Вечорниці», не зберігся». Проте розділ «Вечорниці» все-таки розшукано — і тепер у семитомнику твір подається уже двома оповіданнями — «Вечорниці» і «Рід». Як видно з плану, що знайдено в тексті «Вечорниць», твір «Сколихнув» мав бути широким епічним полотном, присвяченим відображенню життя й суспільної діяльності української інтелігенції. У цьому творі мали ще бути розділи «Наука», «Наїзд», «Бенкет», «Кохания», «Зрада», «Мученнки» та ін. Яка їх доля? На це питання зараз годі щось конкретне сказати. У всякому разі не слід поспішати з песимістичними прогнозами, бо поглиблене дослідження все ще недостатньо дослідженого Мирного часто-густо підиосить приємні сюрпризи.

Про один із таких сюрпризів якраз і хочеться сказати тут кілька слів. Як відомо, 1954 р. у п'ятитомнику з'явився друком незавершений цикл оповідань — «Пасічник», «Яків Бородай», «Замчище», «Визвол», умовно названий публікаторами «Родиною Бородаїв». Для читачів, а тим паче для дослідників творчості Мирного, факт цей був сущим відкриттям. Думалося, правда, що в роботі над названим циклом письмениик далі чотирьох розділів не пішов.

Та через кілька років відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР придбав велику кількість рукописних матеріалів Мирного, серед яких особливу цінність становили чималі за обсягом незавершені прозові твори — уже згадуваний «Халамидник», а також «Головиха» (умовна назва) та «Учителька». З плану на полях автографа «Учительки» стало ясно, що і уже друкований незавершений цикл «Родина Бородаїв», і новознайдені незавершені твори «Головиха» та «Учителька» зв'язані єдиним задумом.

Треба однак сказати, що ці частини єдиного твору писалися не за одним заходом. Між ними неважко помітити, особливо в місцях стику, пропуски окремих сюжетних ланок (між першою і другою частинами), а також повтореиих подій (між частинами другою і третьою). Та й про те, якою мала бути кінцівка твору, ми дізнаємося з плану, а не з тексту. З усього видно, що в процесі реалізації задуму письменник не раз брався за перепланування окремих частин. Словом, перед нами — «велика будівля», три «корпуси» якої ще не творять цільного композиційного ансамблю.

У нашому виданні всі складові частини цього иезавершеного твору — «[Родина Бородаїв]» — «Г[оловиха]» — «Учителька» — подаються разом. Сумніву нема, що дана «трилогія» (нам навіть не відома її загальна назва) приверне до себе увагу дослідників і про неї буде сказано немало цікавого, а також внесено істотні корективи до тих спостережень і висновків (інколи занадто гіпотетичиих), що робилися з приводу першої частини тоді, коли ще не були відомі дві наступні.

Дана «трилогія», при всій своїй незавершеності, зайвий раз засвідчує той «широкий та вільний розмах думки» (М. Коцюбинський), який був властивий Мирному-епікові. Від Коліївщини (друга половина XVIII ст.) аж до 60-х років XIX ст. включно — такі широкі хронологічні рамки цього твору. Показово також, що будується він на розкритті генеалогій не окремих особистостей, а цілих родин, які представляються кількома поколіннями (Бородаї, Заболотьки). З метою якомога ширших захватів дійсності, повнішого і глибшого змалювання героїв письменник подеколи стрижневу сюжетну лінію ускладнює вставними оповіданнями (спогади Карпа Бородая про Коліївщину), меншими і більшими «передісторіями» (походження учительки Погрібної), «боковими» епізодами (сатира на місцеве самоврядування, поліцію у «Замчищі» та «Визволі»). Загалом розглядувана річ вражає своєю масштабністю, увагою автора до художнього розкриття істотних явищ тогочасної дійсності. Це, як сам автор зауважує, — «борьба двух начал — хлеборобного с коммерческим, городским», а власне: занепад патріархального спо-

собу життя і народження способу нового — капіталістичного; це — властива новому способові життя гостра конкуренція: повне банкрутство одних і стрімке збагачення інших; це — прагнення новонароджених буржуйчиків по всіх статтях «переплюнути» родове дворянство, стати першою суспільною силою, ліберальним кокетуванням, грою в «демократизм» привернути на свою руч «низи»; це — вихід на арену суспільної діяльності нової різночинно-демократичної інтелігенції, самовіддана праця її представників на ниві народної освіти тощо. Перед нами, отже, велике незавершене полотно, що є спробою подати художню історію українського суспільства впродовж досить тривалого періоду, який характеризувався заміною відносин феодальних відносинами капіталістичними.

При розгляді п'ятитомника уже говорилося, що остаточно не завершене оповідання «Злодій» Мирний не збирався публікувати, оскільки воно зажило своєрідним життям, власне, послужило І. Біликові фрагментом для написання гостро соціальної повісті «За водою», яка була опублікована під двома прізвищами 1918 р. Зауважимо, що фрагментами для цієї повісті послужили й інші, досі неопубліковані матеріали Мирного, зокрема прозовий уривок, котрий починається словами: «Що за хороше, що за веселе та видне місце на землі вибрало село Красноярка», та початок повісті, яка також мала називатися «За водою». У даному виданні всі ці три фрагменти публікуються разом. Дослідження названих фрагментів допоможе точно встановити, як І. Білик у роботі над повістю «За водою» трансформував матеріали Мирного, що вніс до цієї повісті свого. Така попередня аналітична робота над історією тексту повісті «За водою», а заодно і з'ясування її історії створення, допоможе краще розібратися в ідейно-художньому змісті даного твору, дати йому об'єктивно-наукову оцінку.

Уперше друкуються незавершене оповідання «Палій» — ряд соціально гострих сценок з життя безземельного, розореного селянства, яке шукає рятунку в наймах, зазнає лютого гноблення з боку сільських мироїдів, виставляє з свого середовища і сектантів-«шалопутів», і месників-паліїв, та незавершена повість «Міщани» (умовна назва) — ця спроба представити малозайманий тогочасною українською літературою міщанський суспільний прошарок з його задушливою атмосферою життя, вузьким, обмеженим світоглядом, егоїстичними інтересами, ницою мораллю.

В рецензіях на п'ятитомник висловлювалося невдоволення тим, що в зібранні не вміщено прозового уривка, який є відгуком Мирного-художника на події революції 1905—1907 рр. і починається словами: «Уже сьомий місяць минав, як його посаджено в тюрму». У семитомнику цей уривок друкується вперше під умовною назвою

«У тюрмі». Для нас він важливий критикою самодержавної дійсності, реакційної ідеології буржуазного лібералізму, змалюванням образів людей, відданих революційній боротьбі, показом звичайної людини з «низів», у якої під впливом революційних подій, семимісячного ув'язнення поступово зростає політична свідомість.

Незавершені твори Мирного готувалися в осиовному з чернеток, часом дуже важких для прочитання, правлених і переправлених, оброслих варіантами, до того ж написаних дуже дрібно, «бісерним» почерком. Тому-то не виключено, що і в прочитанні окремих слів і навіть цілих фраз можливі уточнення. Складною проблемою, вирішеною часто гіпотетично, виявилось і датування творів.

Шостий том — том драматургії ділиться на дві частини, з яких перша містить ті твори, що їх письменник остаточно завершив і вводив чи бажав увести до зібрання своїх творів, а друга — ті твори (наприклад, драма «У черницях»), робота над якими остаточно не була завершена чи на певному етапі була свідомо припинена. У коментарях до цього тома читач зможе ознайомитися зі змістом і характером роботи Мирного над видатнішими драматичиими творами («Лимерівна» та ін.), їхньою сценічною історією.

Останній — сьомий — том зібрання творів Мирного у семи томах має п'ять розділів. Це — «Переклади та переспіви», «Вибраиі поезії», «Статті та промови», «Щоденники» та «Листи».

Мирний, як знаємо, розпочинав свою творчу путь писанням віршів, на яких виразно помітие наслідування поезії Шевченка. Наслідування це дуже часто носило епігоиський характер.

Треба сказати, що й сам Мирний, якому з ранніх літ було властиве почуття самоаналізу і самокритики, висловлював гостре невдоволення своїми поетичними спробами, доходив висновку: не все римоване — поезія. Правда, він тут же зазначав, що віршування це принесло йому і певиу користь: «Всі ті поспів'я, той поетичний душевиий розвой зробив моє серце дохідне до кожиої біди, доступне до чоловічого нещастя».

Після сумиівів, вагаиь, а то й глибоких розчарувань, викликаних випробуванням власних сил у поезії, молодий Мириий кінець кінцем прнходнть до твердого переконання, що його стихією, його творчим покликанням є не «мірна мова», «поетичні поспів'я», поезія, а п р о з а. Про необмежені виражальні можливості прози він пізніше, вже набувши великого творчого досвіду, скаже: «Буденне життя з його болем та горем, з його радощами та утратами краще й докладиіше укладається під прозою... Прозою ширше і більше можна обхопити життя, ніж віршем. До сього ще треба додати і натуру, чи природу автора: одному залегко правитись віршем, а другому — хоч дави його,— а вірша з його не видавиш. Приходилось і себе

немало давити, поки видавиш який-иебудь вірш. Через це я казав і казатиму, що задля мене вірші коли що й зробили дотепного, то тільки те, що иавчили писати гладенькою, дзвінкою прозою. І мені здається, що кожному прозаїкові треба попрацювати і над віршами, щоб краще навчитися писати прозою, і добре пам'ятати, що коли не піп, не микайся в ризи».

Той, хто ставить своїм завданням глибше пізнати Мирного, формування його творчої особистості, стильових особливостей його прози (для нього ж бо «і невіршована мова має свій метр і його дуже треба держатися, щоб легко було читати»), не може обійти віршів письменника, які він писав майже впродовж усього свого творчого життя. Віршів цих, як засвідчує архів Мирного, багато. У даному ж виданні розділ «Вибрані поезії» містить лише кілька десятків поезій, насамперед тих, де письменник відгукувався на важливі суспільно-політичні, громадські та культурні події.

Порівняно з п'ятитомником у семитомнику дещо розширений новими матеріалами розділ «Статті та промови», а розділ «Листи» збільшено майже вдвічі. Збільшення це йде як за рахунок новознайдених листів до вже відомих по п'ятитомнику адресатів — І. Рудченка, М. Старицького, О. Шейдеман, М. Коцюбинського, М. Заньковецької, В. Василенка, Я. Жарка, Г. Маркевича, Н. Романович-Ткаченко та ін., так і за рахунок досі неопублікованих листів до новнх адресатів — Олександри, Луки, Петра, Михайла, Леоніда Рудченків, М. Комарова, Олени Пчілки, М. Кирпотенка, П. Репетіна, різних громадських і культурно-освітиіх установ, редакцій літературних органів тощо.

Таким в основних рисах є нове зібрания творів Панаса Мирного у семи томах, котре — ще раз повторюємо — адресується і широким колам читачів, і спеціалістам.

М. Є. Сиваченко

ЛИХИЙ ПОПУТАВ

Мені тоді вісімнадцятий пішов. Молода, здорова — я на норов була весела-жартовлива. Без мене і улиця — не улиця, і вечорниці — не вечорниці. Хто всякі квітки хлопцям пришиває? — я, Варка Луценкова; хто дівчатам сміється з кохання? — я; хто жидів та лазарів передражнює? — я! Я ще тоді нікого не кохала; не знала, що́ то за лихо те кохання, і жила собі, як пташка повесні, вільна-весела!..

Зосталася я малою від батька та матері; під холеру полягли вони. З усього роду зосталася я та рідний брат батьків — мій дядько. У його я зросла і викохалася, хоч добра ніякого не зазнала. Звісно — без батька та матері... Дядько мав своїх дітей, до їх його серце і лежало. А я, як чужа була, то жила у його за наймичку. До того ще дядина — злюща-презлюща, і чоловіком своїм орудувала, а то що́ вже казати за мале дівча-сиротя! Я все була у роботі та роботі: коли не гусей пасла, то шила; коли не шила, то пряла; стала підростати — до печі запрягли. Бувало, як попотягаєш золінники, то й у грудях болить, і руки неначе не свої — аж не чуєш. А нас усіх у сім'ї було восьмеро: дядько, дядина, п'ятеро дітей — три сини, дві дочки — та я. І то все поралася сама біля їх: і наготуй, і подай, і прийми! Як муха в окропі, бувало, вертишся цілий день. Зате ж у свято або в неділю як вирвешся на улицю — усе село розлягається... Нема мені впину, нема заборони! Як та вода повесні, розірвавши греблю, знай, біжить та клекотить — так я: ані вгаву, ані втоми мені немає... Язик той, як вітряк увосени, повертається у роті та все меле, все меле... Мене всі потроху не любили за мій язик. Вже що на умі — те й на язиці. Чи подруга яка похвалилася, кого укохала — вже я й сміюся з нього; чи забачила сама, що стояла дівчина з парубком, вже я й

давай виспівувати та висукувати їм. Весела була! Всі, бувало, дивлячись на мене, кажуть: в тебе, Варко, видно, ані горя, ані лиха ніякого нема та і не було ніколи!

А проте — і в мене своє лихо було... Яка я не весела, не жартовлива на улиці, а прийшовши додому, не раз уночі, щоб ніхто не чув, не бачив, кляла свою долю та своє безталання. У других — батько, мати; другі — зодягнені-зобуті, а я — як наймичка жидівська — доношувала тільки дядинине рам'я! Бувало, носить вона, носить, порве на шмаття та тоді вже й мені,— як там кажуть: на тобі, небоже, що мені не гоже! Я, бувало, й тому рада. Хоч переміна буде, думаю. Та виберу вільну часину, позшиваю та й пошию або керсетку, або спідницю. Ото і все моє збіжжя і вся худоба! А й те сказати: я вже дівка, мені вісімнадцятий пішов, а в мене ще нічогісінько немає — ні рушників, ні спідниці такої, як личить, ні керсетки нової, а за скриню — і думати нічого... Се мене дуже діймало: усе ж таки, я думала, не вік сидіти та дівувати, а при таких достатках хто́ мене візьме! Стали те й сусіди помічати. Бувало, почнуть мені раяти: «Чи тобі, Варко, довго ще наймитувати тут, даремно робити на чужу сім'ю?.. Пора тобі й про себе гадати. Ти вже дівка на порі, а що в тебе є? Однак ти служиш, то вже краще йти у місто служити, а не чорт батька зна у кого та ще й даремно! Там хоч грошей заробиш — зодінешся...»

Задумалася я над сим... А й справді — чого я тут дурно скнію, пропадаю? Он же Мотря Чубівна служила у місті, заробила худобу та тепереньки вже й своїх діток гойдає, а я все чужих тішу, на чужих роблю!..

Се я так думала та гадала перед різдвом, а перед великоднем покинула дядька. Усім шиють нові керсетки та юпки, а мені одній дають недоноски доношувати... Полаялася я з дядиною за се, сказала дядькові, що піду у місто наймthemись,— та й пішла.

Як виходила, то дядина стала така добра та тиха — і те мені радить, і друге. І все верне на те, щоб я зостала-ся, що вона мене від себе і заміж віддасть. А я собі на умі, знаючи дядину, друге гадала і хоч плакала, як прощалася, оже все понесла з села у серці ту думку, що дядина — погана людина.

І як вийшла з села, то якось мені так стало легко та весело, так неначе я знову на світ народилася... Пора була весняна, ранішнє сонце так любо світило, не пекло, а грі-

ло; поля зеленіли, як рута; всяка пташка співала-щебетала... Оглянулась я, вийшовши на битий шлях, на село— там церква аж горить проти сонця; у зелених садках білі хатки тонуть, і вигін зеленіє, де ми на улицю збиралися... Все перед моїми очима, як на долоні. Все це нагадало мені і мою дитячу пору, і моє дівування, та й сама не знаю чого — мені так весело, а я стою з клунком за плечима та так плачу, так плачу!..

— Прощай, рідне гніздо, де я зросла в тобі, та щастя не знала! Прощай, улице, вечорниці і ви, подруги-дівчата! — промовила я та й сіла на клунок, скинувши його з плечей.

Сіла та плачу-плачу... Так мені жалко стало всього, так — немов хто його від мого серця одриває... І дядина здалася на той час не такою недоброю. «Та вже ж би вона не плакала, виряджаючи мене, якби не любила»,— подумала я і вже хотіла вертатися назад, та знов подумала: «Ні вже! мертвого з могили не вертають; що буде — те й буде! Більше, кажуть, копи лиха не буде, а копою й чорт його одбуде!»

Знялася з дороги, перекинула клунок через плече та й потягла прямо у місто, не оглядаючись на село.

Шлях у місто мені вже знайомий був — кілька раз з дядьком та з дядиною їздили у ярмарок,— нічого було питати дороги. Пішла прямісінько до тієї перепичайки, у якої ми щоразу заночовували. Звали її Мотрею, і жила вона на Побиванці. Так той край міста звався. Там колись, кажуть, кула́чки були, та такі страшні, що як розпаляться, то й кийками б'ються, і чим хто запопаде. Не раз, бувало, який чоловік або парубок, пішовши на кула́чки погуляти, живий додому не вертався — там його і у копи уложать! Через те той край і назвали Побиванкою, бо дуже там багато душ побито.

На тій-ото Побиванці жила собі Мотря-перепичайка. Була вона удова, і тільки й дитини у неї, що чотирнадцятилітня дівчина Галя. Воно було собі таке мале, болізне, замліле, а в Мотрі діла багато: щодня, щодня печи. Що увечері напече, то те за день і розпрода, а на вечір знову вчиняй. То як Галя, кажу, була собі така замліла, то Мотря її й не приганяла до своєї роботи, а все наймала наймичку.

Я ще перед постом чула, що наймичка від неї відійшла. Се казала мені сусіда наша, і каже, що я раяла тебе, і

Мотря, буцім, так уподобала мене ще тоді, як у ярмарок бачила, що, каже, «якби вона стала у мене, то я б їй біг-зна яку плату дала». Перед празником знову сусіда була у місті і казала, що знову бачила Мотрю і що знову вона розпитувала за мене. Так я ото прямо і пішла до неї.

Приходжу, аж її дома немає; одна Галя сидить, сорочку шиє.

— Де мати? — питаю.

— На базарі.

— А коли вернуться?

— Увечері.

Положила я клунок, сіла коло неї, дивлюся на її шитво.

— Що се ви шиєте?

— Та се сорочку,— каже.

— Нуте я вам поможу.

Вона і віддала. Сіла я, шию, а Галя біля мене сидить, дивиться...

— Чого се ти до нас прийшла? — питає через скільки там часу.

— Найматься,— кажу їй,— коли наймете.

— Наймем! наймем! — аж скрикнула.— Мати тебе щодня сподівається та виглядає. Уже скільки других було, то мати подержить з тиждень та й розщитає... «Коли б,— каже,— мені та дівчина, що у ярмарок з села приходила...»

— То оце ж і я прийшла.

— А ти у селі служила де? — питає мене.

— Служила,— кажу їй.— Та що моя служба?!

— Як? — пита.— Хіба не заплачено тобі?

— Та мені ніхто й не платив ніколи,— кажу їй. Я у дядька жила, на його дітей робила—так, дурно, за те тільки, що він мені дядько, а я його племенниця...

Так сидимо собі, балакаємо... Коли двері скрип — аж і господиня, Мотря, іде.

— Здорова,— вітає мене, уступивши у хату,— а я тебе вже давно дожидаю.

— Здрастуйте,— одвітую їй,— оце ж уже і я прийшла.

— А що ж ти так пізно?

— Та не хотілося все якось кидати своїх. Думаю: свої — все ж не чужі; а воно ще гірше вийшло.

— То-то й є. А перед тобою у мене вже аж три наймички перевелося. Все якісь не швидкі, не поворотні, не

моторні... Ну, гаразд же, що ти прийшла; тепер мені нічого розшукувати. Ти ж їла що досі, чи ні?

— Та йдучи,— кажу,— з дому, поснідала, а після того ще нічого не їла.

— Ну то будемо ж обідати.

Посідали, пообідали. Після обіду мене Мотря питає:

— А що ж ти з мене візьмеш, дівчино? За рік чи помісячно? чи на своїй одежі, чи на моїй?

— Та на одежі вже, кажу, вашій. А що ви дасте?

— Та хто тебе знає, що ти хочеш?

— І я не знаю,— кажу.— Я ще нігде не служила за гроші і не знаю, по чому рік служать.

— Та дівчина, що у мене була, п'ятнадцять карбованців на рік брала на моїй одежі.

«П'ятнадцять карбованців! — подумала я.— Скільки-то воно? Велика, мабуть, сила!»

— Та коли за п'ятнадцять,— кажу їй,— та служила, то й я за п'ятнадцять згодна.

— Тільки ж ти мою роботу знаєш? У такі дні раз учиняти на хліб, а під ярмарок — двічі.

— Та вже,— кажу,— люди якось служили, то й я буду.

— Ну добре.

Ото згодились. Пішла вона знов на базар, видавши борошно, а я заходилась учиняти.

Та так мені весело, легко робити. Тепер я не дурно служу, за гроші роблю!.. Так весело, що якби не було нікого в хаті, так би, здається, і завела на увесь голос, щоб аж улиця розлягалася, так Галя біля мене — мені якось і соромно... Мовчу вже, роблю та радію, а п'ятнадцять карбованців так і вертяться у мене на умі. Уже я розщитала собі, чого й купити... «Куплю зараз,— думаю собі,— скриню, куплю дві хустки: одну велику — жовтогарячу, а другу — шовкову; куплю плахту — не буду у спідницях ходити,— наберу на керсетку, куплю кубового ситцю, закажу чоботи: одні чорноголовці, з жовтими халявами, а другі сап'янці; та на той рік уберуся якнайкраще та й піду у село в гості. Ото-то я посміюся з дядька та дядини! Прямо у вічі скажу, що у вас з самого мала служила, та як жидівська наймичка ходила, а в чужих людей за один рік те заробила, чого б у вас за цілий вік не мала. Не піду і в двір до їх, зостануся у сусіди — вона така добра...»

Отак усе й думаю собі; сказано — рада-рада. Як воду у сінях набирала з діжки, то попереду глянула у воду, сама на себе подивилася... та й не пізнала: лице розгорілося, і очі грають... аж підскочила... Чи се я, думаю, чи не я? Сказано: дурна!

Ото і зосталась я у Мотрі. Вона така добра, приязна. Що не так, то без крику, без гуку того покаже й розкаже. Як рідна мати, так вона до мене. І Галя мене любить; я їй вишиваю сорочки, учу, як мережки шити, вербову лиштву, занизування. Ми з нею цілий день дома удвох; господиня тільки обідати приходить, а іноді й обідати її немає. То ми удвох пообідаємо, я помию, поперетираю миски, горшки, та візьмемо засунемося та й спати полягаємо. Годину-другу проспимо та й знову до роботи. І все у нас так тихо-мило. Як згадаю життя своє у дядька, то й сама себе лаю... Чом я, дурна, давно сього не задумала? Уже б досі більше добра мала, ніж сама дядина! То знову таке подумаю: що́, якби мене взять та уп'ять повернути до дядини — чи годила б я їй і тепереньки, як тоді? Чи мовчала б на її докори?.. Ні, не годила б і не мовчала! Бо поки не знаєш добра у світі, то й лихо добром стає, а як погуляєш хоч раз на своїй волі, то тоді вже ніяким калачем не заманиш у неволю.

Отак собі й пішли дні за днями, тижні за тижнями, місяці за місяцями. Обжилась я з містом, як з селом; ще воно краще мені здалося, ніж своє рідне гніздо. Кругом усе дівчата: там Явдоха, там Христя, там Марина... Іноді увечері, під неділю, зійдемося на вигін за містом, де вітряки стоять, та як заспіваємо пісні — аж на усе місто чути... А в мене ще тоді й голос був — такий дзвінкий та тонкий, що як візьмем якої пісні, то аж під небо сягає! Городяни, поки ще мене не знали, то казали: «ото яка на печінку здорова!». А як дозналися, де я служу, то стали господині казати: «Ото у вас яка дівка співуча! Як поведе голосом, то неначе батогом по серцю стьобне!».

І парубки у місті кращі, ніж у селі. Там усе у ягнячих свитках та вибійчаних штанях і літом у шапках; а тут — у сукняних чумарках, у китаєвих штанях, чоботи такі маленькі, на високих каблуках; все підперізані каламайковими добрими поясами, літом — у картузах, а зимою — у шапках. Йде, бувало, улицею який — як картина! Так би на його все й дивилася, нікуди очей не зводила...

Восени був у нас ярмарок. Приїхав дядько, дядини не

було. Як мене не стало, то і з двору нікуди не виходить, а як при мені, то й у базари часто-густо ходила... Дядько розпитує: чи добре мені служити, чи не зобиджають мене; розказує, що Марина, моя товаришка, вийшла заміж, що Остап Шкандибенко одружився, та взяв жінку з другого села, якусь таку повію, що і встала, і лягла у молодого дяка... Багато дечого без мене перевернулося, багато не так стало. Звісно, життя не стоїть, а йде, і чого у йому тільки не перейде і доброго, і лихого!

Поїхав дядько, і мені якось сумно стало... Чого? Сама себе питаю, і не відкажу сама собі. Так чогось... Хотілося б мені хоч на одну хвилину у своє село, хоч одним оком подивитися на його — чи справді воно так перемінилося, як дядько каже? Та яка з Марини стала жінка, яка там у Шкандибенка пара, та який і дяк молодий... Все б хотілося побачити своїми очима — від того й упала туга на мою душу.

Одначе я не довго сумувала. На третій день уже й думати забула, чи був у нас дядько, чи не було його. Правда, й роботи тоді багато припало: ярмарок, то разів по два на день печемо. У хаті, як у пеклі, душно — аж пашить; а ти ж біля печі цілий день... Так втомишся, що як одбереш де пізньої доби незайняте місце, як припадеш, то, як убита, до самого білого світа не прокидаєшся. При такій праці не до суму було.

Минувся ярмарок — знову мені полегшало, знову у нас і співи, й жарти. Часом дівчата понаходять до нас у хату; заведемо таке, що й світа білого не видно! То танцюємо, то глузуємо одна з одної; за роботу посідаємо — співаємо, аж на улицю чути, аж стіни у хаті дрижать... Звісно — молоді дівчата!

Так минулася осінь, настала зима. Зимою більше вільного часу, ніж літом: ночі більші, через те й вільного часу більше. Звечора або ж сама піду на вечорниці, або дівчата понаходять... Співи, жарти. Господиня, було, слуха-слуха нас, усміхнеться та й каже: «Ну вже, видно, чорт сім пар лаптів стоптав, поки вас до купи зібрав!» А ми — звісно, дівчата — то парубків передражнюємо, то жидів, то циганів,— кого яка зуміє.

Незчулися, коли й зима минулася. Був саме піст, весна відкрилася... Сонечко так мило світило-гріло; сніги тали і поміж снігами де-не-де пробивалася зелена травиця... І чого воно любо так стає на душі, легко на серці, як побачиш

з-під снігу зелену травицю? Так, неначе мати або батько тебе привітають... Припала б, здається, до того зеленого листочка, пригортала б до серця, сміялася б і плакала— так любо!

Найпаче здавалась мені та весна якоюсь любою — такою любою та хорошою, якою ні до того, ні після того ні одна ніколи не здавалась... На душі так легко, а все якось задумана ходиш... думки тебе окривають; все сумно самій, а й хочеться самій усе бути, щоб ніхто не побачив, ніхто не почув, не насміявся, як з травицею розмовляєш, до травиці припадаєш, землю цілуєш... Ластівочку побачиш— як матусі зрадієш... «Ластівочко-щебетушечко! —промовляєш до неї.— Не літай ти надо мною, не вийся над моєю головою, бо я сирота одинока, не маю ні батька, ні неньки, не маю поради у світі!.. Ніж маєш ти витись надо мною, візьми мене на свої легенькі крила, полетимо удвох до бога, спитаємо: де те щастя у світі?..»

Отак, сидячи сама собі під коморою або ходячи по зеленому садочку, і промовляєш до всього живого і неживого. Потім схаменешся та й сама з себе смієшся. А як ще подумаєш: ну що, як хто чув або бачив? — то так зробиться соромно, що зачервонієшся, як рожа, та мерщій у хату... Біжиш-біжиш... а ззаду немов хто гукає на тебе: «Отак, отак, дівко!» та регочеться.

Раз тієї ж таки весни, увечері під неділю, сиділа я за воротьми. Сонечко спускалося за гору, і все небо палало, як огнем, його світом... Червоно-червоно так стало; і хатки, і садки, і річка чорна та бурна — все почервоніло, неначе кров'ю залите. А я сиджу на лавці, дивлюся, як люди снують по вулиці, грязюку місять, та думаю: «Що ж се воно за знак, що сонце так червоно сідає? Се, певно, щось буде: або ж вітер, або ж мороз».

Та так собі задумалась, спустивши руки на коліна, так загадалася, що й сама не знаю, де я... Мов сплю і мов сниться мені: біля мене щось бубонить, гуде,. верещить... галас то проходить через мене, колише мене, присипляє... і десь далеко, тихо та безслідно зникає... Коли се зразу над моєю головою немов з рушниці випалило:

— Здорова, чорноброва! А що так замислилася, загадалась?

Злякалася я, аж кинулася... І тоді тільки побачила, що через дорогу стояли дві жінки й лаялись одна з другою.

Одна кричала:

— Брешеш, брешеш! брехливого батька і брехливої матері дочка! Ніхто не докаже, щоб я з тараканами хліб пекла, а у тебе, всі бачать, що москалі тини пообносили!..

А друга собі гукає:

— Нехай і москалі, та ніхто не бачив, щоб посеред базару прасували мене по щоках глевким хлібом, як тебе!

Се так дві жінки лаялись, наша сусідка з якоюсь перекупкою... А коло мене, як картина, стоявв парубок! Сива шапка так пристала до його чорного, як галка, волосся, червоного, як маківка, виду, немов вона не надіта на його голову, а так він і родився з нею; чорного сукна чумарка підперезана червоним, як жар, каламайковим поясом, так як вилита; чоботи невеличкі, при нозі. Сам високий, статний, як в'яз, бравий, як сокіл. Я ще й родилася, то не бачила такого хорошого. А він стоїть біля мене, узявся однією рукою за бік, а другу пустив по волі, очі горять-сяють, уста усміхаються... Чи сниться се мені, думаю, чи справді воно так?

А він знову до мене з сміхом промовляє:

— Чому ж ти не обізвешся до мене, дівчино? мов тобі рот хто медом заліпив!

Глянула я на його... Його постать, його усмішка, його вид хороший-красний — все передо мною... аж у вічі б'є... Думки колесом заходили, серце затріпалося, мала обізватися з жартом до його, та так засоромилась, немов хто мене уперше на крадіжці піймав,— як огонь запалала вся... Жарко стало, соромно... аж болізно.

— Отака ж ти, дівко! От тобі й на! З виду і дівка як дівка, а з словом, як злодій з чужим добром, ховаєшся. Ну ж я хоть посиджу коло тебе.— Та й сів.

Ох, лихо ж моє! Хоч би він одвернувся, хоч би не дивився на мене!

А він так приязно дивиться, як не з'їсть своїми карими очима... А мені так соромно, що аж у вухах гуде та шумить... Взяла я та й закрилася руками. На правій руці у мене аж три срібних персні було. Як побачив він, то так і вхопився за руку.

— А... а перснів, перснів скільки! — скрикнув.

Я стулила руку в кулак — не пускаю, а він усилковується відняти. Я міцно тулю палець до пальця, він ще дужче налягає... Та так здавив, що я аж скрикнула...

— О-го-о! он аж коли почув твій голос! — каже — та й пустив руку.

Я мерщій скочила та хотіла у хвіртку тікати, а він хап ззаду за керсетку... я так і сіла йому на коліна. Обняв він мене, пригорта до себе, лоскоче...

— Гетьте! — сором'язливо одмовляю я йому.— Не лізьте-бо, бо як господиня побачуть, то будуть лаяти.

— А ти хіба служиш? — питає мене.

— Служу,— одказую.

— Відкіль же ти сама?

— З Непитайлівки...

— Як-то з Непитайлівки?..

— Так... Краще не питати.

— Чого ж так?

— Та так. Адже ж я вас не питаю, звідкіль ви самі?

— Я городянський.

— А я з села, з Лазарівки.

— З Ла-за-рів-ки! — якось провів він.

— Еге.

— Чи все ж там такі дівчата?

— Які?

— Такі, як ти, хороші!

Мені від того так якось любо стало, що я, забувши свою недавню сором'язливість: «Чого ж ви сміятися прийшли?» — кажу йому — та взяла й насунула аж на самі очі його сиву шапку.

Він підсунув шапку, пригорнув мене, вже оддув був губи, щоб поцілувати, а я, випручивши руку, як дам йому по губах, аж відлясок пішов... Скрикнув він, пустив мене; я мерщій від його у хвіртку та як зарегочуся...

— Бач, яка ти сором'язлива? — промовив він. — Постій же!

— Я й так нікуди не тікаю,— кажу йому з-за хвіртки.

— Ну-ну, постій... я до тебе ще й завтра прийду.

— А я не вийду.

— А я викличу.

— Ні, не викличете.

— Ну, там як буде, а сьогодні — прощай.

Та й пішов. Дивлюся я йому услід... Пішов, похилився... Йде собі тихо, повагом; а я стою, обперлася об тин, проводжу його очима та думаю: за що, дурна, я його ударила? Може, він розсердився за се на мене! А певне розсердився, бо так швидко не пішов би... Дурна, дурна я!

і щó він зробив мені таке, що я його ударила? А сам же хороший, як картина, уродливий, як щастя!

Та й обняв мене смуток. Довго стояла я, видивляючись на опустілу улицю... де-не-де собака перебіжить, москаль перейде та жидівський гвалт відкілясь здалека доноситься... Захід зовсім поблід, пожовк; стало якось жовто-смутно; з другого боку чорні хмари встають, кидають чорну тінь на землю... Уже почалося де-де світло світитися. Місто все стихало, замирало... тільки чутніше стало, як вода ревла та шуміла на греблі... Озирнулась я назад— аж і в нашій хаті світиться, знялася й тихо побрела до неї.

— Де се ти була, Варко? — пита господиня.

— Там стояла, коло хвіртки,— кажу.

Повечеряли, спати полягали. Чую я — всі сплять, аж хропуть; а мене і сон не бере. Все він перед моїми очима: скривився, насупився... яким був у той час, коли я його ударила.

«Чи не дурна я, чи не скажена? — думаю.— Що він накоїв? Чи половини б мене не стало, якби поцілував?.. Адже ж самій було б любо... а я його ударила!» — Аж плач мене бере. Жду того ранку, як бога; як на те ще й ніч така довга, немов такої довгої ще ніколи зроду не було; у кожній, мов, годині цілих три ночі злито... «Хоч би півні скоріше кричали — устала б та хліб завдала»,— думаю.

Насилу ранку діждала. А ще ж то й день! Після обід пішла походити на вигін. Стрівають дівчата.

— Чого се ти така стала? — аж скрикнули в один голос.

— Яка?

— Поблідла, пожовкла... очі згасли і немов курчат погубила!

— От, вигадуйте! — одмовляю їм та й повернула додому.

А на умі все одно: коли б побачити хоч здалека, хоч одним оком, хоч мелькома. Йду собі тихо, коли підходжу до двору — гульк! — аж і він виткнувся з краю улиці. Йде, голову високо держе, жупан назад одкинув, і тільки шапка у його на голові маячить, як баня на церкві.

Я мерщій у двір, за хвіртку сховалася та й стою. А він здалека побачив.

— Та не ховайся, не ховайся! — кричить.— Од мого ока нігде не заховаєшся!

Прийшов, поздоровкався, сів на лавці, вийняв насіння, дав і мені. Я стою у дворі — лущу, а він на лавці сидить та собі дзьобає.

— Чого ти у дворі стоїш? Чому не сядеш рядом зо мною?

— Того, щоб не було по-вчорашньому,— кажу йому.

— Ні, сьогодні не буде так,— одказує і пильно дивиться на мене.

«Чого він дивиться так на мене,— думаю собі,— невже я йому до сподоби? А певне, що так, бо не прошибав би наскрізь очима, як він прошибає. Та який його погляд — і любий, і страшний: як стрінешся, так і затіпаєшся, як од чого недоброго, од чого злого... А все любий!»

— Ти давно тут служиш? — питає.

— Уже швидко рік буде.

— Як же я тебе нігде не бачив?

— Не знаю.

— А добре тут служити, не сварлива господиня?

— Ні, пошли, боже, й повік таку.

— Отже я думаю кидати свого хазяїна.

«Так і він служить! — трохи не скрикнула я.— Дивись — наче господарський син, а служить!» Дивно мені.

— Де ж ти у наймах? — питаю.

— Та тут у кравця... Воно б, бач, і нічого, та він п'янствує, а господиня перепродує, та як немає нікого дома, то часом і без хліба цілий день робиш. Ми вже йому з хлопцями казали: «Дай нам по п'ять карбованців у місяць, ми на своїх харчах будемо»,— не хоче ж.— «Ну хоч од пари плати»,— і того не хоче... Покину. Стану у жида або до другого перейду.

— І багато вас у хазяїна?

— Троє нас робить.

— А діла багато?

— Та є. Його мають за першого кравця, то діла багато.

«Он воно як! — подумала я.— Скільки-то нашого брата тепер є! Один у шевця, другий у кравця, той у столяра, а той у другому місці... І всі служать».

— І хазяїн же робить? — питаю його.

— Нащо б він і держав нас, якби сам робив!

— Так він, значить, вашими руками жар загрібає?

— А ти думаєш!.. Вони всі такі!

Мені так його шкода стало... Отакий хороший, бра-

вий — та й у наймах вік коротає!.. Щось своє, щось рідне почула я в йому; може, і в його, як у мене, ні роду, ні приплоду, та ніхто не пригорне, не привітає... Жалко його стало.

Незабаром наша розмова перейшла у жарти... Він молодий, і я молода; згадаєш що сумне — зітхнеш та й знову до веселощів. Почали одно одному квітки пришивати. Я й незчулася, як уже біля його на лавці сиділа, як він мої персні поздіймав, собі на руки понадівав... Так мені хороше з ним сидіти, жартувати; любо так, як з братом рідним.

Довго я з ним просиділа. Уже й господиня прийшла, уже й ніч на землю налягла, почали світло світити, а я все сиджу, не примічаю того нічого, балакаю та жартую — так мені з ним весело-хороше. Та вже господиня покликала, розлучила нас, а то б, здається, й цілу ніч просиділа.

— Ну, прощай же,— каже,— Варко! Якщо завтра тобі вільно буде, то я й завтра прийду.

— Прощай,— кажу,— Василю (його Василем звали),— і жартую до його: — не вийду,— мовляю.

Пішов він шляхом, а я у хату. Уходжу, а господиня дивиться на мене та й каже:

— Еге, довго ж ти, дівко, з нашими парубками гуляєш! Уже б давно пора учиняти, а тебе все немає.

Докір той гірше ножа мені у серце вгородився...

Оже я стерпіла, змовчала; тільки думаю собі: «Усі ви однакові, бачу! Усім вам зависно, коли наймичка одну годину прогуляє... прокляті!.. прокляті!..» Сльози так і душать мене.

А господиня побачила, що я мовчу, не обзиваюся до неї, та знову мені:

— Не думай, Варко, що я тобі се з серця кажу, я так, жартую. Тільки бережися, дочко. Ти ще не знаєш наших халамидників, які вони. Він з тобою і день, і ніч буде стояти, поки з ума не зведе, а там і кине. Ти не бий на те, що вони у такому красному ходять, а не стоять вони слова доброго!

Се вона мене так умовляє, а я стою біля діжі, учиняю та думаю: «У-у, чортова господарська натура! Їй заздро, коли наймит або наймичка надіне не буденне, а празникове. Увесь світ зажерли б, прокляті, та ще б мало!»

Розсердилася я тоді на свою господиню. Уперше побачила, яка вона зла: що як багатий та так ходить, то й

добре, а як бідний наймит у празниковій одежі, то вже й чорт зна що.

Полягали спати. Усі поснули, тільки я — ні. Мені він усе з ума не сходить, все перед очима — хороший та красний, як сонце, любий, як щастя,— усміхається... Як загадаєшся отак об йому, то і господиня, мов сова, лізе в очі... Так, мов, жалібно мовить-стогне, а все дивиться хижо, як сова... «Проклята! — думаю я.— І чого ти лізеш на думку з своїм хижим поглядом?..» Та й уриюся в подушки, щоб хоч заснути...

На другий вечір уп'ять його бачила, на третій — теж; і так кожного вечора. А тут уже й свято не за горами — рік мені виходить.

— А що ж, Варко,— пита мене хазяйка,— чи може де краще місце вишукала?

— Ні вже,— кажу,— я до вас привикла, а ви до мене, то краще зостануся.

Зосталася я. За гроші, що вислужила, купила перед празником плахту, запаску, купила хустку шовкову, чоботи сап'янці; хотіла скриню купити, та раз — дорого, а вдруге — нігде постановити; так я й останні три карбованці господині дала до схову.

От і свято прийшло, великдень. Вимилась, вичесалась я, убралася — як та маківка серед огороду. Пішла до церкви, його бачила, христосалась... Та як любо христосаться з ним!

Після обід хазяйка каже:

— Ти б, може, Варко, у село пішла, дядька, дядину одвідала.

— Що я там у їх не бачила? — аж скрикнула.

Та не в село пішла, а на вигін за місто гуляти. Приходжу — і він там, стоїть, горіхи луска; попрохала я — дав і мені... Далі ми співали, на колисці гойдалися, весело так, весело прогуляли. Уже пізно одвів він мене додому.

Так, за гулянками, незчулася, коли й празники минули, почалися будні; знову робота — пекти, вчиняти. То я, бувало, стою біля діжі, учиняю, а думка за ним усюди ганяє, коло його голубкою в'ється. А одробила своє, то зараз із хати, уже й за ворітьми, а тут і він приходить. Та так кожного вечора. Коли дощ або робота пильна не дасть нам побачитись, то журби не оббересшся; ходиш, як курчат погубила, як рідного батька втеряла.

Так прийшла і зелена неділя, уквітчала землю квітом, дерево — листом. Пахуче так усюди, зелено, тепленько, гарно!

— Не хочу я у хаті спати,— кажу господині,— душно мені: буду у комірчині лягати.

— Як хочеш, дочко,— одмовила вона,— твоє діло, ти сама себе знаєш.

Вона вже помітила, та так і натякала; а мені її натякання гірше огню пече, як тупим ножем по душі ріже. Що ти зробиш? Кляла я в душі усякого хазяїна і свою безталанну долю, що примусила мене наймичкувати.

Почала я спати у коморі, почав і він ходити до мене. І скільки-то тих нічок літніх, невеликих провела я з ним, дивлячись у його карі очі, пригортаючи до свого серця? Бувало, таке мені здавалося, буцім я літала по широкому світу, билася крильцями у синє небо... І так мені легко, так весело, що я забувала про все на світі,— не забувала тільки, що він біля мене, обнімала-пригортала його і сльозами молила-просила: «Голубе мій сивий! не згуби мене, бідну сиротину, не зведи з ума дурну, нерозумну дівчину!.. У мене ж — ні батька, ні неньки; одна тільки ти порада всьогосвітняя!.. Не насмійся ж надо мною, молодою!..» А він припадав до мого лона та втішав: «Не бійся, Варочко, не бійсь, голубочко! нащо мені тебе з ума зводити, коли я мушу тебе за себе взяти, з тобою свою долю й недолю зв'язати?..»

І я вірила йому — вірила, поки...

Поникла весела голова моя, обняв душу сум, на серце, як кам'яна гора налягла. Якийсь несподіваний страх кожної хвилини висів над моєю головою і, як мара, як заводи пугачеві, вставав уночі й будив мене серед кріпкого сну... Я кидалась-жахалася... А йому все віру давала... Ні, не покине він мене: він так пригортає, божиться так, що тільки діжде осені — зараз і побереться зо мною.

Одного разу попрохав він у мене карбованця.

— Трапляється,— каже,— купити шовкову хустку на шию; грошей нема, а хазяїн не дає.

Взяла я у господині свого заробленого, дала йому. Через тиждень знову просить — взяла я і другого, дала... Так третього, четвертого, п'ятого.

Коли чую... Чи повірила б я, коли б другі те казали? Здається, як звірюка кинулася б на того, хто таке сказав, і видрала з лоба очі... А то ж самій почути?!

Була пора вже під осінь. Мені так нудно чогось, тяжко... Сонце якраз над головою стоїть, пече; дощу давно вже не було; курява усе місто криє, як хмара, не дає дихати вільно. Була неділя. Піду, думаю, хоч на вигін проходжуся та його, може, побачу, бо вже третій вечір, як не приходив.

Іду собі помалу... Он уже й вигін передо мною зеленіє, і млини стоять з поламаними крилами, сумують... он і майдан, де ми на вулицю збираємося. Минула я це все та йду до свого найлюбішого млина. Він аж на краї стоїть, на горі; за ним, як на долоні, місто все, а вперед, скільки оком скинеш — нив'я... там полові, там чорні, там зелені, аж голубі, там білі, як молоко. Любо так відтіля дивитися, я й пішла. Не доходячи ще, почула голос Василів. Мені так радісно стало; мала злякати його, а далі подумала: ні, краще підкрадуся, подивлюся, що він робить, з ким балакає.

Тихо підходжу під млин. Дивлюся — сидить він з якимсь парубком; перед ними пляшка горілки стоїть, півкавуна лежить і хліба шматок. Обидва п'яні-п'яні!..

— Так ти не знайдеш, кажеш, дівчини собі? — пита Василь того парубка.

— Не знайду ж,— одмовив той, зітхнувши.

— А в мене, брат, дівчина! як зоря та ясна! Хочеш, перепро́даю тобі?

— Е-е.., їй-богу?

— Їй-богу! Що даси?

— Що хоч візьми, тільки попусти!

— А дівчина, брат, як писанка! Як пригорне, поцілує — забудеш, де й сидиш!

— Як же ти добрався до неї?

— Хе-хе... багато казати, а мало слухати... Цілу весну, як один час, проваландався я з нею. Ніч у ніч у неї, поки добився! І сяка, мов, і така — ні... нічого не бере. Поти не пообіцяв женитись — отоді взяло! — Та й зареготалися обоє, як два бики заревли на все поле.

— Так узяло, кажеш?

— Узяло, брат!.. Тепер от п'ятого карбованця дає; кажу їй: купити треба то те, то друге. Візьме у господині, дає... А мені що? дури дурку! гуляй собі!..

Загуло, зашуміло у моїх ухах... заходив ходором світ перед очима, серце мов хто у лещатах здавив... «Кого я любила, кого я кохала-пригортала?» — скрикнула і, як

стріла з лука, як пуля з дула, пустилася бігти додому.

Біжу, а передо мною він регоче, а за мною його голос: «Дури дурку!..» О, клятий, лютий! Ні гріха йому, ні сорому!.. І бог не покарає, люди не задушать!.. Якби воля та сила, угородилася б зубами у його горло; сміялася б, як божевільна, як він буде харчати; нассала б ротом крові й наплювала б нею у його очі!..

Не пам'ятаю гаразд, що тоді творилося зо мною. Щось лихе, хиже, нелюдське, а що — не знаю. Пам'ятаю тільки, що убігла у комору, упала на постіль та плачу-плачу... Галя з хати почула мій лемент і прибігла до мене.

— Чого ти, Варко, плачеш? Що тобі?

Як навіжена, перекинулася я на подушках... «І чого ще ся причепа біга за мною?» — подумала я. Певне, щось і сказала їй, а може, й крикнула, бо Галя від мене, мов од скаженої, побігла.

Через скільки часу приходе Харитина, що через два двори від нашого служила; ми з нею товаришували. Чую, хтось іде у комору, ступає по сходцях, а Галя кричить:

— Не ходи, Харитино! укусить! порве! Не ходи...

Харитина засміялася, одчиняє двері.

— А ну,— каже,— де та скажена? — Се на мене так.

А я з злості так ослабувала, що лежу вже та насилу дишу.

Ввійшла Харитина до мене.

— Що тобі, Варко?

А я й слова не промовлю. Дивлюся на неї крізь сльози і здається вона мені якоюсь плямою, а не людиною. Припала вона до мене.

— Що тобі? — питає.— Ти недужа? Чого се ти, від чого так сталося?

— О-ох!..— зібравши сили, ледве вимовила я.— Я недужа... не чіпай мене... йди собі... я, може, засну... може, полегшає мені.— Та й очі закрила. Не знаю, коли й пішла та. Увечері приходить господиня:

— Що се, Варко, таке тобі? Чого се ти така стала?

— Так чогось,— кажу,— погано... сама не знаю, чого.

— Ти б може у хату перейшла?

— Ні, краще я тут буду. Мені й так жарко.

— Як знаєш. Тільки коли б тобі не гірше було.

— Уже,— кажу,— краще не буде, як і так є.

Подивилася вона на мене, здвигнула плечима й пішла. Зосталася я сама. І що вже тоді не робилося зо мною, що не витворювалось!.. Кругом мене темно — у могилі не буде

темніше,— а перед очима все щось миготить, колесує, привиджується... Наче і сплю я, тільки все бачу. Ось здається мені... зійшла я на високу-високу скелю і стою з ним над самим краєм яру... Сонце з-за гори сходить, а там, унизу, дна не видно — якийсь туман, дим піднімається звідтіля... «А що,— кажу йому,— якби отуди скочить?» А він, мов, пхиць мене!.. Закрутилася, завертілася моя голова, увесь світ мороком заходив... Чую, що лечу... Як крикну! — та й кинулася. Страшно трушуся.

Цілу ту ніч отак перебула я. Уже перед світом на волосину зімкнула очі. Почали півні співати — розбудили. Устала я. Вийшла насеред двору... дунув свіжий вітрець на мою гарячу голову, мені мов легше стало; одні тільки кістки, мов поперебивані, болять — ні потягтися мені, ні позіхнути не можна.

Увіходжу в хату; господиня зібралася на базар.

— А що, Варко, полегшало тобі?

— Та присохне, як на собаці! — кажу їй з жартом, а на очах уже сльози миготять.

Пішли знову дні за днями, як ті чумацькі воли,— тихо, помалу. Не несли вони у моє серце ніякої одради, нічого доброго, а обгортали душу тугою гіркою та пекучою... топтали мою єдину надію. Все ж я до того була дівка, як дівка, думала, не вік же дівувати. Прийде й до мене черга... А тепер? хто візьме мене? кому я і на що здалася?

А вже недоладне коїлось зо мною. Спершу нудило мене, давило під серцем, усе б я, немов на похмілля, кисле їла. Потім і кисле спротивилось — крейди хочеться. Усі стіни пообдирала та пообгризала, і така вона мені добра, як медяник. Далі й другі ознаки люди запримітили: стала я блідніти.

«Ох, моя головонько бідна! — думаю.— Що ж се я сама собі натворила? От і дослужилася у людей, от і заробила добра на свою голову! Що ж тепер дядина скаже? Вона ж тепер насеред села вийде та стане гукати: отак наші заробляють! до такого дослужуються!.. А товаришки... що подумають, а село все що скаже?.. Нещасливая годинонько, безталанна моя доленько!»

А з ним — не тільки що — боялася стрінутися. Тільки забачу де сиву шапку, не дивлюся, чи він, чи ні,— тікаю мерщій у хату.

Од його тікала, та не втекла тільки од своєї недолі. Уже й господиня запримітила.

Одного разу — у пилипівку то було — надворі завірюха куйовдила, буря сумно вила у димар, холод у хату перся. Ми сиділи на полу; посередині на макортеті каганець горів; я сиділа скраю од дверей, господиня од печі— пряла, а Галя у кутку — шила. Сидимо собі мовчки, не балакаємо. У мене на душі так сумно та важко... Сиджу собі та раз поз раз зітхаю. А господиня й питає мене:

— Чого се ти, Варко, так тяжко зітхаєш? Чи не трапило тебе що нічками темними?

Докір і нагадка на моє недавнє наче молотком ударили мене по голові. Зажовтіло, потемніло в очах і, як град, полилися з них сльози.

— Чого ти, Варко? — аж скрикнула господиня, дивуючись, що я обливаюся, як горохом. А я припала до гребеня та й не одхлипну.

— Що за знак, що за причина? — все ж усилковується вона.

— Хіба,— кажу,— ви й не бачите, й не примічаєте, що люди з усіх сторон про мене, як у дзвони, дзвонять?

Дивлюся — господиня моя і ніс повісила. Сидить ні в сих, ні в тих.

— Як же се? — питає, довго помовчавши.— Од кого? Через кого?

— Та все,— кажу,— через свою дурну голову та неорозумну волю набралася клопоту довічного!..

— Та від кого хоч, питаю тебе?

— Не питайте,— кажу їй,— нехай його бог поб'є... кравецького пройдисвіта!

— А-а-а, се,— каже,— той, сивоголовець?.. А не казала я тобі, Варко: дивись своїми очима, не ними віри нікому на слово? Я казала тобі: ти ще не знаєш городянських парубків, які вони є?.. Та й дивно мені, що ти довірилася йому. Ти спитай, кого він з вашого брата у люди не пустив, з кого не посміявся тільки? Він тим і живе, тим тільки й дише, тому тільки й служить. Спитай, у кого він з хазяїнів не був?.. Хто за його добре слово скаже? П'яниця, волоцюга, пройдисвіт — от тобі і все! Де він тільки не був, всюди наштукотворить: то хазяїна поб'є, то робітників поодбиває, то яку дівчину з ума зведе. Як та гадина, як отрута, де він не з'явиться, до кого не доторкнеться, там і розладдя! А ти поважила на його красу, повабилась на його уроду?.. А краса та та врода тільки на лихо й здалися!

Отак вичитує мені, а я плачу-плачу...

Хіба умру, то тоді той вечір забуду, а то до суду буду пам'ятати його.

Що ж робити? Видно пана по походу, а сокола по польоту. Видно було і мене всюди: того ні утаїш, ні заховаєш, всюди воно перед моїми й чужими очима... Хай судять люди, хай говорять! — що ж робити? У серце моє, у душу ніхто не влізе, не загляне, що там твориться, які прокльони зриваються з язика на свій дурний розум... Може, ніхто й не думав за мене так, як я сама за себе думала,— я гірше червивої собаки себе мала, гірше всякої погані! Ніхто, кажу, того не знав, і судив по ділам моїм... Що ж? Не закажеш людям говорити; хай говорять — я того заслужила.

Під такими важкими та гіркими думками жила я, поки не знайшла сина Івася. Чорняве, білолице, повновиде, з блискучими очима — невикапаний батько! — знайшлось воно у мене перед постом.

Як я не недугувала, як не боліла, але по болю почула, що з мене неначе гора спала... якось вільно дихаєш, вільно руками й ногами володієш. У послідні часи то сядеш, бувало, як копиця горохова серед поля. Устати чого треба — важко, робити — й казати нічого. Сидиш, вилупивши баньки, як дурна... у голові — туман, під серцем моє лихо ворушиться, озивається, аж кістки ниють, все тіло терпне. «Господи! — скрикнеш,— прийми мене до себе, ніж отак мучитись на світі!»

Як минулося, то де та й сила взялася, та скорість-поворотність. Одно тільки — у голову мов хто цвяшок закатав: болить моя головонька, од думок кругом ходором ходить... Дивишся на дитину, як воно оченятами поводить, рученятами силкує, і думаєш: янгол, янгол! безвинне, безгрішне; і думки у його немає, якого-то горя, яких сліз та лиха воно стоїть та ще й сто́ятиме? Добре, поки ще мале, поки сама годую, а далі? Де ті достатки? — служба, наймичкування? Хто тебе з дитиною прийме?.. Та хоч і прийме... то що дасть? Так, за хліб?.. І цілий вік-то так, без хати-оселі, без притулку-пристановища блукати від хати до хати, од хазяїна до хазяїна, всім годити, на всіх робити?.. І все одна, і все сама! Дивитись, як другі у парі своїх дітей годують, як їх кохають-доглядають, як ними любуються і свої, й чужі... а ти? Як та безпарна птиця, тинятимешся по світу, носитимешся з своєю дитиною, поки

виносиш... І виросте воно, як те стебло край дороги, одно одним, не бачивши привіту людського, не знаючи, що́ то своє добре; приб'ється до якого шевця або кравця—вийде з його злодій, п'яниця, волоцюга всьогосвітній. Не знаючи свого добра, буде він чуже руйнувати, людям лихо робити, поки не піймається або в тюрму, або й далі... І понесе свою голову на чужу сторону, зложить свої кістки у чужу землю, проклинаючи ту дурну матір, що його на світ родила, та щастя-долі не наділила!

Отак як подумаєш, то такий смуток обійме, така журба наляже, що аж уголос скрикнеш: краще б ти не родилося або господь прийняв малим!

Як почули об сьому в селі, зараз в один базар дядько приходить. Стріває мене у дворі.

— Чи правда, що то люди кажуть?

— Нащо ж людям брехати, коли воно так і є!

Посидів дядько, подивився на мене, на дитину, почухав свою голову.

— Отак,— каже,— Варко. Якби дома була, то може б і замужем давно була, а то тепер і цяцькайся! — Та й пішов.

На другий день дядина прибігла. Тільки на поріг — заразу сльози, у крик...

— Боже мій, боже! Що се ти наробила, чого наподіяла? А то все — своя воля та що людей чужих слухала... Якби слухала дядька та дядини, то все б гаразд було. Не жалкуй же тепер на нас!

Дивлюся я на неї та думаю: чого вона розпинається? Чи жалко-то їй так?.. Досада мене узяла.

— Годі,— кажу,— вам плакати: буцім воно й справді так шкода. Я не виню і не жалкую ні на кого — сама винувата; сама заробила, сама і зношу. Нема,— кажу,— нікому до того діла!

Притихла моя дядина, сидить на лавці, підперши голову рукою, та так жалібно дивиться.

Прийшла господиня. Я побігла, чвертку горілки принесла; випили вони удвох, пообідали... То дядина моя смутна та невесела була, а то вже хоч у боки та у скоки! Бігає по хаті, щебече, сміється. «Бач як,— думаю,— жалко їй мене!»

Як ішла додому, господиня м'який буханець дала на гостинець, аж за хвіртку виряджала. Мені не можна було — дитина розвередувалась... Я сіла його погодувати, а вони вийшли у сіни, і, чую, говорять:

— Ви її ще на рік до себе наймете? — питає дядина.

— Не знаю,— одказує господиня,— мабуть-таки, що ні, бо я стара вже, одвикла від дітей, а воно мале, крича-тиме, голову клопотатиме; та й не до ладу мені її держати, коли б дівчина...

— Як вона, скажіть мені на милость господню, придба-ла його? — допитується дядина.

— От, як?!. Хіба мало у нас тих пройдисвітів, що їм не тільки збезчестити дівчину, а й душу християнську за-губити не шкода!

— Боже, боже! Отаке тут у вас у місті заводиться! А й казала я їй: не йди та не ходи,— так не слухалася! Чу-жі, мов, рідніші, ніж свої. От воно й чужі! Он до чого своя воля доводить!

— Ще знаєте,— веде господиня,— коли б не дитина, то я б її й довіку держала... Що за чистуха та чепуруха, що за швидка-шпарка! Сказано — минуточки тобі не поси-дить, а діло у неї в руках так і горить... Та ба!

— Знаєте що́? — каже дядина.— Як розщитаєте її, не райте їй нікуди наймatися, хай вона додому йде. Таже ж жила у нас, і зросла, і виросла; малою-невеличкою ди-тиною її узяли, а бачте, яку викохали! Отже ще й не вдяч-на! Такий уже тепер світ настав... То скажіть же ви їй, моя матінко, хай вона додому йде, до дядька, до дядини вертається... Я б сказала, та вона щось непривітна до мене.

— Добре, сестрице, скажу.

— Прощайте ж.

— Ідіть здорові...

Пішли собі. А я сиджу та думаю: чого се так захотіло-ся дядині, щоб у неї я була? Тоді без дитини — та сяка і така, а тепер і з дитиною — та хай іде. Дивно мені й чудно.

От і піст минає, великдень незабаром... Ось і він при-йшов і пройшов, та так сумно та невесело... Дивлюся у вікно: люди ходять, гуляють — одягнені-вирядженi, раді, веселі; там дівчата, як квітки, квітуть, там парубки співа-ють, там чоловіки з жінками у парі йдуть у гості до роду; пани їздять, хлопці бігають, крашанками качаються... Свя-то!.. Сонечко так ясно світить і гріє, травиця з землі так і лізе. Свято і весна!.. А ти сиди у душній хаті, слухай, як твоя недоля викрикує...

«Зв'язало ти мене... ох, зв'язало мою голову і руки, на вік зв'язало!» — подумаєш та й обіллєшся гарячими сль-зами.

Подивишся на його... Мале — дурне: пхикає собі, оченятами блискучими поводить, устоньки випинає, рученята випручує,— звісно, мале. Подивишся на його та й усміхнешся... Яке мале, а й воно чує, що свято бог дав! — радіє, грається. Пригорнеш його до серця... «Лихо моє і щастя моє!» — промовиш та й знову заплачеш.

Якраз у провідну неділю мені рік минав. Прийшла вона, та провідна неділя.

— А що, Варко,— каже господиня,— бачу — тобі сьогодні рік?

— Рік,— одказую.

— То ти мені ще хоч з тиждень набудь, поки я собі другу вишукаю.

— Про мене,— кажу,— хоч і два; я думала, що у вас ще й на третій зостануся.

— Та й я б то, Варко,— одказує,— не від того, та що ж? У тебе мале, ти сама знаєш — вже ж і коло його треба...

— Та так,— кажу,— треба: вже ж не кинути його серед шляху.— І така мене досада за серце вхопила!..

— Що ж ти, наймешся де? — пита мене трохи згодом.

— Не знаю... Коли трапиться де, то наймусь.

— Не раджу я тобі наймthemся,— каже вона,— краще додому йди. Уже ж там які не є родичі, а все ж свої — не чужі.

— От,— кажу,— не знать, де та пташка ночувати буде, що її лихою годиною у чужий край прибило!

Побалакали отак та й помовкли. Набула я два тижні, узяла свої гроші, зв'язала збіжжя, клунок на одну руку, дитину на другу, та й пішла... Куди тепер?

Вийшла на поле, на битий шлях... Зелено усюди, пахуче, гарно, а мене сльози так і заливають. Іду та йду.

Озирнулася назад... Місто у диму куріється, синіє здалі, бані на церквах миготять, панські будинки біліють, як сніги весною по лісах. Стала я, щоб спочити трохи, положила клунок на землю, схилилась над дитиною... Воно на мене дивиться, шукає... Пригорнула його міцно до лона та як заплачу!.. Бодай ти, місто, огнем знялось, крізь землю пішло! Як я до тебе йшла — як ластівочка щебетала, назад повертаюся — вороном крячу... Щоб над тобою світ не світив і сонце праведне не сходило, як ти мою молоду долю спаскудило!.. Отак проклинаючи, пригорнула до лона дитину, поцілувала, узяла своє збіжжя і знову потеліпалася.

Уже з полудня сонце повернуло, як увійшла я у село. Рідні місця, знайомі хатки, садки, доріжки — все те миготить у очах, у голові думки будить, у серці одраду; все те вітає тебе, як рідне. Одно тільки—гляну на дитину і все те неначе туманом покриється... А тут ще стрівають мої товаришки — одні вже жінками стали, другі ще дівують,— зупиняють, розпитують... Похнюпивши голову, спустивши очі у землю, закриваю дитину — та чи скажу їм слово, чи ні — та й далі... Соромно так мені, аж страшно. Думаю: оте й мене ждало, чим вони... а я?.. я всьому виною! Та аж сльози на очі виступають; я їх давлю, здержую, а вони проти волі так і каплють, так і каплють.

Насилу добрела до своєї хати, де зросла, вигодувалася. Та як же вона змінилася, постаріла, похилилась! Оселя подірчавіла, покришка на ґимарі зсунулась, стіни полупані, оббиті... Чи так воно було й за мене? Чи таким я його кинула?.. А всього два роки!.. Та мерщій у хвіртку. Дві здоровенні собаки кинулись на мене.

— Лесько! Жучко!

І собаки не пізнають, аж за поли хватають... Боже ж мій, що робити мені? Нігде ж ні прутика, ні хворостинки... Кличу тільки: «Лесько! Жучко!» — та оступаюся до ліси.

Ось чую — щось з хати вибігло.

— Який там чорт собак дратує? — гукає, чутно по голосу, Карпо, дядьків середній син.

— Се ти, Карпику? — обзиваюсь до його.— Іди лиш та проведи од собак.

— А ти хто така? Здалека? — питає мене.

«Боже! і рідні тебе не пізнають, а то вже собаки!» — думаю.

— Та се я,— кажу йому,— Варка. Хіба не пізнав? Іди лиш проведи, оборони. Он у вас які злі собаки стали!

Карпо підбіг до мене; собаки порозбігались у сторони та аж виють.

— Бач! се ти, Варко! — каже Карпо.—А я й не пізнав.

— Та й ти,— кажу,— який великий виріс, що й тебе не пізнати. А батько, мати дома?

— Дома.

— Що ж вони роблять?

— Лаються.

— За що?

— Господь їх знає! Батько п'яні прийшли, так мати їх і напали.

Увіходжу в сіни — справді чутно бучу. Дядина, як та чечітка, теркоче та вичитує, а дядько коли-не-коли проведе товстим охриплим голосом та й замовкне та знову проведе...

Уходжу в хату.

— Здорові були ви, дядьку, і ви, дядино!

Буча зразу стихла.

— Здорова! — мовить приязно до мене дядина, а дядько сидить біля столу, підпер голову рукою, шапка аж на потилиці... Подивився він на мене, якось страшно п'ятими очима провів і хитнув головою... Шапка йому аж на очі насунулась.

— Ну, здорова!.. А що скажеш?

— Що ж я скажу? Прийшла до вас — та й годі.

— Прийшла? — і посунув шапку на потилицю.— Прийшла? А якого ж нам з міста гостинця принесла?

— Якого ж вам гостинця? — питаю.

— Крикливиці?.. га, крикливиці?.. Шкода, брат! — і махнув рукою.— У нас і без того не малі крикливиці у хаті! Буде з нас і своїх крикливців.— Та й голову схилив на груди.

Дядина подивилась на його гостро-гостро, от наче ножами — очима проняла.

«От і найшла,— думаю,— у лиху та нещасну годину! Ще тільки на поріг, а вже тобі і крикливицями очі вибивають!»

Одначе дядько, поточуючись, знявся і пішов надвір, а дядина підсіла до мене. Розпитує у мене то про те, то про друге, роздивляється моє убоге збіжжя, хвалить керсетку, спідницю.

— То се ти, Варко, до нас, може, прийшла жити? — питає.

— До вас, кажу, коли приймете. Однак на чужих робила, то й на вас буду.

Порадилися ото ми собі; зосталася я.

Спершу мені так добре було, усі до мене такі ласкаві — і старі, і малі; усі вітають, розпитують про місто, розказують свої випадки. Та се поки обсілася; як же обжилася трохи, то зараз і почали гострі спички у серце загаяти. Спершу дядько, п'яний,— на догад буряків — дайте капусти! — почне закидати: що де в чорта хто не вирветься, і з дітьми, і без дітей, та все до його, на його шию, об'їдати та оббирати; там дядина гримає, що дитина нікому не дає покою, а там і діти, одно по другому — то

вщипне, то вдряпне «прокляте байстря», як його завжди величали. Я мовчу та всім годжу. Роблю, як не перервусь: чи піч полупалась — я вже й вимазала, чи около треба шпарувати — я вже і глиняники розвела. А настали жнива, то я, було, рідко коли й дома ночую: все на полі. Іноді так наморишся — рук, ніг не чуєш, спини не розігнеш... Друга б покинула все, пішла світ за очі, а я гляну у ту сторону, де дитина у снопах спить, промовлю: «Он де моє лихо, що мені очі зав'язало!», умиюся гіркими та й знову за роботу. Ніколи я ні до того, ні після того так щиро не робила, як у те літо; думка — працею їм догоджу... Як позвозили снопи у тік — отакі! Стоги понакладали і жита, і пшениці, і всякої пашні.

Люди, йдучи повуз двір, одно заздряться на наші стоги.

— От,— кажуть,— десь Луценко з сотню десятин заорав, що такі стоги понавертав!

А ми, тільки що звозили, годинка стоїть — зараз за ціпи: дядько, я та Івась, старший син дядьків. Перемо так ціпами, що, мабуть, аж на край села чутно. Поки глибока осінь настала, то у нас уже увесь хліб вимолочений був. Солома одна стояла — отакими ожередами!

За тиждень до покрови ми обробилися. Далі уже і робота хатня, легше б було, та мене лихо спіткало. Після покрови пішли дощі, густі-прегусті та холодні, осінні дощі. Одного разу цілий такий день я перебула надворі. Увечері щось мене тре, мне, руки і ноги судомить, усю докупи зводить, а голова так кругом і ходить.

— Ох мені ж лихо! — думаю.— Не дай, господи, занедужаю.— Та як на те, на третій день мені уже й на світ глянути не дає: голова болить, ходором ходить, не можна мені ні піднятися, ні підвестися.

Спершу усі коло мене взялися: і сього, і того — не помагає! Лежу, як колода. Як лежу, то все б, здається, узяла і зробила, а підіймуся, так і гримну... Що його у господа милосердного робити? Бачу, вже на мене усі косо дивляться: то чого дитина кричить, то нікому пшона стовкти, то печі вимазати...

— Коли б же,— кажу їм,— не моє лихо тяжке, то хіба б я й не зробила? Якби можна, проти сили взяла, та бачите — мені й підвестися не дає.

— Та воно то так... не так підвестися, як...— одказують мені, промовчуючи.

Що скажеш? Мовчиш уже. А тут, дивись, дитина розкричиться, візьмеш його погодувати... Чим? Сама нічого у рот не беру — де ж те молоко візьметься?.. Візьмеш шматок черствого хліба з остюками, нажуєш, розмочиш тепленькою водицею, замотаєш його в ганчірочку, ткнеш у рот — на, мов, їж та мовчи!

А настане ніч, то чого тільки у ту ніч не передумаєш, чого не перегадаєш? Та все якесь у голову лізе таке неподобне.

Найпаче пам'ятаю одну ніч. Через тиждень після того, як злягла я... Місяць так світить, ніч видна, хоч голки збирай. Уже пізно було, усі спали, аж хропли; одна я не спала, перекидалася з боку на бік, як дурна... Місяць якраз ускочив у вікно, проти котрого лежала я з Івасем. Воно лежало коло мене, спало, притулившись до лона. Глянула я на його і згадала своє давнє життя, свою дитячу пору, дівування — все-все, до самого непримітного... І все те стало перед моїми очима, мов на картині намальоване. Там бійка та сварка дядькова та дядини надо мною малою, далі — гуси, гусенята, що я пасла, аж сичать мов, шавкотять коло мене; далі — жнива, як учили мене жати, як лінувалася я, жалілася: то болить голова, то спина болить, поки не вибили мене; далі — зимні довгі ночі, як я пряла, спать, аж хилилася, хотіла,— не можна: другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий та тоді й лягай, а як другі півні прокричали — вставай, світи і знову за гребінь; далі — як виросла, по улицях ходила, по вечорницях; як покинула дядька та дядину, у місто пішла, як жила там весело-превесело, поти не побачила його, як його кохала, пригортала, поки... І став він перед моїми очима, він з товаришем... їх розмова... регіт... страшний той, божевільний регіт. Вся я похолола зразу від його і зразу запалала... Дивлюся на дитину — лежить, рученята згорнуло... Головка, носик, личко, брови ширшають, більшають, то наче у хвилі потопають, то знову з води виринають... І здається мені — він коло мене, до мене руки простягає... От коли, кате, на тобі вимістись, от коли тебе покарати!.. Та як божевільна — хап дитину за горлечко... Як скрикне воно на всю хату, як лелесне — аж я кинулась! Та тоді: що се я, божевільна?.. Господи! Що се зо мною? І заступи, і борони від такого!.. Пригорнула Івася до лона, цілую та гойдаю... «Цить, цить,— кажу,— щоб хоч ті не почули».

Так пролежала я аж два тижні. Бачу, усі наші немов подуріли... Дядина і не дивиться, діти, знай, Івася лають, щоб не кричало. Та ніхто вже мені, як отой Карпо! Почне плакати дитина, то він прибіжить, ущипне за ніс... «Цить, сякого-такого батька байстря! Мовчи, проклятуще вилупча!»

Як мені все те було слухати? А тут ще й дядина:

— Доки ти,— каже,— будеш лежати? Лежати прийшла чи що до нас? От уже, слава тобі, господи, третій тиждень пішов, як ти хворієш, на гарячку лежиш, без пам'яті хліб їси!

— Бодай,— одказую не стерпівши,— кожному так, то, може, б тоді й мені віри дойняли.

А тут і дядько обізвався:

— Що ж ти, умирати прийшла до нас чи що, та ще й з дитиною?

— Хіба ж,— кажу,— я у вас не заробила того, щоб поховати, як умру?

— Який твій заробіток? От заробила лежачи...

Так мене сльози й облили. Сяк-так підвелася я та й упала зразу.

— Господи! — думаю.— Або смерті дай, або здоров'я!

Днів через три після тієї бучі почула я себе мов краще. Устала, перейшла разів зо три хату, кинулася й до роботи — ні, не зможу.

Коли, якраз у третю неділю від тієї, у яку я злягла, уночі приходить дядько, хмурніший ночі, п'яніший землі.

— Вон, сяка-така, волоцюго! Не паскудь моєї хати, не безчесть мого двору! — Та до мене.

— Постійте,— кажу йому,— за що се? За те, що я ціле літо робила, ночей не досипляла, заробляла, так се мені така за те дяка?!

— Вон! одно слово, вон, сяка-така, з двору!

— Я піду,— кажу йому.— Тільки й ви верніть мені те, що я заробила за літо.

— А їла що? А годували ми тебе дурно? — присікалася дядина.

Подивилась я на їх, подивилась, узяла дитину на руки та до сусіди.

Прибігаю до сусіди, там усі спали. Стукаю, добиваюся.

— Пустіть, Христом-богом молю, бо у нас страшний суд піднявся!

Пустила мене сусіда, жаліюсь я їй.

— У волость,— каже,— треба жалітися.

Перебула я ніч у неї, а на другий день прошу сусідчину дочку Марусю:

— Піди, Марусю, піди, моя голубко, забери моє збіжжя: юпку теплу, плахту та чоботи юхтові, щоб хоч у дорогу було одягтися, як слід.

Послухала Маруся, пішла; незабаром і вернулася.

— Не дали,— каже.— Мало,— каже,— вона у нас то сього, то того переїла та перевела — не дамо!

Сиджу я та плачу: «Бодай вас,— кажу,— черви поїли, коли я у вас як слід шматок хліба з'їла!»

А сусіда:

— Та не плач, дурна! От я тобі раджу йти у волость, пожалітися, то все тобі вернуть.

Послухалася я, одяглася у другу юпку — сусіда, спасибі, дала своєї,— завинула дитину й пішла.

Волость від нашого села верстов з п'ятнадцять буде... Пішла я, а осінь уже глибока стояла, вітер холодний віє, так наскрізь і пронизує, а я що там у тих двох юпчинах та чобітках на босу ногу; та ще хоч би здорова, а то тільки-тільки що вичуняла; холодно, іду — насилу ступаю... Та ще як на те забула й хліба узяти, пройшла верстов з десять — їсти, аж шкура болить! Дитина теж, видно, хоче, бо одно кричить і не втихає. Уже я його тулила-тулила до грудей — що ж ти там висмокчеш? — порожнісінько!.. Притулиться, чи смокне, чи ні, та й назад, знову у крик!.. Боже! що ж мені робити з тобою? Як тебе забавити, чим нагодувати?.. Од його крику вже й самій перехотілося їсти, а воно кричить, аж поле розлягається!

— Годинонько ж моя лихая! горенько тяжке! що ж мені у світоньку казати з тобою?

Так воно мені укричалося тоді, що я й досі чую той непевний крик його. Видно, вже не перед добром воно кричало, видно, чуло свою нещасну долю.

От уже швидко й до села, де була волость; уже з-за гори витикались церкви й біліли хатки по гірочках; от і річка блиснула, чорна, як хмара, сумна, як ніч,— звісно, як восени річки. Мені так щось відразу під серцем запекло, так запалало у йому та й розлилося по всьому тілу пекучим огнем... Чую — і очі горять, і лице палає, руки, ноги — все-все; у роті — хочу проковтнути — слини не достає, засохло; язик аж торохтить між зубами, й гірко мені, наче я полиню з'їла. Дитина, чую, аж із шкури виби-

вається, кричить... От-от уже доходжу до мосту, на греблю зійшла, тільки міст перейти, та й село... Упрошуся до кого у хату, випрошу шматок хліба, підкріплюся, тебе погодую... От уже й на міст зійшла...

Закрутилась, заходила кругом моя голова, захиталися ноги... чую — от-от упаду... Мерщій до перил притулилась, стою, відпочиваю... Ув очах плями миготять, широкі кружала ходять — то жовті, то сині, зелені, то вогненно-червоні... Ось наче що осіяло... І стала передо мною велика-велика хата, музика грає, люди то сюди, то туди швендяють: ті кричать, ті їдять, ті співають... Усюди столи, на столах напитків, наїдків... Що се? Де се я?.. Дурна, дурна! і не догадуюся — се ж моє весілля грають, се ж мене з ним парують. Ось і він коло мене сидить, рука хусткою перев'язана, і я коло його... Держу на руках свого Івася, своє любе-миле дитя...

— Дивись,— кажу йому,— яка дитиночка? Як квіточка! Як виросте, у школу оддам, грамоти навчу...

Подивився він на дитя...

— А ке лиш, я його подержу,— каже мені, протягаючи руки.

Я подала...

Закрутилося, заходило колесом все кругом мене... Непроглядна темнота очі криє... Чую — сунуться мої ноги, пливуть кудись, пливуть-пливуть... Я падаю...

Більше нічого не знаю, не пам'ятаю... Очунялась уже в тюрмі... за те, що буцім дитину у річку вкинула.

Довго мене держали там; цілий рік я казенний хліб їла, а потім ще у монастир завдали. Там я півроку поробила та й знову на волі.

Гуменя того монастиря, де я була, казала: «Зробила ти гріх тяжкий, як би рідного батька або матір на той світ звела. То тебе,— каже,— лихий попутав, то він на все зле й навів і буде тебе аж до сорока літ усе стерегти. Гляди!.. Молись, одмолюйся, од його тільки молитвою й одіб'єшся, а більше нічим... І дасть тобі господь добра усякого, доживеш ти вік у спокої».

Ось уже мені й за сорок минуло, а все служу, на людей роблю... А що заробила? Що на мені, те й за мною.

І молюся, та видно, моя молитва така або ж господь її не приймає...

1872

П'ЯНИЦЯ

I

Стояла темна осіння ніч над сонною землею, місяць примеркав і вже ген к світу показував свої золоті роги, зорі сумно лупали в темному небі. Тихо було всюди, як в усі. Ні собака не гавкне, вітрець не війне, не зашелестить пожовклим листом... Покій і сон криють усе своїм темним пологом, все заснуло мертвим сном півночі.

У хаті тільки Микити Івановича Ливадного, що з панів один тільки й жив на ціле козаче село Недогарки, видно, не спали. У чисте й високе вікно падали стяги ясного світу на зелене подвір'я, часто у вікні метушилися темні тіні, перебігаючи з одного боку на другий; іноді вони задержувалися на довше, й тоді виразно виходила чоловіча постать з лисою головою, а коло неї — друга, дрібна, невеличка... Ось ще одна... Усе вікно криється темнотою, з країв тільки пробиваються тонкі смужечки ясного світу... Ось знову захиталося все, і разом дві голови показалися у вікні... походили-походили і пропали... Знову на землю упало від шибок шість ясних плям, переділених одна від другої рівними темними поясами...

То Микита Іванович споряджав свого третього сина Івана у місто на службу. Се вже йому була не первина. Він вирядив уже двох, та старшого скрутило лихо — умер, а середущий, осівшись на теплому місці, панував собі. Маючи таку надію й на третього, посліднього, Микита Іванович був веселий, говіркий, вичитував синові всякі пригоди з свого життя, ставив йому ріжні перестороги, забезпечував від ледачого товариства, раяв шанувати старших себе, годити їм, коритися...

— Знай, сину,— казав він,— покірне телятко дві матки ссе! Не дивися ти на других, що дуже бришкають угору: начальник йому слово, а він йому — десятеро. Такі

завжди тратять своє. Тихше, кажуть, іди, далі будеш. Так і тута. Коли тебе начальник і полає іноді так, нізащо, як ти, господи, свят! — змовчи на той час. Може, йому тоді припало лаятися, та ти перший підскочив під руку... Коли ти не змовчиш, то тільки піднімеш більшу бучу та втратиш за себе добру славу... Тоді скажуть: сякий-такий, нікому не змовче! Коли ж перетерпиш — хай, мов: собака бреше — вітер несе,— о! тоді він сам побаче, що ти за чоловік і що за чиновник... Знай, сину, той самий, що тебе нізащо вилаяв, коли лучиться тобі оступитись, горою стоятиме за тебе й не дасть на поталу! Я сам на собі усе звідав, сам по собі добре знаю. Чи був би я тим, що тепер є, коли б не годив старшим, не корився? Ніколи зроду!.. Покійний батько не кинув після себе нічого. Мати вмерла ще за молодих літ, удруге він не захотів одружитись, та так усе й пішло за люди... Виряджаючи, він не дав мені нічого, окрім трьох лихих сорочечок та ще лихішої одежинки. А як виряджав, то наказував: «Гляди себе: спіткнешся — пропав, не спіткнешся — підеш угору. Знай, що козак сам собі повинен знайти долю. Іди й шукай її, а від мене нічого не жди!». Як я бідував, як часом холодний і голодний сидів, те одному богу відомо та мені, а більше нікому... А от бач тепер? І свій притулок на старості літ маю, і вас таки, як батько, і вивчив, і наділив на перший раз, чим бог послав... А через віщо? Через те, що де треба, поклонюся й покорюся. Від поклону, кажуть, голова з в'язів не спаде, а за тебе добре слово кожен замове... Іди ж і ти, сину, та шануй себе і своїх батька та матір — їм легко й радісно буде чути про вас: от, мов, у Ливадного діти! А не то що усяк вас буде ганити та проклинати.

Микита Іванович був собі низенький, натоптуватенький чоловічок, з невеличким пузцем, з круглою лисою головою, з масним, добре виголеним лицем, з невеличкими блискучими очицями. На сей раз його очі якось особливо блищали: вибивалася з-під їх лукавого погляду і тепла батькова любов до дитини, і радість удачі, і якась глибоко захована туга: що, як, мов, не справдяться надії?.. Голос його, завжди тоненький, бринів тепереньки ще тонше й голосніше

Іванко, син його, понуро сидів собі недалеко від батька і слухав його мови. По обличчю видко було, що слова батькові дуже його доймали. Запалі щоки ще мов дужче позападали, аж усмоктались усередину, показуючи з обох

боків глибокі ями; молоде дитяче личко пожовкло, змарніло; одні очі горіли якимсь непокійним світом, та лоб білів, мов з крейди вистру́ганий. До того ще невеличкий зріст та сухорлявість домальовували картину глибокої уразн. Важко було дивитись на молоде личко, на котрому справжнє життя, не дитяче, проводило свою першу борозну, на першу стрічу з ним молодої дитячої сили, на рої важких думок та гадок, на страх перед тим, що буде...

І Марина Костянтинівна, жінка Микити Івановича, відразу прóчула своїм материнім серцем ту єднову тугу. Вона болізно на його поглядала й думала: «Дитина... зовсім дитина; ще таке молоде та зелене та не бачило ні світа, ні людей... Перші, як од'їздили, то все ж були старшенькі, та й то одного, як косою, скосило... А се ж — дитина: на головосіка сімнадцятий пішов... То ж були і здоровенькі, й показні, а се з самого малу таке замліле та хоре вдалось... Та тож недавнечко з школи — не передихнуло, не вибігалося, як зразу й на службу. Бог його знає, які там люди, які начальники!.. Воно таке тихе... Накричать на його, воно й перелякається; скажуть: роби — і через силу робитиме, поки надсадиться... Що їм? Хіба вони дивляться на силу? Роби та й роби! Тепер же знову і хазяйка яка буде... Добре, як добра, а як лиха — сидітиме і голодне, і холодне... А там і в товариство яке піймає... Попаде між п'яниць та волоцюг, розіп'ється-розволочиться... Доброго, кажуть, пошукай, а лихе само знайде».

Все се дуже клопотало похилу голову Марини Костянтинівни, дуже вражало її материнє серце, і вона, слізьми гіркими обливаючи рушнички та простиньки, укладала їх у скриньку, промовляючи:

— Ото ж дивися, Іванику! Оце тобі дванадцять сорочечок—я ось зверху ложу; а се шість рушничків—тут збоку, а се три простиньки... Дивися ж бо! Ти не дивишся, де я ложу, та потім переб'єш усе шукаючи. Сорочки, дитино моя, більше тижня не носи та давай заздалегідь мити, щоб не прийшлось у чорній ходити. Та дивися, щоб добре мили, а не як там: виполоще у воді та й годі... Хай таки відзолить добре та й рук доложе!

— Добре, добре, мамо, спасибі вам. Усе буду робити, як ви кажете,— відказував Іван Микитович.

— О-ох! робитимеш! — сумно промовила Марина Костянтинівна, і сльози залили її очі, так що вона і світу білого не побачила.

— От уже й сльози! — крикнув Микита Іванович.— Ну чого ти плачеш? На той світ проводжаєш, чи що? Слава тобі, господи, що так випало! Хай їде, послуже, побаче світа і людей... Тут де б радіти, а вона — плаче...

— Та як же? Як же? — схлипуючи відмовила Марина Костянтинівна.— Воно таке мале, безздоровне...— На сьому слові голос її обірвався, і вона залилася гірким плачем.

Іван Микитович і собі плакав за своєю старенькою матусею. Шкода йому було її; шкода було кидати свого дворища, де він зріс і викохався, де його пестили і били; свого рідного села, котре він зміряв і вздовж, і впоперек, знав усі закутки, усі ліски, садки, калюжки, людей, і ввічливих, і привітних,— всього йому стало шкода і страшно, до чого тепер його споряджали... Все те, що було, стало ззаду його, привітно хитало головою, прощалось, усміхалось і манило до себе. А там? Напереді?.. Невідомість закутала його туманом, страх повив своїм холодом... І гірко плакав Іван Микитович разом з своєю матінкою...

Геть вже за північ полягали спати. Плачем та журбою Іван Микитович так був виморений, що зразу заснув. Старий теж незабаром захріп. Одна тільки Марина Костянтинівна не змикала ні на волосину очей за всю ту ніч... То їй було душно — вона розкривалася; то здавалося, що Іванко прокинувся,— вона схоплювалася, прислухалася... Не чутно нічого, тільки хропе Микита Іванович та миша у кутку скребе... «Прокляті коти!» — думає вона. Скільки їх, а миші трохи під ногами не бігають!..» І скреботня мишача давить їй на душу, а писк сипле морозом по всьому тілу. Марина Костянтинівна здригує і шика. Миша затихла... У хаті темно, як під землею, і тільки одно харчання Микити Івановича розкочується в тій темноті та коли-не-коли цвірконе цвіркун у кутку і немов шпигоне у серце Марини Костянтинівни. «Отже йому і спиться, і байдуже — хропе собі!..» Сльози починають навертатися на очі і, тихо зливаючи їх, падає знеможена Марина Костянтинівна лицем у подушку..

Так перебула вона цілу ту ніч. Тільки що почало на світ благословитися, уже вона й схопилася, одяглася і пішла будити челядь, щоб готували всячину в дорогу. Трохи перегодом вийшов надвір і Микита Іванович і почав порядкувати біля воза та біля коней. Парубок літ двадцяти бігав за ним і робив, що він йому наказував.

Незабаром біля ганку стояла пара добрих коненят, запряжених у просту, хазяйську повозку. Микита Іванович умощав у неї то скриньку з збіжжям синовим, то подушки, то всякі торбинки, які тільки йому не подавали з хати то сама Марина Костянтинівна, то товста, обірвана та невмивана молодиця-куховарка.

От уже повозку зовсім налаштовано. На передок зліз парубок і прибрав віжки до рук, погукуючи коли-не-коли на пристяжного, що, вистоявшись добре, почав загравати. Через скільки часу вийшов з хати Іван Микитович, заплаканий, зарюманий, за ним Микита Іванович з червоними очима і хусткою в руках, котрою він протирав очі, далі Марина Костянтинівна; лиця було не видко у крушеної матері за великою тугою та гіркими сльозами; ззаду за руку піддержувала її куховарка.

Іван Микитович скочив у повозку.

— Прощавайте! — гукнув.

— Прощай, сину, та гляди себе! — сказав батько поцілувавшись. Мати обвила синову шию руками, припала до його лицем та й затіпалася.

— Пи-ш-ш-и, пи-ш-ш-и, моя дитино...— ледве чутно вимовила вона.

— Не плачте, мамочко, не вбивайтеся,— умовляв її Іван Микитович і собі плакав.

Куховарка, дивлячись на їх, ронила сльозу за сльозою. Один тільки парубок сидів собі і понуро, аж надто сердито, позирав з боку на бік. «Чи вони довго будуть рюмати? — казав його гострий погляд.— Хоч би вже поганяти веліли, а то слинять!»

— Годі, годі вам!—крикнув Микита Іванович, одводячи Марину Костянтинівну від повозки.

— Поганяй, Андрію! Та гляди панича в дорозі,— гукнув він до парубка.

Парубок замахнувсь батогом, і коні сіпнули, помчали.

— Боже вам поможи! — крикнув навздогінці Микита Іванович. Та ті вже не чули: незабаром сіра кіптяга закрила їх зовсім з очей.

Марина Костянтинівна вернулася у хату горем та сльозами бита... Своя хата тепер їй здалася чужою, пусткою, немов вона тільки що винесла на кладовище найближчих до неї людей і вернулася, щоб і собі умерти... Микита Іванович довго її вмовляв та вговорював — не помагало! Він плюнув і пішов по хазяйству порядкувати.

II

Іван Микитович ще змалечку був болізний та хирий. Ні над одним з своїх синів не вимучилась так Марина Костянтинівна, як над ним. Хвороба, тільки він появився на світ, учепилась за його. У колисці ще напала його різачка, день і ніч кричала дитина, день і ніч не давала спокою Марині Костянтинівні аж цілих сім тижнів, уже вона раднiша б була його смерті... Трохи перегодом почали прорізуватись зуби; знову занедужала дитина, знову не спокійна Марина Костянтинівна; а піднялася на ноги — кір, гвіздочки та кашлі, страшні заливні кашлі підкошували дитячі сили. Коли йому минуло десять літ, то він схожий був на малюсіньке хлоп'ятко літ шести-семи, вирощене в нужді та неволі: худе, сухе, щупле, невеличке зростом, бліде, як з крейди вистругане, з болізним поглядом, воно виглядало сиротятком. І завжди тихе, мовчазне, боязне. Між своїми його не почуєш, бо й голос мало слабий та тихий, а між чужими його і не видно.

На одинадцятому році 'ддали його до школи. Спершу вчилось воно дуже погано. Сиділо над уроками день і ніч і ніяким побитом не змогло завчити: чи в його помки не було, чи уроки такі трудні задалися... Аж три роки просидів Івась у одному класі; Микита Іванович уже збирався вибити добре, та Марина Костянтинівна випросила. На чотирнадцятому мов переродився Івась: почав учитись найкраще всіх, у кожному класі був першим та ще до того тихий та привітливий він був, однаково люб'язний і вчителям, і товариству. Вчителі його шанували за те, що був тихий та добре вчився, товариство — за те, що ніколи нікого не видавав з своїх, коли його допитувались.

Скінчив він школу сімнадцятого року. Деякі вчителі раяли йому йти далі — у гімназію, в університет. Він би то й не від того: йому подобалася наука, тиха та щира праця над нею. Думки йому малювали рожеві надії: мати свою невеличку хатину, тиху-спокійну, кругом обставлену книжками, котрі б він перечитував та набирався розуму... Кругом його тихо — ні гомону, ні шелесту; одні листочки паперу шумлять, перегортувані його пальцями; а в голові— ціле море думок та гадок, безкрая черідка картин... Ось виплили перед ним одні люди з своїми звичаями та обичаями, ось — другі, там — треті, четверті... Він, як дух той, літає по світу і все бачить, все озирає, чує людські розмо-

ви, спірки, згоди. Одним він засилає свою невідому дяку, другим шле прокльони, з третіх насміхається, на четвертих дивиться з огидою... «Я б нічого не хотів кращого, господи, тільки сього!» — мовляв він.

Та марно пішли ті жадання. Життя круто повертало його на іншу путь. Батько, викохавшись у чиновних звичаях, нічого кращого не бажав у світі, як бачити своїх дітей такими ж чиновниками, як і він сам: спершу молодими та безжурними, котрі тільки й дбають про те, як би найвеселіше провести вільні від служби часи, далі жонатими, хорошими сім'янинами, що дбають про своє гніздо, про своїх дітей — як би дочок повидавати за чиновників, а синів поробити ними... Покладаючи такі надії на своїх дітей, Микита Іванович, як почув від Івася про його жадання, обізвав їх дурницею, нікчемницею, вилаяв добре, щоб і думок таких не мав у голові, і написав у місто до знайомого секретаря, товариша молодих своїх літ, чи не можна б прийняти сина під його протекцію? Секретар як давній товариш Микити Івановича і такий же батько, як він, близько прийняв те прохання до свого серця і не заставив довго ждати — відписав, щоб Микита Іванович присилав сина: він його привітає, як рідного.

Іван Микитович поїхав, пішов до секретаря. Той погудив його малий зріст, болізний вид, похвалив писання й пораяв ще до одного більшого пана піти. Іван Микитович пішов і через тиждень став уже чиновником, сидів за порізаним столом на ослоні, вмочував у каламар з помадної баночки перо і виводив, облизуючись, літеру за літерою.

На перший раз йому дали списувати копії з бумаг. Він їх писав, справляючись більше з своїм розумом: що недоладне здавалось йому, викидав, що мав добавити, додавав. Коли подав він свою працю старшому, то той не тільки порвав його писання, а ще й вилаяв і наказав писати тільки те, що в бумазі було написано, а не видумувати своїх харків з макогониками.

— Так там не до прикладу було,— виправлявся Івась.

Старший так глянув на його, що Іван Микитович зразу замовк і почав писати, що йому наказано. Отже, що то за писання було нудне, що за робота тяжка! Коли б не страх, що не справдить він батькових надій, кинув би він зразу свою працю, як нікчемницю. Страх той переміг усе...

І сидів він над паперами та виводив стрічку за стрічкою. А коли не було старших, то, буцім пишучи, з-під лоба лукаво поглядав він на своїх товаришів, молодих та безжурних паничів, котрі вертілися, жартували один над одним, борюкалися, бігали — звісно, як молоді.

Іван Микитович дослухався до того жвавого гомону, до часом колючих жартів і тим одводив свою душу. Коли ж надходив хто з старших, зараз усе молоде розбігалося по місцях, утихомирювалося і, ухопивши перо в руки, писало-писало... Затихав тоді гвалт-гармидер, наставала така тиша, що чутно було, як муха пролетить,— і тільки один скриб пера та читання бумаг уголос старшими порушали її. Сумно тоді ставало, важко, душно. Усяк, виводячи пером одно, думав про себе свою думку, кляв тихо свою роботу. Іван Микитович раз був заснув, сидячи над таким писанням.

Як же його по наказу старшого збудив сторож, скубучи за чуба, на великий сміх та жарти товариства, тоді він почав шукати втіхи в самому писанні, у скрипучих заводах пера. Бувало, аж губи язиком облизує, виводячи ту або другу літеру, дивиться на неї то з того, то з другого боку і знову приймається, знову пише... Таким побитом навчився він добре писати: ніхто за його не напише так розбірно та красиво — самі найважніші бумаги давали не кому другому списувати, як не йому. Се його, правда, й повисша́ло: жалування йому давали більше від других, і старші дивилися на його, як на доброго робітника.

Отже така робота зовсім не вдовольняла молодої жаги його розуму, збудженого шкільною наукою. Він сумував і потай усіх шкодував за школою, за своїм товариством шкільним. У йому вбачав він більше сміливості, чогось кращого, вищого, чого не було в його чиновного товариства. Там прониру якого, ябеду осміють і оглузують, часом і виб'ють гуртом, а тут бояться сміливо глянути йому у вічі, виказати йому гірку правду, а скоріше лижуться до його, потурають йому, хоча у душі і серці носять зло. Хай тільки такий уступиться як-небудь, все те зле встане... І нема тоді йому теплого кутка на всьому світі широкому, ні одна рука не поможе йому піднятися, ні одно серце не обігріє його братерським жалем... Хай скніє, пропадає в самотній тузі! Тут уперше Іван Микитович побачив життя з його лихого боку, і в душі у його похололо... Він одвернувся від того життя серцем і душею.

Не знаходячи втіхи на службі, він почав шукати її поза нею — на кватирі, між сторонніми людьми. Та боязкий норовом, він не осмілився близько сходитися з чужим чоловіком. Зоставалася одна кватиря, невеличка хатинка, з одним віконцем у двір. Хоч би вікно на вулицю було, він би з-за вікна, як невільник, виглядав на людей, що в свято, знай, снували то сюди, то туди, а в дворі йому видно було тільки курей, свиней та собак. Спершу він знаходив і в тому втіху; любувався цілими годинами виступцями півня, ненажерливістю свиней, злістю та грами собак. Потім і се йому, щодня та щодня видане, остогидло... Стало йому ще тяжче. Він почав перекидати у своїй скриньці шкільні книжки, удесяте їх перечитував, напам'ять повитверджував... Знову сумно та пусто... Ні одного живого слова, ні одної нової розумної думки, ні втіхи, ні відради! Іван Микитович кинувся у синє небо, хороше синє небо з ясним сонцем, блідим місяцем, з світючими зорями, кинувся і заплутався... Наука його денні і нічні світила зводила на здоровенні мертві гала, котрі, як коні на корді, знай, ходять, знай, крутяться кругом сонця, а людські перекази, святе письмо видавали їх то за праведні душі, янголячі очиці, то за красу світову, котрою оповив себе величний світотворець. Іван Микитович не знав, чому вірити... І наука все те доводила розумно, з доказами, та серце не хотіло тому йняти віри, не хотіло ламати ту чудовну оману, ту фантастичну облуду, ті святого письма перекази, переіначені у народній перемові, котрі він чув з самого малу, котрі стільки раз здіймали думки у його дитячій головоньці, будячи в серці то страх перед бозею, то відраду перед янголятами... «Ох, ні,— промовляв він сам до себе,— щось тут та не так... Щось інше... Невже на тому просторому синьому небесному шатрові одні мертві гала?.. Ні, ні... Я хочу тебе зрозуміти, німа німото, я хочу розгадати твоє мовчання!» І на крилах ленької думки мчався він у синє небо, літав від зірки до зірки, шукав божого престолу... Йому так легко було літати туди, так хороше і радісно... Іноді з такими думками він і засипав — і снилися йому чудовні сни, котрі він так ховав у своєму серці, не ділячись ні з ким,— бо ні з ким було йому ділитися.

Отже споєна такими снами душа не видержала натовпу нерозгаданої сили думок, почала нити, шукати другої душі, у котру б хоч трохи надлити того п'яного трунку...

Душі не знаходилося. Іван Микитович почав сумувати, і тут його важка нудьга почала гризти-їсти.

Раз у сусідньому дворі гралось весілля. Бубон бухкотів, скрипки цигикали-вили, люди співали, гомоніли, танцювали... Серед того гвалту та крику донеслася до його уха якось незнарошне виведена скрипачем ноточка... Струна забриніла сумно-сумно, вирвався з-під неї плакучий болізний голос. Глибоко він уразив Івана Микитовича, мов рідна мати заглянула у його сирітську душу, мов сестра-жалібниця привітала в час негоди... «Хоч по 'тсю,— мовив він сам собі, провівши рукою по горлянці,— а вже достану скрипку, буду вчитись грати».

Добувши скрипку, Іван Микитович потонув у хвилі голосів. Опріч скрипки, не мав він одради, не було у його втіхи. На службу бігав задля того, що служба давала йому хліб, списував там, скільки зміг, паперу, почуваючи в скрипі пера заводи струни. З служби біг якомога, звертаючи кожному з шляху, біг попідтинню, як злодій, мерщій на кватирю; там чи перехопив чого, чи ні — зараз за скрипку... Тоді все на світі мерло задля нього, він і сам не пам'ятав про себе... Хвилі голосів підхоплювали його душу, як легенький човен хвилі синього моря, і несли не знать куди, не знать нащо... Він нісся за ними, як дух, у безкраї простори тонів, він з ними плакав і сміявся, сумував і радів... То було божевільне поривання наболілої душі, нерозгадне почування повного серця, котре він не знав, як збути, і переливав у голоси плакучих мелодій.

Перше всього почав він з пісень. Тихий, журливий голос, безкрая туга, що проймає наскрізь і скаменіле серце, припали якраз до його тихого, боязливого норову. У плачу тих пісень він веселив свою душу, намагаючись вигратн їх найвиразніше. Трохи-потроху, вираючи одну пісню за другою, він почав зводити їх докупи, зв'язувати їх голоси, спершу одні плакучі, а далі роздвоював їх плач веселими танцюристими перебоями; далі ввів ще й вимову повсякчасного слова, намагаючись якнайвиразніше виграти слова ляку, реготів, лютощів... І вийшло з того вигравання щось неабияке, ще ніколи не чутне, що міцно хапало за серце, глибоко проймало душу. Як той павук-ткач тче з своєї тонкої павутини дивні кола сітин, так він з голосів витикав, виливав життьове побуття з його гореньком і радощами, з його нудьгою і веселощами. Слабий тілом, боязкий норовом, він виявляв велику міць у грі і корив тим

самі запеклі душі, закаменілі серця; вони перед ним схиляли свою горду голову і лили теплі сльози. Іван Микитович — зінське щеня, як прозвали його товариші по службі, прикмета їх жартів та глуму старших,— став потрібним чоловіком при кожному бенкеті, при кожній гулянці, які часто й густо відбували старенькі столоначальники ради своїх теж немолодих дочок, що вони бажали накинути на шию хоч першому стрічному чоловікові, аби він був чиновник. Він став дивовижею, прикметою турботні та клопіт усіх панянок. Кожній з їх бажалося то сим, то тим догодити своїому укоханому скрипачеві, котрий, водячи смичком по німих струнах, то викликав у них сльози та радощі, то лоскотав танцюристу жилочку.

— Чи Іван Микитович що їв? — знай, літало питання по хаті.

— Ану, лишень, Ванюшка,— казав хазяїн, столоначальник, пузатенький і червоний, як рак, старенький, коли його чай з приливкою і геть-то розбирав,—ану, лишень, годі тобі все панянкам та панянкам вигравати, заграй лишень і нам, старим!.. Ти знаєш — такої, щоб аж жижки двигтіли! Щоб самі ноги носили!..

Іван Микитович рубав дудочки, або горлиці, або козачка, а батьки садили по хаті закаблуками так, що аж стеля гула! Пузаті, коротконогі, вони качалися, мов качани, то навприсядки, то з викрутасами. Вся молодіж стояла попід стінами, дивилася, сміялася, а іноді й собі, піднявши поли сертуків, пускалася навприсядки; хто не танцював, то хоч вигукував та пристукував ногами... Серед того галасу та стуку Іван Микитович заливався солов'єм, розкочував немов горох по долівці, то гув, як забій у дзвона.

— Годі! годі! — кричав, переводячи духа, господар.— Музико! годі, перестань! Іди пий!

Іван Микитович переставав грати.

— Іди пий! — кричить знову господар.

— Я ж не п'ю...— несміло гугнявив Іван Микитович.

— Погань! Ще й воно комизиться! Пий, коли велять!

— Їй-богу, я нічого не п'ю,— присягався Іван Микитович.

Господар не слухав і, наливши чарку, давав пити.

— Пий, бісеня! — гукав він на його.

— Вони ж, папо, нічого не п'ють. Навіщо ви силуєте? — казала котра-небудь з дочок батькові.

— Не п'ють! Силуєте! — передражнював її батько.—

Ну, не хоч пити, то ось що з'їж! — казав батько, підсовуючи під ніс Івану Микитовичу дулю.

Вихор реготу обхоплював хату. А Іван Микитович як не плаче... «За мою працю та така дяка»,— думав він, і сльози виступали на очах. Що якби сила та воля, так би і дав у пику бісовому пузаневі!.. Погляд його темнів, брови насуплювалися.

— За що ви зобиджаєте Івана Микитовича? — знову приставала дочка до батька.— Господи!

— Господи! — знову передражнював дочку він.— Ну, не хочеш, бісеня, пити, то грай же!

Іван Микитович знову грав, молоді танцювали, а старі сиділи, дивилися на танці, слухали вигравання та сопли тяжко.

— Ну та й гра ж, бісів син! — кричав батько, коли затихали танці і розливалися одні заводи скрипки.— Ну, всю тобі душу так і перевертає!.. І де він навчився так? Де ти навчився грати? — грізно допитував Івана Микитовича.

— Сам,— покірно мовив той.

— Талан!.. талан, Іване Мойсійовичу,— казав батько якому-небудь пузатенькому, як і сам, столоначальникові,— без талану нічого не подієш... А й то правда: що з сього талану? Пограєш, пограєш, а їсти все-таки нічого! Я сам учився замолоду грати, та спасибі батькові, як побив мені скрипку, то я й кинув. Бо що б з мене було? Чи мав би я те, що тепер маю?.. Шкода!.. Учитися грати тільки великим дукам, від нічого робити, а не нам. Нам треба на пері грати: перо — наша скрипка, наш хліб, а то все — дурниця! Наплюй та й годі... Я добре знаю, що коли б і сей йорж покинув свою скрипку та почав краще службу пильнувати — ого! при його талані далеко б пішов, а то так і пропаде, так і зслизне, як руде мишеня. Се ще гра, поки молодий та не обридло, а там, як побаче, що багато води утекло, почне пити... Знаємо ми сих скрипачів... Що скрипач та швець — перший пиєць!

— Та-а-к! — позіхаючи, одмовляв Іван Мойсійович.— Отже, щось спати хочеться.

— Чи не випити б нам по марусин поясок? Як ви думаєте?

Батько схоплювався, і пішло чаркування. А там знову танці, крики, співи...

Не злюбив Іван Микитович сих бенкетів, не злюбив

ні своїх товаришів, ні старших. Вони щодня приносили тугу та жаль до його серця, тільки кололи його гіркими глузами та посміхами — ніхто його не піддержував, ніхто не хотів пораяти нічого, хоча усі в часи гулянки й хвалили його гру. Гірко йому ставало на душі, важко на серці, він тікав ласки панянок: вони йому здавалися нещирими. Як черв'як, заритий під землею, знаходе там свою втіху, а, витягнений на світ білий, болізно в'ється і швидко пропадає, так Іван Микитович почував себе між чужими — кожного боявся, кожного соромився, і тільки дома, на кватирі, він був сам по собі.

III

Іван Микитович стояв на кватирі у міщанки Барабашихи, що торгувала влітку різними овочами — грушами, яблуками, кавунами, а зимою — солоною рибою та насінням. Усяк знав тітку Настю (як звали її), низеньку й гладку, з чорним, завжди масним лицем, з товстим кирпатим носом, одутлими губами і здоровенними сіромутними очима, що сиділи у неї зверху, як дві цибулі. Яка сама нечепурна, так і одягалася нечепурно: завжди очіпок, старий і засмальцьований, стояв набік, з-під його часом і на очі вибивалися сиві пасма волосся, завжди у брудній лихій сорочці, у вистріпаній спідниці, котру вона носила так, що один бік волочився по землі, а другий бовтався біля коліна, через віщо вона здавалася наче кривобока. Товста, як бочка, сама, товсті, як макогони, руки, товсті та короткі, мов стовпці, ноги, котрими вона якось чудно совала, чорна, нечепурна, обідрана, засмальцьована, вона була одмітна на все місто. Усі знали її добре — старі, молоді і малі діти. Старі знали по її безпутному життю, котре тягла вона, зоставшись ще молодою вдовою з невеличкою дочкою Наталею. Ще за життя покійника, високого й грізного чоловіка, котрий так часто лупив її, що сусіди, віднявши, мусили одливати водою,— ще за життя його вона часто й густо, назбиравши сестриць, гуляла з ними цілими тижнями, волочилася з молодими паничами, удівцями. Коли ж він помер, лизнувши раз так, що його запалило, вона тоді повела життя по-своєму. Оце перепродує-перепродує цілий тиждень, наторгує грошенят, а в неділю й прогуляє їх з сестрицями, такими, як і сама, перекупками. Пробенкетує до середи, там знову до торгу—

до неділі або до якого свята. Малі діти знали її по чорному непривітному обличчю, товстому охриплому голосу та по смачних овочах, які вона завжди десь уміла добувати: у неї й груші, й яблука, й кавуни такі смачні були.

Барабашиха мала у самій середині міста дворище з домівкою у три хати. Середня кімната завжди віддавалася внайми і приносила невеличку користь до того, що вона виробляла з торгу. Якби не безпутне життя, яке вела вона, то з тих грошей, що виручала вона, не тільки жила б добре, а ще б змогла відкладати щороку хоч невелику дещицю про чорний день, а при такому господарюванню і сама ходила обшматана, і дочку водила обірвану.

Поки ще Наталя була малою, то й байдуже. Бігала собі по калюжах з дітворою, дражнила п'яних по улиці, показувала язика жиденятам, насміхалася з п'яної матері й її товаришок. А стала підростати, узяли її дівочі думки: «Он у подруг і те, і се нове, а в мене одно дрантя, ті, як пави, розряджені походжають, а я — як старчиха». Стала матері казати, та — за лайку, дочка — в плач, в спірку.

— Коли б ви не пили, не гуляли щодня божого, то й у мене було б те, що другі мають, а то тільки й знають наводити повен двір п'яниць таких, як і самі!

— Мовчи, сучко! Мовчи, відьмо! — бубоніла п'яна мати.— А то як устану, то дам тобі! — а сама й голови на в'язах не здерже, так лизнула!

— Мовчи! — корила дочка.— Хоч би віддавали мені ті гроші, що панич за кватирю плате.

— Ось що тобі! На, сучко! На, відьмо! — кричала мати, тикаючи дулі.

— На?! Хай те вашим товаришкам, а не мені. Он панич каже, що він через ваше п'яництво сидить часом голодний, що як так далі буде, то він і з кватирі зійде.

— Хай сходе! Хай! Не дуже побиватимуся...

— А де ви знайдете другого такого тихого та смирного? Другий як заковерзує, то й хати буде трохи, а сей же тихенько, просячи... Як тихий, так хай і сходе!

— Ага, сучко! Так воно он що: закохалася з паничем, відьмо, та й шкода, кажеш! Підожди ж! Ось я до тебе доберуся, я тобі дам, як до паничів лабузнитись... Поганко! Молоко материне коло губів ще не обсохло, а вона вже й з паничами!

— Та що се ви верзете? Схаменіться!

— Ні, стій! Я до тебе доберуся, я тобі дам! — і немощна стара починала рачкувати.

— Та лежіть уже на тому місці, де звалилися, спіть!— умовляла Наталя.

— І буду спати, буду. Ти думаєш, робитиму що? Ні, трясця тобі! На твоє безголов'я спатиму!..

І незабаром стара засипала.

Невеселе таке було життя Наталі, часом і сльози брали, і зло велике проймало, та нічого не вдіє. Почала хитрощами під матір підходити: коли було зводять бариші, то вона украде непремінно карбованця-другого, іноді й випросе, коли баче, що мати добра, іноді брала від Івана Микитовича вперед. І все те тратила на себе, на свої убори, стьожки, намиста, персні. Мати побаче — лютує.

— Хто тобі, сяка-така, на те грошей дав? Як ти сміла без мого відома їх переводити?

— Ви ж самі бачите, що мені ні в чому і з двору вийти, як та жидівська наймичка обідрана! — виправляється Наталя.

— А заробити, заробити не знаєш?

— Невже вам, мамо, не соромно перед людьми буде, коли я у вас одна — та піду в найми?

— У найми? — і мати прикро-боязко дивилася на неї.— Чого ж ти підеш у найми? Хіба тобі в мене нігде жити?

— Та я ж то й кажу те! А де ж я зароблю, сидячи дома?

— Ти мені все так! — забивала баки мати.— Ти мені завжди своїми наймами очі вибиваєш. А я не хочу, щоб ти йшла в найми... Не хочу, не хочу! От хоч по сю,— і вона проводила по горлянці рукою,— а не пущу тебе у найми!.. Розпустишся, розволочишся! Не пущу! — бубоніла мати стихаючи.

Не можна сказати, щоб вона не любила своєї Наталі. Одна одним — вона була у неї завжди прикметою гордощів та вихвалок перед сусідами.

— От у мене доня! От у мене господиня! — хвалилася вона.— Нею тільки й живу, нею й на світі держуся! Не будь її, давно б уже сконала десь під тином, а то все вона, моя голубонька, і хазяйствечко прибереже, і матір догляне, і біля кватиранта вона... І все сама, і все одна... Сказано: як та муха в окропі, день цілий викрутиться, а ще й весела.

Наймів же боялася мати гірше вогню. Вони малювали їй в думці найгірший занепадок її господарства і самої себе. «Як? скажуть: Барабашишина дочка в наймах? У невільній роботі зносе свої чорні брови, дівоцьку красу? Краще я не вип'ю ні одної чарки горілки за весь мій вік, ніж сьому бути!» — думала вона. І коли Наталя нахвалялася наймами, вона зразу попускала їй у всьому: роби, мов, що знаєш, тільки викинь ті найми з голови!..

Живучи по своїй волі, Наталя виростала й розпускалася під упливом того або другого почуття, під уразою того або другого випадку: ніхто ще не ставив їй у життю таких міцних перегород, котрих вона б не зломила або не обійшла. Мати була їй не страшна, вона її й ухом не вела, подруги мали вплив на жіночу прихильність до уборів, до веселого життя. І Наталя віддалася сьому: наряджалася, наскільки хапало достатків, гуляла, наскільки було зайвого часу, співала, жартувала, веселилася.

З Іваном Микитовичем вона держала себе просто, як дівчина з парубком: жартувала з ним, гралася. Дивуючись, який він боязкий та несмілий, вона перша зачіпала його; задивляючись на його сумну постать, болізне обличчя, вона хотіла розгадати й розігнати той сум.

— Чого ви, паничу, такі сумні та невеселі? Чи не болить що у вас?

— Ні, нічого не болить.

— Чого ж ви такі сумні? Завжди сидите у своїй хатині та виграєте на скрипці. Он другі паничі гуляють, з панянками водяться, а ви все дома та дома. І не обридне воно вам?

— А що я там буду робити на тих гулянках? Я не вмію панянкам брехень точити, як вони,— суворо одкаже Іван Микитович.

— Такі ж ви!

— Який?

— Ось які!

І вона кривила своє молоде личко, щоб показати, який він. Се передражнювання було таке утішне та миле, що Іван Микитович не сердився.

— Постійте ж, прийде мати, я матері скажу,— остерігає він її.

— Що ж мені мати? — шпарко питає Наталя.

— Битиме.

— Ні, не битиме.

— Ну, так лаятиме.

— І не лаятиме.
— Ну, так битиме.
— І не битиме, й не лаятиме! — плеще весело Наталя.

І піде між ними жартовлива сварка, поки таки Наталя, буцім нехотя, зачепить його як-небудь рукою. Іван Микитович собі почне відбиватися, і підуть між ними такі перебої, від котрих хороше стає і Іванові Микитовичеві, і самій Наталі.

Щоденні ті гри та жарти, молоді літа обох узяли таки своє. Іванові Микитовичеві сумно якось стає, коли він, вернувшись з служби, не застане Наталі дома; Наталі сумно, коли Івана Микитовича забарить служба, і обоє раді, як зійдуться докупи: почнуть зараз споритися, жартувати, борюкатися.

— Паничу! — кричить оце Наталя з своєї хати.
— Чого?
— Угадайте, що́ я роблю?
— А що ж ви робите?
— Блохи трусю! — одказує сміючись Наталя.
— А я до вас зараз увійду.
— Не йдіть, не йдіть, не пущу! — кричить Наталя придержуючи плямку. Іван Микитович усилковується... Се зразу відчинилися двері. Наталя спрожога одбігає насеред хати і заливається дзвінким реготом... Вона брехала, їй тільки хотілося, щоб Іван Микитович увійшов до неї в хату, щоб пожартувати, посміятися з ним.

А то попросе вона його заграти що-небудь. Іван Микитович бере скрипку й почина грати... Аж хата розлягається та туже, аж стіни потемніють та насупляться, як заведе він жалісливої. Наталя сидить, слухає, і по личку примітно, як та гра проймає її серце: уразливі смуги проходять по обличчю, то зблідне вона, то зашаріється, то сльози заблищать на довгих віях, от-от упадуть, от упадуть! Наталя зітхне глибоко та важко, сльози розійдуться по очах, умащуючи її білі блискучі білки.

Іван Микитович потроху переводе на веселішу, дрібнішу... Що не вдарить по струні, личко Наталі неначе хто водою збризне, в розумних та задуманих очах зажевріє іскорка відради й розіллється по виду молодою та втішною усмішкою; уже в неї й пальці на руках заходили, вибиваючи на колінах такту під ігру, і жижки в ногах здригнули... Понісся танцюристий козачок або дудочка, і Наталя, схопившись, вибиває ногами... Се зразу кидається на

Івана Микитовича, лоскоче його, валить на ліжко, і регочуться, сміються обоє...

— Хто вас навчив так грати? — загадавшись, питає якось раз Наталя Івана Микитовича, сидячи поруч коло його.— Сказано, скрипка та мов словами вимовляє, сльозами виливає, до самого серця доходить!

— Сам вивчився. Хіба ж ви не знаєте, що я, у вас живучи, й скрипку купив і учився?

— І дасть же господь такий талан чоловікові! Чому ж я нічому не навчуся? Сказано — безталанниця!

— Чого ж ви безталанниця?

— Того, що не вмію нічого, не знаю нічого, не навчено мене нічому!.. І як воно люди читати навчаються? Я б, здається, ніколи не навчилася. А то розверне книжку, дивиться та так і читає.

— Хіба, ви думаєте, трудно навчитись читати?

— Авжеж не легко.

— То тільки так воно здається, а там усього тільки тридцять шість значків затвердити треба.

— Та й годі? — дивується Наталя.

— Та й годі.

— А там уже й читати все можна?

— Можна.

— Е-е... дурите!

— Ні, не дурю.

— Так як же тридцять шість значків, коли там їх ціла книжка?

— То що, що ціла книжка? У тій книжці всього тільки тридцять шість значків одмінних, а то все однакові.

— Так як же воно так?

— Переставлюються значки. От, наприклад, ваше ймення Наталя. На-та-ля буде: Наталя. От бачите, тут шість значків, чотири одмінних, а два однакових.

І він почав їй розказувати, як зветься кожний.

— На-та-ля...—шептала вона.—На-та-ля... А ваше як?

— І-ва-н.

— І-ва-н...я — Іваня, а не Іван!

— Ну, хай і Іваня. Хочете, я вас навчу читати?

— Справді?

— Справді.

— І я буду всяку книжку читати?

— Усяку.

— І книжку, й писання?

— І книжку, й писання.

— Ну, навчіть... навчіть, паниченьку! Навчіть, голубчику! Навчіть! Я вам, поки мого й віку, дякуватиму.

— Добре, хай же завтра пошукаю книжки такої, та з завтрього й почнемо.

Наталя раділа, як мала дитина. Вона довго не спала ту ніч і все шептала по складам то своє ймення, то паничеве, то товаришок своїх, часом переходила до назви хатнього господарства: лави, кочерги, горшки — і дивом дивувалася, як воно все так виходило і чому вона досі сама до сього не дійшла. Потім зареготалася, сплюнула... «Тьфу! чи я не дурна, чи я не скажена? Діло об грамоті ведеться, а я свої горшки та кочерги туди проваджу! Сказано — дурепище!»

На другий день Іван Микитович почав учити Наталю. Навчання пішло швидко і корисно. Наталя виявляла цікавість і дотепність. Уже більшу половину азбуки пройшли, доходили вже до *ы*.

— Єри? Яри? — запитала Наталя.— Які яри? Ті, що глину з їх беруть?

— Ні, се літера так зветься. Наприклад, ти — т-ы.

— Е-е, ні-ні... Се ті яри, що у глинищах весняна вода повикручувала,— сумно якось замовила Наталя, не дивлячись ні в книжку, ні на Івана Микитовича, а кудись у вікно далеко,— глибокі, такі глибокі! З боків руді та жовті, а на дні темні, що і не видно... Аж голова закрутиться, як глянеш униз...

— Та годі вам казна-що вигадувати! Нуте, кажіть за мною — єри!

— Не хочу... боюся... упаду,— здригуючи, одказує Наталя.

Іван Микитович здивувався.

— Що се з вами, Наталю?

Наталя почала плакати.

— Чого ви? Га? Наталю!

— Чого? — крізь сльози вирвалось у Наталі.

— Чого ви плачете?

Наталя встала й пішла до себе в хату.

«Що за оказія така? — дивуючись думав сам собі Іван Микитович і тільки здвигував плечима.— Що воно за знак? Чи то на добро, чи на лихо? Щось у мене серце, дивлячись на неї, неначе хто в жмені здавив, неначе до його вогню приложив... Гм...»

Іван Микитович узяв скрипку й заграв. Швидко під голос її замовкло його серце, заснула туга, неначе дитина, заколихана матір'ю. Швидко й Наталя, зачувши, вскочила до його весела, безжурна — і сліду не видко було її недавніх сліз; заспівала вона своїм тонким голосом під вигравання Івана Микитовича спершу протяжних, а далі і веселіших, до танців... Вже геть пізно вони розійшлися, веселі та ясні обоє.

IV

На другий день, тільки що світ розкрив свої сонні очі, сонечко глянуло з-за гори на розбуджену землю, як під двір до кватирі Івана Микитовича під'їхала невеличка повозочка парою кіньми. На передку сидів парубок у солом'яному брилі, у чорній товстючій сорочці, у вибійчаних штанях, засуканих аж до колін; обличчя, руки й ноги його були чорні, засмалені, закурені, одні очі та зуби білі-ли-блищали. У задку сидів панич, ще молодий, одягнений по-дорожньому, літня біла одежа паничева припала пилом, а личко молоде й біле горіло від смаги.

Як коні стали, панич устав з повозки й пішов у двір, а парубок, прив'язавши коней до стовпця, поніс за ним невеличкий сак. У дворі на їх кинулася собака, та, видно, приїжджі не були боязкі: панич палицею, а парубок батогом обмахувалися і сміло чимчикували до рундука. На брехні собачі вибігла на рундук ще заспана, нерозчесана й невмивана Наталя. Кругле личко її горіло здоров'ям і краскою, чорні очі застилало просоння своїм м'яким килимом, вони були у неї чорні, як вугіль, здорові, як ягоди, і м'які, без іскорок, як оксамит.

— А чого вам треба? — спитала вона приїжджих.

— Іван Микитович тут на кватирі? — запитав панич.

— Тута, ще сплять.

— Куди ж до його йти? — знову пита панич, зіходячи на рундук і кидаючи цікавий погляд на Наталю.

— Сюди. Тільки кажу, що ще сплять.

— Сплять! — підбираючись під голос Наталі, передражнив панич і ущипнув її за руку. Наталя одмахнулася й трохи не заїхала панича по виду. Від замаху просоння її зразу сплинуло, лице загорілося гнівом і в чорних очах зажевріли скалочки.

— Ось нуте! Так і дам! — скрикнула Наталя, замахуючи кулаком.

Панич того не чув. Він уже побрався у сіни, а разом за ним і парубок з саком.

Іван Микитович ще спав, як панич увійшов у хату й зірвав з його ковдру. Іван Микитович широко розкрив очі.

— Петро! — скрикнув він, схоплюючись.— Де ти взявся?

— Іване! — промовив приїжджий, і кинулись один одного обнімати.

— Сідай же та спочивай, поки я вдягнуся та умиюся,— каже Іван Микитович.

— Та й мені з дороги треба умитися... Ще десь мій машталір з саком.

Панич кинувся до дверей, а парубок у двері.

— Ага, сюди, сюди! Став отут коло печі...

Парубок поставив сак і мав був іти.

— Постій, Грицьку. За те, що віз бережно, на тобі на могорич,— промовив панич, даючи парубкові копу з шагом.

— Спасибі вам,— подякував той, низько вклоняючись, і вийшов з хати.

Паничі почали чепуритися, вмиватися та прибиратися. Прибравшись, вони посідали коло столу, зажидаючи самовару, й почали розмову.

Приїжджий був середульший син Ливадного, старший від Івана двома роками. Глянувши разом на обох, не можна б було нізащо назвати їх рідними братами, одного батька, однієї матері. Іван низький, наче сутулий, блідий, сухий, завжди похмурий, задуманий. Петро середнього росту, бравий, широкоплечий, краснощокий, при здоров'ю — воно у його так і грало,— і в постаті вертлявий, і в погляді веселий, і в розмові шпаркий, жартовливий.

— Яким же се ти побитом, брате, завітав у наші краї? — питає Іван Микитович.

— Довга річ, брате, усе розказувати. Приїхав у суд по ділу. Коли виграю, заживемо на всю губу, коли ні, то пропаду, як собака. Діло ведеться за двадцять тисяч, що зазичила у мене одна пані.

— У тебе зазичила?—розкриваючи широко очі, запитав Іван Микитович.— Де ж ти взяв таку силу?

— Та вже де не взяв, то моє діло.

— Та як же? Та що ж? Я нічого не второпаю!

— Гм,— мугикнув Петро Микитович і якось сумно спустив голову вниз,— у нас там була одна поміщиця Кра-

совська, удова, не молода вже. Не знаю, чи був у неї коли чоловік, чи не було, бо вона про його ніколи не згадувала, а проте все вдова та й вдова. Так її всі і в місті звали. Завжди, бувало, набере низку паничів та й водиться з ними. Я, ти ж мене знаєш! Зараз одбив від неї всю ту шушваль, що швендяла коло неї та оббивала пороги: все ж, бач, секретар у поліції, молодий і — не взяв мене враг — показніший таки від якого там столоначальника! Одначе я вперед заїхав, почну тобі спочатку. Тільки що ото я приїхав, показався між люди, бачу — удова посила мені бісики очима: то, як сучка після опоронника, засвітить ними, то облизується, немов чого солодкого поїла, то задумається, кусає кінчики пальців, немов тая маленька дитина, то пускає очі під лоб і зітхає глибоко та тяжко... Бачу я те, питаю: що воно за пані? «Вдова,— кажуть,— багачка». Ага! Коли вдова та ще й багачка, треба замотати. Закрутив, знаєш, я уса, ходжу по хаті, носа задравши, тріпну волоссям, поведу розмову звисока, там і зиркну скоса на неї. Вдова моя й рота роззявила та слуха... Одначе, думаю, підожди ще трохи, підстрелю я тебе ще дужче!.. Був бенкет. Я йду, і вона там... Музика грає, молоді крутяться, танцюють, а вдова моя з мене и очей не спускає. Я до неї, запрохую танцювати, пішла відразу. Танцюю, а вона мені голову на плече ложить та скоса поглядає, як не з'їсть очима, та так зітхає! Протанцював я з нею, посадив. Другі підходять, запрохують. «Утомилася»,— відказує. Я знову до неї, іде. Еге-е! Тепера ж, думаю, можна й до діла! Протанцював, посадив і сам сів коло неї та й почав їй бісиків пускати. «Чому ви ніколи до мене не зайдете?» — питає. Ага! Коли так, кажу, то й зайду. На другий день зараз і зайшов та незабаром і зовсім там оселився. Добре мені, як сир у маслі купаюся. Тут тобі, брате, лакеї, слуги, дівчат повен двір... Розкіш, та й годі! За дівчат тільки й сердилася... Не одну, брате, бувало, остриже, дьогтем голову обмаже, на конюшні виб'є та й спроваде на село, а до мене день або два не говорить. Мовчу й я. А потім знову помиримося й знову по-давньому заживемо! Так аж до прошлого року жив. Торік вона повесні поїхала якось на гулянки, на річку. Поїхала та й перекинулася, а холодно ще було... Раз злякалася, а вдруге замочилася, занедужала, злягла. Бачу непереливки: лікарі кажуть — не перенесе... Я до неї. «Невже ви мене, Мар'я Іванівна, забудете? Ви як умрете, то син приїде та й прибере до рук усе».

А в неї був син, старший від мене, котрий як раз наїхав, то й її вибив — хвалилася сама — і після того ні разу й звістки не подавав. Вона зітхнула. «Може б,— кажу,— ви, поки що хоч вексель дали?» Знову вона зітхнула й заплакала... Я зараз за папір (а в мене вже й папір був наготовлений); настрочив на двадцять тисяч та до неї, несу перо і чорнило. Підписала й не дивилася. Як підписала, я вексель у кишеню та від неї, загуляв собі. А вона щось на третій день і умерла! Як умерла, зараз кинулися все описувати та печатати, а я вексель: а подавай мені гроші!.. Усі аж руками розвели... «Підлог! підлог!» — закричали. А тут і син приїхав, став предводителя питати... Пішла, брат, перепалка! Мене трохи з служби не кишнули, та спасибі справник заступився. Пішло, брат, діло... Виграю — заживу, а ні... Та вже ж: хоч пан, хоч пропав!

Іван Микитович мовчки слухав і сумно поглядав на брата. «Невже він брат мій?» — миготіло у його в думці, і аж мороз пробігав у його поза спиною.

— Що се у тебе за дівчина?.. Вогонь, а не очі! — перебіг Петро Микитович на іншу мову, побачивши, що брат мовчить.

— Дівчина? — спитав понуро Іван Микитович, і серце в його стукнуло.— Яка?

— Тут, у дворі.

— То хазяйська дочка Наталя.

— Що ж ти? — запитав Петро Микитович, засвітивши очима.

Іван Микитович глянув на брата і, мов зляканий, спустив очі. Серце у його ще дужче застукало, повернулося так болізно.

— Халява ти, як я бачу!..— скрикнув Петро Микитович.

Брат мовчав і тільки зблід на виду.

— Що, у вас рано зіходяться на службу? — знову переминив Петро Микитович розмову.

— Та так, як і всюди.

Розмова не йшла далі. Іван Микитович ходив по хаті та посвистував.

Попивши чай, вийшли разом з дому. Іван Микитович потяг на службу, Петро Микитович по своєму ділу.

Іван Микитович насилу висидів свої часи на службі, немов текли вони не днями, а віками. Нетерплячка його пекла, як згага, у думках носилося чорним вороном темне

почуття якогось лиха... Вийшовши з служби, він не ходою пішов, а підтюпцем побіг додому. Тихенько увійшов він у сіни і став під дверима своєї хати. Звідти доносився голос братів:

— Я вам сережки золоті куплю, перстень на руку... Добре?

Іван Микитович миттю відчинив двері і трохи не впав...

На колінах у брата сиділа Наталя, почепившись руками на шиї і схиливши голову на плече. Вона була не то що задумана: в очах грала тиха радість, личко горіло, як у вогні, а зітхання — поривчате, тяжке. Петро Микитович гладив її по гарячій щоці рукою.

Зуздрівши Івана Микитовича, Наталя порвалася скочити, та Петро Микитович задержав.

— Не лякайтеся! Не бійтесь! — казав він, не пускаючи її з рук.

— Пус-с-тіть! Пустіть! Обідати час давати,— прохалася Наталя.

Іван Микитович, скоса глянувши, почав роздягатись. Серце його наче молотком било у груди, він не міг слова вимовити.

Петро Микитович випустив Наталю і почав розмову з братом.

— Одначе довго ж вас задержують. У нас се вже давно б пообідали. А я, брат, справився: діло гаразд іде. Пообіцяв секретареві двісті рублів — нічого. Каже: коли піймали у руки, то не випустимо!

Іван Микитович, мов сонний, слухав, слова неначе здалека прилітали і пролітали, розмова рвалася... Пообідали, полягали спочити, засмаливши папіроси.

— То ти на скрипці граєш? — спитався Петро Микитович, водячи очима по хаті і побачивши скрипку на стіні.

— Граю.

— Вивчився?

— Та так, трохи...

— Добре трохи? — ускочивши у хату, защебетала Наталя.— Іван Микитович так грають, мов словами говорять!

— Багато честі! — понуро одказав Іван Микитович.

— Ану, справді, заграй, я послухаю... Заграй, Іване!— прохав брат.

Іван Микитович зняв скрипку. Довго-довго він її направляв, рвучи часто струни, чого з ним до сього ніколи

не траплялося. Ось таки направив; ударив смичком раз, удруге, провів вподовж струни, струна випустила такий тяжкий та вразливий голос, що у Івана Микитовича заблищали сльози на очах і трохи не впали додолу, рука затіпалася, скочила... Гляне — Петро Микитович уже грає з Наталею. Зо зла надавив він смичком на струну, струна лопнула, і гучний бренькіт пробіг по хаті, усіх полякавши...

— Ні, не граю,— сумно вимовив Іван Микитович і положив скрипку на стіл. Сам ліг на ліжко, одвернувшись до стіни. Наталя, запримітивши се, зараз юркнула з хати.

— А гарна, брате, дівчина оця Наталя! Їй-богу хороша! — мовив чуло Петро Микитович до брата.

— Суч...— трохи не бевкнув Іван Микитович, та здержався.

Петро Микитович, полежавши трохи, почав розказувати про своє життя, про бенкети, танці, співи.

— Як я тільки співаю, коли б ти чув! Куди не появлюся, зараз мене просять співати. Панянки так і в'ються коло мене та у всьому догоджають... Постій, я тобі заспіваю. Яку б то? Ну, хоч «Нащо мені чорні брови?» Шевченкову — знаєш?

І почав... Голос його — молодий, дзвінкий та гнучкий, так і лився, так і розливався, перегинався у стократ тонів, заходив глибоко в душу тихою тугою, то уражав серце лементом горя, яке почувалося в пісні.

Співання те вразило Івана Микитовича. Миттю він скочив з ліжка, вхопив скрипку і на трьох струнах, спершу несміло, а далі все дужче виводив тяжку тугу, поки не розлився гірким плачем зрадженої дівчини. Петро Микитович зостановився.

— Далі! далі! — кричить Іван Микитович і одно веде, одно розливає сльози...

— Далі немає,— каже Петро Микитович,— вже кінець. Ну та й ти ж, брате, граєш! Я ще не чув такого виразного вигравання ніколи! Ану, ще що заграй.

Іван Микитович заграв «Гриця», «Ой вийду я на шпильочок», «Ой на ставочку та на бережечку», потім веселеньких-танцюристих, потім знову жалісливих і так програв аж до самого вечора. Забулося його лихо, заколихане грою, заснуло. Іван Микитович знову просіяв, повеселів і з охотою згодився на братову раду піти проходитися, роздивитися місто.

Увечері, п'ючи чай, він і сам загравав з Наталею, щипав її за пухкі білі руки, лоскотав попід боками, хоч Наталя тепер одбивалася і одверталася від його жартів, а більше ловила погляд Петрів. Одначе Іван Микитович не впадав від того в тугу. Вночі, вийшовши надвір і заставши Наталю, що стояла сама у сінях, обпершись об одвірок, і задумано дивилася на місяць, він знову ущипнув її й веселенько посварився пальцем коло її чорного ока.

— Чого ви сваритеся? — сердито спитала вона.

— Ох, Наталю! Бійтеся лихої години! Як раз та два наскочить,— тихо з жалем вимовив він,— краще кінчати грамоту.

Наталя нічого не одказала, сердито повернулася і пішла в свою хату.

Се знову приложило Івану Микитовичу вогню до серця, знову туга та досада обняли його.

Полягали спати. Петро зразу заснув. Іван повертався з боку на бік і, як не силував себе замкнути очі, сон чогось не приходив. Думки розходилися, мов хвилі, заграваали свою пісню, не ту, що він вигравав на скрипці, а живу, болізну, що серце, як обценьками, давить, як вогнем, пече. «Сказати йому? — думав він,— попрохати, хай не чіпає? Соромно! Яке моє діло?.. І справді: яке моє діло?.. Що вона, моя дитина, сестра, жінка? Хай ступає на слизьку кладку... Я остерігав її, не слухає, дивитися на мене не хоче... І що я за нещасливий такий удався? Ось живу тут більше, ніж три роки, а не зможу привернути її до себе, тоді як Петро всього день, і вона вже обнімає його, сидить у його на колінах, цілує... Суч... Ні стида, ні сорому!.. Сказано: яка мати, така й дочка, яблучко від яблуньки недалеко відкотиться!.. Чого ж мені її шкода? Чого жаль проймає всього, коли я нагадаю про те?.. Здається, своїми б руками задавив його... Кого? Рідного брата?.. Ні, не варт вона слова доброго, не варт тих мук, що як не задавлять мого серця! Адже ж якби вона була... вона б почула, яким я її голосом остерігав сьогодні від лихої години... А то одвернулася, пішла, мов не до неї то річ... Пропадай ти пропадом!» — рішив і закрив очі... А трохи згодом перед ним у темноті знову виступає він, вона — знову покотилися роєм думки, знову жаль, прокльони, досада... Насилу Іван Микитович перед світом зімкнув очі.

Через тиждень, скінчивши своє діло, поїхав Петро Микитович. Брат виряджав брата радий, веселий: він сполохнув його тихе щастя, він привіз з собою тугу та горе— як його не радіти, виряджаючи такого брата?!

Одна Наталя невтішно плакала потай усіх і щось тижнів зо три не показувалася і в хату до Івана Микитовича. Сама мати ходила коло столу, Наталя прикинулася недужою. Іван Микитович, радіючи, що не стало його ворога, клопотався й сумував, що Наталі не видко.

— Що, Наталя дуже нездужає? — рано й вечір питався він у матері.— Чи не полегшало їй?

— Та бог його знає, що з нею таке. Вона мов і здорова, а все лежить, не встає. Тобто тільки й хвороби її, що лежить.

«Перележить, перетерпить»,— думає Іван Микитович, радіючи.

А тим часом на Наталю сусіди понесли недобру славу. Вони в один голос кричали: «Видно, дуже шкода панича, коли з такими сльозами виряджала його в дорогу... Певно, ті сльози не дурниця!»

Поговори ті дійшли і до матері. Мати спершу вилаяла людей, щоб не клепали такого на її дитину, а потім пішла й напилася. П'яна напалася вночі на дочку, лаяла, ганьбила, дочка мовчала, як у рот води набравши. Так мати і заснула, лаючи.

На другий день тихенько увійшла вона в хату до Івана Микитовича.

— Що я вас, паниченьку, попитаю? — боязко почала стара.

— А що? Скажіть.

— Чи ви чули, що за мою Наталю лихі люди клепають?

— Ні, не чув.

— Кажуть, либонь вона за вашим братом плаче. Чи воно таки правда тому? Адже ж він тут цілий тиждень жив, і я нічого не запримітила. Чи не запримітили ви, паниченьку, не було чого між ними? Недаром вона чогось щоночі плаче...

Івана Микитовича всього пройняв холод, немов хто кригу приложив до серця: зразу похолонуло, а потім запалало...

— Не знаю,— тремтячи вимовив він.

Хазяйка пішла з хати, не дознавшись нічого, і знову запила.

Іван Микитович ходив, мов зачумлений. Через тиждень він одібрав листа від брата. Пише, що діло його пішло, як по маслу, що вже маєток пані описаний і незабаром будуть продавати. «Коли одберу гроші,— сповіщав брат,— кидай і ти службу, їдь до мене та разом і Наталю захопи! Поклонися їй, скажи: коли приїде, панією заживе. Коли б ти знав, брате, як вона сподобалася мені, як щиро пригортає, гаряче цілує?!.»

Іван Микитович не скінчив листа. Голова в його закрутилася, в очах заходили кружала, в ухах забило в дзвони... Як на смерть засуджений, встав він з-за столу, за котрим на службі сидів та писав, і, не згортаючись, не збираючись, ухопив чужу шапку й прямо потеліпався додому, несучи лист у руках, як своє лихо, як свою тяжку кару.

Прийшовши додому, на сінешньому порозі зустрів він закутану чорним платком Наталю. Вона, побачивши його, повернула в свою хату.

— Вам давати обідати? — гукнула нашвидко через стіну до його.

— Давайте! — одгукнувся він, не пам'ятаючи сам себе.

Вона внесла борщ і постановила на столі. Як тільки ще відхилила вона двері, він звів на неї жалісливий погляд: йому хотілося дознатися по її обличчю, чи тому правда, так вона одвернулася від його, немов боялася стрінутися з його очима.

— Наталю! — гукнув він, коли вона вже доходила до дверей.

— Чого вам? — не повертаючись, запитала вона.

— Ви недужі?..— голос його задрижав, перервався.

Голова Наталина нахилилася, постать, як від морозу, затіпалася; не відказуючи нічого, вона вийшла з хати.

— Хіба тому правда? Правда?! — закричав він їй услід, болізно здавлюючи руками голову.

Вона знову не одмовила нічого, тільки трохи згодом почулося з другої хати тихе і важке ридання.

Іван Микитович знеміг: уткнувши лице між руки і злігши на стіл, сам заплакав. Сльози його спершу тяжко й

трудно витікали, немов їх хто видавлював з очей, а далі все легше і більше плили; на столі, під руками, де він зліг, було мокро.

Наталя, поплакавши й насунувши платок на очі, витягла другу страву з печі і понесла до його. Постановивши, вона вже хотіла брати першу, коли — глядь! — борщ не початий застиг, узявся зверху лоєм.

— То се ви досі не їли? — охриплим від сліз голосом спитала вона.

Іван Микитович мовчав, ховаючи глибше між руки своє лице, щоб непримітно було сліз.

Наталя постояла, постояла коло столу, подивилася на мокрі плями. «Плаче!» — промайнуло у неї в голові, й серце заболіло, защеміло.

— То ви не будете їсти? — нерівним голосом знову питає вона.

— Беріть! — одказав він і закрився від неї ліктем.

Наталя забрала страву й вийшла. Він не зміг далі сидіти і впав на ліжко, лицем у подушку.

Надвечір прийшла мати і здивувалася, що страва ціла.

— Що се за знак? Панича немає дома? — питає Наталі.

— Ні, дома.

— Що ж він не обідав? Борщ цілий!

— Не обідав.

— Чому?

— Не знаю. Плакав чогось...— Голос у Наталі дрижав.

«Чого ж се він?» — спитала сама себе стара й пішла в хату до Івана Микитовича.

Тихесенько, без рипу, відхилила вона двері й просадила голову. Іван Микитович лежав на ліжку, лицем на хату. Обличчя його було бліде, болізне, з закритих очей тихо випливали сльози і стікали по щоках на подушку; подушка була мокра. Він, видно, спав, бо не ворушився. Мати подивилася, подивилася, тихенько висунула голову, тихенько зачинила двері й пішла в свою хату.

— Спить і плаче, подушка під щокою вся мокра,— тихо промовила вона до дочки, сідаючи їсти.

Аж перед заходом сонця Іван Микитович прокинувся. Голова в його боліла, серце щеміло, на душі важко та тяжко. Голодний, заспаний і сумний, він здавався аж злим.

— Чи нема чого їсти? — запитав він тихенько, увійшовши у хату до хазяйки.

— Чому се ви не обідали, паничу? Хіба нездужаєте чого? — спитала стара.

Іван Микитович мовчав.

— Я зараз,— обізвалась Наталя, хутко кидаючись до печі.

Іван Микитович пішов у свою хату.

— Що се з ним сталося? — здвигнувши плечима, промовила мати.— «Мабуть, щось по службі!» — подумала і впокоїлася.

Наталя застала Івана Микитовича уже за столом, хмурого, як ніч восени. Вона подала борщ, він мовчки почав їсти — страва не йшла на душу. Полизькав-полизькав і, положивши ложку, задумався... Задуманого застала його Наталя і з другою стравою.

— Приймати? — спитала, вказуючи на борщ.

— Приймайте.

Іван Микитович покоштував і другої страви й знову задумався. Як прийняли з столу, він кинувся зразу до своєї скриньки, вийняв папір, перо, каламар, сів і задумався; довго думав, трохи не згриз перо, поки надумався, потім почав.

«Брате! — написав він і зостановився.— Чи в тебе є бог? Чи ти віруєш у його?..» — почав далі і знову став. Подумав-подумав... Се зразу, схопивши написане, зібгав у руці й зо зла кинув додолу. Потім підсунув другий листочок і знову почав.

«Є на світі люди,— писав він,— що дивляться на життя, як на черідку святок, гулянок: як би найкраще нарядитися, хороше погуляти, всмак поїсти, добре виспатись... Їм ніколи й на думку не зійде людське лихо, сльози, нужда та безталання — вони обминають все те, не приміча-

ючи, що на тих сльозах, нужді та горі будують своє щастя... Що їм до того, що другий плаче? Аби я сміявся! Що до того, що він через мене нарікає на свою долю? Аби мені було добре!.. Здається, немає нічого в світі такого, що б викликало їх жаль, зачіпало серце; немає нічого, чому б вони молилися, на що б покладали свою віру.

І таким людям завжди везе, завжди удача. Замолоду гуляють, на старість багатіють, каються, спокутують гріхи свої, купують у церкви дзвони, правлять молебні, пана-

хиди. Сторонні кажуть про їх: от людина! от добряща! Замолоду погуляла, на старість покаялася!.. А ті, безталанні, що віддали їм своє добро? Ті або з голоду пухнуть, або під землею тліють, зариті як-небудь, не оплакані, а облаяні... Не вміли на сім світі жити, така ж їм і честь!

Отакий і ти, брате. У тебе тільки і думки, що про гулянки, тільки й турботи, де б найвеселіше час згаяти, смачно поїсти, виспатись. А проте не цілий же вік в чужих та по чужих, треба колись і своє мати й себе кудись притягнути. Куди? Як? Чуже добро очі дере, чуже щастя заздрість буде: он у того лани не міряні, а в мене й ступня немає, у того грошей і кури не клюють, а в мене хоч кишені виверни. А добре б усе те привернути до себе, добре б нажитися за молодого віку... Почот, слава... Нажитися, яким не є побитом, а нажитися! Обійти, оплутати, одурити, аби добути!

Згадай, брате, свій переказ про паню вдову. Згадай, через кого ти став і багатим, і щасливим. А що ти заплатив за те щастя, за те багатство? Вона віддалася тобі усею душею, усім серцем, а ти тільки кривив перед нею, зводив з другими зводні, а з неї глузував. Настала тяжка пора лежати на смертній постелі. Ти не то щоб одігріти її душу, заспокоїти злякані думки, ти зараз до неї з векселем, плакатися перед нею своєю нуждою... І вона, добра, побачивши те, підписала його. А ти, вхопивши її добро, кинув здихати, як собаку, одну, покинуту всіми, й людьми, й дітьми... Пригадай, що тоді було з нею, з якою важкою думкою про людську зраду, з яким горем закривала вона свої очі тоді, як ти сміявся над нею, як над дурненькою, у веселій кумпанії свого товариства!.. Стид і сором на твою голову за се одно!

Отже тобі було і сього мало, і сього трохи. Ти приїхав до мене й квіточку рожеву, що розпускалася в закинутому городі, немилосердно зірвав і кинув на поталу лихим людям... Злий, у котрого тільки й гадки, що лихо, не зробив би такого, як ти! Ще й тим ти не задовольнився, що попсував її щастя, закрив одраду на цілий вік сльозами та наріканням; ти хочеш до краю її доїхати, кличеш її до себе на нову селитьбу, хочеш до тих сліз, на котрих збудувалося твоє щастя, доточити других сліз, новіших; ті вже забулися, просохли, живих тобі бажається напитися, бо без їх немає тобі життя, немає щастя... Нехристе,

людоїде! І кого ти вибираєш орудою у сьому ділі? Через кого ти хочеш зовсім розтоптати надломане життя дурненької, простенької, але з теплим серцем, з палкою душею, дівчини? Кого? — питаю. Мене, свого брата? З тихого куточка мого щастя ти хочеш витягти мене в розкішні палати, добуті зрадою — однією з найтяжчих зрад, які змислило життя нелюдське, облити мене розкошами, видавленими з людських сліз та крові. Знай же, що сьому ніколи не бути! Не заманиш ти мене, як і її, до себе ніколи, ніколи!.. Скоріше мою голову одітнуть, ніж ти будеш мати її в себе! Скоріше візьмуть її від мене з моїми руками, котрі я хочу зв'язати з її навіки, щоб загладити ті провини, що накоїла твоя душа лиха...»

Іван Микитович положив перо й ліг на ліжко. Йому було легше, немов хто надлив з його серця важкої туги, і хоч воно ще боліло в його, але вже в очах світилася якась одрадна думка; так з-за темної хмари часом поглядає на землю сонечко ясне.

Полежавши, він знову встав, взяв лист, перечитав і задумався... «Я ще ніколи не писав так гаряче. Чи посилати-то? Що ж, як я його сим зобиджу? Коли він скаже, що не винуватий ні в чому?»

Знову він зажурився. Господи! Хоч би хто слово мовив, натякнув, моргнув бровою, хитнув головою, чи правда тому?

У той час Наталя внесла шумучий самовар. Іван Микитович глянув на неї: нічого не видно, нічого не написано, сумна трохи та й годі.

— Наталю! — тихо він окликнув її, коли вона виходила з хати.

— Чого ви?

— Ідіть сюди.

— Чого?

— Ідіть, я щось скажу.

— Кажіть.

— Ідіть!

Вона тихо, несміло підійшла до його. Він ловив її погляд, вона одхилялася, поти не стрілася з його очима. Жалощі, сльози, туга погляду Івана Микитовича вразили її серце.

— Наталю! — молився він.

— Чого ви?

— Вам сумно? Правда, сумно?

— Чого ж мені сумно? — крізь сльози питала вона.

— Того, що той... поїхав, правда?

У Наталі забігали по обличчю смужки жалю, очі налилися сльозами.

— Наталю, голубонько!

Вона припала до його.

— Було що між вами? Кажіть: було?

Наталя, як дитина, заридала...

— Боже ж мій! Хіба ж я не казав вам? Хіба я не застерігав вас? Не послухали ви мого слова, не послухали мене, незавидного на взір, щуплого, болізного. Його блискуча краса, його жвава, весела натура все одібрали від вас: розум, волю — все. От тепер і карайтеся!

Вона тужила, як над мертвим, схилившись на його плече.

— Цитьте, Наталю... Наталочко!.. Цитьте, годі!.. Хіба, ви думаєте, мені легше? І моє серце на стократ крає. Годі! Слухайте, що я вам буду казати. Слухайте: пішли б ви заміж?

— Не хочу я заміж,— чутно крізь сльози,— чоловік битиме...

— Та не за кого другого, Наталю, за мене. Підете, кажіть? Підете?

Вона обхопила його шию руками, притиснула до свого лона, довго й палко цілувала.

— Паничу, лебедику мій! Мій братику, мій голубоньку! Не піду я за вас, буду я вас до самої смерті згадувати, а не піду за вас, ні за кого. Я своє щастя втеряла, не хочу зав'язувати й другим очі... Не хочу, не піду! Ви мене жалієте, треба ж і мені вас пожаліти. Та я вам і не рівня, не під пару,— розливалася Наталя, припадаючи та цілуючи його.

На той саме час мати одхилила двері.

— Сучко! — гукнула вона, стрибнувши в хату.— Так отак-то ти! Так от через що недужа! Бездиднице! Срамотнице! На шию паничам вішатися? Во-о-он, сучко! — і вхопивши Наталю за коси, почала бити.

Іван Микитович кинувся розборонять.

— Чи ви мати своїй дитині? Чи ви віруєте в бога? Що ви робите? — кричав він, висмикаючи ззаду білі руки старої з шовкових Наталиних кіс.

— Паниченьку! Лебедику! Ваше благородіє! — кричала собі мати.— Не лізьте! Гетьте! Я мати, я знаю, що роблю! Я її, сучку, уб'ю, я її задавлю!

І потягла Наталю за коси в свою хату.

Іван Микитович заходив по хаті. До його доносилась лайка та крик матері, ляскання важкої руки й тихий жалісливий писк Наталі. Він, ходячи, ламав свої руки, кусав до крові губи. Йому було шкода Наталі. Кожен її писк, мов гострий ніж, краяв йому серце. Він би, нéміг, полетів туди і вирвав її з рук матері, так сором, страх здержували його... «Вона плакала надо мною, цілувала мене, а мати застала...» Він упав на ліжко, лицем у подушку, й затулив уха, щоб не чутно було лайки божевільної, писку вразливого.

Мати, набившись дочки, пішла з дому і вже світом ледве-ледве прилізла назад, така п'яна!

— Наталочко! Наталю! Ой, рятуй мене, моя доню!.. О, смерть моя! Наталю! — гукала вона, плазуючи по рундуці.

Іван Микитович не спав і на крик вибіг з хати.

— Наталю! Наталочко!.. Дитино моя! Я тебе била сьогодні, нівечила. Прости мене, мені шкода тебе, жалко. А ще буду сучку бити, битиму ще, битиму, поки дух буде чутно. Не вішайся, сучко, паничам на шию, не вішайся: битиму ще,— промовляла вона сама до себе.

Іван Микитович повернув у хату до Наталі.

— Наталю! Наталю! — гукнув, ступивши на поріг.

— Чого ви? — і чорна постать її заколихалася на полу.

— Ідіть, матір візьміть.

Наталя встала й вийшла на рундук.

— Мамо! Мамо!

— Чого? — наче крізь сон обізвалася мати.

— Ідіть в хату. Господи, твоя воля — напитися отак!

Вона помогла матері підвестися й поволокла її за руку в хату.

Іван Микитович стояв і дивився, аж поки Наталя з матір'ю не сховалися; потім плюнув, пішов у свою хату й защепнувся...

Рання літня зоря загорялася рожевим світом і обливала Барабашишину хату, немов вона була кармазином обмазана. Одні тільки вікна чорніли своїми шибками та часом п'яний викрик Барабашихи виривався з-під їх назустріч ранковій зорі.

Другого дня Іван Микитович не ходив на службу й не виходив з хати, третього прийшов сторож і приніс його шапку, а чужу назад узяв. Барабашиха не допустила сторожа до хати — сказала, що спить; а, проте, сама турбувалася, що се за знак — панич от уже другий день ні сам не виходить, ні допускає до себе нікого? Чи не поробив, бува, чого сам з собою? Вона скільки раз стукала до його, ніхто до неї не обзивавсь, не відчиняв.

— Піду,— рішила вона,— не відчине, сусід покличу, силоміць відчиню!

— Який там чорт стукає! — гукнув до неї незнайомий голос, коли вона з усієї сили затарабанила в двері.

— Та се я. Час самовар ставити, пустіть — візьму!

Трохи перегодом ліжко рипнуло, щось зашамотіло по хаті й наче впало. Ще скільки часу пройшло, чиясь рука зацокотіла залізною плямкою. Барабашиха потягла до себе двері. На порозі стояв Іван Микитович і хитався; вікно, котре вже літ п'ять як відчинялося, було розчинене; на долівці й по столу валялися порожні пляшки, з хати несло горілкою.

Барабашиха сказала, що приходив сторож, приніс шапку, його питався, що вона одказала сторожеві — панич недужий.

Іван Микитович мотнув головою.

— Вони думають, я боюся їх? Боюся!.. Було колись, що боявся, а тепер — ось вам! — і він ткнув у глухий куток хати дулю та й сам поточився.

Барабашиха підвела його, помогла лягти на ліжко й почала прибирати пляшки, змітати з вікна, з столу.

— А се що у вас? — спитала, піднявши з столу листок паперу, дрібно списаний. Він весь прокис горілкою; писання порозпливалося, порозходилося.

— Де?

Барабашиха подала папір. То був лист до Петра. Іван Микитович взяв, подивився, зібгав-зібгав і кинув під ліжко.

Барабашиха, прибравши, пішла з хати й стиха промовила до Наталі:

— Панич наш теє... випив!

Наталя отетеріла, почувши таке від матері.

Іван Микитович почав пити. На службі терпіли його, терпіли та й прогнали. Приїздили батько, мати, щоб узяти додому, та він не схотів, а коли до його пристали, то

він в одну ніч зник кудись, взявши з собою одну тільки скрипку.

Про його й чутка запала. Батько-мати побивалися за ним до самої смерті. Умираючи, передали всю худобу Петрові, котрий оженився багато й зажив великим паном. Батьківщину він спродав, а гроші віддав на церкву, щоб поминали батька-матір.

VI

Багато після того часу уплило, багато дечого в світі перевернулося.

Глибокої осені в одному губернському місті, в гостиниці, гуляли паничі-чиновники. На столі було наставлено всяких пляшок з горілкою, наливками, винами; шматки хліба й недоїдки страви валялися порозкидані по столу й попід столом. Паничі кричали, гукали, челядь бігала, подавала, прибирала... Гармидер стояв в хаті.

Найбільше всього паничі в'язли до якогось старенького, низенького чоловіка. Одежинка на йому була лихенька, з дірками, лице худе, порите зморшками, лисина на всю голову — одні жовтуваті хвостики висіли в його на висках та на потилиці! Він був п'яненький вже: очі якось мутно дивились, лисина, як жар, червоніла.

— Гей, ти, Лисогуре! — гукнув на його один з паничів.— Чому не п'єш? Чарки треба...

— Я вже не хочу.

— Пий!

— Їй-богу не хочу,— зложивши хрестом на грудях руки, благав він.

— Пий! А то виллю на лисину! —крикнув швидкий молодісінький паничик.

Старенький чоловік підняв руку й провів по лисині долонею.

— Та як ти його назвав: Лисогуре? Се його прізвище таке? — допитувався хтось.

— Прізвище ж, фамілія.

— Е, ні,— швидко замотався старенький; — а ви хочете знати мою фамілію? Хочете знати її? Ось моя фамілія:

Вечно юный, молодой.
Сердцу милый, дорогой!..

Хе-хе-хе! Ось моя фамілія! Хе-хе-хе-хе! — сміявся він, оббігаючи кругом столу, заложивши руки за спину й скоса на всіх поглядаючи.

— Бач! Бач! Що видумала стара лиса собака! Бач!— повертаючись до товариства, замовив височенний панич з здоровенною головою, чорним обличчям і п'яними очима.

Старенький аж заливався реготом, бігаючи несамовито по хаті; се повернуло до його очі цілої п'яної громади.

— За се йому випити! — гукнув хтось.

— Випити! Випити! — загуло зо всіх боків.

— Давай! — гукнув і старенький і миттю вихилив чарку горілки.

— А, п'є стара собака! — знову крикнув чорний на обличчя панич і вхопив старенького за в'язи. Той аж посинів, почав пручатись.

— Держи! Держи! — загукав молоденький паничик і стрибнув старенькому на спину; старенький впав додолу...

Сміх, регіт знявся навіжений, розкочуючись на всі боки, розливаючись по всіх кутках.

Старенький встав, охав, кривився.

— Ну-бо! — жалібно промовив він.— Ви-бо шуток не знаєте! — і одійшов геть вбік.

— А ви знаєте, пак, чому він ніколи *ы* не пише? — питався смуглявий панич.

— А чому? — крикнув молоденький.

— Допитайся його!

— Чому ти, стара собака, єри не пишеш? — гукнув той на його, смикнувши за рукав так, що старенький аж окрутнувся.

Лице старого зразу похмуріло. Сумний і гнівний відійшов він від товариства.

— То чому ж, чому справді не пише? — запитав молоденький чорнявого.

— Вчив, каже, дівчину грамоти...— почав той.

— Ну?

— Ну та єри прорило яри...

— Бач, бач, стара собака, що він витворював! — повернувся до його молоденький.— Так ти грамоти дівчат вчив? Бач!

— Республіканець! — гукнув хтось п'яним охриплим голосом. Регіт знову піднявся, мов грім гогонув.

— Наниз його!

— Наниз! Наниз! — загукали всі разом і обступили старенького.

Він тільки жалібно дивився: не чіпайте, мов, мене, я ж вас не займаю!

— Ходімо, дядечку!.. Ходімо, голубчику! — в'яз до його молоденький.— Ну, я тебе поцілую!

Миттю вхопив він його за шию, пригнув і поцілував в лисину так, що аж луна роздалася... Знову несамовитий регіт покрив все.

— Наниз! Наниз його! Там ти нам і на скрипоньці заграєш!

— Хіба він і на скрипці грає?

— Грає, стара собака! Та ще як!..

Ой під вишенькою,
Під черешенькою! —

заспівав молоденький.

— Та наниз його, стару собаку! Наниз!

Декілька паничів вхопили старенького під руки й повели з хати.

Як навіжені, неслися з гори хурки, повні п'яного чинновництва, котре кричало, гукало, свистало...

— Гайда! гайда! при-и-дави-и!

Аж ось одна з брик круто повернула набік, і всі плюснули в калюжу. Лайка, крик піднялися страшенні... Дехто встав, дехто брьохався в калюжі. Старенький лежав, підгорнувши голову під себе, і, вхопившись рукою за в'язи, стогнав. Паничі кинулись до його, вхопили, підвели. Він, як підстрелена пташка, водив жалібно головою, не міг держати її прямо, скручені були в'язи. Швиденько посадили його паничі знову на хурку й помчали назад на гору.

Се був Іван Микитович Ливадний. Змандрувавши багато світа, прибився він в губернію й знову став на службу. Хоч і знали всі його порок, отже держали на службі як старого чоловіка та ще й скрипача, котрий у п'яній кумпанії часто й густо тішив їх своєю грою.

Івана Микитовича відвезли в шпиталь, де він третього дня богові душу віддав. Перед смертю все кликав Наталю й корив прокляте єри, що воно і його, і її вік загубило. Сиділка, що доглядала його, дивилася на ті страшні муки, слухала його божевільні речі й, зітхаючи тихо, промовляла: «Упокой, господи, мучену душу!».

Його покарбували, потім зшили й поховали. Ні одна сльоза не впала на його могилу на чужій чужині, ні одна душа не пошкодувала за його життям. Один тільки молоденький паничик, що стрибав йому на шию в часи молодечих гулянок, нагадував про його товариству: «А шкода, братця, що немає оце старої лисої собаки! Як би він заграв нам!». І той одинокий викрик, наче жаліслива струна, сумно бринів в веселому гуку товариства.

Стара Барабашиха вмерла. Наталя заступила її місце. Так само, як і мати, розпилася, розволочилася, перепродувала овочами та солоною рибою. Лучалися їй женихи, та не хотіла ні за кого виходити і все дедалі старіла, осовувалася та нікчемніла... А проте кожного свята й неділі подавала в церкві на часточку за раба божого Івана.

ЛИХІ ЛЮДИ

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

Т. Шевченко

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Крайнебо жевріло рожевим огнем, горіло і миготіло ясним полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга і переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо — здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... Аж ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, на кривавій попрузі неба скочила невеличка іскорка; довга променяста стяга протяглася від неї над землею; далі викотивсь серп огненного кільця — і пучок світу полився, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше випливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно виплило — чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його променясті голки по землі; заграли ясні іскорки по росі; розстилались-лягали різні кольори по воді. Світ зрадів, празникуючи своє величне свято... Синє, глибоке небо розгорнуло своє безкрає поле, немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч — я буду розстилатись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегороди! І справді, на йому не було ні плямочки, ні смужечки — чисте, високе, глибоке!.. На другому кінці стояв тільки місяць — бліdий, похмурий; мов старий лисий злодюга, він тупцювавсь на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя і дедалі все бліднів та зникав, мов розтавав від гарячого лизання довгих променястих язиків... Вітер, скотившись з

гір у долини, ховався по темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам... І здавалось — вони дослухались до того таємного гомону: скелі грізно висовували свої гострі голови, а рови густіше засновували в сизий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно... Повітря було чисте, прозоре. По йому, знай, то сюди, то туди літали іскорки сонячного світу: то закручуючись у круги, то вистрибуючи одна поверх одної, як сніг у завірюху... А земля? Земля, як хороша молода дівчина, сором'язливо спускала з свого тіла димчату сорочку ночі і відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало його рожевим світом, цілувало тисячами своїх гарячих іскорок, гріло-пестило теплом свого проміння... Прокинулось усе. Обізвалась трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жуків; окликнулись луки сотнями перепелів; луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків, голосним кукуванням сивих зозуль, журливим туркотанням горлиць, тоді як в повітрі бриніла дзвінка жайворонкова пісня... Крикнув бугай у болоті — і замовк; сумно роздався його голосний поклик на всю околицю — і затих. Заревли корови по дворах, закричали гуси на плавах, протягли своє «ку-ку-рі-ку!» горлаті півні... Усе рушилось. Прокинулися і люди; протираючи очі, заговорили... Пішов їх глухий гомін від краю землі і до краю, з одного боку на другий, стрінувся з світовим клекотом — і все злилося у одну пісню життя. Все зраділо, стріваючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий...

І місто П. зраділо ясному світові: усе кругом заворушилося. З дальніх кінців його вулицями потяглися вози, риплячи своїми ярмами. На возах була всяка всячина, що тільки родила і носила на собі сира земля: тут було великою працею добуте зерно, годовані свині, кури, качки, гуси; тут була овощ огородня, садова й польова. Все це везлося на базар — кому нужно, збути; що потрібно — купити. Коло возів, нарівні з волами, пленталися похмурі хазяїни того добра — в одних сорочках, босі, з підсуканими по коліна штанами. Ноги у їх були чорні, в калу, як і ноги їх скотини. На декотрих возах сиділи або, обпершись, лежали їх жінки, дочки — перші в свитках, другі — в керсетках або й так, у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою у косах. Ще далеко до базару стрівали їх в кальних улицях швидкі заялозані перекупки, довгополі бородаті жиди. І ті, і другі питалися, що везеться; ставали, торгу-

валися, лаялися. Від крику та гуку, що піднімався по вулицях, прокидалися жильці. Там, у в однім вікні, грюкнув прогонич — і розчинилася віконниця; у вікні показалася чоловіча постать у розхристаній сорочці — заспана, з задутими очима, виткнулась, глянула — і сховалася. Коло другого дому лазила по драбинці дівчина, відкривала віконниці; коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, попід хатами, втоптаними стежками потяглися пани, панії з горничними, кухарями й куховарками, котрі несли позаду їх корзини, кошики; а там і сама яка господиня, міщанка або козачка, поспішала з саковками, щоб набити їх зарані всякою овощю, яку навезли на базар: бо треба скупитись, зарані витопити ще й обід чоловікові однести у поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге; той біг до того воза, той до другого. Люди, як хвилі, носилися, мчались, торгувались, кричали. Їх крик зливався у один довгий гук, котрий почався з світом, а кінчиться хіба пізньої ночі. Тепер його саме прорвало... Усе місто клекотіло одним клекотом, гуком, що зливався з тисячі голосів, з різних мов в один голос, в один гомін... А над розбурканим містом високо піднімалося веселе сонечко і радісно обдавало усіх своїм теплим світом. Усе йому раділо; усе його з гомоном стрівало, радіючи. Не тільки люди — хати, будинки... і ті ясно виходили з-за тіні і усміхалися своїми білими стінами.

Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена з початку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби, вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо було ясне, що сонце світе любо, що люди гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурий цвіт та померки вузького двору — не видно було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затулялася високою огорожею— товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертве. Людей не видко. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні. А з другого боку чорнів яр, з яру піднімався сизий душний туман... Зокола ніщо не нагадувало, щоб там жили люди. І справді, там не жили люди — там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душогубів, там кам'янів, омліваючи серцем, жаль, тися-

чами замирали почуття, тисячі розумів німіли, мішалися... Темне, як і сама будівля, зло царювало у тій страшній схованці...

Туди попав і Петро Федорович Телепень.

Ще вчора, під ту негоду, що з вечірніми померками насунула над землю і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій кватирі на кінці міста і писав. По зблідлому сухому обличчю, котре не казало про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобу видко було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері... Свічка нагоріла, велика жужелиця на гноті задержувала світ, нерівними хвилями то піднімався він угору — і освічував хату, то згасав, тремтячи синьою горошиною на кінці гнота. Не потураючи на те, Телепень сидів — і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Пройшла година... друга... третя... Петро Федорович сидів, зігнувшись над вікном, і тільки рука його ще швидше бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата голова. Ось і північ прокричали півні. Він сидів — і писав. Спина заболіла; рука утомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку стульця і схрестивши на грудях руки, він став перепочивати. По всьому видко було — велика утома обняла його. Він сидів і якось чудно уставився очима на одну плямочку у вікні — видко було, що він збирався з думками. Коли це зразу — щось загуло коло двору і стихло. Поза спиною у Петра Федоровича пробіг мороз. Він струснувся і став дослухатись... Віконниця одхилилася, щось за очі показалися з-за шибки.

— Хто там? — обізвав Петро Федорович.

За вікном почувся гомін.

— Одчиніть,— донеслося знадвору.

Петро Федорович вийшов, одсунув. Ціла зграя людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обізвались у його в серці... Він догадавсь...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, порались чужі люди у його добрі... Він дивився стомленими очима,

як ув'язували його папери. Нічого не кинули: усе взяли— і його повезли з собою...

Другого ранку зачинені віконниці у його кватирі давали ознаку на всю улицю, що їх жилець перебрався кудись інде,— бо з світом сонця вони завжди одчинялися... Глуха чутка ходила по базару, що спіймано великого ворога темних людей, котрий виробляв фальшиві гроші...

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третьому ярусі тії страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половини, по обидва боки пороблені були невеличкі комірки. В одну з них упустили Петра Федоровича. Коли відчинилися двері, то звідти сирий холод і густі померки війнули на освічений коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову кватирю. Принесли світло і поставили на невеличкому столику в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кровать з матрацем. Тільки й добра було на новому господарстві. Коли зачинилися двері — увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом... Блідий, він ще дужче поблід і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася серед хати! Світ від лойової свічки падав на його і обдавав сизо-сірим кольором. Легка тінь непримітно упала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна причуда, колихалася закустрана тінь його голови. Пройшло п'ять хвилин, поки він підняв її і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей, аж коло самої стелі чорніло, мов рот якого звіра, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза; у дверях теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ.

Обдивившись хату, Петро Федорович підійшов до столика, дмухнув на світло... Ніч, темна, непрозора ніч разом устала кругом його. У тій непроглядній темноті почулося тихе ступання, рип кроваті. То Петро Федорович зібрався лягати. Ось і ліг. Укриваючись, черкнувся рукою стіни... щось слизьке та холодне вразило її. Він спрожогом порвав руку, накриваючи другою, щоб одігріти. Далі повернувся на спину, зложив на грудях руки, як складають померщому. Очі його були відкриті — тільки він не

бачив нічого кругом себе... Не його слабим очам продивитися ту густу темноту, яка зразу обняла хату!.. Хвилину-другу прикро удивлявся він — і перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то огненно-зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками... Ще пройшла хвилина, ще... Темнота порідшала, серед неї виразно виставилась жовта пляма: то світило віконечко з коридору. Він уп'ялив у його свої очі... Щось темнувате і легке, як тінь, заходило по йому, забігало; то гострим рогом урізувалося в жовте поле, то кривульками переписувало його... Покрутиться хвилину-другу, похитається-похитається — і пропаде. І знову одна жовта пляма виднієть-ся; і знову збоку висувається ріг, бігають кривульки... Сумно, нудно. Щось важке упало, стукнуло — роздалася луна навкруги... Щось позіхнуло; почувся гомін... якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Федорович закрив очі; пляма не сходила. Він повернувся на бік — і пляма перейшла за його поворотом. «Що се?» — подумав він... Разом випливло ще три-чотири плями; крутять-ся кругом жовтої... Він попустив вії — одна жовта зоста-лася. «Хіба мої очі розкриті, що я її бачу?» — подумав він, наставляючи руку над закритими очима. Руки не бу-ло видно, а пляма все-таки стояла. «Це я вдивився у те трекляте вікно, і мана від його морочить мене». Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана зникне.

Мана не сходила; пляма ще мов побільшала, поширша-ла — роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні прошлого, давнього захиталися на їй... Серце у його стало, дух замер...

Ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна. Сонце якраз уступило в вікно, і світ від його упав на долівку, зачепив невеличку кроватку, на котрій лежав невелич-кий хлопчик. Хлопчик підвівся; протер очиці. Чорнява його головонька була закустрана, очі заспані; зате моло-де личенько пашіло здоров'ям, грало краскою... Ось дво-рі розчинилися — висунулася жіноча голова. Лице у жін-ки було сухе, погляд наче зляканий.

— Ти вже встав, проснувся? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли і личенько усміхнулося.

— Уже, мамо,— одказав хлопчик, показуючи два ряд-ки своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла в хату, підійшла до кроваті і поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками, пригор-

нувся своїм гарячим личеньком до її засушеного виду...

«Що за диво? — подумав Петро Федорович.— І лице матері, і лице дитини такі знайомі?.. Це ж я!.. це ж мати моя!» — трохи не скрикнув він і ще дужче впився очима в причуду.

— Годі, годі, Петрусю. Буде бавитись. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидається тебе.

— Папочка поведе мене у школу? — усміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведе, Петрусю.— І мати почала гладити його головоньку.

— А там у школі є учитель; учити буде?

— Буде, моя дитино, аби учився.

Хлопчик задумався; рученята його упали на коліна.

— Я буду учитись, мамо... Та вивчусь, великий буду, а папа віддасть мене на службу... Я буду ходити разом з папою, йому помагати.— І оченята його заблищали.

— Будеш, дитино; будеш, мій голубе!.. Тільки вчися, мій сину; не так, як Попенко, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима виразно виступив Попенко — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його у школу, а він — за книжки — поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити, мамо... Я буду учитися.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене, будеш учитися.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошиє папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму книжки під руку— і гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо у школу. Там буду тихо сидіти, учителя буду слухати.

— Добре, добре, Петрусю. Ти в мене розумний хлопчик, ти — моя дитина! — І мати припала до червоненького личенька хлопця, цілувала у повні щічки, у блискучі очиці.

— Ну, годі ж тобі лежати. Годі. Уставай, будемо удягатися.

За материною поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися; пахучою мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахощі рознеслися по хаті, і хлопчик бавився ними, нюхав.

— А-ах! пахне! — мовив він, прищурюючи очиці.— Усю школу запахаю!

Мати усміхнулася.

— Запахаєш, сину.

— Буде вже вам чепуритися! — пробіг густий голос по хаті.

І мати, і хлопчик обернулися. У дверях стояв низенький, натоптуваний чоловік з лисиною на голові, з круглим, гладко виголеним лицем — сказав би жіночим, коли б довгі брови так не насупилися над його запалими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головонька пахне! — мовив, усміхаючись, хлопчик, підбіг до батька і задрав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився, понюхав.

— Фу-у-у! аж у ніс б'є!.. Хто ж це тебе так наялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матір.

— Мама! А що?

— Балує тебе мати, балує! — гладячи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балує; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; вивчуся, виросту великий, на службу поступлю... Ви і мама будете старі, а я— молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий! — сміючись, одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий; а буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити, та і в школу підемо.

Батько узяв хлопчика за руку і став виводити з хати. Хлопчик повернув голову до матері, кликав її за собою очима.

— Мамо! мамо! ідіть за нами! — крикнув він, виглянувши з-за дверей.

— Ідіть, ідіть... я зараз.

Батько з сином скрилися. Зосталася сама мати і почала перестилати маленьку постілоньку: перебила подушку, заслала простинею, покрила коцем, положила дві головні подушечки зверху і напрямилася з хати. Вона пройшла кухню, де куховарка кришила зілля на страву, і одчинила другі двері, що вели у столову.

Там за столом сиділи уже батько з сином. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько потроху сьорбав; а син, махаючи попід столом ногами, колотив у стакані

ложечкою. Серед столу, на мідяному підносі, стояв блискучий самовар і мугикав стиха якусь журливу пісеньку. Сумно у хаті роздавалася та пісня.

— Чому ти не п'єш чаю? — спитав батько сина.

— Гарячий,— відказав той і звів очі на двері.

Якраз вони відхилилися — і хлопчик побачив добре знайоме йому лице матері; очі його заграли, заіскрили радістю.

— Ось і мама йдуть! — радо промовив він.

З приходом її усе зразу повеселіло: і хата мов прояснилася, наче вступило в неї сонце, і самовар дужче заблищав, переводячи своє журливе мугикання на дрібну веселу пісеньку з перебоями. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сіла коло його на стулі і налила чаю з стакану у блюдце. Син узяв шматок хліба і почав пити чай. Швидко його й попили. Батько узявся за картуз.

— Збирайся, сину; ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з стула, подякував батькові-матері за чай і побіг у свою хату. Швидко побіг, швидко і вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо,— підбігаючи до матері, мовив він своїм дзвінким голосом, у котрому почувалася дитяча радість і разом тихая туга.

Син припав до материньої руки, а мати — до синової голови. Потім він міцно обхопив її шию руками і згаряча поцілував у запалу щоку.

— Я буду вчитися, мамо...— тихо прошептав, одскочив від матері, підбіг до батька, ухопив його за руку — і разом з ним вийшов з хати...

Тінь не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима!.. Жовта пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлився рожевий світ; сірі стіни загорілися, двері зажовтіли. Мана, наче легенька тінь, тремтіла, тікала, поти, як дим, не зникла. Петро Федорович повернув голову.

У невеличке надвірне віконечко заглядав світ рожевим поглядом. Крізь його шибки, через залізні штаби, лився він довгою стягою, розсіваючись по стінах, по дверях, по долівці. У Петра Федоровича зарізало у очах, мов хто у їх піску насипав. Він одвернув голову до стіни — і задумався.

«І нащо сей світ розбив дорогу мою ману? Де вона ділася, куди втекла?..». Шкода йому стало того давнього, на котрому він серцем одпочивав; шкода стало дитячих літ, що в такій любій та милій споминці виступили тепереньки перед ним... «Чому я довіку, довіку не зостався тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною, котру так пестили материні руки і доглядав її добрий погляд? Тепер інша доля — холодна і хмура, заступила матір; своїми холодними руками обгортає мою шию... Трудно мені дихати од її обіймів. Своїм темним і злим поглядом заглядає у вічі — і стигне, холоне кров у моєму серці!.. Діло, дороге моє діло, зразу перервалося; чужі ворожі руки перервали його!» Жаль гострим ножем краяв йому серце, на сухі очі набігли сльози.

Коло дверей стукнув засов — і злякав Петра Федоровича. Він мерщій схопився і боязко глянув на двері. Вони розчинилися, мов рот лютого звіра, і в темній прорісі заметушилася постать чоловіча. Незабаром старий, кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Устали, ваше благородіє? — скрикнув він глухим голосом і знову злякав Петра Федоровича.

Він мовчав. «Благородіє! благородіє!» — дзвонило в ухах у його і тоді, коли сторож пішов, і коли знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватися будемо, ваше благородіє! — знову гукнув сторож, бажаючи, видно, почути, як балакає «його благородіє». «Його благородіє» не забалакало; воно, правда, порвалось сказати щось, та язик пристав у роті, не повертався, очі тільки божевільно упилися в сторожа. Сторож постояв і, не добившись слова від «його благородія», вийшов, зачиняючи двері за собою.

«Благородіє! благородіє!» — стрибало перед очима і гуло в голові Петра Федоровича. «Благородіє! благородіє!» — вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Уста його скривилися; в очах заграв божевільний регіт. «От тобі і рівноправность! — подумав він, махнувши рукою.—Умиймося краще!».

Петро Федорович устав; кров ударила в голову; потемніло в очах. Нетвердою ступою добрався він до миски, налив в неї води і почав хлюпостатися, примочуючи найбільше голову. Чим довше він її мочив, тим більше вона розгорялася; лице почервоніло; на висках налилися жили кров'ю, набрякли; у голові — наче горіло що, аж пекло

йому в очі, мов хто піском засипав їх — різало; обличчя парувало.

Довго він хлюпостався, довго мочив голову — не помагало. Ось він ще раз линув води на голову, підвівся, узяв рушник і почав утиратись. Сухе тіло його ще дужче розгорялося; очі застилало заволокою; у висках — сіпало; у грудях — боліло-хрипіло. Безсонна ніч давала себе почувати: не тільки груди — руки, ноги, голова боліли, мов хто здавлював їх у лещатах. Йому робилося нудно. Важко дишучи, нетвердо ступаючи, пройшовся він по хаті раз, удруге. Голова упала на груди; руки обвисли, мов не його руки, а приставлені; він їх не міг підняти угору. Доплутавши до постелі, він ліг. Очі від утоми закрилися; рот розкрився; гаряча з його виходила пара. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором, мов хто навсправжки крутив їх перед його закритими очима. А це зразу — все стало, покрилося темнотою: забуття насунуло; трудний сон наліг.

Не надовго він упокоївся. Мучена голова робила своє; мучені думки і в сні його не покидали: страшними причудами вони трясли його душу. Очевидячки дня зливалися з сонними марами ночі — і лякали його. Сторож, несучи снідання, стукнув дверима — йому здалося щось страшне, темне, без образу, без обличчя, звідкільсь уставало, росло, все ламало по своєму шляху і наступало на його... Він кинувся, устав, поводячи тривожно очима по хаті. Сторож здався йому страховищем — височезним, широчезним, немилосердним... Задуте з похмілля лице його здавалося колесом; очі — ямами, в котрих жевріли іскри якогось злого огню, пекучого і уразливого; рот — прогалиною, з котрої виглядали чорні зуби, як спиці обода; ніс — трубою, котра пихтіла та димила, колишучи синьочервоними боками... Страх, як трясця, затряс усе тіло Петра Федоровича. Він зложив руки на грудях, притис їх до серця і замолився очима... «Я ж нікого не займав, нікому нічого не зробив лихого»,— казав його зляканий погляд, тривожно бігаючи і шукаючи спокою.

— Заснули, ваше благородіє? Снідати приніс,— доводив сторож; а йому вчулася лайка, докори.

Він опустив голову на груди. Сторож подивився-подивився; поставив снідання на стіл; узяв миску і глек з водою; ще раз обвернувся, ще подивився, крякнув, хитнув головою — і вийшов, зачиняючи двері.

— Ну, цьому недовго ряст топтати! — почувся з-за дверей його голос.

— Как так? — почувся і другий, незнайомий.

— А так — на ладан дише!.. І що вони, моя матінко, роблять таке, що ними, мов мишами, набивають оці печери?

— Не нашего, брат, ума дело... Начальство про то ведает,— одказав невідомий голос.

Далі залізо загарчало, засов стукнув. І знову тихо, тільки ступні чийогось важкого чобота роздаються в коридорі... Петро Федорович знеміг, повалився на ліжко— і знову заснув...

І сняться йому давні привиденьки. Сниться йому улиця, запруджена народом, що вертався з базару; сниться базар, котрий переходять вони удвох з батьком, ідучи до школи. Батько іде помалу, веде його за руку. Стрівають їх знайомі, становляться, розпитують. Хрещена мати, котру він поцілував у руку, погладила його по головці і наказала учитись. Се було біля бублейниць. Тільки що мати одійшла, як ціла купа бублейниць кинулась на їх і трохи не збила з ніг: поміж народом, наче в'юн, звивався щось за хлопець.

— Лови! лови! — гукали бублейниці і мчалися, мов вітер.

Він озирнувся, пізнав Попенка, що тікав з в'язкою бубликів.

— Що то? Кого лови? — спитав батько.

Товста бублейниця з масним лицем, масним очіпком та не кращою й одежею, розмахуючи руками, розказувала, що за проклятими школярами не вдержиш бубликів: як та миша, підкрадеться, ухопить в'язку — і драла!

— То, папо, Гриша,— казав він батькові.

— Який Гриша?

— Попів.

Батько засміявся і повів його далі. Усю дорогу не сходила з ума його думка про Гришу, що крав бублики. На всі лади розказував він батькові про того Гришу всяку всячину; що він і не учиться; що він і в школу не хоче ходити; що він ото уже й бублики краде!

— Ти не бери з його приміру. Бач, він який,— сказав батько.

— Ні, я не буду його слухати.

Ось і школа; і учитель — зажовклий та замлілий чоловік, в бакенбартах, з великим горбатим носом. Учитель дивиться на його, гладить по голові і питає: чи буде він учитися? «Буду»,— одказує він тихо. Ось ще щось спитав його; він одказав; учитель погладив по голові, засміявся і... повів його у школу, велику хату, уставлену лавами, за котрими сиділо багато всяких хлопців і, колишучись над розкритими книжками, товкли уроки. Галас від їх крику окривав усю хату. Як тільки показався учитель — все зразу утихло і всі, як ті москалі, посхоплювалися, стали.

— Сідайте,— сказав учитель.

Мов що глухо ламалося-опускалося: то школярі сідали.

— А ось і твоє місце,— сказав учитель, вказуючи йому на передню лаву.

Він пішов і сів.

— Учіться ж,— мовив учитель, виходячи разом з батьком із школи.

Тільки що учитель за поріг, як знову несамовитий крик та галас піднялися з усіх боків... «Бе, а—ба; ве, а—ва», «І очисти мя од всякія скверни...» — роздавалося то там, то там. «Посунься!» — крикнув хтось. Десь щось стукнуло, писнуло. Скоро побачив Петрусь, як два хлопчики зчепилися битись. «Не лізь!» — «Лисичка, лисичка!.. Зайчик! Вовцюга!»... І пішов викрик по всьому класу: перекидалися прозвищами з усіх боків. Петрусь сидів і, дивуючись, повертав голову то в ту, то в другу сторону.

— Хто се? — роздалося коло його уха.

Петрусь оглянувся: два хлопчики його літ сиділи на одній з ним лаві — один чорноголовий, другий білоголовий — і перешіптувалися між собою.

— Не знаю,— одказав чорноголовий.

— Новичок? — знову запитав білоголовий.

— Новичок. Ото його батько, що приходив з учителем.

— Хто ти такий? — запитав Петруся білоголовий.

Петрусь злякався і посунувсь від їх.

— Не займай,— раяв чорноголовий.— Ще розкисне, учителеві пожаліється.

— Хто?! — крикнув білоголовий, і зелені його очі уп'ялися в Петруся.— Ти тільки мені будеш що казати учителеві, то дивись! — І, показуючи кулак, шпарко замахнувся ним. Коли б не одскочив Петрусь, так би ду-

хопелик і влип у його спину! Петрусь поспішив одскочити, хоч так порвався, що аж упав з лави додолу... Гук роздався по хаті.

— Тю-у-у! — скрикнув хтось.

— Новичок упав! Новичок упав! — І всі кинулися до Петруся, обступили його, підвели.

— Чого ти упав? — спитав його високий, мордатий хлопець з чорним лицем.

Петрусь трусився, а не плакав. Він глянув кругом — між школярами не видно було білоголового з зеленими очима.

— Хотів бити мене...— одказав Петрусь мордатому.

— Хто?

Зелені очі заіскрили між школярами.

— Отой,— указав Петрусь.

Як звірюка кинувся мордатий на білоголового. Білоголовий тремтів, одступався.

— Я його не бив... Їй-богу, не бив! Він бреше.

— О-о, жаб'ячі очі! — гукнув мордатий.— А гусочки хоч? Кажи, дати?

— Їй-богу, я його не бив,— прохався той.

Миттю рука мордатого опинилася на білій голові... хрусь! — і відлясок пішов по хаті.

— Ай! — скрикнув білоголовий, і його зелені очі залилися слізьми.

— За що ти б'єшся, бісова ведмеда! я буду учителеві жалітись,— плакав білоголовий.

Петрусеві жаль його стало.

— Ні, він мене не бив. Він тільки намірявся мене вдарити, та я одсунувся.

Білоголовий пішов за дошку, що стояла в кінці хати, плачучи. Мордатий приступив до Петруся.

— Як тебе зовуть? — спитав.

— Петро.

— А прозивають?

— Телепень.

— Слухай же, Телепень: тільки хто буде тебе займати, зараз мені кажи. Я йому дам! Учителеві тільки не хвалися.

— Ні, я учителеві не буду казати.

— То-то ж, гляди. А гроші у тебе є?

— Ні, немає.

— Фью-у!..— мордатий свиснув.— Тут немає, а може, дома є?

— Дома є.

— Принеси завтра, я подивлюся які.

Петрусь не знав, що одказати.

— Так при...

Тут саме показався на порозі учитель. Усі пороснули по місцях. Мордатий мов крізь землю провалився.

Коли сів Петрусь на своє місце, то біля його сидів уже білоголовий і весело дивився своїми зеленими очима на учителя. У хаті стало так тихо, що чуть, коли і муха пролетить. Коли-не-коли роздасться луск лави або глухий поворот кого з школярів.

— Білобров! урок! — сказав учитель.

Школяр з зеленими очима підвівся і почав казати урок. Нешвидко, розтягаючи, читав він його, затинаючись то на тому, то на другому місці. Так підсліпий дяк читає панахиду, хмурячись і розтягаючи слова. Сумно, сонно... Щось десь стукнуло, наче упало. Роздався регіт.

— Хто то? — грізно спитався учитель.

Один з школярів підвівся і сказав, що то Гудзь заснув і, сонний, посунувся з лави.

— Гудзь! — обізвав учитель.— Сюди!

Невеличкий хлопчик з сонними зляканими очима, з жовтим у плямах лицем, вийшов насеред хати. Учитель глянув — і вказав пальцем на долівку. Гудзь стояв, мов його прибив хто гвіздком.

— Накарачки, скотино! — гукнув учитель.

Гудзь упав навколюшки... І знову тихо, і знову урок...

— А-а-а-а! — позіхнув хтось.

— Хто то? — знову гукнув учитель.

Усі оглянулись, шукаючи винуватого.

— Хто то?! — ще грізніше гукнув учитель.

Як у рот води набрали.

— Жук! — кликнув учитель.

Високий мордатий школяр піднявся з-за послідньої лави.

— Ти? — визвірився учитель.

— Що таке? — спитав Жук.

— Ти не чув! Не чув?! — мов ужалений, скрикнув учитель.— Телепень!

Петрусь підвівся.

— На лінійку, дай тому великантюзі напальків і скажи йому, чого він не чув.

Очі усіх уп'ялися у Петруся, а він стояв і не знав, що йому робити: чи учителя послухати, чи провалитися крізь землю.

— Чого ти стоїш? На! — сказав учитель.

Петрусь поблід, скривився.

— Чого ти кривишся? На, кажу!

Петрусь залився сльозами... Як йому свого недавнього заступника та бити?

— Дурний! — сказав учитель.— Сідай. Шестірний!

Невеличкий і юркий, як миша, хлопчик пірнув під лаву і миттю опинивсь біля учителя.

— Гарячих, Костянтин Іванович? — спитав він, беручи від учителя лінійку.

Регіт, як галячий клекіт, зірвався.

— Гарячих... Тихше!

Шестірний побіг до Жука.

— Я не винуватий, Костянтин Іванович! — басив Жук.— Я нічого не чув...

— Держи руку! — скрикнув Шестірний, і хижа радість загорілася в очах малого.

Жук наставив руку, Шестірний замахнувся; Жук одхопив руку — лінійка ударилась об лаву і задзижчала. Усі засміялися. Зло невдачі скривило личко малого, щоки почервоніли, ніс роздався, очі насупились-позеленіли.

— Держи! — гукнув він і вхопив Жука за пальці.

Трісь-лясь!..

— Ай!..

Петро Федорович кинувся, схопивсь. У голові в його ще снував сон свої візерунки, перед очима ще манячила мана: він бачив Жука, котрий хукав на набряклу, посинілу руку; сльози на очах його тремтіли, тоді як радість світила в очах Шестірного. Йому жаль стало Жука — здорового, чорного, мордатого. І серце у його стало, коли він глянув на Шестірного — малого, злого. Він злякався його — і затремтів. Сон, як дим, знявся, зник.

І знову він один у сирій сірій хаті; ліжко під ним; у кутку столик, на котрому лежав хліб і ще щось з їжі; а вгорі вікно, перевите залізними штабами, дивилося на його, як темний рот якогось страшного звіра з гострими іржавими зубами.

Петро Федорович пізнав, де він — і холод пробіг по його гарячих жилах.

День промчався над землею,— хороший, ясний, літній день пробіг, як тінь, над нею; запало сонце; ніч підняла своє темне крило — і прикрила ним світ. Заблищали зорі у небі, як очі у добрих діток; зароїлися-заворушилися вони, мов живі; одна з їх зірвалася — і огненний слід переписав небо; загорілося зарево за горою, де сходив місяць; ось і він виткнувсь — здоровий, червоний, кривавий. Заходили легкі тіні понад землею, мов душі померших або сонні причуди. Мир утихав після денної праці: згорталися його натруджені руки — одпочивали; німіли важкі болі у серці — затихали; закривалися натомлені очі — засипали. Сон, як добра мати, чарував усе чарівничим спокоєм, прикривав стиха темним пологом. Все заснуло під його добрим поглядом; заснуло, щоб на завтра прокинутися знову, з ясним сонцем проснутися на нове змагання з життям, з новими окріплими силами, і знову оголосити світ своїм гуком, своїми слізьми і радістю, котрі, як і кожен день, зіллються у один гомін, у один голос, і понесуться над розбудженою землею. Не спали тільки записні гуляки; не спали калічені дівчата; не спали матері, доглядаючи недужих дітей; не спали голодні й холодні, котрим денний заробіток не приніс ні шматка хліба — загасити голодну згагу, ні ганчірки — прикрити голе тіло... Вони тільки дрімали — і страшна була та дрімота! З ними дрімала земля, і колихали ту дрімоту співучі соловейки, а доглядав місяць своїм блідим поглядом.

І все се бачили, кому хотілося бачить; все се знали — кому хотілося знати... Ніхто тільки сього не бачив і не знав з тих безталанних жильців темного непривітного дому, що стояв над горою і дивився в провалля своїм похмурим поглядом... Не бачив сього нічого ніхто з тих, кого лиха доля завела у ту господу німоти, мороку, душної і тихої смерті. Ясний ранок розцвітав над темною землею — для їх було все рівно: темно та сиро; жаркий день змінив свіжий ранок — а в їх сіро та вогко; вечір зогнав день — німо та нудно; ніч наряджена вийшла — а в їх похмурих келіях засвітилися мутні очі непроглядних дверей... І здавалося — заглядали вони глибоко в душу; нігде було сховатися від їх мутного погляду, від їх холодного дозору. І мучилися безсонними німими муками страшні оті жильці! Краще б зарево пожежі світнуло на їх; краще б воно обняло їх в огненному вихрові світа, обернуло у попіл, ніж невеличка частина його, що лукавий

чоловік повернув на потребу собі, загнавши в гніт лойової свічки, темними муками добивала кожну душу! Муки були такі тихі, і такі довгі, що мов і не ворушилися, і все, здається, там застигало, хололо, костеніло. То був страшний сон з видющими очима; живий сон з сонною душею... Під ним тліли і догоряли живі душі.

Петро Федорович не спав, як і вчора. Перед його розкритими очима носилася знайома жовта пляма, а серед неї метушилися тіні прошлого.

Знову перед ним хата, тільки не та невеличка хатка у невеличкому місті, де доглядав його добрий материн погляд,— у великому місті, велика хата. Не видно тута того порядку, що в першій; не чутно того тепла, що гріло його там,— широка, висока, з сірими вогкими стінами. Серед хати — стіл; попід стінами — кроваті. Ранок. За столом сидить Шестірний і товче якусь книжку. Його очі застряли в їй, як гостра стріла; його зуби переминали якісь невнятні слова; лице грало краскою, одрадою... Щось, видно, хороше твердив Шестірний! На одній кроваті лежить Жук, задравши голову вгору. Такий же пикатий, чорний; по щоках його смуглого виду поп'ялося пухке волоссячко; під носом висипався чорний пух. Він лежить і, здається, не відає, де — бо глибока думка на його чолі, якась боляча утома на його очах. Об чім він думає? Про що гадає? Він думає про рідну сторону, про село, де він зріс, про степ, де він вигулювався. Кругом його сумно та нудно; чутно шептання Шестірного, тихе, важке шептання; так вітер восени шепочеться з пожовклим листом. Недаром у Жука утома на очах, недаром сумний вид! І Жук, і Шестірний одягнені в сині каптанки, уквітчані білими гудзиками, з срібним позументом коло невеличкого стоячого коміра. На другій кроваті, якраз за Жуковою, загорнувшись у коц, лежить хлопчик. Личко його бліде, гостре, недужне; очі чорні, виразні. Петро Федорович зразу пізнав, хто то, і одвів очі до четвертого хлопця, у сірому демикотонному каптанці, з дірявими локтями. Лице у його довге, у жовтих плямах; очі і зуби впилися у здоровенний шмат булки, що держав він в одній руці і рвав, наче собака, своїми гострими та довгими зубами; пучку другої руки він смачно присмоктував, бо там колись було сало, а тепер вона тільки лисніла ним.

— Коли ти, Попенко, наїсишся? — спитав його Шестірний, закриваючи книжку.

Попенко, запихаючись булкою на увесь рот, так що за обома щоками його наче два кулаки стриміло, усміхнувся очима. Потім ковтнув, як горобець черв'яка, і мовив:

— Тоді, коли ти свого Ціцерона витовчеш.

— Я вже вивчив.

— Ну, а я кінчаю,— кидаючи останній шматок у рот, одказав Попенко. Ковтнув і той; змів крихотки з столу; укинув у рот; ухопив картуз і одну книжку і мерщій з хати!

— Куди? В семінарію? — спитав Шестірний.

Попенко мотнув головою — і скрився. Шестірний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже трохи не вдесяте свій вихор, побачив пір'їнку на каптанці, скинув його, обмів, знову надів, застебнувся і підійшов до тарілки з хлібом та салом. На їй лежало два шматочки того і другого.

— Бач, проклятий бурсак! — скрикнув.

— А що? — спитав Жук.

— Уклав за двох та мерщій і навтьоки! Кому ж тепер недостане? Се моя часть,— беручи шматок булки і сала, казав Шестірний,— а ви удвох, як знаєте, діліться. Воно, як Телепень не йде у гімназію, то йому б і не треба,— додав, ламаючи невеличкими шматочками булку.

— То що, що не йде? Він же недужий! — устаючи, мовив Жук.

— То він тільки видає себе недужим. Йому вже давно можна б ходити.

Телепень болізно повернувся, скривився. У його чорних очах загорівся гнів; бліді запалі щоки запалали краскою. Він порвався устати; підвівся — і впав.

— Коли б ти, бісова Шестірня, хоч раз занедужала, то може б поняла віри! — скрикнув Жук.

— Ет, кажи! — і Шестірний мотнув головою, укидаючи невеличкі шматочки хліба у рот.

Жук призро глянув на його.

— Отже ти й не їси, а тільки балуєш... Узяв би четверту часть одділив, та я четверту — от і було б Телепневі.

— Як же! Чорт не видав! Та прожра буде за двох класти, а я повинен голодний сидіти.

— Ну, стій же ти, шолудивий бурсаче! — трясучи кулаком, промовив Жук.— Не попадайся мені за увесь день на очі, а то я тобі полічу твої погані ребра!—Очі в Жука горіли гнівом.

— Та чого ви змагаєтесь? Я не хочу їсти. Беріть усе,— стогнучи, мовив Петрусь.

— От бач, він і сам не хоче. Недужий і їсти,— зло скалячи зуби, казав Шестірний.— Чого ж ти і похваляєшся на Попенка?

— Кажу: хай не попадається! — грізно крикнув Жук.

Почувся дзвонок. Шестірний, як опечений, схопився; кинув хліб і сало; мерщій за книжки — і чимдуж побіг.

— Чортів лизун! — промовив йому услід Жук; доїв своєї части; узяв картуз, нагнувся над Петром, що, устромивши голову в подушку, плакав.

— Ти спиш, Петре?

Петрусь повернув до його своє мокре лице.

— Не плач. От слухай дурня, що накаже! Одужуй, брат, скоріше; гулять підемо до річки, а то і я вже занудився, сидячи в хаті. Прощай!

І повагом потяг собі. Зостався Петрусь сам, з своїм ураженим серцем, з своїм болем, з своїм горем. Гірко йому на душі, важким каменем давили слова Шестірного, та нікому і розважити, нікому одвести думки від глибокої образи. Петрусь припав до подушки — і не словами, а сльозами виливав їй своє лихо; молився, щоб скоріше йому одужати, звестися, піти у гімназію. Ніхто того не чув, не знав, не бачив. Бачили тільки сірі стіни — та мовчали; бачила і чула рябенька подушечка — та й та ще більше рябіла від його кревних сліз.

Увійшла низька кирпата молодиця — служка; понуро глянула на його, на райно; поприбирала, повимітала і пішла, не сказавши ні одного слова,— буцім вона була глуха, як та подушка, німа, як та стіна. Знову зостався Петрусь сам; знову сльози, молитви, і... аж поки не зборов його сон, не закрив очей, не заколихав якимись одрадними причудами. Йому приснилася мати, своя хата — чиста, ясна... Глибокі виразки у серці перестали нити-боліти.

Несподіваний грюк і гук збудив його. Він підвів голову. На дверях стояв Попенко і змагався з хазяйкою, щоб давала їсти.

— Ти вже прийшов з семінарії? — спитав Петрусь.

— Який чорт прийшов! Вирвався... Їсти так захотіло-

ся — аж шкура болить,— казав він, рвучи недоїдений Шестірним шматок булки і смокчучи сало.

Ось і він побіг. Знову одинокі думки; знову сон...

Гвалт спершу надворі, потім коло хати, а далі і в самій хаті сказав йому, що поприходило товариство. Попенко убіг перший; за ним, поскрипуючи чобітьми, уплив Шестірний; далі уліз, наче ведмеда, Жук. Шестірний почав бережно роздягатися, обтрушувати пил, здимати пух з одежі. Попенкові очі заходили по хаті, по столі — він шукав чого-небудь з їжі. Жук уліз, шпурнув книжки на кровать і, кинувшись на Попенка, ухопив його за в'язи.

— Ти нащо з'їв моє снідання, шолудивий бурсаче! — гукнув Жук, придавивши Попенка так, що у того аж у очах потемніло.

Попенко почав виправлятись; клявся-божився, що він і не бачив, що він і не знає, що три часті тільки й було положено.

— Хай мене грім поб'є! Хай мене свята блискавка запалить! Хай я удавлюся, хай я провалюся! Хай мене сира земля проглине, коли я їв чию часть, окроме своєї!—клявся Попенко.

— Побачимо,— сказав Жук, і пустив Попенка.

Попенко, вирвавшись, як заєць, дременув до порога, почав кривитись, дражнитись:

По дорозі жук, жук,
По дорозі чорний!..

— Ну-ну, ось унесуть обід. Дознаюся я, що ти з'їв!

— Що ж ти мені зробиш? Ну, з'їв! Їй-богу, з'їв! Хай мене хрест поб'є, з'їв! Хай мене свята блискавка запалить, коли не з'їв! Ну, так що? Що ти мені зробиш?

— Тоді побачимо.

Попенко так кивнув на Жука, буцім йому і за вухом не свербіла його похвальба. Оже тільки Жук глянув на його — Попенко, наче дим, щез за дверима.

— І охота тобі з тим бурсаком воловодитись? — сказав йому, скривившись, наче після чого кислого, Шестірний.

— Не твоє діло. Зась!

Шестірний призро глянув на Жука і, посунувши руки в кишені, заходив по хаті. Настала тиша. Знайома уже молодиця-служка увійшла, розставила стіл серед хати; накрила, настановила тарілок і знову вийшла. Незабаром пахощі страви рознеслися по хаті. Шестірний і Жук сіли.

— Тобі подать, Петре? — спитав Жук.

— Ні, я сам устану,— одказав Телепень, зводячись.

— До обіду то і встану, а в гімназію так і недужий,— промовив Шестірний.

— А тобі яке діло? — грізно спитався Жук.

— Того, що сьогодні питали: чого так довго болiє.

— Знаємо ми, як питали. По вашій милості сьогодні треба ждати надзирателя. Знаємо! — бубонів Жук.

— Чого ж по моїй милості?

— Того, що ви лащитесь, як та собачка. І вже поспішили сказати, кому що треба.

Шестірний перемінився в лиці — поблід, задрижав і, одвернувшись від Жука, почав тихо сьорбати борщ. Петрусь устав і сів за стіл. Попенко лукаво визирав з-за дверей.

— Тимофію-брате! Прости мене! — замолився він до Жука.— Я більше не буду. Їй-богу не буду!.. Не будеш битися?

І, се кажучи, почав красться до столу. Жук тільки грізно блимнув очима, коли Попенко опинився за столом.

Усі їли мовчки. Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп. Жук їв, як робочий чоловік, не розбираючи що. Попенко, як горобець, ковтав-глитав, запихався, розглядаючи на всі боки, наче злодій. Тихо; одні ложки, мов коси, знай, ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок; бряжчать виделки, стукають ножі... Ось і обід скінчився.

Після обіду Шестірний трохи походив по хаті і взявся за книжку. Жук вивернувся на постелі і корписав у зубах. Ліг і Петрусь. Попенко блудив по хаті очима...

— Чорт батька зна що у нас, не хазяйка! — замовив він, перериваючи сумну тишу.— У других на закуску ягоди або що солоденьке-ласеньке, а у нас ніколи його і в вічі не побачиш...

— Де ж се у других? — спитав Жук.

— Та он, наші хваляться.

— То вони, мабуть, понакрадають у чужих садках та й хваляться! — неласкаво одказав Жук.

— А мене сьогодні один підмовляв ягід їсти,— весело замовив Попенко.

— Ну, то й чого сидиш?

— Ще рано.

— А коли ж, уночі?

— Еге...

— Красти?

— Чого красти? Бог на всякого долю родить!.. Та, мабуть, піду — бо поки дійду, то й сонце навзаході буде. Принести і вам, братця?

Усі мовчали.

— Подавись ними! — процідив крізь зуби Жук.— Ти хоч би нашого не крав; а то щоб він ягід приніс.

— Чого ти? Їй-богу, принесу! Бог мене вбий, коли не принесу!

Жук мовчав. Попенко юркнув з хати.

Пішов Попенко — і за цілий день ніхто не проронив і слова. Шестірний уп'явся, як кіт у сало, у свою книжку; Жук засмалив люльку, кадив на всю хату і плював немилосердно; потім повернувся і заснув. Петрусь лежав — і дивився на хмари диму, що носилися по хаті. Він слідив за ними, як вони згорталися у клубки, як розгорталися, розстелялися довгими поясами; знову як круто повертали, скручувалися, розходилися, розтягалися. Сонце якраз ускочило у вікна — і його ясне проміння золотило ті сизі клубки диму, переливалося у його довгих поясах різними цвітами, різними кольорами. Ту затійливу ігру світа з димом довго слідили Петрусеві очі, поки не втомилися, не закрилися. Обняла його сон-дрімота. І в тій легкій дрімоті учувається Петрусеві і привиджується... Чується, як рипнули чоботи Шестірного; привиджується: ось він устав, подивився, чи спить Петро; потім підійшов до постелі Жукової. Кулаки його заходили над чорним Жуковим обличчям; совав він їх і під ніс йому, і в зуби; примірявся, як би дужче вдарити,— та, видно, боявся збудити і зо зла скреготав своїми гострими білими зубами... Се далі— очі його загорілися-заграли... Тихо засунув він руку у Жукову кишеню, витяг звідти люльку і положив на вікні; потім витяг тютюн, посипав трохи на постелі, а останній зложив коло люльки.

— А що се ви робите? Курити збираєтесь? — проніс-ся чийсь пискливий голос поз вуха Петрусеві.

Петрусь розкрив очі — і здивувався... Серед хати стояв надзиратель — невеличкий на зріст, мишастий на цвіт і схожий на мишу. Шестірний був ні в сих ні в тих.

— Курити збираєтесь? А кете сюди люлечку.

Шестірний подав.

— Славна люлечка! Славна!.. Оце добре. Хай же я її подарую інспекторові.

— Це не моя, Петро Петрович: їй-богу, не моя!.. Се — ось...— і вказав на Жука.

— Нічого, нічого... Там ми розберемо, чия.

— Я ніколи не курив і не курю! — виправлявся Шестірний.

— Нічого! Нічого!.. А ви чого, паничу, розтяглися, як кіт на печі? Уставайте лиш, покуримо.

Се кажучи, Петро Петрович будив Жука. Жук замурчав і повернувся на другий бік.

— Паничу! Паничу! устаньте, ради бога!

— Га? — крізь сон спитав Жук.

— Дайте сірничка, закурити люлечку.

— Геть к бісу, не лізь! — одказав Жук і закрив голову подушкою.

— Та не к бісу, а вставайте... Чого ви так засоромилися, що й голову закрили подушкою? Уставайте, покуримо!

Петро Петрович відкрив лице Жукове. Жук бликнув— і схопивсь. Голова його була закустрана; очі задуті; лице заспане.

— Ануте, покуримо. Славна у вас люлечка — чудо яка! Нуте, покуримо! А ось і тютюнець... Давайте лиш його сюди!

Петро Петрович простяг руку за тютюном.

— Я не курю,— понуро одказав Жук.

— А се ж чия люлечка? чий тютюнець?

— Не знаю. З нами стоїть семінарист. Може, його.

— Де ж той семінарист?

— Пішов кудись; видно, до товариства.

— Ну, хай же ми розберемо.— І Петро Петрович послав у свою кишеню і люлечку, і тютюнець.

— А ви, паничу, ще довго будете боліти? — спитав він Петруся, що, підвівшись, сидів на постелі. Прикро подивився на його болізний вид, на чорні очі.

— Нельзя так довго боліти. Видужуйте, вичухуйтесь, а то багато уроків утеряєте, у вищий клас не перейдете.

— Я ж не винуватий,— одказав Петрусь.

— Як не винуваті? Ні, винуваті. Бігали, видно, не одягшись, або запотілий холодної води напилися. От і простудились. Видужуйте, нельзя так.

— Та мені трохи лучче. Як тільки зведуся, зараз прийду в гімназію.

— Хорошо, хорошо. Ну, прощайте ж, господа. За люлечку і тютюнець завтра у інспектора побалакаємо.

Петро Петрович пішов. Жук стояв, похнюпивши голову, а Шестірний кинувся, наче слуга, розчиняти двері Петрові Петровичеві.

— Ти витяг люльку і тютюн з кишені? — грізно запитав Жук Шестірного, коли той вернувся у хату.

— Що? — мов не чув, спитав Шестірний.

— Собако! Блюдолизу! Єзуїте поганий! — мов корчами, сипав Жук докорами на Шестірного.

— Пойди вон, дурак! — зарусив Шестірний.— Какой чорт курит, а мне достанется!

— Достанеться? Погань ти водяна! Чого ж воно достанеться, коли ти знав, на що бив? Певне, заранше і примовився.

— Я с тобой не говорю! — крикнув Шестірний.

— Підожди! Ти зо мною не так побалакаєш! — і, плюнувши, Жук знову ліг, підложивши руки під голову.

— Петре! — через скільки часу попитав він. — Ти не бачив, хто у мене витяг люльку?

— Я спав,— одказав Петрусь.

Жук устав; витяг скриньку з-під кроваті; вийняв запасний тютюн.

— Ну, з чого ж я тепер покурю?..— безнадійно спитав сам себе.— От прокляті!

Вирвав шматочок паперу з книжки; обірвав рівненько; скрутив папіроску і, запаливши, знову ліг на ліжко.

Сонце сідало; стіни потемніли; тільки на сволоці бігали та стрибали парості західнього сонця; по кутках зовсім стемніло. Шестірний сидів і дивився у вікно на вулицю. Петрусь і Жук лежали — мовчали. Жук так немилосердно смалив папіроску, що вона аж шкварчала, а огонь освічував його хмурий вид; великі жмутки слини раз поз раз вилітали з його рота і грузько падали на долівку. Петрусь слухав того шкварчання, лічив сам собі, скільки раз плюне Жук. Ось у хаті зразу почервоніло; ясні коники на сволоці обернулися в рожеві здорові плями і дедалі блідніли та блідніли; хату окрили рожеві померки. Цвіт їх помалу гас, крився темнотою; тіні бігали по хаті, ганялися одна за одною. Незабаром вони зсунулися — зступились,— чорна темрява окрила хату. Постать

Шестірного ворушилася проти вікна — чорна і непривітна, як тінь павука-тарантула. Петруся зовсім не видно було; а в Жука несамовито шкварчала папіроса і освічувала його гострі очі.

— Чи в хаті є хто, чи чортмає? — крикнув Попенко, убігаючи в двері.— Чого ви сидите поночі? Ану, братця, до ягід!

Він чиркнув сірничком — і світ осіяв хату, зганяючи померки у глухі кутки, під стіл, стульці, кроваті.

— Чого ви зажурилися, носи повішали? Ну, кажу, до ягід! Баришня, братця, дала — з своїх рук білих так і всипала аж дві пригорщі! Ще казала, щоб приходив їсти, скільки схочу.

— Та тут, брат, біда! — чухаючи потилицю, похвалився Жук.

— Яка біда?

— Надзиратель був.

— Ну?

— Узяв люльку і тютюн.

— Як же він дознався, що є? Хіба на видноті лежали?

— Тож-то й є, коли б на видноті клав — і жалю не було. А то добре знаю: покурив, положив в кишеню та й ліг спати. Прокидаюсь — люлька вже в руках у надзирателя.

— Що ж ти сказав?

— Що сказав? збрехав! Сказав: не курю; а в нас, кажу, є семінарист,— може, його...

— Нащо ж ти мене вплутав?

— Тож-то й є! Я тепер сам себе лаю. І що б було, дурному, по правді казати.

— То завтра скажеш, чого ж?

— Та завтра скажу; а сьогодні мучить...

Задумався.

— І кому яке діло було виймати люльку з кишені?! — знову він скрикнув гірко.

— Та ну! Годі! Іди до ягід,— казав Попенко, глитаючи ягоди, як індик зерно.

Жук підійшов. Узяв трохи в жменю і почав жувати.

— А тобі дати? — повертаючись до Петра, спитав Попенко.— На! Ягоди добрі.— І він кинув півжмені на постелю.— А ти, Шестірний? Іди й ти, проквасиш душу.

Шестірний мов не чув; сидів і дивився в вікно.

— Його не займай тепер... Бач, як задумався. Високе щось, певне, думає! — і Жук плюнув.

— Уже ж не про крадіжку ягід,— процідив Шестірний.

— Не про ягоди, то про люльки,— уколов Жук.

Стихло. Трохи згодом постать Шестірного заколихалася; почувся глухий плач, котрий дедалі все дужчав-піднімався.

— Я не знаю, чого ти на мене наскіпався,— крізь сльози мовив Шестірний,— я буду інспекторові жалітися, їй-богу, буду! У його узяли люльку, а він звертає, що я винуватий... Я буду прохати, щоб мене перевели з квартирі...

— І жалійся, і проси... Чого ж? Доводь уже до краю! — грізно скрикнув Жук.

— Самі нічого не роблять — тільки сплять, та лежать, та курять... Урока за ними не можна вивчити — такий гармидер та колотнечу зведуть... Боже мій! Боже мій! — розлягався Шестірний.— І плач його, одинокий плач, слався тонким заводом по хаті.

Його ніхто не втішав; тепле слово привіту не вирвалося з уст його товариства. Жук якось глухо процідив: «Бач, як невинуваті розлягаються!» І глухе те слово задавило жаль у кожному серці... Ніч своїми чорними очима заглядала у вікно освіченої хати і кожному нашіптувала чорні думки.

Заколихалася жовта пляма перед очима Петра Федоровича, мов згонила непривітні тіні. Вони задрижали, зникли... Знову світ... знову день... і пусто, і холодно у сірій хаті! Петрусь лежить на постелі, дожидає обідати товариства... Убіг Попенко; уплив гордо Шестірний; не чутно було тільки важкої ходи Жукової. Жук аж надвечір вернувся. Ніхто його не спитав, де він був; нікому і він не казав про се. Каптанок, заснований павутиною, та темне лице казали, що Жук був десь у глухому місці.

— Де ти, як та чортяка, убрався в павутиння? — не витерпів Попенко.

Жук грізно глянув через плече на спину каптана.

— Проклятий карцер! — промовив глухо і сів їсти.

Усі похилилися, похмурилися; одні білі зуби Шестірного, вискаряючись, блищали, як сніг, з темного кутка хати... Заболіло у Петруся під серцем; здавило щось за горло; він опустився на постелю...

На ясну жовту пляму мов що дмухнуло, так вона зникла зразу. Нічні померки розлилися кругом.

Не швидко Петро Федорович розкрив очі...

І знову рожевим світом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. Надворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож уніс миску і кухоль з водою. Знову умивання, снідання, до котрого не доторкалася Телепнева рука... То був сухий і блідний Петро Федорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попалила його уста — вони були чорні; огонь тривоги вилизав глибокі западини в щоках— аж усмокталися вони всередину; скули і щелепи гостро повиставлялися з-під сухої жовтої шкури; одні очі горіли болізним світом; білки їх були мутні, жовті, перевиті, мов павутиною, кривавими жилочками; зрачки тліли, як згасаюче угілля. Страшно було глянути на Петра Федоровича! Він ледве-ледве на ногах держався. То не чоловік, а тінь чоловіча слонялася по хаті: їй не було покою на сьому світі, і не приймала її сира земля!

Поснувавши по хаті, та тінь знову лягла — і в рожевому ранішньому світі знялися її чорнії думки; як голуби-вертуни, закрутилися вони по хаті; як сніг у завірюху, заграли свого веремія.

І знову йому привиджується знайома хата у великому місті. І знову він з своїми давніми товаришами. Все те перемінилося — підросло. Шестірний дивився уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з голочки; усе на йому чисте-гладеньке, як і лице Шестірного — біле-рум'яне; одні тільки очі та зуби давні: очі — з зеленим виблиском, зуби — дрібні та білі, як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвалькуватий, такий неохайний біля себе, як і давно! Каптан у пір'ї, в пилу; сорочка чорна, пом'ята; обличчя, правда, подовшало трохи, та очі ще більше позападали всередину, зробилися хмурі-непривітні. Попенко — у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у полосатих штанях, пригладжений, як киця, припомаджений, надушений... І Петро геть підріс. Він уже у п'ятому класі; Шестірний та Жук — у сьомому; а Попенко — в богословії.

Ніч надворі; холодна зимня ніч у суботу проти неділі. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовара. І коли надворі вітер виє, розносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками,— там, у хаті, у теплому затишку, іде тепла розмова... Очі любо грають, з уст не сходе весела балакуча усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рід-

ній хаті. Тепер не те. Кругом померки; світла немає; червоне зарево полум'я гоготить у пузатій порепаній грубі, світить на всю хату, окрашуючи усе в червоний колір: стіни, долівка, шибки — все миготить, мов розтоплене золото... Товариство сидить коло груби і дивиться на огонь, на його огненні язики, що, сплітаючись, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскотять від того гарячого лизання, лопотять огняними іскорками, зливаються в одну хвилю огню... Тремтить та хвиля — то здіймаючись високо угору, то склоняючись набік,— і разом з нею тремтить по хаті червоний світ, а в світові колишуться і бігають довгі тіні... Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситься, мов од холоду; Шестірного — сидить на стульці і, схиливши голову, переходить то на той, то на другий бік, куди повійне огняне зарево. Петрову тінь мов хто укопав серед хати — стоїть вона, то підскакує вгору, то опускається униз; а тінь Попенкова ні всидить, ні встоїть, ні влежить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задравши догори одну ногу; то сяде і колишеться нарівні з тінню Петровою; то склониться до тіні Шестірного, мов хоче поцілуватися з нею; то заскаче-застрибає по всій хаті, по всіх кутках... Коли тіні стрибають, бігають, трусяться, товариство, не примічаючи того, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків; про їх завзяття, про п'яницькі бенкети, про розбої цілої валки обходу, про попівен, попів, матушок...

— Попенку! — обізвав його Жук.— Оце ти розказуєш нам про свою братію — смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Куди себе приткнеш, де подінешся? Мабуть, як і дід, прадід та батько, поюртуєшся, покрутишся, поки молодий, а там — і собі протертою ними стежкою підеш... Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зів'єш своє кубло та й будеш божу службу правити, нарожденних хрестити, померших ховати, молодих вінчати?.. Чи як?

— Атож! — одказав Попенко.— Учись, учись у сій проклятій бурсі та й покинь хіба на самому кінці? Себто: пливи-пливи та на березі і втопися?.. Ні, може, і погуляю який там рік або два, поки вишукаю багатшу попівну та кращу парафію; а там — пострижуся... Нам один шлях!

— Чого один? А далі вчитись? — пита Жук.

— В академію? Ну її, ще в ченці пострижуть.

— А в університет? Тепер же і вам можна...

— Чого я туди піду? Чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде; а там — попошукай його! Багато доводилось бачити студентів, що в драних штанях ходять...

— Та-а-к! — одказав Жук і замовк, задумався.— Та воно, і попом бувши, можна людям добро робити,— трохи згодом мовив.— Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому другому, бо піп так близько стоїть до народу; люди звикли його батюшкою звати... От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу — учитися; у свята — народні бесіди, поучай уму-розуму... Погано, що у вас медицини не вчать; вона б якраз пригодилася попові.

— Ту-у-ди! — розтягаючи, одказав Попенко.— Ради чого я це все буду робити? Що воно мені, хліба дасть? Грошей дасть?.. Мужик поки ще темний, то і в бога вірує; а вивчиться — він і церкву забуде, а про батюшку — поминай, як звали! Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися; та ще й з поученій твоїх він наглумиться...

— Зовсім не так, Грицьку... Зовсім не те... Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробиш... Тільки роби справжнє добро, а не шукай слави та грошей через його... Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люди.

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув Попенко.— У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! Синам — воспітаніє дати, дочкам — придане надбати... бо хто тепер бере безприданок? Хто ж мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?

— То він, бач, дума,— усміхаючись, мовив Шестірний,— що громада сама своїми силами виб'ється в люди?

— Атож. Від кого ж їй помочі ждати?

Шестірний зареготався.

— Чого ж ти регочеш? Ну, кажи, що думаєш.

— Я? — спитав Шестірний.— Я думаю так: попадись ти оце кому-небудь з такими думками, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Сидір козам роги править!

— Чого? що ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада, мовляв, сама себе знає... їй не треба ні старших, ні...

— Воно, коли хоч, то краще б було, коли б усі були рівні,— почав Жук.— Оже коли цього ще немає, то я його і не чіпаю. Я кажу тільки, що громаді нічого від теперіш-

ніх своїх старших добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама придбає?

— А ось як... По-моєму, усяк, хто хоч трохи вище став від сірої маси народу, не лізь у пани, не висисай з народу крові, а віддай народові все те, що через його придбав.— Се кажучи, Жук устав — і погляд його світив на всю хату.

— Що ж я через народ придбав? — допитувався Шестірний.— Науку дав мені твій народ?

— Дав! — з запалом відказав Жук.— Він гроші дав, щоб тебе навчали!

— А віддай йому назад ті гроші, то думаєш — науку заведе він на них? У шинку проп'є!

— Що ти сим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто ж про се спорить? Ти мене не розумієш... Нащо і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тільки ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні свого права, ні своєї власті — ні тоді навіть, коли власть його зовсім не потрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде!—одказав Шестірний.— Завжди будуть поміж людьми викидатись і розумніші від других, і удатніші. Вони-то і будуть правити громадою.

— Чи правити-то? А чи не пильнувати про громадське добро без твого правежу?

— Тож — і добро пильнувати...

Жук, мов опарений, скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти, певно, в управителі полізеш? — якось глухо запитав він.

— Атож! Ширша постать — більше нажнеш.

Огонь у печі потухав; перегоріле угілля тліло, та вже не давало того світу. Ще спереду виднілись червонуваті постаті товариства; зате за спиною стояла ніч і заливала все темнотою. При останніх словах Шестірного у печі звідкись невідомо схопився тоненький струмочок огню— видко, знайшовся десь неперегорілий прутик — і огонь освітив усю хату. Обличчя Шестірного виступило ясне, моложаве, з білими вищиреними зубами, наче збиралося уп'ястись ними в кого-небудь. Обличчя Жукове було хму-

ре-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, наче стовпець, стояв Попенко, з заложеними в кишені руками; а Петро сидів рядом з Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збирався сказати: «Годі, перестань! тут не знайти тобі теплого привіту своїм одиноким думкам... Бач, яким холодом навкруги дише!» То було на хвилину. Прутик, гнучись у три погибелі, не забарився згоріти — і світ потух; білий попіл прикрив зверху червоне угілля... Повіяло справді холодом; обдало темнотою, забуттям...

Петро Федорович закрив очі. Чи то сон був, чи мана його? Навряд чи сон — бо Петро Федорович кинувся, мов опечений. Він хотів щось сказати, та язик не повертався у роті — задубів; важке зітхання сперлося в грудях. Він похлинувся ним, як похлинається чоловік водою; а перед очима стояла вже нова мана...

Стояв цілий збір учеників, учителів, інспектор, директор... На столі лежала книжка у жовтій палітурці — та сама книжка, котру не раз читав Петрові Жук і котру витрусив у його надзиратель. Як він про неї дознався і як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці — про те ніхто не знав. Знав тільки Петро, що звечора Жук з Шестірним за щось довго змагались; а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці...

У зборі усі були похмурі; усі ждали чогось страшного — наче усі були на кару виведені... Ось прочитали про вину Жукову... Ось оддали йому щось у руки... Цілий збор заколихався — і Жук вийшов з гімназії.

Коли вернувся Петрусь додому, то Жук укладав уже свої пожитки. Він був якось разом і хмурий, і ясний, і тривожно бубонів: «Петре! тепер мої руки розв'язалися... Сім рік вони були спутані — сім рік в мою голову заганяли цвяшки гімназичної науки... Як вона досі не тріснула від неї?! А коли зосталася ціла, то нічого про се й згадувати».

— Як же ти тепер думаєш бути? — питав його Петрусь.

— Так, як і всі люди... Що ж? доступу мені в університет немає... Подякуй за се від мене Шестірному: скажи йому, що він не забариться високо піти угору! Це не послідне наше розставання... ми з ним повинні стрінутись знову — може, в таких узьких суточках, де вже не розминемося так... Одначе, хоч і не кажи; він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи себе, своєї душі, свого серця...

Може, тобі коли прийдеться круто на сьому широкому світі — знай: оця рука, наскільки зможе, запоможе тобі!

Жук подав Петрові руку — свою велику, чорну, гарячу руку... Петро плакав. Обнялись, поцілувались. Жук зложив свої пожитки на віз, сів — і поїхав. Мов хто книги приложив до Петрового серця, коли повозка скрилася з очей; мов хто здавив його за горло руками: сльози у три руч'ї облили його лице... Він упав на постелю — і довго плакав, важко плакав... аж поти не спустилося соице за гору, не обгорнула ніч землю; аж поти не прийшов Шестірний з гостей, червоний-веселий. Від його страшенно несло хмелем... За ним незабаром убіг Попенко. Він десь цілий день крився. Ускочивши в хату, він мав щось сказати Жукові — і великим дивом дивувався, як почув, що Жука вже немає і не буде.

— Таки здобувся свого... А й огнем же грав! — вимовив він, зітхнувши.

Сідало сонечко в сизо-червоні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою, а зверху їх гоготіло червоне зарево. Коли зарево блідніло-зменшалося, хмари, мов живі страховища, роздималися-піднімалися — і щось страшне бубоніли, блимаючи огненними очима. Ніч чорною марою налягла на землю — і зорі не хотіли її звеселити. Темно, душно, парно, як буває душно і парно літньої ночі перед дощем. Ось і він не забарився... Шкварконула блискавиця, обвиваючи огненним поясом тюрму, і спустилася стрілою у яр; гогонула земля, тіпаючи на своїх широких грудях, як пір'їну, здоровенні палати, височенні церкви і невеличкі хати; зацокотали шибки у вікнах; струснулися підвалини; загуло-зашуміло в повітрі... Дощ, як з відра, линув на землю — і зразу покрив її калюжами. Побігли швидко, мов ящірки, потьоки з гір, стрибаючи на переступах, в'ючись гадюками по ровах, щось глухо булькочучи, грізно пінючи; зашуміла вода на низині, шукаючи виходу і, не знаходячи, щось булькотала своїм бульбашковим язиком, наче сердилася... Моргала моргавка з усіх боків; переписувала темряву покрученими стрілами блискавиця; а грім гукав-торохтав на увесь світ своїм страшним гуком...

Усе те слухали люди з великим страхом у душі і молилися, щоб господь їх помилував, одвернув свою караю-

чу руку. Чули те і тюремщики — і якісь лихі почуття закрадалися у потайники їх серця: вони і собі молилися— молилися, щоб грізний грім розбив їх домівку, а блискавиця обернула її у попіл... Злі, лихі люди! Їм і трохи не шкода свого безпечного захисту, даремного хліба... Злі, лихі люди!

Помчалися темнії хмари далі, зоставляючи по своєму сліду воду, понеслися вони на другий край, гудючи та блимаючи: край чистого неба усміхнувся своїм голубим личком з блискучими зірочками-очима. Повіяв легенький вітрець, струшуючи з листу неопалі краплі, блиснув місяць— і усміхнулась до його земля. Заходив він, мов дозорчий, по горах, по долинах, по людських оселях; заглядає у темні шибки вікон, довідатись, чи впокоїлися люди; прокрався крізь цямрину в криницю; пірнув на саме дно невеличкою іскоркою, вискочив — і пішов никати по калюжах, заглядаючи в яри, зазираючи в провалля.

Люди, зрадівши, що минула лиха година, слалися спати. Розбишаки безнадійно махнули рукою, зо зла сплюнули — і собі простяглися, мов собаки, на своїх нарах... Сказано: злі, лихі люди!

Петро Федорович не спав. Він слухав, як достукувався дощ у його вікно; як гула хата, коли розкочувалися страшні грюканини грому; додивлявся, які кривульки чертили блискавиці... Коли ж усе затихло, як занімів надвірний гомін,— знову стала над його очима знайома пляма; знову заходили по їй знайомі тіні...

Ось він мчиться додому — вільний, скінчивши гімназію. У його, пилом припалій, голові зароїлися усякі думки. Сонце стоїть серед неба — і світ його розстилається по полю: то половіє на жовтих нив'ях жита, то зеленим огнем горить-миготить на ярині, то червоніє на лапастій гречці... навздогін йому понеслися його думки.

— Чиє се поле? — пита він у машталіра.

— Грапове,— понуро одказує той.

— А де ж людське?

— Се все грапове: верстов на тридцять вподовж і на двадцять ушир.

І думає він молодою головою: чи грап-то його обробляє; чи копаються його білі руки у сій чорній землі? А серце йому шепче: ні, грап у столиці гуляє; тепло йому і затишно; весело і розкішно; не знає він ні в чому недостачі, бо не знає і краю у своєму добрі... Тут, замість його,

німець заправляє: чужими руками землю оре, чужою працею орудує; а жид за те гроші носе... Тепло німцеві, тепло і жидові! Куплене добро, добуте чужою працею, склали на мужичі хури; без краю потяглися вони степом до залізниці; а там — залізний кінь помчить їх до моря, а море підхопить на свої чорні ребра — і понесе по всьому великому світу, по всій широкій землі, кинувши дома стільки, скільки треба, щоб не поздихали з голоду робочі руки... Добро пішло по світу, а гроші до пана... І гудуть його палати серед столиці бенкетами, грають огнями, блищать золотом... А тут, серед поля, скиглить голодний люд свою голодну пісню... Стелеться вона вітром на змочених його потом ланах; а сонце їх золотить своїм ясним світом... Що йому до того, хто плаче, хто скаче? Воно всім однаково світить, усім однаково гріє...

І темніє світ у Петрових очах — застилає його важка туга...

Ось бовваніє завод. Височенний димар викидає клубки чорного диму.

— Що то? — пита Петро.

— Винниця.

— Чия?

— Грапова. Жид куре.

— А то чий палац?

— Грапів. Німець живе...

«А то на пригірку чиї чорніють хати з кривими верхами, дірчавими оселями, оббиті дощем, обшпуговані негодою?» — думає сам собі Петро.

— Торкай, торкай коней! — каже він, одвертаючи своє лице від того...

Коні помчались; дзвоник залізним язиком вибива йому зичну, голодну пісню... І гуде та пісня увесь шлях, усю велику дорогу, аж до рідного дому. Там стрівають його рідний батько і мати. Постаріли обоє, згорбилися. Не старіє тільки радість у їх серці: батько радіє своїм сином; мати не надивиться на свого сокола.

— А куди, сину, тепер?

— Туди, куди й усі. До університету, у Київ.

— Тепер, сину, небезпечно по тих неверситетах,— каже мати,— ганяють вашого брата; кажуть: з учених все лихо встає...

— Петро не той, стара,— перебиває батько,— він не стане з такими якшатися!

У Петра дух захопило у грудях. Шкода йому рідного батька й матері, що зросли у інших установах, викохалися на інших звичаях... «Что мне и тебе, жено?» — вчувається йому — і носиться перед його очима святий образ святого чоловіка.

— Чи знаєш, сину, Шестірного? — пита мати.— Ви з ним хоч і не разом ішли, та ти б повинен його пам'ятати.

— А що він?

— У столиці вчиться. Через рік, кажуть, великим паном буде...

— А Жук де? — пита Петро.

— То — пропащий, сину! — безнадійно відказала мати.

— Як саме?

— Так. Змандрував кудись. На заробітки пішов чи що; тільки як пішов — то й слух за його запав... Бідна мати часом до нас прийде; розпитує за тебе — і плаче-плаче, розказуючи за свого... «Чи йому недобре дома жилося? чи він у чому недостачу терпів?.. Ніт же, узяв у голову: на заробітки піду! І пішов, і скрився, мій сокіл, і нема від його ні вістки, ні чутки!..» Та так плаче, так плаче сердешна мати!..

Канікули не забарилися пробігти. Петро знову в дорозі. Виряджав його батько, наставляючи; виряджала мати, наказуючи, щоб стеріг себе, не давався у руки лихим людям, котрих тепер стільки розвелося, що хотять в достачах усіх порівняти — зрікаються свого добра, свого роду і йдуть на неминучу погибель... «То — лихі люди!» — каже мати. А серце Петрове болить разом з матернім серцем... Йому вчувається пісня голодного люду; йому ввижаються їх недостачі, чорні коряві руки, попечене обличчя, їх нечесані кустраті голови... Ось ціла вервечка їх, з засуканими по лікоть руками, з перегнутими спинами, ворушаться по жовтій ниві... Як крюк журавлів, тихо-помалу сунуть вони уперед та вперед, колишучись-хитаючись; поперед їх — стіна жита; позаду — як побите військо, снопи лежать рядами... Кланяються довгі стеблі додолу — лягають під їх зубчатими серпами... Сонце стоїть над головою; пече, а не гріє. Біжить піт з женців, заливає очі, капає з носа, мов з лійки. А вони все колишуться, все посуваються далі та далі... Ось підвелася одна молодиця у чорній дерзі, підперезана червоною крайкою. Ухопилася вона від нестямки руками за спину і, охаючи, розгинається.

— Боже, поможи! — обізвався Петро з воза.

— Спасибі.
— Своє жнете?
— Ні, панське.
— А з якого?
— З десятого...

Машталір зупиняв коней, даючи волю паничеві побалакати.

— Поганяй! поганяй швидше! — каже Петро.

Коні рвонули; курява знялася — і видно тільки було, що молодиця знову схилилась — і знову заколихалася її постать. Далі курява усе закрила. «Лихі, лихі люди!» — думається Петрові, а серце його щемить-болiє. Окриває його важка туга; обгортають голову чорні думки; а перед очима — з одного боку мати шепче: «лихі люди!», а з другого — вони — лихі, і вказують йому на тільки що минуле поле. «Дивись! дивись!» — мов кажуть їх понурі очі... Петро і без того бачить... «Ой мати, мати! ти ж учиш любити!» — шепче Петро... Вирuвається з його душі крик журби, лемент горя і росте, росте у його серці, окриває думками голову, ширить-просторить перед очима знайоме поле, перегнутих людей...

— Скільки раз по зеленій весні
Бачиш вас по долинах розлогих?
Чуєш ваші тяжкії пісні,
Ту голодну молитву до бога?! —

шепчуть гарячі уста Петрові...

— І тепер, тільки вийди на шлях,
Ховрашки мов, розкинулись люди
По безкраїх розлогих степах,
І їх пісня тугу мою буде...
Та туга з їх сльозами зросла,
У нужді та неволі кохалась,
Через те і важкая безмірно така,
І, як степ той,— широка, безкрая!

Далі... далі... Степи широкі; могили високі; села з дрібною дітворою, що в одних сорочках, побравшись за руки, ганяє по вулицях, босими ногами слід пише, малими руками підкидає пил угору і криє себе, мов запоною, від цікавих очей... Німі хутори між горами, покій котрих сторожать зелені верби, посхилявши свої віти над ставами... Городи курні, нечисті, з тиском жидови, що, як

черва та, кишить серед базару, серед міста, виглядаючи з крамниць, з шинків... І знову поле, і знову перегнуті люди, могили, хутори, села, городи і нудна та курна дорога... Далі... далі... Ось засиніла на небосхилі попруга. Чи ліс то, чи гори? Ось блиснула золота баня з церкви; зазеленіла її покрівля; забіліли боки... Цілий ряд палат, будинків, мов низка білих зубів, виставилися на горі... Київ! Київ!.. Тихий, мов підземний гомін, разом з забоями дзвонів доноситься до його вуха... Де ж Дніпро? Ось і він — синій, аж чорний, мов шкура велетця-змія, піднімає свою гребенясту спину, роздимає покручені боки і з ревом та гуком стрибає на глиняний берег; думка-то збити з ніг німу величезну гору!.. І сердитий! лютуючи від невдачі, котить назад свою піняву хвилю... Далі... швидше!.. кватиря на кінці Києва... університет... товариство... Скільки-то його? З різних кінців, з різних сторін назліталося юнацтво набиратися розуму, слухати правди-слова... І всі молоді, як перемиті, і всі — хоч часом прикриті і латами, пригнічені нуждою, а з гарячим завзяттям у серці боротися з нею, з дужими руками помірятися з життям, з молодою головою, повною надій широких, шукання правди... І все те тільки і дивиться уперед, тільки й знаходе там свою утіху, свою радість, своє добро. Теперішнє, що колесить кругом його, таке непривітне, таке темне, безрадісне!.. Там тільки, у туманному просторі грядущого горить-сяє ясне сонечко правди! До його, до того кращого стану, де не чутно сліз та горя, де не видно нужди та недостачі, де воля усміхається своїм теплим сміхом,— до того тільки й назброїлися оці молоді сили! Кожен тільки тим живе і дише, кожному воно сниться і ввижається. А тут? перед очима? Се треба розвіяти, як пил; змести — як нечистоту; вирвати з корінням — як жалку кропиву... Прикрим поглядом дивляться на його молоді очі; холодним сміхом обдають його гарячі уста... Тепле юнацтво! чесне юнацтво! З його клекотом зливав свій голос і Петро; до його надій приклонив він і свою душу: до його сили приложив і свої руки — і... помчався по тій широкій річці розумового життя, яку котять університети.

Він, такий чулий до сліз та болю, уразливий до безталання та нужди,— він узявся ті сльози виливати, ту нужду показувати... Гарячим словом, мов гострим ножем, він вирізував-обчірчував тяжкі візерунки нужди; в страшних постановах безнадійності та горя малював він її гіркі

затії. Перед очима він ставив живих людей з живими муками, з своїми невеличкими надіями: тільки хату теплу, працю повсякчасну, безнужне життя — і того немає!.. І стогнали перед очима люди, розливаючи свої живі сльози... Товариство обгорнуло Петра, як доброго товариша; привітало, як свого талановитого писаку. Воно покладало великі надії на його; помагало йому у його праці — то добрим словом, то розумною порадою.

— Знаєш, Петре, що тобі бракує? — раз спитав його один з товаришів, прослухавши сумну Петрову приповістку, як жид обдурює хлібороба.

— А що? Кажи.

— Ти мало бачив людей. Ти все малюєш нам тільки своїх хліборобів та орачів. Правда, добре малюєш; та хіба ж тільки все хлібороби та хлібороби. Є багато й майстрових, усяких ремісників. Ти нігде їх нам не виводив, не показував — буцім їх і немає, і ніхто їх не бачив ніколи... Чого краще? Щоб не далеко ходити — ти бачив наших рибалок?

— Ні.

— Ге-е! Завтра, братця, ходімо на рибалки. Чуєте? Завтра, чуть зоря — туди. Там можна і страви зварити, хліба тільки візьмемо з собою.

— Добре! добре!

Другого дня, ще сонечко не виткнулось з-за гори, ще не встигло продрати свої огненні очі, коли київські гори курилися туманом, а Дніпро, запнувшись своєю димчатою запоною, ховався від людських очей,— по зеленій оболоні метушилися в тумані щось за тіні. То Петро з товариством простував до рибалок. Туман обдавав їх своєю холодною парою; осідав на їх одежі дощовими краплями; велика роса мочила їх ноги. Вони, не потураючи на те, ішли собі— молоді, жваві, веселі. Вели жартовливу розмову; співали пісень; ганялися один за одним. Ось крізь сірий туман щось зачорніло; пляма дедалі все висовувалась, виразніше витикалася.

— Що то — сіно? — спитався хтось.

— Та то ж курінь.

Підійшли. Кругом куреня не видно нікого, тільки поверх його лежали сітки та геть одсторонь на вбитих у землю кілках дебелів невід.

— Чи тут є хто? — відхиляючи двері в курінь, спитався один з товариства.

Звідти не окликався ніхто. Декотрі порвалися увійти в курінь.

— Не ходи туди. Там немає нікого.

— Та ні, он щось чорніє,— сказав один і, нагнувши голову, поліз. За ним — другі.

В курені було вогко; трухла солома жовтіла на долівці; по боках стояли казанки, лежали торби; в одній мисці жебріла мілька, у другій — жовтіло пшоно. Ген аж у самому кутку, на розісланому сіряку, лежав чоловік. Голова його закустрана; борода висипала, як щітка; обличчя — одні кістки, обмотані блідою шкурою; очі великі горіли якимсь болізним огнем. Чоловік лежав і, не обзиваючись, дивився на їх своїми гарячими очима.

— Здорові були! — привітало його товариство.

Чоловік скривився і ледве чутно вимовив:

— Здорові.

— Що це ви, дядьку, недужі?

— О-ох!.. бодай не казати! — і безнадійно махнув рукою.

— Що ж у вас болить?

— Та все болить...— Чоловік став підводитись, і чутно було, як хрущали його кістки.— А найбільше руки,— передихаючи, вимовив він.— Ще хоч би не сі виразки,— і показав свої чорні порізані пальці. Широкі шрами, уже підживші, перетиналися недавніми, що, мов серпом були порізані, червоніли і ятрилися.— Сказано, не можна ні до чого і доторкнутись... аж пече — так болить! Пальців не можна зігнути... О-ох! — Він узявсь за голову рукою і промочив смажні уста язиком.

Товариство з жалем дивилося на його.

— А де ж ваші?

— Та ще не вернулися. Вони надходять тоді, як сонце геть підіб'ється... А ви що за люди?

— Та ми з города... Вийшли погуляти та й завернули. Чи не можна б у вас риби добути?

— Підождіть, наші прийдуть. Може, і можна буде. Не ловиться щось і риба тепер. Чи її вже виловлено, чи такі вже літа настали — господь його знає!.. Колись було закинеш раз невід — насилу витягнеш; а тепер бовтаєшся-бовтаєшся цілу ніч, змокнеш, виморишся, як собака; а що того влову? І на базар соромно поткнутись!.. А треба ж то і за воду заплатити, і на невід відділити... Б'єшся-б'єшся, як та риба об лід; а що того заробітку? Що за-

робив — те і віддав; а собі знову позичай... Трудне наше життя! Ще хоч би здоровий був, а то — от валяєшся, як я тепер... то вже краще з човна в Дніпро головою!.. Учора жінка приходила... їсти, каже, нічого... Думка-то — чоловік заробив... А чоловік дохлий валяється... Посиділа-посиділа, пожурилася-поплакала та з тим і додому пішла.— Знову чоловік провів по лобові рукою, знову промочив язиком смажні уста.

Товариство заметушилося, почало шептатись... Декілька срібляків упало коло чоловіка на сіряк.

— Нащо се? — спитався той.

— Візьміть, дядьку; на ліки буде.

— Спасибі вам!

Сонце почало пробиватися крізь густе курище туману, здавалося — мов хто стиглий червоний кавун викотив з-за гори. Туман почав рідшати, підніматись угору. До куреня доносився глухий людський гомін і томлене чавкання чобіт.

— От і наші ідуть,— сказав чоловік.

Гомін наближувався: стали виразно доноситись слова. Чогось затіпалось серце Петрове, коли він зачув той гомін. Щось за рідний, знайомий голос здався йому. Товариство почало виходити з куреня; здоровкалось з рибалками, котрі порались то коло снасті, то коло свого убогого добутку. Ті знімали сухий невід, навішували мокрий, щоб просушувався. Чорний мордатий чоловік, як ведмідь заросліий, ухопив здоровенну кошевку з рибою і з натугою поніс її у курінь.

— Що, Пилипе, не краще тобі? — спитав він недужого.

Ще знайоміше здався той голос Петрові: він чув десь його, та не пригадає, де.

Петро напрямився до куреня. Чорний чоловік якраз виходив з дверей; очі їх стрілися.

— Жук! — скрикнув Петро.

— Петре! — придавив Жук — і кинулись один одного обнімати, цілувати.

Рибалки, витріщившись, дивувались, що панич так обнімається та вициловується з їх чорним товаришем.

— Як се ти? Яким побитом? Нежданo, негаданo! — казав Петро.

— Отак, як бач. Рибу ловимо.

— Братця! — гукнув Петро до своїх.— Мій давній товариш — Жук.

Товариство підходило, знайомилось. Жук познайомив і їх з своїм товариством.

Незабаром заблищало огнище коло куреня; захитався казан на триніжку: варилося снідання. Рибалки і студенти, як рідні брати, перемішалися між собою, посідали кружком недалеко від багаття — і почали балакати. Деякі розпитували рибалок про їх працю, про влови, про снасть; ті одказували і розказували. Жук з Петром одрізнились геть одсторонь і вели між собою розмову.

— Так се ти приїхав у Київ премудрості набиратись?— питає Жук Петра.

— Як і всі. А ти ж?

— Як бач. Шукаємо премудрості у Дніпрі...

— Коли був я дома, то твоя мати скільки разів була у наших. Розпитувала все за тебе: чи не чув, де ти? Плакала...— повідав Петро.

— Не вона одна плаче на сьому світі,— журливо одказав Жук.— Ще її доля і нічого. Другим їсти нічого, у чужій холодній хаті коліють. Що ж будемо робити?

— То ти хоч би написав до неї, що живий, мов, здоровий.

— Нащо? Щоб приїхала сюди довідатись? Не треба!

Розмова на часину перервалася; обидва задумалися.

— Не так, Петре,— почав знову Жук журливим голосом,— не так наше життя порізнилося, щоб ждав я від моєї матері собі помочі... Вона, вигодувана ще за часів кріпацтва, виношена кріпацькими руками, вихолена у панській сім'ї, не буде чистити тії риби, що син її наловив своїми руками; не буде ходити коло мого товариства, коли воно зляже, як отой лежить; не дасть свого добра гоїти болячі виразки та порізи; не допоможе бідній сім'ї безталанного рибалки, коли заробітку немає і вона холодна й голодна клене своє тяжке життя у чужій хаті... Чого ж нам сходитись? Навіщо стрічатись? Щоб вилити каплю панських сліз на якесь безталання свого сина?.. Господь з ними! Хай дожива вона віку на своєму добрі, а я... Я, як бач: знайшов собі захист і роботу! Коли б ти знав, що за добру душу та серце має оцей темний та необтесаний мужик, як його усі величають. Йому просвіти бракує — правда! Та де ж йому її узяти, коли йому і хліба нестає?! А що до душі та до серця, то хай наші просвітителі поповчаться у його і добро так любити, і лихе прощати... Я, Петре, з цим сірим мужиком косив по катеринослав-

ських степах; тягав чуже добро з барок і нагружав судна на Дніпрянському лимані; був по всяких заводах.... І всюди він однаковий! Все він теплий, привітний... Тепер — от рибалкую...

— Що ж тебе сюди привело?

— Сюди?.. От ви і в Києві живете, і людьми освіченими зоветесь! Здається б, повинні повернути очі на громадські справи... Кому ж то більше, як не вам?.. Коли бачу — кий біс! Вас горне до себе наука, просвіта, розумові замахи, а до життя, до громадських справ вам немає діла! А коли б ви знали, скільки сліз та горя веде за собою яка-небудь одна справа, одна установа, що, сидячи в теплих хатах, вигадують ваші ж просвітителі! Вам байдуже, що зробив з рибалками хоч би один тільки закон про оренду озер та затоків?! Удавила б Київ тая тисяча-друга рублів, що наймає він свої рибні лови?.. А, подивився б ти! Скільки-то рук зосталося без роботи, скільки голодних ротів швендяє по городу?! Подивився б ти, яка драма, німа драма, ішла і ще йде он по тих обідраних, облупаних хатках? Там з голоду люди здихають! А яка шкода, яка велика утрата в тому, що зовуть вони «духом предприимчивости», коли б вона заснувалась не на кулацькому праві, не на грошах орендарів, а на праці намозолених рук робочого люду! Спершу всі ці рибалки ділились на невеличкі гурти; кожен гурт мав свій громадський невід, свої сітки, свої снасті; чоловіки ловили рибу; жінки їх перепродували — і заробітком ділилися порівну. Потім сказали: «Плати за воду!» Чув: за воду?! Хай так... Склалися гурти собі — платили. Чого б, здається, більше? Ні, знайшлись такі, що заздро подивились і на сей заробіток. Замулила їм очі та щербата копійка, що лежить в кишені бідного чоловіка... Заздро стало, що в рибалки в кошику тріпається деколи жива осятрина або стерлядь... Вони думають, що він її уминає з борщем або з юшкою... А того й не бачать, що той осятер або тая стерлядь тільки й боронить його від голодної смерті! А скільки вона стоїла порізаних пальців, безсонних нічок, тривоги сім'ї!!— чи не сталося там чого з чоловіком або батьком? чи не ковтнула його чорна дніпрова хвиля?.. Того ніхто не чув і не бачив... Бачить осятрину або стерлядь — йому і заздро стає! Щоб лопнули ті ненажерливі очі!.. От і пішов він у думу і наддав тисячею більше від рибалок... А наші просвітителі і тому раді — може, що і їм перепаде

з тії тисячі!.. Завів орендар свій невід, сітки, снасті; понаймав робочих і не пускає нікого на своїй часті ловити... Приходиться другим з голоду здихати... Що йому за діло? Він купив право на улов; а ти хоч і здихай! Коли в тебе є гроші — іди поміряйся з ним; а немає — здихай!.. От яким побитом погибли наші рибальські громади! Оце одну якось настягав я; держу, підучую боротись, та не знаю, що з цього вийде... Поки що — все гаразд... Так ота-ке моє життя, Петре! А ти ж як думаєш за себе? Куди приткнешся?

— Я? Я ще не знаю, що з мене буде; куди себе ткну. Набираюсь поки що сили; придивляюся до людей і їх життя — думка колись виводити.

— Писателем хочеш стати?

— Егеж. А ти як думаєш про се?

Жук скривився, почухався.

— Ти не згоджуєшся? — спитав Петро.

— Любов виспівувати? — бевкнув Жук.

Наче холодною водою обдали ті слова Петра; зневага і ураза пройняли його серце. Жук помітив.

— Вибач, Петре,— замовив він далі.— Я, коли хоч, не бачу справжнього діла з писательства... Що се за діло? Так, з жиру багаті люди, не знаючи нужди, забавляються.

— Он куди ти ухопив! — сказав Петро.— Довго ж ти таки возився з темним людом,— додав, подумавши.

— Та й сам їх миром помазався?

— Ні, гірше... І у простого народу є пісня, казка...

— Що ж він, нею живе?

— Живе у часи спочинку. Коли руки його спочивають, душа і серце просять роботи.

— Хай і так... Тільки се не дає йому їсти.

— Не дає. Ти вчиш його найлегше хліба добути, а я звертаю людську увагу на страшні картини нужди та горя, буджу жаль у серці...

Жук зареготався.

— Вибач мені, Петре! Зділай милость, вибач за мій регіт! О-ох! не зможу ж я удержатися, дивлячись на те, що ти таким благим оком та добрим серцем поглядаєш на діла миру сього... Хіба золото має серце? Хіба метал проймеш словом? О Петре! О голубе мій! Не тут би тобі жити; не з цими закам'янілими душами...

— Коли вода камінь пробиває, а то б живе слово не дійшло до душі,— одказав Петро.

— А через скільки літ ти повернеш людські голови на сей шлях? — спитав Жук.— Дай, боже, щоб через вік спізнали тебе люди і почали так благо думати, як ти думаєш!.. Візьми великих учителів, глянь на самого Христа... А я, Петре, тепер живу... сьогодні живу — і сьогодні нема мені чого їсти, немає хліба сьогодні... Що ж мені з того, що через вік буде, коли я сьогодні з голоду здихаю?

— Не можна ж усього зразу узяти.

— Брехня! — скрикнув Жук.— Не можна усього — бери частину!.. Я довго, Петре, думав над цим і додумався ось до чого: не можна просьбою — бери силою! Бийся! борися — а бери, добувай!

Петро мав був перечити.

— Стій! не переч! Ми нічого не виспоримо... Ходімо краще їсти... Ми розуміємо добре один одного,— сказав, задумавшись, Жук.— Я тільки бачу, що шляхи наші різні, а становище їх, Петре, однакове... Де воно буде — чи на шибениці, чи у Дніпрі... Все одно, де б не було!

Мов хто обложив кригою Петрове серце, мов хто холодними руками узявся за його горло від тих слів. Темне і непривітне грядуще підняло свою запону — і глянуло холодними очима...

Петро скрикнув і прокинувся.

Світ борюкався з темнотою; у вікно заглядав він мутними очима; а по кутках, мов трясця, тіпалися померки. Петро підвівся, сів. Серце його страшно билося; голова горіла. Сон, як живі очевидячки, стояв перед очима... думки потягли його далі.

Далі він бачить, як усі прийнялися снідати, пересипаючи сьорбання юшки веселою жартовливою розмовою. Потім рибалки повкладалися спати; один Жук не лягав. Він водив Петра усюди; показував рибальські снасті, розказував, куди, що і як. Далі обід... сон...

Сонце спускалося надвечір, як рибалки почали збиратись на роботу. Товариство почало прощатись.

— А знаєш, де Шестірний? — спитав Петро Жука.

— А де?

— Правовідом...

— О, я так і знав! От, як живі будемо, то побачимо— як він високо піде угору,— сказав на прощання Жук.

Товариство повернуло на Київ, а рибалки — до човнів.

Часто після того Петро і з товариством, і сам ходив до Жука у гості. Приходив і Жук до його. Петро ділився з

ним своєю працею. Жук іноді скидав на неї і свою увагу; раяв, як те або друге краще зробити. І вдячний же був за те Петро Жукові! То було слово самого життя; слово чоловіка, котрий не тільки бачив лихо, а й на своїй шкурі звідав його.

Далі... далі... Минали дні за днями... Петро все глибше та глибше заривався у свою працю, зживався з своєю роботою. Страшна драма рибальського голоду лежала вже у його на столі. Живі люди, живі їх муки заставили і самого Жука здивуватись неабиякому таланові Петровому. Захотілося Петрові далі йти; захотілося самому повитати у других обставинах життя. Забажалося йому побути між «халамидниками» — тими каліками-злодюгами, що оселяють кінці великих міст. Захотілося йому побачити їх долю, їх горе: чим живе і чим дише сей люд. І... поїхав Петро на послідні свої канікули не до батька-матері — поїхав у місто П...

Темна дощова ніч, холодна і непривітна хата, німі, мовчазні стіни, вікно угорі, перевите залізними штабами, домалювали йому картину життя...

«Хіба се воно? Хіба так можна жити?» Він знемігся; упав на постелю... Мороз пробіг поза спиною; жаль здавив серце... «Що я зробив кому? в чім провинився?» — шептав він гарячими устами, не знаючи сам, що і кому.

З грюком і зиком розчинилися двері. Чиясь проворна рука розчиняла їх, і не одну тільки половину, а разом обидві.

Почувся брязкіт шпор, рип чобіт. У хату вступило разом два чоловіки. Один воєнний, у синій одежі, з білими викрутасами над рукою. Петро його пізнав зразу; він познайомився з ним тії безталанної ночі... Другий молодий, з русявою бородою, удягнений у чорну сукняну одежу з золоченими гудзиками і з темно-зеленим, гаптованим золотом, коміром; через незастебнуті поли біліла біла, як папір, сорочка; на жилетці бовтався золотий ланцюжок. Сам — невеличкого росту; рум'яний на виду; очі — жовто-зелені; зуби — білі, тонкі та довгі, мов голочки. Петро скочив з постелі.

— А, здравствуйте, Телепень! Вот где пришлось с вами встретиться! — усміхаючись зеленими очима і вискаряючи білі зуби, привітався він.

Петро уп'ялив у його свої здивовані очі... Чи сон то, чи приява?.. Перед ним стояв Шестірний!

— Мы с вами еще с детства знакомы... Дайте стульев! — крикнув він, повертаючись назад.

Миттю два москалі умчали два стульці, на котрих і посідали Петрові несподівані гості.

— Вы еще из гимназии, помнится... с тем черным... как бишь его?.. Жук, что ли, — вів далі річ Шестірний...— вы еще с тех лет отличались... исключительным образом мыслей. Помните желтую книгу, из которой вы черпали идеи о лучшем устройстве общества и справедливейшем распределении благ?..

Петро стояв і не зводив з Шестірного своїх здивованих очей.

— Садитесь... Чего вы стоите? — солодко вимовив Шестірний.— Садитесь... расскажите нам все, что вы знаете по этому делу, по которому мне пришлось с вами в таком печальном месте встретиться.— Очі у Шестірного горіли; зуби виблискували.

Петро мовчав — і все дивився на Шестірного. Оже погляд його тепер не світив дивуванням; а якийсь огонь займався у йому; краска облила все обличчя Петрове... Чи то сором, чи гнів опанував його серцем?

— Что же вы молчите? Садитесь, пожалуйста, и рассказывайте.

Петро ще раз глянув, ще; опустився на кровать — і мовчки ліг. Зуби Шестірного потемніли, покрилися губами.

— Вы забываете долг приличия,— здвигаючи брови, мовив офіцер.

— Пусть уж мы с вами были товарищи,— мовив Шестірний,— и теперь вот желаем воскресить всю грубость былого товарищества, но!.. в присутствии вот их...— і він указав на офіцера.

Той вискалив чорні зашмалені тютюном зуби. Петро мовчав.

— Пусть так! — знову почав Шестірний, і очі його загорілися хижим огнем.— Вы, как видно, долгой практикой выработали для своего корпуса два возможных положения: стоячее и лежачее... Пусть так!.. Расскажывайте же нам, хотя лежа, что вы знаете?

Петро шпарко повернувся набік. Грізний його погляд упав на офіцера.

Будинок-музей Панаса Мирного в Полтаві. Фото. 1949.

— Ви взяли мої бумаги? — скрикнув він.— Покажіть їх прокуророві — хай він мене винуватить по них, а не пригадує, що колись було у гімназії! — І знову Петро ліг на спину.

Шестірний цмокнув, скривився.

— Хорошо... Вы отказываетесь от чистосердечного сознания? Вы отодвигаете руку товарища, которая, может быть, что-нибудь и сделала для вас?

— Я нічого не скажу! — крикнув Петро.— Мені ні в кого і нічого прохати.

— Очень хорошо-с... Ну, нам здесь делать нечего; пойдем далее,— промовив Шестірний до офіцера.

Обидва знялися; порипіли чобітьми — і вийшли. Москалі забрали стульці, і знову зачинилися перед Петровими очима двері.

Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом обхопили Петрове серце. Воно тріпалось, як пташка у клітці; виски сіпало; голова і очі горіли, наче в огні. Миттю він скочив з постелі, ухопився за гарячу голову своїми холодними руками — і, мов навісний, забігав по хаті... Одіймаючи руки від голови і стулюючи їх у кулаки, він затіпався, мов перед смертю, і заскреготав зубами... «О, чом я, чом я не вп'явся йому у ті зелені очі?!» — сичав його голос по хаті. Петро знову ухопився руками за голову; знову забігав з одного кутка у другий. Так миша, ускочивши в мишоловку, котра з грюком зачинилася, бігає-метушиться: никне туди; кинеться у другий бік; поверне назад — нема виходу, немає волі! Залізні пруття кругом оповили її; а над головою стоїть смерть, ряба та люта, з огненними очима, з крючкуватими гострими лапами... І з ляку бігає миша по мишоловці — ганяє своїми тонкими ніжками по дерев'яній долівці; учепиться зубами в залізний прут — гризь! Не видержав тонкий зубок — перепався надвоє... Навіщо він тепер? Швидко ні один з їх не буде кусати... І знову миша спрожогу кидається убік — знову ганяє по мишоловці...

Над чорною землею прокинувся світ. Не ясним сонячним оком глянув він на неї після похмурої дощової ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурілася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, під-

ставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки угору; засумували пил та курево — чорною калюкою укрили всі широкі дороги...

Добиралося до полудня. Кальною улицею міста П. проїжджав невеличкий візок парою коненят, котрі аж перепалися. На візку сиділа, прикрита рядном, стара згорблена жінка — і, знай, молила свого машталіра поганяти скоріше.

— Ради господа бога, ради самого Христа святого, коли ти віруєш у його,— поганяй, Іване! — молила вона своїм журливим голосом.— Швидше! швидше! уже ж недалеко... Он до того темного будинку та й годі! І коням скоріше спочинок буде... Швидше, Іване!

— Та воно ви, пані, цілу дорогу — все швидше та швидше! — одказав машталір.— То он до того ліска, то он до того села, то до тії хати... Воно-то нам сидіти добре, а коні, гляньте,— аж боки позападали. Ще хоч би не путь така! А то цілу ніч дощ прав, ще й тепер присипає. Ще добрі коні, що не пристали.

— Я ж прошу тебе, Іване,— молила жінка.

Іван не сказав нічого; шморгонув тільки батогом по конях, сіпнув віжками — і коні підтюпцем побігли до тюрми. Недалеко від залізної брами зупинив їх Іван. Жінка скинула з себе рядно і показала на світ своє сухе, жовте, пописане зморшками лице. На голові у неї був чорний платок, на плечах чорна юпочка, з-під котрої вибивалося чорне плаття; на обличчі і очах лежала чорна туга. Трусячись, тільки не від холоду, видно, злізла стара з візка і не пішла — побігла до брами.

— Чи можна бачити смотрителя? — спитала вона часового.

Той гукнув у віконечко; перегук почувся з двору — швиденько забряжчали ключі, загарчали засови... Брама розчинилася, упустила стару — і знову зачинилася.

— Ви чого? — спитав її неласкаво худий, шолудивий смотритель.

— Побачитись з сином.

— Опізнилися, матушка!

У старої щось покотилося по щоці... То, може, дощова крапля упала з платка на обличчя?.. Смотрителеві було байдуже до того. Та й кому ж до того діло?!

— Опізнилися, кажу,— знову мовив смотритель і одвернувся.

— Боже ж мій! Коли ж мені прийти?

— Прийом до обіду тільки буває.

— Я ж здалека приїхала... за сотню верст забилася. Змилосердіться надо мною,— кланяючись, прохала стара.

Смотритель мугикнув, щось процідив крізь зуби і сплюнув.

— З ким ви хочете бачитись? — спитав, помовчавши.

— З сином... з Петром Телепнем.

— З Телепнем? — спитав смотритель таким голосом, що аж у серці старої похолонуло.

— Еге... з Петрусем; з моїм єдиним сином.

— З ним не можна!

— Зовсім не можна? — ледве вимовила стара.

— Сьогодні не можна; а завтра, як вихлопочете разрішеніє, то до обіду можна.

— У кого ж те разрішеніє брати?

— У полковника...— І смотритель сказав прозвище.

— Боже ж мій! Я ж не знаю, де він живе: я приїжджа людина... у мене немає нікого знайомого, хто б указав.

— Язик, матушка, до Києва доводить!

Знову щось за вода змила обличчя старої. Постояла вона, постояла — і, хитаючись, пішла назад.

— Треба, Іване, ще до полковника їхати. Так не пускають...— ридаючи, казала вона своєму непривітному машталірові.

— Я так і знав! — гукнув той.— Ще по городу будемо крутитись; шукати якогось полковника... Господи боже мій! Коли вже ми спочинемо? Хоч би пристать де, просушитись.

— Хіба я сама, Іване, не радніша скоріше спочити? Я б радніша була навіки спочити, щоб не чути сього і не бачити...

— Сідайте хоч скоріш! — змилосердився Іван.

Стара ледве злізла на віз. Іван повернув коней — і не забарилися вони скритися в кальних городських улицях...

Чи ти чуєш, Петре, хто тебе питає? Чи ти бачиш, хто за сотню верстов, по дощу, по лихій годині, примчався до тебе, не спавши і не прилягавши й на часину, не з'ївши крихти хліба з того безталанного часу, як тяжка звістка дійшла до її вуха?

Не чує Петро і не бачить нічого в своїй мишоловці. Ноги в його від біготні заболіли, заболіли руки, голова і груди. Виморений, мов після тяжкої роботи, як сніп, звалився він на ліжко... Спати? Ні, сон тікав від його, як від напасті: він щасливим закриває важкі вії, покійним застилає натомлені очі! А Петро не знав ні щастя, ні спокою. На його душу, наче кам'яна гора, навернули чорні думки — мов гарячою сіркою пекли його серце, залізними пальцями давили і переминали мозок. Очі налилися кров'ю, покосилися; лице пожовкло-почорніло, наче земля; від його і несло нею, холодною та непривітною, як буває під осінь. Волосся на голові дибом стало, а уста страшно та грізно кривилися. Що думав у той час Петро? Нічого не думав — і все думав! Він віддався на волю своїм думкам, котрі, як голодні звірі, метали його на всі боки.

Вечір спускався на землю, як знайома повозка знову простувала до тюрми. Знову стара мати устала і мала була іти до брами, та часовий не пустив.

— Атваливай! атваливай, матушка! — крикнув він.

— Я до сина,— простогнала стара.— Ось бумага, що можна з ним бачитись.

— Сегодня поздно. Завтра, матушка.

І заходив москаль, як та машина, коло воріт... раз-два! раз-два!

«Не піду ж я від тебе, лихе місце, що скрило мого сина... Буду я тут цілу ніч білого світа виглядати, того щасливого часу дожидати, коли побачу тебе, мій сину, моя єдина дитино!» — не словами — сльозами промовила сама собі мати — і пішла до візка.

Ніч далі та далі насувала; туман густішав та темнішав. Світилися огні по хатах, віддаючи крізь туман жовтими кружалами. Заблищали вікна у тюрмі, мов окате страховище сотню очей визвірило.

«Коли б я знала, моя дитино, котре-то твоє віконечко, я б з його за цілу ніч очей не спускала!» — мовила стара, глянувши на тюрму.

Не чув і не бачив нічого того Петро Федорович. Він тепер навіть не бачив і жовтої плями, що кожну ніч стояла перед його очима; ні постелі, на котрій лежав; ні стін, котрі, як вороги, обступили його. Серед темної хмари чорних думок почувався йому крик і лемент голодних та холодних людей; доносилася їх важка хрипотнява, їх гірке бідкання... Що то так страшно стогне, мов з-під землі по-

дає голос, мов важка гора налягла на груди і не дає вільно дихати?.. Щось скрегоче, молиться, голосе... «Боже наш! Боже!.. Голубко моя! діточки мої! дрібнії мої!.. Хто вас тепер годувати буде?..» Петро задумався і пригадав, як йому довелося раз восени проїздити шляхом, де строїлася залізниця. Ціла купа обірваного люду валялася попідтинню убогого села. Голодний, холодний і недужий перелазив з місця на місце, від одного тину до другого; цокотав від лихої трясці зубами, прохав у кожного палючими очима помочі — і, не діждавшись, зціпивши зуби, страшно стогнав, молився і востаннє викрикував найрідніші, наймиліші слова... Петрові — мов хто шилом шпигонув у серце,— так воно у його болізно повернулося, защеміло, занило... Він схопився за груди рукою — і перекинувся від нестямки на другий бік.

І вчувається йому знову голосіння — тонке, тягуче: мов хто тоненьку пилочку угородив у серце і зачав пиляти, то сюди, то туди повертаючи,— так щось безутішно голосило... Петро знову задумався — і пригадалася йому жінка, котру він колись давно, ще невеличким хлопчиком, всього одним один раз бачив на віку... Молода, з висушеним нуждою та горем лицем, з глибоко запалими очима, в котрих недоля звила своє лихе гніздо,— стояла молодиця серед двору, ламала кістляві руки — і тужила, безперестанку тужила... Коло неї двоє малих діток божевільно заводили тонким плакучим за́водом... За двором стояв чоловік — і, мов винуватий, похнюпившись дивився у землю. То був староста. Він приніс молодиці звістку за чоловіка. Десять років, як його оддали в москалі; десять років — довгих-предовгих — вона його дожидала, виглядала, поки староста не приніс звістки, що її Якова за віщось розстріляно!.. А дома ж він був такий тихий та обхідчастий!!. Молодиця голосила; діти лементували... У Петра в голові помутилося, під саме тім'я мов хто гарячого жару насипав, пекло-палило... Він безтямки засовався на ліжку, зітхнув, заскреготав зубами... Димом і темнотою заслало йому очі; в ухах загуло-задзенчало... І довго-довго вчувався Петрові здалека гук-крик, убачалося темне курище, пекуче огнище... А це зразу — мов з-за хмари виткнулось сонце — і осіяло темнеє поле. По йому вздовж і впоперек бігали коні; переходили люди; палили з гармат; стріляли з рушниць... Ось несамовито знялася на диби скалічена тринога коняка, захропла, гепнула набік і налитими

кров'ю очима глянула на людей, що повз неї неслися... Он один чоловік захитався і стовбула з землею поздоровкався — тремтить, підпливаючи кров'ю. Он другий біля його, задравши голову вгору, падає навзніч, все дедалі синіє та синіє, закриваючи очі... Он третій, вхопившись рукою за груди, щось шепче, припавши ниць до землі... Чи то поклони б'є? а чи прокльони шле?.. чи прощається з білим світом?.. Злякана коняка, згубивши хазяїна, несамовито скаче полем; з усього розгону наскочила копитом на його голову — голова, мов горіхова лушпанина, тріснула, шепотання затихло — коняка промчалася далі... А ось — сунуть люди рівними лавами... Іде лава на лаву, посилаючи одна другій олив'яні гостинці, дишучи огнем та димом... А позаду — наче пекло клекоче: ревуть гармати... гуде та стогне земля... Що се?.. Війна? війна?.. За яке добро так зчепилися люди?.. за які вигоди сипнула одна на другу ся сила людей? За що б'ються?.. кого б'ють?.. Не помирилися царі за царства, вельможні за панства, пани за підпанства — і давай мірятись силою: хто більше згубить безневинних душ, хто розіллє більше людської неповинної крові... Немає серця — немає й жалю! Що їм до того, що в тій і другій стороні, по городах, селах, хуторах снують, мов тіні, старі батьки, матері, молоді жінки, малі діти — ламають руки, побиваються, плачуть?! В того не стало сина; в тії — чоловіка, у тих — батька...

Омліло серце Петрове; уста шепчуть молитви і прокльони, прокльони й молитви. Піна не піна — кривава смага криє запечені уста його; немов хто здавив за горло — захарчав він, застогнав... У голові все переплуталося, пішло колесом, наче після чаду та диму... Серце — як не вискочить — тіпається, шпарко ганяє гарячу кров по жилах: б'є вона йому у виски, гамселить у тім'я... Петро Федорович зітхнув; ліг навзніч; притих, мов скаменів.

І знову йому сниться не сниться — чує він і бачить: на краю великого міста у кривобокій хатині сидять троє. Погляд у них сумний; лице замліле-заросле; одежа — убога, тільки-то очі й додають краси — виблискують, як зірки зимньої ночі... Не ведуть вони розмови — веселої, довгої, гарячої; коли-не-коли вирветься, наче з-під землі, одрубне слово: «не можна так... то не життя!.. це гірше каторги!..». Вирветься — роздасться по хаті — і затихне... Здається: ці люди усе вже перебалакали; до всього дійшли; на все

поєдналися... Посумувавши отак, піднялися—спершу один, потім другий, третій,— вийшли з хати мовчки. На перехресті стали. Глянули в вічі один одному; мовчки подали один одному руки — і розійшлися в різні сторони...

Петро ще дужче притих, затаїв у собі спертий дух, наче дослухався до чогось... «Це не життя!.. ні!.. яке наше життя?.. що це за життя?» — доноситься до його людський гук, наче реве люте море... Почули той гук високі палати, розкішні будинки — і затіпались від страху... Летить погоня за погонею з одного краю моря до другого; шукає бунтовиків, що сполохнули замлілі та закльовані людські душі... Куди ховатись? Навіщо ховатись?.. з чим ховатись? Похапали, як курчат шуліка... Неприступні мури, чорні кам'яниці прийняли «бродяг» у свій захист... Чорне страховище, як крук, закрутилося над їх головами... Де вони тепер? Куди їх заділи?.. Ніхто не скаже. Пропали парості, та не пропав корінь. Настане час — виростуть нові парості; виростуть — і уразять!

Прудка Петрова думка забігає вперед...

Чи то садок видніє, чи город, чи поле?.. Високо по-
росло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену землю, на котрій, чіпляючись колосками за гілки, буяє розкішна рослина... На високих місцях серед зеленого гаю виглядають, наче з-за хмари сонечко, будиночки — білі, чисті та ясні... Кругом їх по садочках бігають дітки, бавляться веселими іграшками. Старі, дивлячись на дітей, собі радіють; а голоси веселих пісень молоднечі, мов щебетання весняних пташок, разом з садовими пахощами, проймають усе повітря... Чиї ж то садки розкішні? чиє поле родюче? будинки веселі? Чиї?.. А сонце чиє? чия земля?.. Хіба воно не всім рівно світить і гріє? Хіба вона не для всіх однаково родить?.. Хіба не кожному треба заховатись від холоду, від лихої негоди?..

Петро Федорович розкриває очі, підводиться... Червоний світ через вікно ллється на хату, освічує непривітні стіни, переписує візерунками чорну долівку, стрибає по йому, по його убогій постелі, а вгорі чорніє гострими кігтями вікно... Він зразу заплющив очі — і, як куль соломи, упав знову на ліжко... Задавлений плач, глухий, болізний клекіт у грудях вирвались з одкритих, смагою спалених, уст — понеслися по хаті, бились об холодні стіни, слались по чорній долівці...

Як підбилось уже геть ясноє сонце, упустили сердешну матір у двір. Пішла вона у смотрительську і, вся тіпаючись, подала бумагу.

— Привести! — гукнув смотритель і почав ходити по хаті.

Пройшло п'ять хвилин... Господи! які-то вони довгі для матері старої!.. Ось щось за шелест почувся надворі... Немощна мати! одверни, закрий очі!.. Двері розчинилися — і в хату ускочив, озираючись на всі боки, Петро. На йому сіра сірячина, як на розбишаці; він нею обгортується, мов ховається від кого. Лице — сухе і чорне — тремтить, ходором ходе; то на йому регіт малює свої смуги; то страх його кривить та корчить... Очі горять, неспокійно гасають; голова — нечесана, закустрана.

— Сину мій! дитино моя! — углядівши, скрикнула мати — і кинулась до Петра.

— Цссс...— ховаючи в сірячину голову, одказав він.— Чого ти? Хто ти?..

— Хіба ти не пізнав мене, Петрусю? — запитала жалібно мати.

— Не кажи мені любих слів! — скрикнув він, визвірившись.— Чуєш?.. Чого ти прийшла сюди?.. Що ти хочеш від мене?.. У мене усе забрали, все... Були в мене хороші думки, широкі надії... Нема тепер їх! Чуєш?.. Я по очах бачу, що ти добра людина... Ти нікому не скажеш, що я тобі зараз скажу?.. Кажи: не скажеш?.. Ні... ні... я бачу... По очах бачу, що ти не скажеш... Ти добра людина... Чуєш же?.. Слухай: були в мене батько та мати... Ти моєї матері не знаєш? ні?!

— Хіба ти не пізнав мене, Петре? — з плачем вимовила мати.

— Н-ні... не знаєш!.. Вона в мене добра, учила любити... Я послухав, а тепер і караюсь за те... Гляди ж, нікому не кажи, чому вона мене учила. То — страшне слово! Не кажи ж! А де мій батько? Ти не знаєш?

— Батько твій дома.

— Правда твоя... А що він робить?

— Мучиться не згірше, як і твоя мати,— плаче стара.

— Не нагадуй мені моєї матері; прошу тебе: не нагадуй! Я її любив колись... Що, як? що я сказав? любив?.. Кий біс!.. Я її не любив... Чуєш, не любив?.. Я мучив її... еге... мучив! Тепер се в моді... Чуєш?.. Тепер того немає...

Тепер мука, одна мука... О, мамо, мамо!! — скрикнув Петро божевільним голосом і заридав на всю хату.

Не здержало старе материнє серце: упилося синовим горем — і... як сніп, повалилася мати додолу.

— Ге-е-е...е-ть! — скрикнув Петро, натягуючи на голову сірячину, і кинувся до порога.

— Виведіть його! — крикнув смотритель на москалів.

Двері розчинились — і Петро спрожога вибіг. За ним побігло два москалі, що привели його.

— Води! — скрикнув смотритель.— Води! помочі старій!

Принесли води, збризнули — ні волосиною не повела. Розняли ножем зціплені зуби, линули у рот води. Забулькотала вона у горлі — стара похлинулася, здригнула — і розкрила очі.

— О-ох! — мов з-під землі, вирвалось з її груді.

Ще раз збризнули на неї води, ще... Стара підвелася, сіла. Голова у неї, наче в п'яної, хиталася, не держалася на в'язах.

— Підведіть! — скомандував смотритель.

Підвели стару, посадили на стулі. Вона притулила свою голову до холодної стіни і тяжко зітхала.

— Матушка! а, матушка! — обізвався молоденький москаль.— Напейтесь водицы.

— Ох... о-ох! — стогнала стара.— Сину мій... сину!..— сльози градом котилися з очей.

— Водицы испейте, матушка! — умовляв москаль, підводячи кухоль до її рота. Стара сьорбнула, ледве ковтнула.

— Що ж мені тепер робити, бідній? Що мені казати, безталанній?..— ламаючи руки, мовила вона безнадійно.

— Їдьте додому,— сказав смотритель.— Що ж вам тут робити? Ви бачились з сином? Бачили, який він... Ми його переведемо у больницю.

Стара затіпалася, облилася слізьми, устала — і ледве-ледве подибала до порога.

— Провести! — гукнув смотритель.

Молоденький москаль, що поїв водицею, підбіг, узяв стару під руку. Так разом вони вийшли і за браму.

— Эй, ты! как тебя зовут? — гукнув москаль на машталіра.

— І досі Іван. А що? — озвався той.

— Иди-ка, помоги довесть старуху до места.

Іван підійшов і взяв стару під другу руку.

LES MALICIEUX.

ЛИХІ ЛЬУДЕ

ПОВІСТЬ

З ВИДАНЬНЬА

„ГРОМАДА“

Prix 2 Frs. 1 Flor. Œ. W

ЖЕНЕВА

Imprimerie Russe. 26. rue Monchoisy. Eaux vives.

—

1877

Панас Мирний, «Лихі люди», Женева, 1877.
Титульна сторінка.

— Не выдержала бедная мать!

— Зомліли?..— спитався Іван.

Довели стару до воза. Підняли, посадили.

— Що ж мені робити з нею? — питався Іван, дивлячись на стару, що, як закаменіла, сиділа на возі, не дивилась ні на що, мовчала.

— Вези, брат, домой,— одказав москаль.

— Куди ж ти її повезеш?

— Домой. Известно.

— Як же її повезеш таку за сотню верст? — безнадійно мовив Іван.

— Сотня верст! Да, брат, далеко!

— А-а, гірка моя та нещасна година, що я підрядивсь на сю путь! — скрикнув Іван, чухаючи голову.

Потім він зануздав коней, повернув повозку, сів і помалу поїхав назад. Постать старої, наче обрубок, колихалася то в той, то в другий бік. Молодий москаль стояв і проводив їх жалібним поглядом, аж поки повозка не скрилася з очей...

— Вот, брат, каковы бывают дела на свете! — промовив він до насупленого часового.

— Мати? — понуро спитався той.

— Мать! — зітхнувши, відказав москаль і скрився за браму.

А часовий знову, як та машина, заходив коло воріт. Раз-два! раз-два!..

Петро тільки ускочив у свою хату, зараз кинувся на постіль і прикрив подушкою голову. Він увесь тремтів, як у трясці, скорчувався і ховався під подушкою. Трохи перегодом крадькома висунув голову з-під подушки і почав дослухатись. З сусідньої хати, з-за стіни, виразно доносився до його чийсь важкий, журливий спів. Пісня гула, як сум тяжкий; тужила — як журба пекуча на всю тюрму... Плачем бриніла вона у вогкому хатньому повітрі. Петро зовсім розкрив голову, підвівся, сів. Мов привіт знайомого товариша, пісня звеселила його: він почав усміхатись, прояснятись. Він зразу пізнав і той голос, і ту пісню...

— Ага!.. ого!..— радіючи, скрикнув Петро.— Товаришу щирий! і яким тебе побитом занесло сюди?.. От спасибі, так спасибі!.. Нежданo, негадано... Ти кажеш: поїдемо гуляти по Дніпрові?.. Добре, поїдемо!..

Петро схопився; заплескав у долошки; забігав по хаті.

— Поїдемо! поїдемо!.. Тільки от що: тепер Дніпро та-

кий сердитий, а в тебе човен хисткий... Одначе, не біда! Я прив'яжу себе, щоб не хитатись.

Петро кинувся до постелі, ухопив простиню у руки... Де-е-р-р! так і розпанахав уподовж, видравши стьожку завширшки в долоню.

— До чого б тільки прив'язатись?.. Ага! Ось до сії дошки...

Руки у Петра трусилися. Миттю він закинув стьожку за стовпчик кроваті, миттю обкрутив кругом шиї.

— Саме добре! тепер гаразд!.. Одчалюй тепер!.. одпихай, брате!..

І він вагою усього тіла наліг на стьожку, падаючи на коліна... Світ у віччю закрутився, потемнів; обличчя синіло; голова нижче та нижче спускалася... Хвилина... друга... третя... Промінь ясного сонця стрілою промчавсь крізь вікно і упав якраз Петрові у вухо. Голова його ще нижче опустилася; лице налилося кров'ю; очі витріщились... а промінь заграв-застрибав на його нечесаній голові. Він мов стукотав у неї, будив його... Шкода! Незабаром налетіла сиза хмара і вкрала блискуче сонце. Сумні померки розіслалися навкруги — усе похмуріло, затихло... Тільки з другої хати доносилася сумна, журлива пісня... Аж ось вона піднялась угору, забриніла — і замерла... Холодно і пусто стало. Туловище Петрове божевільно дивилося мертвими очима на чорну долівку, та нічого вже не бачило.

Через три дні, надвечір, виїздив з тюремного двору візок, на котрому вивозили гній і всяку нечистоту. Тепер на йому лежало щось прикрите сірою рядниною; а триногу кобилу поганяв, ззаду ідучи, кривоногий сторож.

То везли шматоване Петрове тіло ховати. Кобила дотягла до кладовища і стала. Між кладовищем і шляхом, коло окопу, чорніла неглибока яма; а на окопі сиділи два грабарі — один чорнявий, другий білявий, і мовчки курили люльки. Коли повозка наближилася, вони разом устали і узялися за лопати.

— Що воно таке, скажіть на милость божу? — спитав білявий у сторожа.

— А бог його знає.

— Старе чи молоде?

— Панич,— одказав сторож.

— Панич?! — дивуючись, скрикнули грабарі.

— Що ж він зробив таке, що його заперли? — спитав чорнявий.

— А хто його знає. Нічого не зробив; писав щось таке...

Грабарі стали, задумалися.

— Отак, Пилипе,— вимовив білявий до чорнявого,— і вчися — лихо, і не вчися — лихо!

Узяли труну з воза, спустили у яму і закидали землею.

— Царство йому небесне! — сказав Пилип, закінчивши роботу.— Може, він і добрий чоловік був...

— Тю-тю! — відказав сторож.— Яке йому царство небесне, коли повісився?

— Лиха вже його година вішала, а не сам собою! — зарішив білявий.

І, закинувши лопати на плечі, пішли грабарі позаду воза, попихкуючи люльки.

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий! Зорі, мов малі діти, видивлялися з його своїми блискучими очима. Місяць плив по небу, розливаючи білувастий світ, котрий мішався з вечірніми померками. Безжурно він дивився на гори, долини, на втихаюче місто. Байдуже йому, що робилося тут, на сій землі — холодним оком зорив він усюди... Що йому за діло, що край кладовища чорніла свіжою землею свіжа могила? Та й кому яке діло до того?!

Ось на широкому майдані, з-за церковної тіні, виткнулось чотири людських постаті. На декотрих жовтіли на головах солом'яні брилі, на других чорніли високі цилiндри. У одного довга одежа спускалася до самих ніг; широкі рукави майтолали сюди й туди, тоді як на других були якісь коротенькі куцини. Видно було, що між трьома панами замішався піп. Тихо вони посували уперед; жарти та регіт не сходили з язиків.

— А ви чули новину? — спитав піп.

— Яку?

— Мої товариші піймали у тюрму.

— Дивно, що твої товариші у тюрмі, а ти й досі ні!— проказав жартуючи чийсь товстий голос.

— А справді дивно! — зареготався піп.—Їй-богу, правду кажу; якби довше був постояв з ними на кватирі, то певне і сам би був там... Одного позавчора зловили; веселий — знай, співає! Мабуть, чує свою скору погибель. А

другий четвертого дня повісився. Дурний! Коли вже наважився вмирати, то так би і вмирав. От би і мені перепало рублів зо три на похороні. Було б на пулечку! А то наш кривоногий сторож сам і ховав, і поминав.

Отак розказував молодий тюремщицький батюшка, отець Григорій Попенко, заливаючись веселим реготом.

Тут саме вони дійшли до краю майдану і стали проти улиці.

— А що ж, може, пом'янемо товариша? — спитав товстий голос.— Ще поки спати, одну можна збити.

— Та кажу ж, не заробив на похороні! — зареготався батюшка.— Ні, пора спочивати; на завтра служба...— І він позіхнув на все горло.— На добраніч! Піду ще правило читати,— сказав, прощаючись з своїм новим товариством — запасними картьожниками,— і повагом поплівся улицею.

Чи спала ж то ту ніч Телепнева мати? і що снилося старій людині?.. Вона уже добралася додому; горює разом з батьком (котрого скинули з місця) по своєму безталанному Петрусеві. Сумуючи, шепчуть вони таємно обоє: «Лихі люди! лихе товариство!».

Добиралося за північ. Місто спало; огні потухли. У одному тільки здоровенному будинку, посеред міста, світло не вгасало і досі. У великій, розкішно убраній килимами хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний і, розбираючи Телепневі бумаги, писав. Коли на яку годину одривався він від писання, щоб передихнути, одкидаючись на спинку стула і зажмурюючи очі, то перед ним одно за одним носились ордена, вище місце... і усміхалося, граючи очима, молоде личенько багачки-жінки... Шестірний і собі усміхався, вилискував своїми тонкими зубами і, забуваючи про неміч, мерщій хапався за перо, і писав-писав... аж перо рипіло-гарчало...

А в тюрмі одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня...

1875 р.

ЯК ВЕДЕТЬСЯ, ТАК І ЖИВЕТЬСЯ

ОБРАЗКИ З ЖИТТЯ

І

ДЕНЬ НА ПАСТІВНИКУ

Грицьку про-о-оклятий! Грицьку ка-а-торжний! Гри-и-ицьку! — гукав одного літнього погожого ранку невеличкий хлопчик літ дев'яти, стоячи на високій бурті, кругом укритій молодою і зеленою, як рута, травою.

Сонце піднялось вже височенько і, гаряче, іскристе, обливало і бурту, і хлопчика, і кругом широке поле своїм огнистим світом; горіла молода трава на бурті зеленим огнем; неопавша роса світила і відбивала дорогим самоцвітним камінням; одежа хлопчика — лихі вибійчані штанці, засукані аж до колін, латана сорочка і на голові з передраним козирком картуз — під тим світом теряли свою злиденність, неохайність — і латки, і дірки відбивали так красиво, дивились так мило, мов маляр намалював ту картину, а не жива вона стояла перед очима.

Картина була справді чудовна: з бурти, мов з високої гори, видно було на праву руч місто. Церкви підняли високо угору свої круглі голови, сяли у прозорому повітрі золотими банями, зеленіли їх залізні покрівлі, мов травою вкриті, біліли білі боки, мов з крейди вистругані; поміж церквами хати, людські огороди тонули у гущавині темнозелених садків — он і річка блищала, звиваючись змією по жовтому пісочку і пускаючи легенький димок туману з себе, а через річку перекинувся міст—тонкий, узорчатий, мов з волосіні виплетений. Тута ж, недалеко від бурти, мов кріпость перед містом, висока кам'яна стіна обвивала кругом великий розкішний садок, здоровенную пустку-будинок — Ратієвщину. А на ліву руч від бурти розіслався степ, рівний, як долоня, широкий і довгий-безкраїй, то-

нув у своїй просторій просторості, у своїй зеленій траві, спершу аж темно-зелений, а чим далі — блідніший, голубіший, поки не сходився з краєм блакитного неба, де, здавалось, він загнувся угору і пішов уже попід небом. Серед його хвилі хвилями золотого сонячного світу так і ходять, так і переливаються, то здіймаючись угору, то опадаючи униз; над ним сотні срібноголосих жайворонків непримітно в'ються, і їх весела і радісна пісня дзвенить, розходиться, розсипається, здається, сизо-прозоре повітря само бринить-співає... А на темно-синьому полі неба огненне коло сонця грає, прище світом, стріляє довгим промінням, сипле непримітними іскорками жару — невідомий коваль невідомим міхом роздув те величне та чудовне огнище світу! Гарно усюди, красно так — не надивився б, не налюбувався!

Та не дивуватися, не любуватися виліз хлопчик на самий вершок високої бурти, по боках котрої, щиплючи травицю, ходило десятеро овечат і двоє телят,— байдуже йому було і про їх. Він виліз, щоб з високості підглядіти, де заховалися Грицько та Василь — його рідний і двоюрідний брати, з котрими він ще до сходу сонця вигнав ту худібчину пастись. Хлоп'ята, поснідавши і щоб чим згаяти, то згаяти час, задумали гратись у піжмурки. Першому випало жмуритись Грицькові — старшому від його братові. Бистроокий, він зразу підглядів Івася, що приткнувся за буртою у балочці під широкою лопушиною.

— Вилазь, вилазь, Івасю! Знайшов, бач, глухий куток, лопушину! — кричав на його з бурти Грицько, регочучись.

Прийшлось Івасеві жмуритись. Не вспів він очі закрити, як Грицько крикнув: «Уже!». Івась кинувсь шукати. Оббіг кругом бурти, спустивсь у балочку, обдивився, обшарив усі бур'яни — нема Грицька! Не думаючи швидко знайти брата, Івась кинувсь за Василем. Він бачив, ще як Грицько жмурився, Василь похилив прямо до Ратієвщини.

— Я знаю, він у рові між шипшиною засів,— промовив сам до себе Івась і ударився туди.

Шукав по бур'янах, заглядав у рів, свистав, гукав — і тільки його дзвінкий голос лунав між гущавиною високих берестків та пахучих лип, що спускали свої широкі гілки по білій стіні у рів, мов подавали кому руку або намірялися досягти до шипшини, що, так красно цвітучи, поросла по окопу,— Василь не окликався, не одгукувавсь.

Досада розбирала Івася, як його так зразу нагляділи, а він аж ухоркавсь шукаючи, а й досі нікого не знайшов.

Повернув він знову до бурти. Дорогою мов з-під землі донеслося до його Грицькове «ку-ку!». Він разів з п'ять оббіг кругом неї — нема нігде. А його голос він чув. І так виразно гукнув «ку-ку!..» Ось знову гукає.

— Ага! ти у балочці,— радісно скрикнув Івась і побіг трохи не вдесяте у балочку. Шукав, лазив, кожен кущик обдивлявся — немає. Ще більша досада його проймає, аж сльози розбирали.

— Нехай вам біс! — промовив він і виліз на шпелень бурти — звідти так видно кругом, уже хтось десь та витКнеться. І от він дивиться, розглядає, чи не поворухнеться де бур'янина, чи не зашелестить травиця, може, де замаячить постать або Грицькова, або Василева... Теля бекнуло, і слідом за його беканням почулося втретє Грицькове «ку-ку!»

— Грицьку проклятий! Грицьку каторжний! Грицьку! — зарепетував ото Івась, теряючи надію знайти брата.

Йому не так досадно було на Василя — той далеко пішов ховатись, а Грицько — Грицько тут десь — він тільки закрив очі, а той і гукає: «Уже!», а от не знайде ніяк. Нігде б так і затулитись, немає таких потайних захистів, а оже не знайде!

— Хай же вам ірод,— рішив Івась і, забачивши на траві проти сонця червоненьку комашину, присів до неї. Комашина, почувши на собі чужий погляд, заворушилася, поморгала невеличкими усиками і затихла. Зразу Івась забув і свою досаду, і свої жмурки.

— Іч, хитра яка! — промовив він, ухопивши комашину у руки, і, положивши на долоню, почав дратувати її травиною.

Комашина не ворушилася, задравши угору чорні ніжки, вона лежала, мов нежива. Що не робив їй Івась — і перекидав, і ворочав — нежива та й годі.

— Підожди ж! — промовив він, ліг на бурті, одставив геть від себе руку і терпляче дожидав, коли комашина заворушиться.

Час не стояв; сонце підпливало все вище та вище, не гріло вже, а почало допікати. Жайворонки затихли у степу; з Ратієвщини тільки доносилися птичі голоси — кропив'янки розкидали своє цьомкання у кущах, іволги з лип щось белькотали на увесь садок, горлиці жалібно турко-

тали у бузку, сороки скреготали, стрибаючи по стіні і махаючи своїми чорними хвостами, а там, серед самого саду, у зеленій гущавині непролазних кущів розлягалися соловейки. Скільки їх! і як вони голосно щебетали!

Івасеві про все те було байдуже; він не тільки не дослухався до того, він не примічав і того, як немилосердно сонце пекло-палило. У його своя іграшка, своя забава — ця хитра червона комашина хоч би усиками моргнула, ніжкою повела — хоч убий!

— Бач, ти граєшся, а не шукаєш! — роздався ззаду його голос. То був Грицько.

Хто б не глянув на його — зразу одгадав, що то рідний брат стоїть перед Івасем: однакове чорне волосся, однаковий з горбочком ніс, чорні, як терен, очі, загоріле довгобразе лице. Тільки вищий Грицько, бо двома роками старший від брата.

— Що ти тут робиш? — спитав він, присідаючи на траві.

— Бач, комашина! — відказав той, простягаючи руку.

— То сонечко! — угадав Грицько.

— Сонечко? — скрикнув Івась і почав вигукувати:

Сонечко, сонечко!
Виглянь у віконечко,
Бо татари ідуть,
Тебе заріжуть,
Твоїх діток заберуть!

Грицько піддержав брата, і обидва закричали, Грицько товще, Івась тонше:

— Сонечко, сонечко!..

Овечата, зачувши голоси своїх пастушків, задеренчали; руденьке телятко бекнуло; чорненький білоголовий бичок задрочився: задравши хвіст угору і опустивши голову униз, він пішов вподовж поля вистрибом-вистрибом!

— Дивись, дивись, що бичок робить! — скрикнув Грицько. Івась озирнувся, і обидва зареготались.

Бичок, мов образившись від їх реготу, як вітер, попер вподовж поля.

— Бицю, бицю! — гукав Грицько, схопившись, і майнув навздогінці. Івась, стуливши руку, щоб комашина не випала, собі, як опечений, подрав навперейми.

Той бичок, з-під Чорнушки корови, був любимець Івасів. Він його сам доглядав, напував, чистив, а часом,

одірвавши від свого рота шматок хліба, давав йому. Як тільки знайшовся він, мати припоручила його Івасеві. «Це ж уже твій бичок буде»,— сказала вона. Івась тоді з радощів аж підстрибнув і так коло його ходив, що нікого і близько не підпускав. Недаром він і тепер, як опечений, схопився. Не дай, господи, забіжить він до Пилипенка в траву! Не дай, господи, його спіймають там!

— Переймай, переймай,— чимдуж кричав Івась на брата, а сам землі під ногами не чув, як той вітер, мчавсь.

Грицько таки забіг вперед. Бичок став і, мотаючи головою, грізно дивився на його.

— Бицю! бицю! — кликав той.

Бичок товсто загув, мов сердито гримнув: «Не лізь!»— і наставив молоді ріжки.

— Бицю! — роздався коло бичка голос Івасів.

Бичок повернув голову.

— Бицю, бичушка! — розлягався Івась і вхопив за нашийник з каблучки.— Чого ти, дурню, тікав? Тебе вкусило що? Укусило мого бичка? — допитувавсь Івась, гладячи його і по морді, і по спині, і під черевом. Бичок покірно стояв, струшуючи шкурою і, знай, поривався лизнути Івасеву руку.

— Бе-е-е! — зично скрикнув, підокравшись ззаду, Грицько.

Як стріль стрельнула — бичок зірвавсь з місця...

Гаразд ще, що Івась не випустив каблучки з рук, а то б тільки й бачили бичка. Тепер вони разом бігли: бичок, вистрибуючи, уперед, Івась, задержуючи його,— за ним. Ззаду Грицько розлягався з реготу.

Насилу Івась спинив бичка і зараз почав лаяти брата.

— Регочеться! Гарно, небійсь! Тільки візьму та на твоєму барані верхи і сяду! — грозивсь Івась, червоніючи.

— Ану, поїдь! — казав Грицько.

— А що ти мені зробиш? Візьму — сяду та й поїду!— і намірявся вже кинути бичка.

— Всю морду тобі поб'ю,— перебігаючи навпереймн, гукнув у свою чергу Грицько.

— А я батькові похвалюся.

— Хвались! А я все-таки тобі морду поб'ю.

— Морду? Який голінний до морди! Я ж тебе не займав?

— А я тебе займаю? — питав Грицько.

— Так бичка займав.

— Ти б дякував, дурню, що я його перейняв, а то б якраз був у Пилипенка в траві,— виправлявся Грицько.

Іван замовчав і, зайшовши у тінь бурти, ліг; він сердився на брата.

«Як йому, небійсь, усе можна! — думав він.— Заходився бичка лякать — іграшки знайшов! Он десь через його і комашину згубив».

Грицько, повернувши на степ і посвистуючи, почав збивати цурупалком то вершки високої чорнобилі, то червоні головки будяків.

Довгенько хлопці були собі нарізно. Івася досада давила, і, лежачи у тіні на травиці, він пригадував, як би його братові віддячити! Думки у невеличкій голові бігли, як хмари у бурю, нігде не зостановлюючись, ні об віщо довго не зачіплюючись. Небагато треба, щоб уражене дитяче серце переболіло, замовкло. Івасевому поміг бичок, з-за котрого і схопилася недавня спірка. Передрочившись, він підійшов до Івася і, як вірна собака, почав лизати своїм шорстким язиком ноги. Івась дригав ними, а бичок наставляв круто лоб, хотів, видно, битись.

Івась угамував бичка любими словами. Він звав його і бицею, і бичушкою, і славним бицунею. Бичок, награвшись, ліг біля Івася, положивши на його голову. Така дружба, таке товариство пішло між бузівком і невеличким хлоп'ям.

— Івасю! Івасю! — трохи перегодом гукав Грицько, несучись полем до бурти.

— Чого? — одгукнувся Івась, забуваючи про недавню спірку.

— Ох! — передихав Грицько.— Ти, мабуть, зроду-віку не бачив такого.

— Якого?

— Збиваю будяки,— важко дишучи, почав Грицько.— Тільки на одній будячині... Аж ген туди до води... Дивлюся, щось блищить проти сонця, як золото горить... А само так і в'ється, так і в'ється. Я підходжу... Аж, брат,— отаке́нна гадючище! Оповила кругом будячину, голову виставила проти сонця та й сичить.

— Ну? їй-богу?

— От побий мене хрест святий! — скрикнув Грицько, махнувши поперед себе рукою.

— Що ж ти не вдарив її?

— Який розумний! Щоб укусила. Піди, коли хоч, займи!

— А ти запримітив місце? Покажи.

— Нехай їй всячина, і вести не хочу.

— Ходім-бо, я хоч подивлюся,— прохав Івась.

— Не хочу, боюся.

— Чого ж ти боїшся? Хіба вже вона так і вкусить?

— Авжеж укусить.

— А ми палічча наберемо та її паліччям! Ходім-бо,— прохав Івась, піднімаючись з місця.

Грицькові того тільки й треба було. Він нігде нічого не бачив, а знав, що брат сердиться, і, щоб скоріше помиритись, бо надолужило самому швендяти по полю і збивати будяки, він і вигадав ту гадюку.

Івась ніколи не бачив її, не знав, яка вона; він тільки наслухався про неї всякої страховини — і як вона кусається, і як сичить, і яка страшна-страшна, довга та чорна, а голова, як жар, червона. Йому так хотілося бачити страшного ворога, і людського, і товарячого,— скільки від його пропало скоту в городі! Там, чутка була, дитину вкусила, там — одній жінці уп'ялась у груди та ссала її, поки та й не вмерла, так разом з гадюкою і в домовину положили... Страшно, ух, як страшно! А кортить бачити, от так, мов за поли тягне... Івась почав прохати брата, щоб повів; Грицько не згоджувавсь, боявся; Івась намагавсь, казав, що він набере і грудця у пазуху, і цегли в кишені, і ломаччя у руки... Нехай тільки нападе! А коли не одіб'ємось, то невже не втечемо? Невже вона така прудка?.. Насилу уломив брата згодитись і, радий, кинувся зразу за грудцям, підбирав по дорозі усякі камінці, палічча.

Незабаром два брати, назброївшись, потягли степом на страшного ворога. Івась ішов уперед і хвалився, що хай тільки її забачить,— так і зацідить у голову кирпичиною! Грицько плівся позаду, одставав, боявся мов, а про себе пригадував, як би його викрутитись так, щоб Івась не дізнавсь, що він його обдурює.

— Де ж ти її бачив? — допитувався Івась.

— Підожди. Он там — недалеко від саги, на тому бугорці,— і Грицько показав рукою.

Перед ними відкрилося невелике озеро, густо зарослe болотяною травою, ситнягом, явором; тільки на середині леліло чисте плесо, до котрого вела згружена стежка —

то її згрузили ноги скотини, простуючи до водопою. По деяких ямках тії стежки блищала водиця, другі були сухі, порепалися; тута ж валявсь пом'ятий явір, збита різучка-трава, осока, через неї плигали здоровенні чорні жаби; у воді вони кумкали; по тім боці в осоці щось свистало.

— Що воно свище? — спитав Івась.

— Черепаха,— одказав Грицько.

— Проклята, як здорово,— і Івась почав до неї собі свистіти.

— Та де ж ти бачив гадюку? — допитувався він, коли йому надолужило дражнити черепаху.

— Та кажу ж, он там. Тільки я не піду.

Івась покрався сам. Бистро його очі бігали по траві, по будяках, він шарив ними і все подавався уперед.

— Та де ж?! — нетерпляче одгукнувсь, не знаходячи на тому місці, де вказував Грицько, нічого.

— Та кажу ж, там.

— Тут нема нічого.

— Їй-богу? — здивувавсь Грицько.

— То вже ж би я не стояв, коли б було що! — гукнув Івась.

Грицько підтюпцем побіг до брата. Хвилина була крута для Грицька — Івась так і впився у його очима, а його сміх-регіт розбирає.

— Еге-е,— затяг він,— значить, утекла, проклята! Отут, отут, на оцій самій будячині — бач, і головка збита, отут вона сиділа, отут її голова лежала, червона та люта,— розказував Грицько.

Івась подивився на будячину — зелена, нерозцвічена квітка її лежала свіжо збита долі,— подивився в очі брата, чи не бреше лиш,— ні, Грицько так сміло дивився на його.

— Так, так, утекла! — промовив він, і досада ущипнула за серце.— От раз приходилось побачити — узяла і втекла, проклята! Куди ж би їй тікати?

— Куди? у болото! — одказав Грицько.

Івась задумавсь і пішов уперед. Разів з двадцять окрутнувсь він коло того місця, проходив його і вздовж, і впоперек, додивлявся, чи немає де ямки, прогортав траву— нігде немає гадюки і сліду ніякого не видно.

— Хай їй біс! Ходім назад,— рішив він.

Вертаючись, хлопці почали шпурляти груддям і цеглинням на озеро; милувалися, як вони, падаючи, здіймали угору стовп зеленої, аж чорної води; накидалися на жаб,

і — боже! — який радий був Івась, коли йому довелося одну розчавучити здоровенною цеглиною.

— Ото б було і гадюці! — скрикнув він...

— Де то се наш Василь? — спитав Грицько, опускаючись на землю, коли вони дійшли до бурти.

— Та він і не вертався з того часу, як пішов ховатись,— одказав Івась, сідаючи коло брата.

— Дума, що шукають? Чудний! — рішив Грицько і повернувсь на траві лицем до неба. Глибоке і широке, круглим шатром спускалося воно над землею, на йому ні хмарочки, ні плямочки, ні об віщо очам зачепитись по його аж синій блакиті.

— А ти знаєш, його мати з ким не стрінеться, то все розказує, який він у неї розумний,— перекидаючись на живіт, знову почав Грицько. Івась ліг на бік і підпер голову рукою.— Оце, каже, у дяка вивчу та ще і в школу віддам. І батько, каже, пише з полку: віддай безпремінно Василя у школу.

— То що, як у школу віддасть? — якось призро спитав Івась.— Щоб навчився сестру дужче бити.

— Вивчу, каже, та й одішлю до батька — батько, кажуть, полковим писарем чи що, так до батька ото й відішле, а не то, каже, по духовному поведу, у паламарі або в дяки.

— Буде горобців на дзвініці лякати! — додав Івась.

— Піди ж ти! А он як розказує та розписує, коли лучилося раз апостола у церкві прочитати,— так читав, так читав, як по-писаному! А дяк хвалився батькові: попомучився, каже, з ним, поки того апостола витвердив, щось з місяць усе учив, та й то разів скільки у церкві помилявсь. І що б він не зробив — то все гаразд, усе до ладу, а от як Галя що зробить — то все не так,— помовчавши, додав Грицько.

Іван нічого не одказав, тільки глибоко зітхнув.

— Якби і в нашого батька були такі достатки, Грицьку, як у його, хіба б і нас не вчили...— не швидко обізвавсь Івась.

— Якби ж то! — зразу одказав Грицько та й схопився.— Ти думаєш, і в Василевого батька багато їх? То тільки вона слебезує всюди, що він сотню рублів у рік получа. Получа, а де вони? Додому ж ніколи нічогісінько не шле. То вона тільки таку ману пуска та витіва і грамоти, і школу. Дума, як з ратієвської дворні, так і велика пані. Прищиться куди як! А про Василя вже того — і такий, і он

який, трохи не зорі з неба зніма. А батько каже, що Василь її ні к бісу нікчемний, отак по бур'янах ховатись, мов вовцюга, та цілі дні вилежуватись — йому дай. От і тепер, що хоч дам, тільки ходімо шукати — то десь у бур'яні і знайдемо.

Іван зареготавсь.

— Ану, ходімо, справді.

— Ходімо.

Брати разом посхоплювались і кинулись іти.

— Ти бачив, куди він ішов? — спитав Грицько.

— Він туди, на Ратієвщину подався.

— Ну, так і є. Десь у рові або спить, або лежить.

— Вассси-и-лю! — гуконув Івась своїм чистим і тонким голосом, аж луна роздалася.

— Підожди, не гукай. Ми його і так десь у рові або в бур'яні набредемо. Ти йди туди, а я — сюди.— І брати розійшлися, похиливши в обхід Ратієвщини.

Кругом високої кам'яної стіни, колись білої, а тепер полупаної, проліг не так глибокий, як широкий рів. Окіп поріс чорнобиллю, шипшиною, увився березкою, хмелем, а дно рову укрилося широколистою лопушиною, зеленою бугиловою. Від того, що сонце ніколи не заглядало у се тінисте місце, дощова вода нікуди не стікала, тут завжди було вогко, аж холодно. На дні рову під лопухами копицями гніздились жаби, чорні, здорові, окаті, а на окопі, знай, бігали сірі та зелені ящірки. Тута ж іноді і дохла собака або кішка дотлівали; мурав'я здоровенна, як пучка, метушилась, павуки снували павутиння, комарі дзижчали, мошка хмарами носилась. Дике і пустельне місце! І нащо цей рів здався коло такої високої кам'яної стіни? Від татарви лихої? від злодіїв, розбишак лютих? Ні.

Покійний князь Ратієв, як заходився будувати собі дворище, велів той рів викопати. Сотні кріпаків місяців зо два тільки й знали, що рили сиру землю. Вирили баюру страшенну; в деяких місцях і до води докопалися, а то воду спускали аж із озера — тоді і озеро не таке, як тепер, гниле та миршаве, а глибоке та водяне було,— кругом двору, наче річка текла, облягав його водяний рів; тільки коло глухої залізної брами перекинули залізний місток, та й той часто-густо приймався. І ніяким побитом тоді не можна було добратися до двору. Як кріпость та, стояло те дворище у степу проти міста і грізно дивилося на його своїми високими бійницями, у широких пробоях тих бій-

ниць тирчали горлаті жерла пушок, з котрих у великі свята, от як на різдво або на паску, стріляли. Дворище займало десятин з десять поля; багато там люду було поселено, і ніхто не знав, як там живуть вони, ото хіба тільки пушки давали ознаку, що ратієвці святкують свято... Чудний той був князь Ратієв—низенький, окадкуватий, оброслий волоссям, як звір, воно у його не тільки на щоках і під очима поп'ялося, а й на самому кінці носа, мов бородавка, чорнів кущик; а очі у його? страшні-страшні, як у кроля, червоні, і угору він ними ніколи не дивився, все у землю; коли ж зводив їх на кого — то не даром! Грізний він був, палючий, як порох, упертий, як камінь, і вередливий, як дитина. Сказав що робити — роби. Оце висила кріпаків ловити живих зайців і напускати у садок... Чуєш гвалт собачий, гук людський, топіт, біганину, а рушниці — одно і знай — палять, гукають,— ото Ратієв полює зайців у садку. Або загада човни стругати. Нароблять човнів; в темну-темну ніч спустять їх у рів на воду ще й позв'язують; і не тільки на човнах, а й на стіні понатикають свічок... огню-огню кругом, мов пожежа. І здалека видно, як огненна в'язка човнів тихо пливе по чорному дну рову, музика тне, люди, як не порозриваються, співають,— ото Ратієв загадав покататися. І нікого він до себе не приймав, ніхто в його ніколи не бував, все те сам із своєю двірнею витіває. Городяни спершу боялись, а то і привикли, та так привикли, що коли зачують — Ратієв оте загадав зробити,— трохи не усе місто виходило дивитися на ту чудну і дивну затію.

І як умер старий, то довго жалкували, що не буде вже ніколи для їх ніякої забавки. Справді, з старим умерла і його Ратієвщина: люди, що там жили, один по одному розтеклися-розбрелися, розносячи по всіх усюдах кревні сльози та гіркі жалібниці,— чого їм стоїли панові затії, що вони там терпіли, як бідували. Зостався один сторож Грицько, старий-старий, аж зігнувся, а борода біла, як молоко, по коліна. Та й того вряди-годи побачиш: удень його зовсім не видно, хіба уночі почуєш, як старий немощною рукою глухо дзвонить у чавунну дошку, віщуючи про давню славу свого двору, про колишнюю розкіш-багатство. Старий і досі не стеряв віри, що та слава знову вернеться, знову настане, от тільки приїде молодий панич з столиці. Роки минали, панича не було. Широкий рів без піддержки сам собою засипався-осувався, вода висихала, і от тепер, де колись човни плавали, там лопушина розпустила

свої широкі листи, і хіба тільки уночі кумкання жаб нагадувало, що там колись була вода.

З приїзду стіна тріснула, сипалася, бійниці попадали, і пушок не видно — сховалися під своїми руїнами; міцні залізні штаби, що держали глуху браму, іржа проїла, зламалися, брама лежала долі, ніхто її не піднімав, і в роззявлені завжди ворота видно було, як колись чистий двір заріс бур'яном, як самий палац опустився. Двері його були наглухо забиті; шибки у вікнах, та й то з половини, поцвіли, заплісняві — жалібно вітер свистав у їх чорні пробоїни; колись зелена залізна покрівля злущилася, іржею, мов кров'ю, покрилася, бурею задрало один ріг угору, нікому було те полагодити, вільно вітер гуляв по всій оселі, дощ лив у дірку; стіна тріснула, розійшлася, балки підгнивали-падали, димарі наполовину стриміли — мов каліка-старець, визирав той палац з-за бур'яну. А від кухонь, від сараїв, від людських хат—мало чого було видно; і дерево, і глина, і цегла позлазилися вкупу і виглядали страшною руїною. Одна тільки каплиця, під котрою сховали пана, веселенько визирала своєю гострою головою, на невеличкій баньці її блищав невеличкий злотий хрестик; у сонячний день він світив серед руїн двору, мов зоря серед чорних хмар... Та ще садок на волі розрісся, мов ліс. Колись невеличкі, замлілі дубки, кленки, беросточки, липи тепер визирали такими здоровенними, такими пишними велетнями, гордо, аж під хмарами, похитуючи своїми чубатими головами; поміж ними пустилося молоднику — як конопель на доброму підметі. То було не в родючій половині саду, а в родючій... дивні заморські яблуні, кримські груші повимерзали, повсихали, замість їх пустилися такі цвьохкі, такі розхилясті дички! Кущова рослина: порічки, агрус — розпросторилася, розширилася, мішаючись з глухою і жалкою кропивою; сизий бузок, котрим обсаджені були стежки, переліз на їх гладеньке місце і вільно ріс собі там, де хотіли людські ноги; хміль, березка чіплялись за його тонкі гілки, лізли угору, спускалися униз, уростали у землю і знову піднімалися вгору — непролазною сіткою оповивали його. Бузина, котру так не любив старий князь і велів з корнем викорчувати, де й набралася — висока та розкішна поросла. Все казало, що тут не доглядувалося людське око, не ходила чоловіка рука; все, почувши волю, і росло на волі. Улітку стільки тут було птиці і якої тільки не було? Солов'ї сотнями щебетали, зозулі, іволги, ракші,

горлиці, а горобців? Ті і зимою, коли над сим глухим, пустельним місцем жалібно гула одна буря, крутячи страшного веремія і закидаючи усе снігом,— ті і зимою хмарами носилися і несамовито цвірінькали... Така-то стала тепер ся Ратієвщина!

Брати пішли в обхід понад ровом. Івась на ліву руч, Грицько — на праву. Швидкий Івась, нетерплячий, не забарився дійти до кінця, звідки рів круто повертав поза стіною. Зайшовши за неї, зразу терялась з очей бурта. Івась подумав, що як він скриється за стіною, а бичка, бува, знову нападе дроковиця,— якраз забіжить у Пилипенкову траву.

— Не йду далі! — рішив він, виліз на окіп, подивився вподовж рову й повернув назад. Та й добре зробив, бо з противного краю Грицько махав на його рукою. Сюди, мов, сюди мерщій біжи!

Івась, як вітер, понісся назад.

— Не бачив? Де він? — таємно питає Івась.

— Цить... На окопі он там сидить, спустивши ноги у рів; у чомусь довбається.— І тихо, мов ті котята, рачки покрались хлопці.

З-за густої чорнобилі справді замаячила спина. Хлопці, доплазувавши близенько, стали, зглянулись один з одним і, підвівшись на ноги, в один голос скрикнули:

— Тю-у-у!

Хоч би тобі стрепенувся Василь! Тільки повагом повернув голову, якось призро глянув на хлопців, одвернувся і знову над чимсь пригнувсь.

— Що то ти робиш? — спитав Грицько, забігаючи уперед.

Перед Василем на траві лежала розпанахана надвоє сіра ящірка, гидливо виглядали з-під її шкури невеличкі хрящики-кісточки, скручені ніжки одстовбурчились геть і казали, що не покійна смерть спостигла її. Василь у лівій руці держав хвостик, кінчик його хитався на всі боки, мов живий, а в правій блищав невеличкий ножик у білих черемушках, який завжди можна бачити в школярів і на котрий не раз зарились і Грицько, і Івась, і другі хлопці з їх улиці.

Василева мати купила його за копу з шагом у захожого цісарця, аби тільки добре учився її син. Який то був радісний час у житті Василевому! Цілісінький той день бігав він по всій улиці і хвалився знайомим і незнайомим

хлоп'ятам, яку-то мати йому обнову купила. Новенький, біленький, гострий, як бритва, він усім удивовижу дався; усі ним не надивляться, не налюбуються. Як гарно складається, аж цока! а ріже як? а блищить? усього тебе, як у дзеркалі, видно. Василь спершу не знав, де його і подіти; то заховає у кишені, то подума: «А що як випаде?» — витягне і зав'яже у пазусі. Назнарошне для сього і нитку держав і зав'язував аж коло серця. «Занову ситце на кілочку!» — казала мати, радіючи синовій одраді. І справді, пройшов тиждень-другий — блискуча сталь потемніла, ручка закалялася і, хоч другі хлопці не переставали заритися, Василь уже придивився, привик до його; уже і в пазусі не ховав, а в кишені; уже і вищербив, і в хліб замазав. Часто, щоб не кусати сухенького окрайця, Василь різав ним хліб на невеличкі шматочки. Тепер ото і ящірку поров ним; слизький жир лиснів на кінці, щось жовтогаряче прилипло до щербини.

— Що се ти робиш? — спитав удруге Грицько.

— Хіба не бач? — одказав понуро Василь і шпигонув ножиком у обрубий край хвоста; гострий його кінчик замотався-затіпався.

І Грицько, і Івась разом струснулись, сплюнули.

— Господи! і бадляється... Ящірку ріже-ріже, а там і хліб буде різати,— промовив Івась.

— То що? він же витреться,— спокійно відказав Василь.

Хлопці знову сплюнули.

— А дивись, дивись, які гарні хрящики, та як ловко уляглися, мов квіточки,—казав Василь, довбаючись у хвостику ножем.

Його сірі очі блищали, у їх світилася глибока думка; вона скрашала його оливкувате лице з широкими скулами, з гулястим носом, з широким ротом, його круглу попельнасту голову, його постать широку-розвалькувату, коротконшию, мов аж сутулу. І Грицько, і Івась, стоячи біля його, виглядали такими вродливими, тільки то була врода лиця, краса зоколу, а не та таємна краса задуманої голови, котра віддає від кожного, у кого нарождаються глибокі, розумні думки.

— Ходімо, Іване, хай йому біс! — сказав Грицько, ще раз сплюнувши.— Ми прийшли за ним, його кликати їсти, тепер хай він до нас і не доторкається, хай оту ящірку злопа.

Грицько пішов. Івась стояв і боязко дивився на те, що робив Василь. Кожен раз, як той штрикав ножиком у хвостик, по його лиці пробігали уразливі смуги і гидливо кривили рота. Василь робив своє — довбався.

— Та покинь, Василю! — сказав Івась.

— А ти чого пристав? — скрикнув Василь.— Той пішов, іди і ти за ним! — Він ще на Грицька розсердився, а тут і цей доїда. Його сірі очі вип'ялись, мов хотіли вискочити з лоба.

— Не займай його, Іване,— гукнув з-за чорнобилі Грицько,— іди сюди. Ти ж бач, який він розумний та письменний,— ящірок уже ріже. Мати як почує, то на увесь світ оповістить.— І Грицько уїдливо зареготався.

— Грицьку! Я тебе не займаю, не руш і мене,— покійно і твердо відказав Василь і, кинувши все з рук, повернувся до чорнобилі лицем; воно у його стало аж муре, одні сірі очі світили, як у кота, горіли аж зеленим огнем.

— Чого ви до мене прийшли? — скрикнув він.— Кликав я вас? Ви там собі що не робили — я не йшов підглядати, не мішайтеся і до мене!

Івась порвався не йти, а бігти—такий грізний та страшний стояв коло його Василь; за Івасем, регочучи, побіг і Грицько.

— Хай тобі біс! Зоставайся з своєю ящіркою. Ріж її і їж та ще й матері на борщ понеси — подякує! — кричав на бігу Грицько.

Здоровенна грудка землі прошуміла над його головою.

Грицько, прихилившись, подрав чимдуж далі.

— Проклятий москальчук! — жалівся він Івасеві.—Не одхилися я — мабуть, убив би: отакою грудомахою попер, повз ухо так і продзижчала. Підожди ж ти мені — і він посварився кулаком.

— Що ти йому зробиш, такому здоровкові? — сказав Івась.

— Хто здоровий? Він? — скрикнув Грицько.— Здоровий, як бугай, а трусливий, як заєць! Хіба не віяв його Микита Здоренко? А сам не подужаю, попросю Педченка,— украду уже в батька тютюну на люльку, як тільки дам, то так накладе йому боки, що тільки держись!

— Чуєш,— помовчавши, почав знову Грицько,— коли будемо гнати до водопою — не жени його ні овець, ні теляти. Коли ж так, хай сам, чортів цвик, гоне, а то звик панувати...

— Мені, Грицьку, вже їсти хочеться,— сказав Івась і напрямився до балочки, де під лихою сірячиною лежала торба з харчю. Іван порився у торбі, витяг чималий шматок хліба, невеличку тараньку і, зайшовши у тінь, під бурту, почав тараню чистити. Грицько підійшов до брата.

— Давай усю тараню поїмо,— сказав Грицько,— йому нічого не зоставимо.

— Нехай йому з його таранею,— одказав Івась.

— Ну, так заховаймо де. Їй-богу, давай заховаймо! — Очі у Грицька весело заграли, він мерщій схопився і побіг переховувати торбу.

Поки Івась чистив тараню, Грицько носився з торбою, хотів заховати у бур'яні — видно, намірявся занести аж в осоку до озера — та роздумав.

— Годі тобі носитись з нею, іди вже їсти! — гукнув на його Івась.

Так Грицько і не переховав торби, тільки кинув на сонці у траві та й побіг до брата.

Сонце стояло якраз над головою; не гріло — палило; польовий вітер такий сухий, гарячий. Овечата ледве сновигали по траві, шукаючи тіні і, не знаходячи, жалібно деренчали, голови їх хилилися, боки ходором ходили; чорний бичок, лупаючи очима, де стояв, там і ліг, руденьке телятко бекало, мов жалілося: та й душно ж як! Справді було душно, аж варко, так душно. Нігде було заховатися, нігде голову приткнути у тінь, бо й тіні не було, сонце стояло якраз над головою. Степ мов палав під тим світом, зв'ялена трава хилилася додолу, нігде ні птичого гласу, ніякого гуку не чутно, хіба де здалека донесеться, як хававкне перепел, ударить раз-удруге та й замовкне. І в Ратієвщині помовкло птаство; одно поховалося по гніздах, друге полетіло за здобиччю, одна тільки бездомна птиця — зозуля, перелітаючи з деревини на деревину, сумно кувала.

Брати, пообідавши своєю сухою стравою і напоївши овечат і чорного бичка — Грицько так-таки і не схотів гнати до водопою Василевого товару,— повкладалися прямо на траві, на сонці. Їх запечена шкура казала, що не первина їм лежати при такій спеці. Тепер вони тільки трохи набік поодвертали голови, сонце догрівало найбільше у спину. Івась зразу заснув, Грицькові ж не спалося; йому хотілося діждатися того часу, коли вернеться Василь і почне їсти: чи справді він буде тим ножиком, що різав

ящірку, різати і хліб. Для сього разу він і нове прозвище пригадав Василеві: ящучур! «І знайомим хлопцям розкажу, щоб і вони так його дражнили,— думав він,— я йому не сим, то другим віддячу!»

Ні з ким він ніколи так не ворогував, як з Василем, і Василь не любив Грицька; брати двоюрідні — вони жили гірше чужих, гризлися, як кішка з собакою. Аби що запримітив Грицько за Василем — зараз і вибива йому очі, на глузд піднімає. І Василь не мине случаю, щоб чим Грицькові дозолити; тільки все стиха, крадькома, як кішка, мов і не він, то кийок мережаний поламає, то пужално цяцьковане закине, то м'яч украде і захарпає, а часом і боки накладе Грицькові. Така спірка, така ворожнеча ніколи між ними не втихала, щодня вони за що-небудь та й погризуться. От і тепер досада їсть Грицькове серце, і він тільки дожида случаю оддячити, дожида Василя.

Йому не довго довелося дожидати. Широка розвалькувата постать Василева замаячила, чимчикуючи від Ратієвщини прямо до бурти. Здоровенна голова, мов гарбуз, міцно сиділа на короткій шиї, кругле, широке лице лисніло від поту; сірі очі бистро бігали. Ось він уже наближається до того місця, де лежить Грицько. Ступінь-другий... і високо стрибає через його.

— Тобі не можна обійти! — обізвавсь Грицько, підвівши голову.

— Чого ж ти ліг на дорозі? — відказав Василь і прямо почвалав до торби. Тута ж коло неї опустився він на траву, витяг хліб, тараню і почав трощити. Він не чистив тарані, як Івась, а з цілої кусав шматки, випльовуючи луску з рота.

— Іч, прокляті! Положили торбу якраз на сонці — хліб на сухар зісохся! — сказав він, витяг ножик з кишені і, як штрикав ящірку, почав штрикати та колоти хліб.

Грицько крадькома поглядав на його і про себе реготавсь. «Хоч би подавився, ящучур!» — подумав.

Василь, поколовши хліб, глитав його, як індик зерно.

— Чи вже напували? — спитав він, попоївши і вмощуючись на торбі лягати.

— Своїх напували,— повагом одказав Грицько.

— А моїх?! — скочивши, мов ужалений, скрикнув Василь.

— Сам де був? Ящірок поров? — уїдливо спитав Грицько.

Хвилину Василь постояв, це зразу — прискочив до Івася, що, розплатавшись на траві проти сонця, спав, як убитий, і штовхнув його у бік ногою.

— Іване! Чому ти не напував товару? — скрикнув він.

Івась спросоння не розібрав нічого, підвівся, сів і, лупаючи, дивився на Василя сонними та мутними очима.

— Навіщо ти його будиш? Нащо займаєш?—скрикнув Грицько, схопившись з місця й підбігаючи до Василя.

— А твоє яке діло? Ти спрос?

— Дуля тобі в нос! — скрикнув Грицько.— Тільки мені його займи — то дивись! — він показав йому кулака.

Івась, полупавши очима і поскрібши у потилиці, знову ліг і зразу заснув.

— Не дуже лиш носися з своїми кулаками, бо поодбиваю! — сказав, одходячи, Василь.

— Хто, ти? — кричить Грицько.

— Я! — одрубав Василь.

Грицько погнався, Василь потяг навдьори. Грицько став, плюнув і, вернувшись на місце, ліг. Він удовольнився — Василь утік від його, злякався! Шкода, що Івась спить, не бачив. І Грицько радий закрив очі.

Василь, походивши манівцями, одлучив своїх овечат, зайняв руденьке телятко і погнав до водопою.

Він довго не вертався; уже і Грицько заснув, і Івась прокинувсь, а його все не було. Сонце повернуло з полудня; його косе проміння зробилось ще пекучіше, ще гарячіше; вітер зовсім затих; сухе, жовте, аж червоне повітря віддавало горілим, і в полі здавалось, мов серед печі. Івась, прокинувшись, довго сидів, чухався, утирався від поту, поти трохи прочумавсь. Що йому зразу почулось — це якесь чудне деренчання, мов хто на дудці грав. Що воно? де воно? Він озирався, розглядав. Грицько он лежить, спить; овечата розбрелися, скубуть травицю. Чого ж їх так мало? і руденького теляти немає... Де се воно подівалося? Івась кинувсь до Грицька.

— Грицьку, Грицьку! Чого не всі вівці? Де руденьке телятко?

— Василь погнав до водопою,— промовив Грицько, лупнувши очима і позіхаючи.

Івась постояв над ним.

— Грицьку! годі вже спати, пізно. Ось устань; щось десь грає, та ловко так.

Грицько підвівся. Хрипле деренчання хвилею промчалось над ними.

— Чув? Що воно? — питав Івась.— А ходім подивимося.

Грицько устав, потягаючись.

— Воно щось біля озера грає,— сказав, дослухаючись, Івась.

— Поженім напувати, то й подивимося.

— Завертай,— сказав Грицько.

Івась побіг збирати овечат до гурту. Незабаром брати погнали їх до озера.

Сонце якраз світило їм у вічі; ясні променясті стяги стрибали перед ними по траві, бігали, грали, аж дивитися було боляче. А як спустились вони у балку, проміння перестало стрибати, дробитись, а рівненько і гладенько тяглося вподовж озера; чисте плесо, мов розтоплене золото, палало-горіло; стоптана стежка, вонючі багна, оситняг, явір — все те покрилося мов золотим серпанком. По той бік очерет стояв чорною стіною, стиха похитуючи червонуватою куницею, злегка шелестячи пожовклим листом. З правого боку озера, обложившись зеленим очеретом, сидів Василь і щосили дудів у зелену дудку; дудка ревла-хрипіла.

— Бач, то Василь грає! — скрикнув Івась і перший побіг до його.

— Це ти сам зробив? — спитав Василя.

— Сам.

— Та ну?

— А хто б же?

Івась помовчав.

— Ану я, чи заграю?

Василь дав дудку Івасеві. Івась страх зрадів, коли дудка і в його заграла.

— Грицьку! Ось іди сюди! Бач — грає! — радіючи, гукав він до брата.

Грицько помалу наближавсь; його здержувала недавня лайка з Василем. «Певне, він і досі дметься»,— думав Грицько і не помилився. Василь неласкаво подивився на його, хоч нічого не сказав.

— Ось на, заграй! — тиче Івась Грицькові дудку.

Грицько узяв і почав роздивлятись.

— Це ти, Василю, зробив? — спитався він, щоб зав'язати розмову.

— Авжеж, тебе не питав,— неласкаво одказав Василь.

Грицько помовчав, обдивився ще раз дудку, потім тихенько подув — товсто і хрипло загула дудка. Івась зареготався.

— А ловко! — сказав Грицько.— Ще якби отут дірочки попрорізувати, тоді б можна, як на сопілці, і пальцями перебирати.

— Ану, давай,— радісно обізвавсь Василь, забуваючи п'ро свій гнів і почав збоку прорізувати дірочки. Після сього голос дудки не так деренчав і грати стало зручніше.

— Дай і мені, Василю, ножика, я й собі зроблю,— прохав Івась.

— Возьми.

Довго мусувавсь Івась і все нічого не вдіє, то дивись денце зовсім одріже, то дірку під колінцем велику зробе,— не грає дудка!

— Давай я,— сказав Грицько і почав робити. Івась дививсь. Дудка вийшла тонша голосом від Василевої.

— Тепер же і я знаю! — закричав, граючи очима, Івась і знову прийнявся за роботу.

За сим разом дудка заграла — і таким тонким та різучим голосом, що аж усі здивувались.

— А давай усі разом заграємо! — сказав Грицько.

— Давай! давай! — одказали трохи не разом і Василь, і Івась і постановилися в коло.

— Раз! два! три! Починай! — скрикнув Грицько.

Разом три дудки ускочили в хлоп'ячі роти, роздулися широко щоки, мов хто туди кулаки попідкладав, вип'ялися очі, і три голоси, пискучий, тонкий і товщий, зично пронеслися у вогкому повітрі над озером. То була не мистецька гра майстрів-музик, а певне, і їй не зраділи б так хлопці, як своєму незумілому гранню. Вони нічого не грали та й не вміли що-небудь грати, а так дудили, деренчали, той — своє, а той — своє. Оже як їм мило було так дудити, як близько доходило до серця те хрипле деренчання; очі радістю грали, пальці бігали по дірочках, а щоки одно роздималисъ, аж червоніли. Івась, граючи, притупцьовував, Грицько розхитувався на всі боки, нащо Василь, завжди непривітний, і той поводжував плечима. Про спірку, про змагання де і споминка ділася, все те забулося, все те було з кимсь іншим, а не між ними; вони тепер рідні, брати, більше, ніж рідні й брати,— вони майстри одного любого їм діла!

Непримітно час минав, непримітно сонце пливло до спокою; воно вже так низько осіло; понад самою землею стоїть його іскристе коло, розстилаючи аж червоний світ по траві.

Ось уже довга тінь від очерету протяглася вподовж озера, добирається до бугорка, де грають хлопці.

— Годі! Нехай йому! — скрикнув перший Василь.— Он уже сонце сідає, а я ще й не полуднував.— І, недовго думаючи, опустився коло торби і почав жувати хліб. Тараню він з'їв за обідом, зостався один хліб, та й той зсох на сухар.

Грицько та Івась теж почали полуднувати. У їх зоставалася ще одна таранька, мати дала по одній кожному. Вони, ще збираючись на пастівник, порахувалися одну з'їсти у обід, другу за полуднем. Тепер ото, глянувши, як давиться Василь черствим хлібом, раз поз раз поблимуючи сірими очима на те, як чистить Івась тараню, розділили її не надвоє, а натроє. Василеві дали від голови, Грицько узяв серединку, а Івасеві достався хвостик.

Сонце западало, у повітрі робилося свіжіше; роса виступала на траві, де пройшла вечірня тінь; овечата, бички щиро приинялися щипати вогку траву, за день вони так вижарилися на тому сонці — де вже його по такій спеці пастись,— що надвечір прийшлося нагонити утеряне за день, і вони ген порозтікались понад усім озером. Хлопці, сидячи на бугорці, полуднували; вони сиділи лицем до Ратієвщини. Густа тінь чорніла між гілками здоровенного садка, прикритого зверху сонячним сяєвом; з тії темної гущавини доносилося нестямне щебетання соловейків.

— Та й солов'ї у Ратієвщині як свищуть. І скільки-то їх? — обізвався Івась.

— А вже до гаспида! — додав Грицько.

— Чого там тільки немає! — зітхнувши, промовив Василь.

— Там, кажуть, й райські яблучка є? — спитав Івась.

— Мати розказує,— одказав Василь,— що не тільки райські яблучка, а й агрус, порічки, виноград — отакими кетягами так і висить! А груш тих, а ягід усяких, а яблук?

— Брат ти мій! — скрикнув Грицько.— Що, коли б я там був? — і його очі загорілися.

— А що, якби тобі, Грицьку, узяв та й віддав все оте дворище? Що б ти робив?—спитав трохи перегодом Івась.

— Я б тоді паном діло зажив. Та де тобі — більше б

пана був, до царя рівнявся. Усе б у садку і сидів та овоч їв.

— А я не так би зробив,— одказав Івась.— Я б перевів туди і батька, і матір, тебе, узяв би Василя і Галю узяв би. Жили б ми усі там укупі, розкошували разом...

— А ти, Василю, що зробив би? — спитав Грицько.

Василь мовчав і дивився на Ратієвщину; він упинався очима у неї, як кішка упинається у мишу, як кібець у горобця. Посеред їх, у зелених зрачках, горить-тліє огонь заздрості — так би і вхопив, так би і проглинув, коли б сила!

— Чи правда, Василю, не розказувала тобі мати,— не дождавши одказу, почав знову Грицько,— там, кажуть, за старого князя людей живцем у землю ховали і тепер ті люди у глупу ніч устають, блукають по садку, по двору, все шукають могили покійного пана?

Василь мовчав.

— Нащо ж її шукати, коли він там же під каплицею похований? — одказав Івась.

— То ж то й є, що під каплицею. Через те вони і не найдуть; у каплицю їм не можна увійти, а знадвору не досягнуть.

— А якби досягли? — спитав Івась.

— То б рознесли на шматочки!

У Івася мороз поза спиною пробіг, в очах боязнь засвітила. Грицько замовчав, він ждав одказу від Василя, а той, лежачи животом на землі і підперши голову руками,— і не змельне — все дивиться на Ратієвщину.

— Василю! — обізвав його Грицько.

— Га?

— Ти не чув? — і він знову його перепитав.

— Ні, не розказувала,— одказав понуро Василь.

— Може, воно й брехня, а чого люди не накажуть,— почав знову Грицько.— Розказують, що покійний пан дітей не любив. Люди ховалися з дітьми по льохах та по погребах, бо, як побачить або зачує голос, зараз і велить його собакам віддати.

— Як, живе? — скрикнув Івась.

— Ні, зварять у казані з кашею та й віддадуть.

Івась аж затрусився, так йому стало страшно.

— У його не такі, як у нас, собаки були, а хорти. А то, кажуть, не хорти, а справжні куцаки. Там для їх і комори здоровенні були вибудувані. У тих коморах вони

й жили. Ото для їх і їсти варили, і все тільки на ніч. Щовечора отакі казани каші наварять та й поставлять, а до світа вони й порожні.

— Так він і з чортами знався? — спитав Івась.

— Авжеж. Де б він того й багатства набрав? Спершу він, кажуть, був бідний, а то зразу розжився. Не як і розжився, як вони йому нанесли за те, що душу свою їм описав. Розказують, що на паску, саме як люди у утрені стоять, то вони аж дмуться, та пруть цілими тачками гроші — одні золоті, другі срібні, треті — мідні. Отакі ворохи понасипають! Гроші ті лежали, либонь, у льохах під будинком. І як умер старий, та пішли шукати, аж там замість грошей в одному кутку цегла, у другому — череп'я, а в третьому — кінські кізяки. А як несли ховати тіло, то піднявся такий страшний вітер, що люди не змогли і нести, постановили труну на землі. І як постановили — як лусне щось, мов з гармати випалило, а з труни так вихор і піднявся стовпом угору, як сажа, чорний. І як пройшов той вихор, та обдивилися люди, аж у пана так живіт і репнув. Ото, кажуть, чорти його душу брали до себе.

Грицько замовк, і всі мовчали. Сонце все нижче та нижче спускалося, пронизуючи червоним світом тихе повітря, понад землею простяглась довга тінь. Ратієвщина, наче в золото окута, горіла-сіяла.

— Охо-хо-хо! — не скоро, не скоро промовив Івась.— Що то колись тут було, а тепер — пустка-пустинею.

— Воно отак уже довіку буде,— одказав Грицько.— Це місце закляв старий князь, і ніхто його посісти не зможе, а хіба тільки оддасть чортові душу, то тоді посяде. І тоді, кажуть, усе знову вернеться, як і було, і цегелля ті, і череп'я, і кізяки так і обернуться знову у гроші...

Грицько замовк; у Івася мороз ходив поза спиною, і він боязко струшувався, а Василь аж дух затаїв, та все дивиться на Ратієвщину.

Світ закрутився, заіскрив і зразу згас — то сонце посунуло за гору. Темна тінь знялася, розіслалася над землею; Ратієвщина з зеленої зробилася чорна, одні верхів'я високого дерева ще горіли; то послідне сонячне проміння іскрило поверх його. Ось і воно знялося угору; всюди зробилося темно, тільки небо, де сіло сонце, мов далека пожежа, горіло-палало. З міста доносився глухий клекіт, над озером уставав легенький туман; дужче закум-

кали жаби в болоті, засвистали черепахи у сазі, а солов'ї — як не розірвуться в Ратієвщині.

— Сонце сіло — час додому,— сказав Грицько.— Іване! Завертай овечат.

Івась, у котрого голова ще горіла і серце так дуже кидалось від страшних Грицькових переказів, тихо почав підводитись. Грицько мусувався коло торби, а Василь одно лежав, одно дивився на Ратієвщину.

— Василю! А ти доки будеш лежати? Пора додому!— сказав Грицько.

Василь глибоко зітхнув.

— Ох! Хіба уже я не доживу до того...— промовив.

— До чого? — спитав Грицько.

— А Ратієвщина моя буде! — аж скрикнув він.

Івась глянув на Василя — задуманий, суворий, аж чорний, а Грицько, усміхаючись, промовив:

— Дожива-а-й!

Хутко хлопці зібрались в дорогу. Івась і Грицько ішли по боках і доглядали овечат, щоб не розбігались. Попереду повагом виступали телята, а позаду ледве ноги волік Василь. Задумана голова його важко схилилася на груди, лиха сірячина нерівно лежала на плечах, один край її волікся по траві. Василь того не примічав, він нерадісно волікся за отарою, немов загубив що або ішов на кару.

Ось уже кінчилась і толока; сіріла курявом широка проїжджа дорога, овечата, зійшовши на неї, зняли хмарою кіптягу, кашляли, мекали. Василь, все похнюпившись, волікся.

Ось уже завидніли і їх дворища на краю міста, на Довгоселівці. Василь, забачивши їх, повернувся назад, подивився на Ратієвщину — чорною непроглядною стіною чорніла вона у сірому мороці вечора; ззаду неї горіло і червоніло небо, від чого вона здавалася ще чорніша. Василь прикро подивився, важко і глибоко зітхнув, повернувся і сердитий, лаючись, почав одрізняти своїх овечат.

II

БАТЬКИ

— Я тебе, сучко, роздеру! Я тебе розметаю! Шматочка живого не зоставлю! У кого се ти вдалась така неслухняна? У тих лобурів — Грицька та Івана?.. Я-а тобі, я

тобі дам! — кричала раннього осіннього ранку Параска Грицаїха на свою дочку Галю, котра, забившись у глухий куток хати, між піччю і кочергами, стояла і неутішно плакала.

Невеличке кругле личко її було все змите слізьми, чорні оченята аж горіли ними; тоненьке шовкове волоссячко пасмами порозсипалося по білому чолі, лізло у вічі. Невеличкі рученята невпокійно бігали по личку, витираючи сльози, бруднили його. Важке зітхання спиралося у грудях і раз по раз виривалося здавленим криком плачу.

— Вона завжди так; вона ніколи мене не слухає. Кажу: дай води — хоч би з місця! А мені треба уроки учити. Учитель і вчора нахвалявся: бути тобі, каже, Василю, у сажі... А я чим винуватий? Позавчора картоплю вибирали... Ви сказали: іди вибирати, покинь книжку... Учора вп'ять квасолю молотили. Коли його ті уроки вчити?.. Кажу: води дай, а вона ще й лаятись почала,— жалівся Василь матері на сестру.

— Чуєш, сучко? Чуєш?! — кричала Параска на всю хату, і лице її наливалося кров'ю.— Чуєш, кажу! Він тобі помагав учора і позавчора, а тобі важко було устати води подать? Так тобі гарно, коли його зоставлять у школі без обіду? Бач, сміття! бач, погань яка! І в кого ти вдалася, каторжна? У кого зародилася, проклятуща? Краще б малою була луснула! — проклинала Параска дочку.

Василь сидів на лаві біля столу над розкритою книжкою і радо слухав, як мати банітувала сестру. Його думки далеко були від книжки; його очі, знай, бігали то поза вікном, де горластий півень несамовито голосив на увесь двір, то по хаті... Йому так не хотілося учитись... і урок трудний такий, і учитель такий непривітний, сердитий... Коли б воля — побіг би він тепер на улицю до хлопців, у м'яча грати, свинку туряти! Ніт же, сиди над сією осоружною книжкою, довби її... Щасливий Грицько та Івась, що не учаться, бігають тепер! А він?..

Устав він сьогодні рано; мати пішла на вгород по буряки, Галя вимітала долівку. Йому на заваді і тихе шуршання притертого деркача по долівці.

— Не кури! — кричить він на сестру.

— Хіба я курю? Я злегенька мету.

— Покинь! — наказує Василь.

— А як мати прийдуть; спитають, чому не метена долівка? Що я тоді скажу?

Василь помовчав, косо поглядаючи на сестру, потім почав бурчати:

— От накадила! як чорт дорогою... Хоч би віник помочила, проклята!.. Дай води!

Галя мов не чула, замітала хату. Уже зосталося тільки біля порога.

— Галько! Кому я кажу? — гукнув Василь.

— Що? — піднявши голову, пита сестра.

— Води дай! — крикнув удруге Василь.

— Чи тобі важко самому устати напитись? — спитала Галя.

— Води дай! — одно гукає Василь.— Ти не бач, що я роблю?

— Що ж ти робиш?

Василь, як кіт, стрибнув з лави, вирвав деркач з рук у Галі і швиргонув його під піл.

— Води дай!

— Не великий пан — сам нап'єшся! — відказала гнівно Галя і нагнулася за деркачем.

З усього розгону Василь ударив її кулаком по спині. Галя присіла і, вхопившись за спину руками, залилася слізьми.

— Води дай! — одно вигукує Василь.

Щось за тінь пробігла повз вікно... Галя стояла спиною до його і не бачила, що то мати; зате Василь зразу побачив і побіг на своє місце.

— Кажу, дай води! — гукає він з місця... Галя плаче.

— Що це у вас? Чого ти ревеш, рево? — пита, уступивши у хату, мати.

— Отой...— ридаючи, хвалиться Галя,— ударив з усієї сили... кулаком... по спині...

— Бреше вона, мамо, їй-богу, бреше! Вона мете, курить; підняла таку кіптягу — дихати нікуди. Кажу: покинь — не слухає... дай хоч води — а вона почала лаятись. Так я вирвав віник з рук та й підкинув під піл. А вона ото у сльози,— виправлявся Василь.

— Брешеш... ти вдарив мене,— плаче Галя.

— Мовчи, сучко! Мовчи! — гукнула мати і напала ото дочку...

Не первина Галі терпіти від матері лайку, скубку, штовхани; щасливий той день, коли проходив без їх. З самого малу незлюбила її Параска, з того часу, коли боліс-

ний крик її оповістив світові, що на йому народилося нове життя; з того часу, як баба-повитуха, обдивившись, поздоровила Параску з дочкою, серце матері забилося ненавистю до дитини.

Чого? через віщо?

Параска і родилась, і зросла у Ратієвському дворі. Перші роки пройшли у розкошах, у достатках. Вона була ключниці Оришки дочка. Батька свого зовсім не знала, бо уродилася через півтора року після його смерті. Остап, дворецький Ратієва, був уже старим дідом, як князь Ратієв звелів йому одружитися з Оришкою. Оришку купив князь за сотню рублів. І гріх було слова сказати, щоб Оришка не стоїла тих грошей: молода, висока на зріст, чорноволоса, чорноока, а на лиці — як калина.

Пан давно хвалився Остапові, що він його нагороде як слід за вірну службу. І сміялися ж ратієвці, коли пан, прикликавши Остапа та Оришку до себе, сказав: «Оце тобі, Остапе, за твою вірну службу і нагорода! Бери оцю дівку за руку та веди до шлюбу; повінчайтеся та й живіть щасливо...» Остап нічого не одказав панові, не ослухався. Не було чоловіка вірнішого від Остапа на всьому дворі. Він був завжди з паном; у такій шанобі у пана; з'їздив з ним багато чужих сторін, бачив багато світу і перед дворовими вихвалявся тим... гудив неотесане мужиччя за їх нещирість, за їх невдячність. Він не знав ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри; все те для його був пан. Вірний та щирий слуга! І добре ж пан награждає його за вірну службу! Де знайдеш таку красиву та показну дівку, як Оришка? Не дворецькому Остапові, старому горбатому дідові, вона під стать, а наряди її, то чи й панянка де краща знайдеться від неї! Чого ж Остап, одійшовши від пана, ще дужче мов згорбився? Чого по жовтому, карбованому зморшками обличчю пройшла якась темна тінь: воно ще дужче пожовтіло, аж помуріло, у мутних старих очах засвітила туга — глибока думка?.. Козачок Петрушка хвалився у горничній дівчатам, що він, якось зайшовши в Остапову хату, застав, як той, схилившись над сундуком, перебирав одежу. Петрушка, не примітивши Остапа, перебіг аж до столової й озирнувшись, він побачив, що з очей у Остапа бігла якась вода... Остап одвернувся і охриплим голосом спитав його: «Чого тобі треба?» Петрушка ніколи не чув такого глухого, такого суворого голосу в Остапа. Він мерщій утік через столову.

На другий день усі бачили Остапа з червоними очима і синім носом; від його несло хмелем.

— Чого се, дядюшка, од вас так горілка воняє! — спитала його цікава горнична Горпина.

— Сертук поп'ятнився... чистив плями,— понуро одказав Остап.

У неділю повінчали їх. Остап, наче кам'яний, стояв коло своєї пари — не гляне, не повернеться до неї; а вона, наче зорями, світить своїми ясними очима... Весілля не грали, пан тільки подарував молодому и молодій по п ятдесят рублів на нове господарство та нарік Оришку ключницею — тільки всього. Люди гомоніли, що Остап і не ночував тії ночі з молодою, що бачили, як він кудись крався з двору. Ходила чутка, що він усю ніч просидів у жидівському шинку. Та чого люди не накажуть! Одно тільки було примітно: в Остапа, видно, одежа дедалі все старілася та п'ятнилася, а Остап не жалів ні рук, ні горілки, щоб її вичистити, і на ранок завжди несло від його таким хмелем... та ніс з дня на день робився все синіше та синіше.

— Чого в тебе, Остапе, ніс такий синій? — спитав його раз Ратієв.

— Від добра, пане,— одказав суворо Остап.

Ратієв свіркнув на його своїми чорними очима і одвернувся, а Остап за спиною пана таке зробив, про що, згадуючи, довго сміялися дворові,— висолопивши язик, наставив пальцями над головою, наче ріжки, помахав-помахав ними і в одну мить заскреготавши зубами, посварився своїм немощним кулаком.

І смішно ж було дивитися у той час на Остапа: так часто кривиться безздоровний хлопець над своїм дужим товаришем, і треба тільки дужому повернутися, щоб слабосильний знову перевернувся у покірного. Так і тут: тільки що пан почав повертатися, як Остап уже стояв, вирівнявшись, наче верства, і, покірливо опустивши руки, дожидав панського наказу.

Остап і року не прожив у парі. Тихо, наче гніт у каганці, зотлівало його старе життя. Молода жінка не закривала йому очей, бо його перевели у кухню, а їй ніколи — у горницях ключникувала. Стара немощна баба без мення, без назви ходила за ним, доглядала темними ночами, довгими літніми днями, аж поки він і не впокоївся. Хворий, він усе перевертався, лаявся, сварився комусь.

Перед самою смертю він тільки промовив: «Пане, пане!» — заплакав і скончався.

Жалівся то він на пана? Шкодував, що лиха доля одірвала його, вірного слугу, від свого господина? Хто знає?!

Зате пан шкодував за своїм вірним слугою: не тільки звелів його як слід поховати, а й сам ішов за труною трохи не в парі з Оришкою. Оришка плакала, голосила, як і подоба жінці по чоловікові. На могилі пан утішав її, обіцяючи, що за вірну службу її чоловіка він її так не кине, що ходитиме вона коло ключів, як і за життя покійного ходила. Оришка уйнялася, а на третій день реготалася з горничними так, що аж стіни гули,— вона таки і на норов була весела-реготлива придалася.

Через півтора року уродилася у неї дочка Парася; хоч і пізно трохи, оже пан все-таки велів на мення покійника записати. Дворові жінки трохи було не підняли на глуз, та їх чоловіки спинили.

— Дурні,— казали вони,— воно все по літах. Коли б Остап був молодий парубок, то, може б, і через місяць після шлюбу поспіло, а як старий уже він — то й через півтора року не пізно!

— Старе насіння! — увернула білолиця Малашка, жартовлива молодиця.

— То-то й є! — додав Грицько Кущієнко, і всі зареготалися.

Як знайшлася Парася, то чого тільки їй і немає: і бабки, і няньки; Оришці тільки одно зосталося: погодуй та й не знай нічого. Добре Парасочці, не лихо і Оришці: то була молода та здорова, а то ще поздоровіла. Загара, що набула Оришка дівуючи, зійшла з круглого лиця — тепер воно стало біле та рум'яне, як яблучко наливчате; чорні брови, мов п'явки, уп'ялися над чорними блискучими очима; шия, руки, стан, груди роздобріли, розпухли — крупичатою називали її дворові. Добре Оришці, як тому котові, ні про віщо не думати, не гадати, усе їй є, всього доволі, чого тільки душа забажає. А Оришці того тільки й треба: аби поїсти ласо, виспатися добре, нарядитися, як слід ключниці багатого пана, та ще й князя. Про гроші, про чорний день вона ніколи не дбала, хоч дворові і шушукалися між собою: «Обчистить вона пана, як білочку, хай тільки очі закриє,— всі гроші до її рук перейдуть». Та вони не знали Оришки, не знали того, що вона хоч і в ключах ходить, а всім ворочає курноса Пи-

доря; що Оришка грошам і ліку не знає, не тільки що. Дознались вони тільки тоді, як умер князь та як Пидоря, не дивлячись на її тридцять літ, підхопила собі двадцятилітнього молодця з міських міщан, одкупилася, крамницю завела і незабаром купчихою стала, а Оришка тільки зосталася при своєму тілі та дорогих уборах; її і взяти ніхто не хотів. Пройшло років зо два, зо три, наряди поносились, тіло спало... і з крупичатої Оришки вийшла нікуди кчемна баба-старчиха. За скільки літ розкоші та панування вона розучилася робити-працювати, жила більше споминками про старовину та важким зітханням. Та й було об чому зітхати: після смерті князя добро його узяли в опіку, дожидаючи сина з столиці. З опікою пішли інші порядки: опікуни більше про те дбали, як би княжеське добро розносити, про людей їм було байдуже; їх тільки вивели з горниць і розселили по хатах. Оришці випала на долю кривобока стара хатина без стріхи, з дірчавою оселею, без дверей у сіни; чи б'є дощем — вода на голову ллється, чи мете снігом — аж на піч наносе. Годувалася вона тим, що у місяць видавали: стільки там хліба, стільки сала, ріпи, буряків.

Спершу все те крутило у носі — вона оддавала людям свою долю, а сама збуде що-небудь, то й поласує, а як не стало чого збувати, голод не свій брат — почала і не таке їсти. Далі стало і того трохи, бо видавали тільки на її долю, а Парасочки не приймали в щот, хоч Парасочці уже десять років минуло... Прийшлося нужду терпіти, прийшлося з лихом колотитися. Воно б, може, і нічого, коли б не було у спомині того добра, що було колись, а то як згадає Оришка — так сльозами і обіллється.

Не менше горенька прийшлося дознатися і Парасочці. Викохана до десяти літ, як паненя, вона не знала, де, що і як береться. Вона знала одно: «дай» — і те, що тільки душа її забажає, буде дано. Старий князь балував її не як дочку свого вірного слуги, а мов свою рідну дитину. Усяке її вередливе бажання здалека бачилось або ж пригадувалось.

Ще Парасочка спить, а для Парасочки і чай готовий, і молочна каша, і іграшки... Тільки очі розкрила — уже її заливають і забавляють. Вона звиклася з тим. Її нетерплячка розбирає, як не зразу вгадують її бажання, її вередливі примхи. З року на рік вона робилася непокірніше, вередливіше; чи то дивлячись на пана, вона училася ве-

редувати, чи, може, кров панська унесла ту вередливість у її кріпацьке тіло.

А тілом не поскупилася наділити її мати: така і повненька, і біла, і рум'яна, і чорноока, чорнобрива, як мати, і на норов трохи скинулась на неї: весела, балакуча, жартовлива, як і мати була замолоду, і така безжурна, ласа на ласощі, на те, щоб добре поїсти, гаразд поспати.

Добре ж, поки було добре... а як нужда та недостачі прикрили їх своїми злиднями та драптям, коли Парасочці хотілося паски з солодким чаєм, а мати давала сухий хліб з остюками до такого, що аж дим схоплюється, борщу, коли Парасочка не хотіла їсти і вередувала, то Оришка і духопеликів надає,— тоді у малому дитячому серці зло закипало, спершу на матір, а далі й на людей, що відняли від їх добро їх. Мучилась тоді Парасочка; кров панова голосно обзивалася у мужичих жилах дитини, і вона увесь світ ненавиділа — зло і заздрість звивали гніздо у тому серці ще змалечку. Коли дійшла вона до розуму, вередливість її де й ділася, зате заздрість, заздрість пекуча-палюча розбирала її.

Не раз, ради заздрості, вона крала, чого у неї не було, а на других бачила. Її страмили, били — вона все одно робила. Їй і страму немає. Чим вона винувата, що у неї немає того, що у других є? А б'ючи тільки ще дужче розпалювали її ненависть до людей. Вона хоче панувати, а її б'ють, заставляють робити. «Підожди ж! Не я буду, а панування добуду!» — зарубала вона на носі і ніколи не викидала з голови.

Як не сварилася, не лаялась, не билася Оришка, а не зробила з дочки працьовитої кріпачки, невсипущої хазяйки, вірної слуги. На панщині вона не робила, як другі, а більше бавилась — заводила сміхи та реготи. Її полають, а в неї то голова розболиться, то в серце заколе, і в холодочку вона вилеже цілий день. Дома теж немає у неї ніякого порядку: одежа розкидана, кісники та стрічки і на печі, і під піччю валяються, де скинула що — там воно лежатиме хоч і вік. Хоч бачила Параска, що його треба б прийняти, що воно і на другий раз згодиться, та раз надіване уже в неї старе, нікуди кчемне. Любила Параска уборами менжувати, коли б вона була багачка — на жоден день мала б новий убір. Та горенько — нужда: іноді приходиться одно носити, поки воно на ній і поділиться, обпаде,— а перемінити нічим — яке буденне, таке й празни-

кове. Тоді для Параски наставали гіркі дні тяжкої муки та туги. Вона вже дівка; і молода, і уродлива, а приходиться свою красу дрантям прикривати, пишну уроду у ганчір'я завірчувати. Коло неї хлопці, як хміль коло тичини, в'ються... хочеться їй з ними погуляти, уволю нареготатися, доскочу подуріти, а в неї ні стрічки доброї у косі немає, ні намисто не бряжчить на круглій, мов виточеній шиї, ні черевички не риплять на невеличкій нозі, ні нова спідниця не обхоплює високого стану, а тендітне біле тіло не тонкого льону сорочка прикриває, а матірка з десятки натирає його до розчосу. Горенько Парасці! А ще більше горе, коли хто з дівчат або хлопців насміється з її благого одягу. Огню палючішого не треба — як у той час стане Параска; вилає усіх, утече додому і цілу ніч проплаче. Хлопці те бачили, і хоч липли більше всього до неї, а з старостами ніхто не потикався. Їм весело було з нею жартувати, гратися, а якби прийшлося вік зжити — не весело б воно, певно, жилося. Та й Параска не дуже б'є на дворових кріпацьких парубків — їй коли не панича, то купця, а вже найменше міщанина подавай.

Так літа ішли, минали, проносячи за собою більше лихе, ніж добре. Оришка умерла, а Парасці ще й краще: нікому її голови клопотати, нікому їй її провини вичитувати — сама, як знаєш, по своїй волі живи... Параска раділа. До того ще один судовий панич до Параски почав приставати.

Нагляділа якось раз Параска, мажучи панські сараї, молоденького панича, що гуляв по полю коло Ратієвщини.

— Панич! панич! — крикнула вона і з повними жменями глини кинулася через окіп до панича.

— Паничу! ідіть до нас мазати,— сміло присогласила вона його.

Слово по слову — розбалакалися. Уже Параска забула і про роботу, уже і руки об траву потерла; стоїть з паничем, щебече йому, наче пташка; а він, як сіренький котик, заглядає у чорні веселі очі, побликує на стрункий стан, на високе лоно.

— Чи у сад пускають? — спитався він.

— Пускають! пускають! Як можна паничів не пускати. От хлопців — друге діло...— І повела панича у сад.

Поки обводила його, поки обходила увесь садок, то й сонце сіло. Пішов панич, і Параска цілий вечір була неговірка, невесела. На другий день панич знову суне гуля-

ти; і вже нікого не питає, прямо у садок чеше. На третій — знову; причастив щодня, а іноді і вранці рано сновигає по садку. Кому яке діло, що панич унадився гуляти,— хай гуляє! Параска собі не пропускає панича. Дворові жінки почали сміятися, а Парасці що за діло? Плювати їй на їх посміхи! Он панич раз лент їй нових приніс, удруге — сережки срібні з червоними камінцями; утретє— намиста разків з п'ять. Параска щаслива така — землі під собою не чує, не ходе, а літає. Де взялися ті й гордощі; на парубків уже і дивитися не хоче, її займуть — а вона у лайку!

— Еге-е, то се наша Параска справді загордилася, панією сподівається бути! — казали вони.— А постій лиш, ми тому куцоштанькові полічимо ребра, чи не одійдуть від неї гордощі.

Засіли хлопці і спіймали їх обох на рові, де, гарненько обнявшись, сиділи вони та милувалися. Хоч паничеві і нічого не зробили, тільки карбованця на горілку взяли, оже панич не подарував їм того карбованця. Микиту Моринеченка та Сидора Голуба засадили в тюрму, других тягали по поліціях... Загомоніли спершу батьки та матері парубочі, а далі і всі ратієвці: «Як се так? Через таку погань, повію, та нашим дітям таку наругу терпіти? Ми і її, і його укландаємо!». Паничеві ж нічого — він своє діло зробив та більше і очей не показував, а Параску ратієвці своїм судом гаразденько-таки одідрали. Вона сварилась: «Як сміють з неї так знущатися? Піду до його, хай жалобу напише,— він їх усіх у тюрму посаджає, на Сибірю зашле!..» І пішла... Разів скільки ходила, тільки він її не прийняв. Параска від страму і горя не знає, що їй робити; не йде у двір, бігає по полю, по Довгоселівці та голосить.

І треба ж було Йосипові Грицаєнкові стрінутися з нею у той час.

Йосип — Ониська Грицая син. Онисько — козак, живе на Довгоселівці, має землі десятин з сорок, огород добрий, леваду при огороді, хату на дві половини, п'ять пар волів, овечат десятків зо три, і сім'я невелика: він, жінка та два сини — Яків та Йосип. Якова, як старшого, старий призвичаював до господарства.

— Це хазяїн буде,— казав він,— а то — москаль.

У той війнолюбивий час багато брали людей у москалі, і Онисько бачив, що не минути білявим, як льон, Йоси-

повим кучерям гострої бритви голія, широку синову грудинину прийдеться уквітчати блискучими московськими гудзями, на широкі плечі скинути важкий ранець, довгим дужим рукам прийдеться не ціпом орудувати, не коло плуга калятися, а перекидати, як іграшку, важку рушницю. Хоч і боліло серце старого, що його дитина занесе та, може, і зложить свою голову на чужій чужині, та що вдієш? Онисько — добрий батько, не маючи волі вислобонити сина з рекрутчини, він зарані пильнував про те, щоб та рекрутчина не стала синові дуже важкою та гіркою. Що було в батьковій волі — він усе зробив: давав синові нагуляти здоров'я, не будив його рано, як Якова, не морив важкою роботою коло плуга, косовиці, жнив. Коли минуло Йосипові дванадцять літ — він віддав його до дяка у грамоту. «Що знати, то за плечима не носити,— казав старий,— а, може, грамота ще й у пригоді стане при його службі — писарем буде, а пошанується — до охвіцера дослужиться».

Йосип — цікавий хлопець, талановитий; зразу далася йому грамота, зразу він не тільки второпав її, а ще й полюбив.

Після трилітньої науки він так читав, що й дяка заткне за пояс, а писав — куди краще від самого дяка, у того літери мов п'яні, то сюди, то туди порозхилялися, а коли Йосип напише — папір наче калачиками устеле,— літери рівні, круглі, стрічки — мов лава москалів на муштрі. І батько, і мати гордували своїм сином, хвалили дома, хвалили в людях. Та добро, кажуть, і не без лиха: та похвальба, ті гордощі своєю дитиною, та воля, у котрій кохався Йосип, набирав силу, закрутили його молоду голову, задрали кирпу угору. Він бачив, що батько його — темний хлібороб, мати — мужичка, брат — слухняний робітник у сім'ї, а він?.. Він грамотний, він письменний, не буде копатися коло чорної землі, а буде служити богові і государеві.. Схоче — до охвіцера дослужиться, срібні остроги надіне, золоті позументи начепе, палєти на плечі наложе... Він вище від свого роду буде та й тепер уже вище. Чи йому ж слухатися їх — йому, котрого одне слово законом цілій сотні буде. Часто і густо він ослухувався батька, матері, а брата — на брата він і дивитися не хотів.

Яків зовсім навпаки удався: чорнявий, не так високий та й не низький, більше натоптуваний і тихий-покір-

ний. Чи дома він, чи немає — його ніколи не чутно: ходе собі то коло того, то біля другого копається; тоді як Йосип над усіма верховодить, а робити і не кажи. Коли батько нагукає на його, він, одбурмочуючись, піде з двору, то хіба на обід присуне.

— Де був? — спитають.

— На москалів дивився.

Раз ото, сновигаючи, стрів він заплакану Параску. Її пишна врода, прилита слізьми, її велика журба його зразу уразили. Він почав розпитувати, хто вона, звідки, чого плаче, чого так убивається? Параска втекла від непрошеного розпитування білявого парубка — і вона його не знала доти. Йосип назирці слідив, куди вона піде. Параска сховалася у ратієвському садку і, скільки не ждав він її, що вийде,— не виходила. Він повернув назад сумний, невеселий. Її чорні очі, її на шнурочку брови, стан стрункий, високий, личко молоде та красне, як роженька уранці під росою,— все так припало до його гарячого серця. А тут ще і сльози, такі гіркі, такі неодрадні! Зразу почув він, що у йому щось заколотилося, щось невідоме і разом таке любе, таке рідне; рідніше батька-матері, миліше всього на світі. Як йому хотілося утішити її, хотілося обсушити гіркі сльози — ніт же, втекла і не сказала, хто, звідки. «Та вже ж дознаюся»,— рішив він... І не раз після того можна було бачити його, як понурий сновигав біля Ратієвщини, наче ждав кого. Він таки діждався свого: стрівся і поговорив з нею, тихо та любо побалакав.

Диво дивне сталося з Йосипом: то, бувало, нікому на світі не вступить, не послухає нікого, а то хоч у вухо бгай. Слухняний та покірний Йосип! і братові часом у роботі допоможе; батька слухає, матері догоджає. А вже Парасці — скажи вона слово — він і в огонь піде! так і пада коло неї, здалека побаче — шапку здіймає, здоровкається.

Раз вона йому похвалилася, яка та панська робота важка та нагальна, як вона її сушить та в'ялить, як би вона бажала гуляти на волі, як та ластівочка літати коло свого добра, у своєму господарстві, де немає сварки, де немає лайки, де немає догани людської... Йосип, щасливий такий, поки слухав дзвінкого щебетання Параски, трохи не повісився від важких думок, повернувши додому. Він пообіцяв Парасці, що вона його буде, що він її визволить з-під кріпацтва, коли так не віддадуть, він украде її і таємно повінчається. Він один піде проти усього світу!..

Міцно пригорнула вона його за се до свого серця і жарко-палюче поцілувала. Той поцілунок ще горів на його щоці повній. Ідучи додому, він роздумував, як його до батька-матері підступити, як їх ублагати, щоб згодилися Параску невісткою взяти, бо без неї йому світ не милий. Думки забігали вперед і малювали перед ним утішні речі: батько-мати, попротивившись трохи,— «господь тебе благословить!» — сказали...

Йосип радий, землі під собою не чує, поспішає додому. І нужно ж — у ту саме мить москаль йому дорогу перерізує. Наче хто келепом ударив Йосипа по голові... Ба! він сам невільний, він москаль! Його візьмуть, одірвуть від рідного краю, поженуть у чужу сторону, почнуть муштрувати... Уперше зроду він зненавидів московщину і москалів, їх службу, їх муштру, їх тяжку неволю. Зненавидів, як тільки зуміє зненавидіти молоде серце, гаряча душа. Перед його очима носилося господарське щастя: весела жінка, щебетливі дітки, своє господарство... ззаду визирала бурлацька, невольницька доля без ласки, без привіту, серед чужих, нерідних людей. Що б він дав, аби тільки минула та лиха година?! Так ніт же, він зарані намічений туди, трохи не з повитку намітили його батько та мати. Чого ж така неправда на світі? Що Яків таке, що не Якову йти, а йому? Старший брат? Чим же він винуватий, що Яків родився раніше від його?

Уночі йому не спалося, важкі думки клопотали йому голову... А тут ще чує: батько-мати шепочуться між собою.

— Щось наш Яків, Ониську, все задумується та задумується. Він і ходить, і робить, тільки все невеселий такий. І не хвалиться, щоб що боліло, а сумний ходе, слова від його не доб'єшся,— каже мати.

— Пора така,— одказав одрубо батько,— женити пора!

— Та я й сама думаю: доки йому бурлакувати? Хлопцеві двадцятий рік минає, слава тобі господи. Пора б одружити... Тільки на кому? У мене щось на приміті і дівчини такої немає. Плохута він у нас, а тут міські все такі бистрі — і пари йому між ними немає. Якби це на Йосипа, той би сам собі знайшов.

— Що ти з своїм Йосипом? То — москаль! — одрубав батько.

Розмова стихла. Він далі чув одно материне шептання. Видно, вона богу молилася. За кого? За Якова, за його?

Наче хто огню приложив до його серця, несказанна туга обхопила його. Він нарікав на долю, що судила йому таке гірке щастя, нарікав на батька, що, як зарубав, одно: москаль та й москаль! А може, його ще й не візьмуть? Може, коли б батько постарався та походив біля кого слід, він би і не пішов у москалі? То чого ж йому — меншому іти, а не Якову — старшому? Чого така повага Якову, а йому ні? Що, він не однаковий син, не одна кров тече у їх жилах?

То не любив він брата, а то ще більше зненавидів: коли б брат лежав тоді коло його, він би, здається, задавив його.

Цілу ніч не спав Йосип; удень і їв мало; ходить, як дурний. Хочеться йому до батька доступити, хочеться йому повідати свою душу, відкрити своє серце... а може, й зглянеться, а може, й зваже. Який батько ворог своєму синові. Та згадає вчорашню розмову... Москаль! — наче молотком ударить його серед голови і, похнюпившись, він геть одійде.

— Чого ти, сину, засумував? Об чім журишся?—питає його мати.

Йосип мовчав, доки кипіло його серце, доки було мочі мовчати.

— Повідай мені своє горе,— пристає стара.

Не витерпів Йосип і сповірив матері своє лихо.

Нічого не скрив син від старої, усе розказав їй і заклявся-забожився, що коли його не спарують з Параскою, то він сам з собою порішить... Багато високого дерева в лісі, багато круч у річці!

Мати поплакала, пожурилася нещасливою синовою долею і пообіцяла при слові батькові сказати. Очуняв, повеселів Йосип, та не надовго.

Після смерті матері, після того випадку з паничем непривітне стало Парасчине життя у дворі. Її допікали гіркими назвами, уїдливими докорами, вибивали паничем очі, звали латаною... Важким та гірким ярмом стало їй її життя. Вона не знала, як з його викрутитись, до того сама помітила, що з нею діється щось-то неабияке. Вона насідала на Йосипа своїми жалощами; Йосип одмовчувався, хоч у серці в його пекло пеклом заводилося. Він скільки вже раз допитувався матері: а що батько? Мати одказувала, що не вибере хвилини, щоб батькові сказати; хоч вона і казала йому, та, видно, недобру звістку одібрала

від старого, коли синові не передала. Вона думала: пройде місяць-другий, охолоне Йосипове гаряче серце, одумається Йосип, і розладдя само угамується.

А тим часом сватання Яковове не загаялося. Сам старий їздив на хутори наглядіти собі невістку, а синові — жінку. Чує Йосип — уже і засватали Якова і весілля незабаром... Пекуча печія ухопила його за серце. Тепер, коли Якова оженять, не бачити йому кращого життя, як свого уха, одинокий на чужій стороні, у далекій Московщині скалатає він своє бурлацьке життя.

А тут Параска одно пристає:

— Що ж ти мене дуриш? Ходиш, топчешся та й ніякого проку з тії ходні... Топцюєшся, топцюєшся... Уже мені люди очі тобою висміяли, а ти ні слова. Коли визволиш з цього пекла каторжного?.. Що ж, ти мене з ума хочеш звести?

Тупим ножем по болячій виразці пиляли ті тихі слова Йосипа.

Він прийшов додому і прямо до матері.

— Що батько?

— Не казала. Сердитий усе такий. Зажди, сину.

— Я вже й так ждав... мочі немає ждати! Буде, годі, я сам знаю, що зробити.

Через два тижні ждалося весілля у Якова. Почалося порання, прибирання. Йосип ходив, як тінь. Він нікому ні слова, і йому ніхто нічого. За тиждень перед весіллям було якесь свято; день удався погожий, хоч уже листя падало, осінню пахло, а проте тепло та ясно. Усі сиділи на призпі коло хати і гуторили то про те, то про друге, а більше про весілля. Йосип сидів геть одсторонь, мовчав; це знявся і пішов у хату. Він недовго там був, швидко й звернувся, тільки блідий чогось, непокійний. Не дивлячись ні на кого, він пройшов повз хату і почимчикував прямо на місто.

— Чогось наш Йосип зажурився. Не їсть, не п'є; уночі не спить... з тіла спав. Коли б ще не занедужав,— почала мати.

— Не візьме його лиха година! Хай не швендяє щоночі попід чужими дворами, то все гаразд буде,— суворо одрубав батько.

Розмова на який час затнулася, а там знову знялась. Ніхто не примічав, що Йосип, як тільки вийшов з двору, то, не озираючись, подрав чимдуж, наче тікав від кого.

Уже і смерклося — він не вертався; і вечеряти сіли без його.

— Бач, який він недужий! — промовив з докором батько.

Мати глибоко зітхнула; у неї чогось серце так трудно забилось... Ще ніколи вона не бачила Йосипа такого, яким він їй сьогодні увечері здався.

Пройшла ніч. На ранок пішла мати довідатись у Якова про брата. Яків спав у другій хаті, а Йосипа — тільки місце його тепле.

— А того не було? — болізно спитала вона.

— Не знаю. Видно, не було.

Старе материнє серце наче хто у жмені здавив.

— Це щось воно та значить, щось недаром його немає... І за сніданням не було, і к обіду не приходив.

— Йосип ночував дома? — спитав батько сина.

— Не знаю. Я його не бачив.

Батько тільки здвинув брови і промовив:

— Недужий! — А потім, помовчавши, додав: — Щось багато ми його учили, коли б ще не прийшлося переучувати!

Обід пройшов тихо, сумно. У кожного щось важке лежало на серці, кожен гнітив його у себе, не показуючи другому. Настав знову вечір, а Йосипа як не було, так і немає.

— Що ж це він? у мандри пустився? — сказав батько і пішов з двору.

Старий похилив прямо до Ратієвщини. Вернувся він— уже смеркло, зовсім стемніло і застав стару за сльозами.

— Чого ти скиглиш? Піди лиш краще обдивися, чи все гаразд в хаті? — обізвався він.

— Ще що вигадай! — непокійно одказала стара.

— Вигадуй уже ти... Наш учений не на добре, видно, пустився... Он ратієвці дівки не дошукаються.

— Якої дівки?

— Якої? Його любезної!..

У старої серце похолонуло; як сиділа — так і прикипіла на місці.

— Піди обдивись, кажу, чи все гаразд?.. Від скрині ключі у тебе?

Стара мов не чула; серце її наче хто у лещатах давив; сльози душили.

Онисько грізний-суворий напрямився у другу хату...

Пройшла хвилина-друга важкого ждання; не одна, не дві сльозини викотились з старих матерніх очей... Це наче з-під землі донісся до неї глухий Ониськів поклик:

— Явдохо! Явдохо! а йди лиш сюди.

Явдоха, утираючи сльози, підвелася, пішла у другу хату.

— Бач! — указав Онисько рукою на скриню, у котрої висів вирваний прибой.

Явдоха трохи не впала; скрикнула, кинулась до скрині! Яків, почувши крик старої, кинувся собі було до їх.

— Тобі чого? — грізно спитав Онисько.

Яків подався назад, а батько ще й двері зачинив перед ним і вернувся до скрині.

— Гроші усі? — мов у чавун ударив Онисько.

Явдоха кинулась до прискринку, де завжди були гроші. Онисько з-за спини її окинув прискринок своїм бистрим оком... в однім місці лежали золоті, в другім біліли срібні, в третьому чорніла мідь.

— А бамажки де? — спитав Онисько.

Рились-рились — бамажок немає. Прийнялись перевіряти усі. Недолічились двох золотих, двох срібних карбованців, та бамажок; всього сотні з лишком не стало.

— Так оце син! Оце любимчик? Краще б ти малим був згинув! — скрикнув Онисько, одійшовши від скрині, і почав міряти ступнями хату. Явдоха, схилившись над скринею, плакала.

— Геть! — одіпхнув її Онисько; приправив до дірки прибой, ударив його кулаком так, що він більше ніж наполовину угородився у скриню, з грюком зачинив кришку, запер замком і ключі кинув на долівку до старої, що, зігнувшись, розливалася слізьми.

Серце її боліло-розривалося. Її син, її рідна дитина став злодієм? Та ще у кого? Рідного батька-матір обікрав!.. Це плата за науку, за те, що вигодували-виростили його... Господи! чи сподівалася вона такого? Вона не знає в своєму роді нікого такого, хто б хоч крихту хліба затаїв, не то що гроші. А то гроші, та ще й неабияку силу — сотню рублів... Недаром він такий блідий, такий непокійний вийшов тоді з хати й напрямився прямо з двору. Її серце ще тоді заболіло-занило, воно ще тоді почуло лиху годину... Що тепер люди, почувши, скажуть? Вивчили, продзвонять, на свою голову!.. І нащо йому така сила грошей здалася?.. Прогуля-проп'є з тією чортовою хльор-

кою! «Ми кров'ю та потом копійку до копійки збирали, не кому ж — їм складали, а він у одну ніч усі спустить... Обійшла, причарувала його, бідного, бісова хльондра... Недаром він зісох так, недаром не їсть, не п'є; як дурний, як чмелений ходе. Уже як двірка — то добра не ждати. З тих дворових завжди усе лихо встає...» — розливалася стара Явдоха гіркими та палючими слізьми.

Онисько ходив по хаті, заложивши руки за спину, німий-мовчазний. Він, здається, не чув, як розлягалась стара, а хоч і чув, то не скидав на те ніякої уваги. Його наче з заліза скутоє тіло тремтіло, по лиці пробігали уразливії смуги; лоб наморщився, брови зсунулись, а очі, як ножі проти огню, блищали-горіли.

Ніхто того вечора не вечеряв. Онисько не спав всю ніч, знай, ходив по хаті, човгав своїми зашкарублими ногами.

На другий день — то Онисько був сірий, а то наче снігом покрився. А тут ще клопоти з весіллям. Стара мала вже одкладати.

— Не треба,— сказав Онисько.

У неділю спарували Якова. Чужі і рідні дивувалися, чого Йосипа на весіллі немає, допитувались старого, старої. Онисько наче не чув, одмовчувавсь, а Явдоха декому похвалилася своїм нещастям і гірко плакала, розказуючи.

Одгуляли весілля, молоду привезли до Ониська. Йосипа все не було. Тільки чутка про його щодня росла-ширилась, то приносила одно, то приносила друге.

У Чорному Яру, либонь, їх звінчано. Весілля було пишне та бучне; молодий і молода були такі наряджені; старости у червоних шовкових рушниках розгулювали; горілка річкою лилася... Весілля, либонь, було невдачливе, на другий день корогва на воротях не розвівалася, та й молоді не знать куди скрились. Одні казали, що бачили їх у Перещепині, другі — у Переволочні, третім хвалився, либонь, Йосип, що подасться на вільні степи у Донщину... Матернє серце розривалося на шматочки, слухаючи те про свою дитину; Онисько мовчав. Вороги Ониськові казали: недаром то він мовчить. Певно, сам Йосипові і грошей дав і нараяв удрати... Зна, що Йосипові треба іти в москалі, від москалів ото і викручує... Хитрий старий!

Об різдві прийшла нова чутка: Йосип вернувся; найняв десь на Прилипці кривобоку хатину і оселився.

Одна жінка бачила їх обох у церкві і розказувала: змарнів Йосип, постарів, аж зігнувся мов, а вона — ніврокуу: молодіє та все товщає. Хазяїн, де жили вони, розписував на базарі: не живуть вони — бідують, у хаті — нужда та злидні невилазні. Парасці байдуже про те, один Йосип за всім. Вона знає нарядитися та з ким-небудь поцокотіти, а він — часом і коло печі свої руки каляє, горшки соваючи.

Не видержала мати — люди сказали, що в прилипчанській церкві вони бувають,— у неділю зібралась Явдоха у церкву. Хотілося їй і невістку побачити, та не так невістку, як сина, свою дитину. Пішла стара і бачила, як Йосип щиро богу молився, як він зісох-подався. Заболіло серце старої... купила свічечку і понесла повз його. Проходячи, вона бачила, як Параска смикнула Йосипа за рукав і трохи не на всю церкву сказала: «Дивись, он твоя мати пішла». У тих словах чула стара гірку докору, регіт над її горем... Йосип затремтів, аж на лиці змінився і мерщій опустився на коліна.

Сумна-невесела прийшла вона додому, мало чого їла, мало чого пила. Увечері похвалилася старому, що бачила сина, і жалілася, як він змарнів-постарів.

— Так йому й треба! — суворо одказав Онисько.

Мати — всюду мати. Вона вже простила недавню синову провинність, вона зовсім забула про неї. Вона бачила свою дитину замлілу-зів'ялу — хіба від добра то в'яне вона? У неї серце обкипає кров'ю, коли подума вона, яке горе, яку нужду та недостачу терпить її Йосип. Хіба для себе вони з старим працювали за свого віку молодого? Хіба на лихо вона носила, годувала, ночей недосипляла, доглядаючи своїх синів? Яків, слава богу, пристроївся тепер... І пара якраз по йому прийшлася — тиха та робоча, і живуть вони мирно та щасно, не знають вони ні в чому недостачі, не терплять нужди ніякої. Серце радіє, дивлячись на їх життя, як вони порпляться та голубляться. Чи дітки у їх будуть — є кому доглянути, є чим вигодувати. А Йосип? Мов одірвана гілка від рідної деревини... Молодий-дурний, збився з пантелику — провинився... Чи вже ж то вина така, що нема їй опрощення довіку? Хіба він у чужого пішов брати? Хіба не своє він брав? Хіба не точить його серце жаль та досада, що таке зробив, проти свого роду пішов? Може, він і в'яне через те? Хіба йому не бажається назад завернутися?.. Та ба! Буде, кажуть,

каяття, та не буде вороття. Чого ж так? Каятися ніколи не пізно, прощати сам господь научає... І стара почала прохати Ониська за сина.

— Хіба ще він не одстраждав свого? — почала вона.— Коли б ти бачив — не Йосип, а тінь Йосипова зосталася тепер від його.

— Годі!.. цить!..— скрикнув старий.— Ти бачиш Якова? бачиш його життя? То і радій одним.

Явдоха замовкла, похнюпилася. Ні він, ні вона всю ту ніч не спали; він мовчки перекидався з боку на бік, вона все стогнала та зітхала.

У Явдохи після тії розмови зосталась одна надія. Батько не зрікався свого сина... її серце чує, що, коли син прийде, припаде до ніг старого, повиниться у всьому,— батько і помилує, і пожалує. І вона почала стороною розвідувати про синові наміри, почала через людей переказувати, хай прийде, повиниться. Йосип не приходив, не показувався. Разів скільки вона ходила на базар, щоб побачити його — і не бачила. Чула, що він ходив по роботах; він — хазяйський син, як простий наймит, робить на чужих людей... Що хотів стати десь писарем, та не прийняли... Що жінка і трохи не жаліє його, хоч він її як на руках не носить. Люди сміються і з його, і з неї, а він мов і не чує.

Минула зима, настала весна. Старий розпочав нову хату будувати задля Якова, а про Йосипа — ні слова, мов його немає у його, мов його не було ніколи.... Старий дедалі все старів, горбатів; частіше жалівся: то те болить, то те трудить; іноді і цілий день проваляється у хаті... Частіше і щиріше почав богу молитись.

Ще поки Яків жив через сіни, під однією оселею, і Ониськові і Явдосі було веселіше, обоє раділи синовому щастю, а як перевели його у нову хату,— сум напав такий обох, що за день одно другому слова не скаже... своя хата стала гірше чужої! Так і норовить одно перед другим кинути її, піти куди-небудь, аби не бачити тих стін, у котрих гула колись бучна розмова, чувся веселий регіт, а тепер така нудна німота їх окривала. Куди більше було іти, як не до сина? Кого провідати, як не рідних? Оце старому треба свердла; свій лежить у коморі — і пішов до Якова; пішов та й сів. Слухає, як клопочуться молоді удвох, що те треба зробити, з тим раніше управитись. Як любо

невістка Настя вітає його, питає: чи не їв би він або того, або другого.

Старому і їсти не хочеться — а присяде, посиде, послухає їх гомону. Коли це незабаром і стара шкандиляє.

— Пішов та й сів,— гримає на Ониська, а там або хто прийшов, скаже, або що друге вигадає.

Онисько піде, Явдоха засяде. З Настею вона погомоне і про Йосипа, про другу невістку, перекаже їй, що чула через людей, і пожуриться.

— Чому ж вони не прийдуть до вас, не покоряться? Батько б, може, й простили,— каже Настя.

— Піди ж ти! Така вже натура запекла. А може, бог його знає... може він і хотів би, та вона не пускає. Недобра вона, кажуть, у його; ворочає ним на всі боки, а не жалує...

Тільки що отак розгомоняться, а тут, дивись, і старий через тин гукає... Одному у своїй хаті не сидиться!

Піде Явдоха, перекинуться словом-другим та й помовкнуть надовго обоє.

— Навіщо ти хоч ту хату вистроїв? Нащо ти сина перевів — хіба йому тісно було з нами? — раз спитала Явдоха Ониська.

— Про те я знаю,— глухо одказав Онисько.

— Що ж ти знаєш? Хоч би кого у сусіди пустив — все б охвітніше, веселіше жилося... А то товчись сама на дві половини, сиди, як дурна, у чотирьох стінах — слова нікому сказати.

— Ат! толкуй! — понуро одкаже Онисько і піде з хати. І бачить Явдоха, як те питання на цілий день згорбить Ониська, замкне йому рота, занімію мову.

Перед жнивами у Йосипа знайшлася дитина. Одні казали — син, другі — дочка, треті клопоталися, що рано б ще тій дитині бути, чули, либонь, як напустився Йосип на Параску за ту дитину, як Параска, коли не було Йосипа дома, гойдала його, наказуючи: «моє ти паненятко!». Не знаєш, чому вірити. Хочеться старій бачити онуча, хочеться провідати сина, так хочеться — аж коло серця пече. Вона таки і не видержала: купила хрестик, спекла буханця і пішла до сина у неділю.

Нужда, недостача, неохайність глибоко уразили серце матері; ще вона мов і не бачила ніколи нічого біднішого, злиденнішого. Не обійшлося без сліз, без жалощів. Одначе і син, і невістка прийняли стару звичайно; Параска

хвалилася дитиною. То був син Василь. Головатий, негамузний — він ще дужче додав жалю старій; вона сподівалася бачити дитину, схожу коли не на батька, то на матір, а вийшло — і в роду не знаходила вона нікого такого. З болем дивилася стара на дитину. Невістка їй і подобалася мов — чорнява, вродлива, вона брала очі на себе, одначе стара все-таки запримітила, що Параска з душком... Йосип на радощах мав був збігати за чверткою до жида.

— Навіщо його утрачатися? — гордо спитала Параска. Йосип, досі веселий, зразу похнюпився, замовк.

Стара не змогла довго сидіти у їх — сльози давили її, неприв'ітність невістки гнала з хати. Явдоха попрощалась і пішла. Йосип порвався проводити.

— Не барися ж,— сказала Параска і цим ще дужче уколола свекруху.

«Що ж він, кого чужого узявся проводити? Кого непутнього, що вона наказує йому не баритися?» — думала вона, і їй так гірко-гірко стало.

— Йосипе! скажи мені по правді,— почала Явдоха дорогою,— гарно ви живете?

— А що? — глухо спитався Йосип.

— Люди таке говорять,— почала з плачем мати.—Та й сама бачу: не жінка мов вона тобі, а чужа наче.

Йосип зітхнув-похнюпився.

— Зітхаєш! Не слухався батька-матері...

— Годі, мамо, годі,— непокійно одказав син. Явдосі почулося у тому одказі Ониськове «годі».

— Ти б прийшов до батька, сину... повинився б перед ним, покорився. Коли б ти бачив, як він постарів, змарнів... цей його рік нінащо перевів. Прийди, сину... покорися... У нас друга половина пустує. Перейдете туди — все ж хоч свій захист буде... Не знатимете такої нужди.

— Ніколи!.. нізащо!..— глухо бубонить Йосип, а сльози на очах так і грають.

Явдоха мала щось казати.

— Прощайте, мамо... Спасибі вам, що не забули,— обірвав її Йосип і круто повернув від неї.

Явдоха глянула услід синові — наче п'яний, зігнувшись і плутаючи ногами, похилив він вподовж улиці. Явдосі він здався таким нещасним, таким бідним, що сльози так і облили її...

Крізь їх полуду їй мерещиться немазана хата, збита долівка, чорний у сажі комин, незмитий стіл у кутку, лави

чорніше землі, піл коло печі так ходором і ходе, збіжжя того — жменя... Мерещиться онуча... не в колисці спить мала дитина, а на печі, завернута у драні ганчірки... син оброслий, зав'ялий, замлілий, невістка — як та калина... Несказанна, невимовна туга давить її за душу, щипає за серце, хилить-нагинає до самої землі.

Неутішна вернулася стара додому і, сидячи сама собі у хаті, довго і гірко плакала. Ониська не було дома, кудись зайшов, десь забарився. Явдоха не йшла його відшукувати до Якова, куди завжди ходила... Там покій, там мир... А там?!..

Їй пригадалася давня пора свого життя, тихого та щасного, їй пригадалися її сини Яків та Йосип ще дітьми... Йосип ще змалечку удався норовистим хлопцем: його не заколишеш ніяк, хіба на руках заносиш... і підріс — вередливий та упертий такий! тоді як Яків тихий та покірливий. Ще тоді Явдоха жалілася Ониськові: у кого цей хлопець удався такий?

— Молодець буде! — одказував Онисько...

І от став він підростати — Онисько, здається, ні об чому так не турбувався, як об йому.

— То мужик, хлібороб,— жартував Онисько, указуючи на Якова,— а Йосип? З Йосипа щось неабияке вийде. Його учити треба... грамоти учити...

Йосипові і грамота за іграшку далася... Радів батько, раділа мати такому його талану. Обоє у душі гонобили надію, жартовливо вимовлену Ониським, дожидали... А чого діждалися?..

Сльози без перериву текли з очей старої. За сльозами застав її і Онисько.

— Чого це?

Явдоха не зразу відказала. Вона вже вночі похвалилася, що була у сина, що бачила там у його.

Онисько мовчав.

— Ти спиш? — спитала стара.

Онисько, хоч і не спав, не обзивався...

Після того він став ще сумніше, суворіше, вередливіше. Оце мовчить-мовчить, а це його наче прорве: бурмоче, сердиться, лається... Дивись, нежданo-негадано нападеться на Якова...

— Чи так хазяїни роблять? — почне виговорювати, запримітивши який непорядок.— Той би так не зробив ніколи...— промовить і наче злякається, затнеться, за-

преться у хаті. То лежить, повернувшись до стіни лицем, то богу молиться, коли стара куди піде.

Восени у Якова родився син Грицько. Раялися, кого кумом брати. Настя намагалася на свекра.

— Куди мені, старому? Є молодші від мене,— сказав Онисько і мерщій вийшов з хати.

Яків указував на сусід.

— Чого тобі чужих брати, коли є у тебе брат! — знову пораяла Настя.

Усі зраділи: справді, Йосипа кумом!

Яків пішов Йосипа прохати, та не застав дома: Йосип кудись пішов на роботу.

Узяли на підставу сусіду, а Йосипа все-таки записали кумом; Явдоха була кумою.

Старий, почувши про те, зрадів.

На хрестинах трохи підпив, обнімав сина, обнімав невістку і на внука подарував п'ятдесят карбованців, а наре шті не знать чого розплакався.

Зимою об'явили набор. Не одна мати і жінка заплакала, не один батько зажурився; сум та плач обняв усю країну. Новобранці з переголеними чубами ходять по городах, ходять по селах, швендяють од шинку до шинку, п'ють-гуляють, співають пісень таких, що аж за серце хапає, а за ними — слідом рід плаче-голосить... Легко то сказати — прощатися навіки з своїм рідним! Тоді служба була не то, що тепера: з тисячі хіба один повернеться додому та й то старцем, калікою...

Онисько чорніше землі, хмуріше темної ночі ходить і слова нікому не скаже. Яків сумує, Явдоха та Настя плачуть... Яків, як старший, на черзі стоїть. Ще коли б Йосип не був жонатий — може б, перемінив брата, а то — і в його своя сім'я. Веселе Грицаєве дворище повне горя німого, плачу кревного.

Ще поки вербовщики минали Грицаїв двір, молоді думали, що Онисько, коли вже докрута прийдеться — укаже на Йосипа; а як прийшли і стали брати Якова, а Онисько і слова не сказав,— тоді такий плач обняв жінок, що, крім його, нічого більше й не чутно. Стара стогне та руки ламає, а Настя — на десять дворів чутно — лементує...

І Настя, і Явдоха пішли проводити до прийому не живого — мертвого Якова. Онисько зостався дома.

До вечора ніхто не вертався. Онисько один у хаті

нудьгує: сумно йому, важко; ходе-ходе, сяде, посиде та знову ходе.

— Піти хоч на двір... Там свіжіше.

Серед просторого двору глухо, пусто... все снігом покрилось, все збіднилось, зігнулося. Дивитись ні на що не хочеться. Онисько сів на призпі і наче скаменів: руки схрестив на колінах, очі закрив; один вітер сідою бородою похитує.

Надвечір вернулися Явдоха, Яків і Настя.

Яків задуманий, Настя з-під сліз весело очима грає, а стара мати — ледве-ледве за ними ногами плутає. Увійшла у двір, глянула на старого, що сидить, наче мертвий на призпі, та так і облилася сльозами. Старий мов проснувся, підвів голову, розкрив очі і мутно обвів усіх ними.

— Збракували? — глухо спитав Онисько, уздрівши Якова.

— Ні, прийняли були,— почав тихо Яків.

Старий щось, видко, хотів сказати, та тільки заплямкав губами.

— Та Йосип перемінив! — скрикнула Настя.

Онисько затрусився.

— Зовсім було Якова прийняли і крикнули: «Лоб!»,— розказувала далі Настя.— Я так і прикипіла на місці. Коли чую — ззаду мене щось штовхається... Дивлюся — чоловік якийсь. Вийшов уперед. «Ні, каже, не йому лоб, а мені. Він старший брат — хай зостається дома батька-матері доглядати; я йду на переміну»... Як сказав він це — то підо мною аж земля затіпалася; не знаю, що мені зробити: чи плакати, чи кинутися йому під ноги та дякувати. А тут москалі зараз і підхопили його, поставили у станок, зміряли, обдивилися. «Лоб!»,— знову крикнув хтось... Тут з матір'ю щось подіялось — упали додолу. Я коло їх возилася та й не вгляділа, де діли бідного Йосипа.

Явдоха, як скошена бур'янина, припала до призпи — і заголосила. Онисько устав, розправився — наче верства, широко розкрив очі та прямо до Якова.

— Ти просив його?

— Я й не бачив... Його, кажуть, і в городі не було; того дня тільки з роботи вернувся.

— І він сам?.. сам?..— голосно прогув Онисько. Борода його захиталася, лице скривилося, з очей дві здоровенних сльозини покотилися і, як горох, упали на сніг...

Онисько увесь тремтів, мов його лихоманка трусила... Явдоха розливалася слізьми, Настя, припавши до неї, шептала.

— Матінко, годі вам убиватися. Що ж робити?

Онисько протер очі, махнув рукою і промовив до сина й невістки:

— Ідіть, діти, до себе... Не руш, Насте, старої, іди собі.

Яків потяг Настю за рукав і одвів геть.

— Підожди, я зараз,— промовив він до неї і вернувся до батька, що стояв перед Явдохою, узявшись у боки, і непокійно бубонів:

— А що, Явдохо?.. а що, не син?.. Ти чула... чула?

— Тату! — окликнув Яків ззаду.

— Тобі чого?

— Я хотів щось сказати.

— Кажи.

Яків зам'явся.

— Як ішли до прийому,— почав він,— я узяв грошей — своїх п'ятдесят карбованців та ті, що ви дали на онука... І Настя сказала: «Бери, нащо вони дома, а тобі у службі здадуться»... А як прийняли Йосипа — я оддав ті гроші йому!..

— І добре зробив... гаразд зробив... Так і слід, сину!— радіючи, одказав старий.— Іди додому! — і, взявши стару під руку, він повів її у хату.

— Хоч би я його ще хоч раз побачила!.. Почула його голос... обняла його голову...— ридаючи, вичитувала стара.

— Не журися! Побачиш,— утішав Онисько.

На другий день він устав рано і зараз побіг з двору, нікому нічого не сказавши. Аж в обід вернувся та ще й не сам, а з Йосипом. Явдоха, забачивши сина, вибігла його аж насеред двору стрічати.

— Йосипе! Сину мій!.. Моя дитино! — кричала стара.

— Годі!.. годі... Лагодься обідати... Яків дома? Лагодься, кажу, а я побіжу за Яковом.

Старий, наче парубок, повертався. Тільки що Явдоха увела сина у хату та, глянувши на його переголену голову, почала лементувати, як Онисько уже і двері розчиняє.

— Глянь!.. Подивись, що зробили з ним? — з плачем вимовила мати, указуючи на сина.

— Сучі сини!.. сучі сини! — шептав Онисько, хитаючи головою.

Не вспіли перекинутись словом-другим, як у хату суне Настя з сином Грицьком.

— Це Яковова жінка,— каже старий,— Настя... Добра жінка, добра і невістка!

Настя уклонилася, уклонився їй і Йосип. Бистро його очі пробігли по Настиному обличчю і зразу похмурніли... Чого? Йосип згадав свою жінку, що не вийшла проводжати його до прийому, не прийшла і на другий день провідати. Хто його знає, чого він, глянувши на Настю, похнюпився і глибоко зітхнув. Може, почув і докір собі у батьковому слові.

— А де ж Яків? — спитався старий у Насті.

— Він зараз прийде,— одказала та.

Яків не забарився; ще й не з порожніми руками прийшов: здоровенна пляшка горілки виглядала у його з-за пазухи. Поздоровкавшись, він поставив її на стіл.

— Молодець! молодець!.. Знаєш порядок... знаєш,— прихвалює старий.— А що ж обіду досі немає? — обізвався він до старої, що клопоталась біля печі.

Настя, передавши сина на руки чоловікові, кинулася перемінити стару.

— Сідайте, мамо, за стіл; я молодша, буду за вас правитися.

За обідом Йосипа посадили у середині, між старою й старим; коло Ониська примостився Яків з сином, коло Явдохи прихватками присідала Настя. Всі були сумні-невеселі, всіх давило горе. Йосип з переголеною головою був тим горем, живою докорою у кожного очах. Всі якось несміло дивилися на його, наче боялися, одна Явдоха не спускала очей з свого сина, роняючи сльозу за сльозою. Онисько один гомонів, то хвалив одного сина, то хвалив другого, то невістку, то всіх разом; він, здається, своїм гомоном хотів усіх розговорити-розвеселити, а виходило навпаки... Явдоха плакала дужче, Яків сумно схилився над сином, Йосип ледве держався від сліз. Онисько плутався — почне одно, а зведе на друге... Не пристало, видно, при горі радіти. Він сам незабаром це виявив над собою.

Подала Настя борщ. Онисько налив чарку, узяв її у руки, устав,— за ним усі устали,— і, перехрестившись, почав:

— Слава тобі, господи! Слава тобі, що ти вернув до мене мого сина... Я знав, що він вернеться... Я знав...

зна...— старий затнувся, і, наче горох, з очей його закапали сльози. Явдоха тонко та голосно заскиглила.

— Тату! Мамо!..— роздався серед того плачу глухий Йосипів голос.— Простіть мене...— Він хотів говорити далі, старий не дав.

— Яка твоя вина?.. Нема на тобі вини!.. Ти викупив її... сторицею викупив...— охриплим голосом казав старий, положивши руки на синові плечі.

Явдоха, з другого боку припадаючи, голосила:

— Йосипе, дитино моя! Навіщо я тебе родила? Навіщо на муку лиху виростила?

Настя плакала; Яків тер червоні очі, малий Гриць, глядячи на всіх, собі залився. Яків пригортав його, шикав, гойдав — не помагало, та вже Настя, узявши до себе, угамувала малого.

— Одного буду у вас прохати,— почав Йосип, схлипуючи.— Жінка моя... Не думав я... Ледащо... А проте— люблю її... душу свою віддав би за неї!.. Не обидьте сироти!..— скрикнув накінці Йосип, мов його що за горло давило, не давало говорити.

— Йосипе! — одказав старий, держачи чарку в руках.— Дивися: ото бог...— і, не доказавши, він зразу вихилив чарку.

—Та й кріпка ж яка, аж сльози видавила! — додав старий, утираючи рукавом очі.

Чарка усіх обійшла (і жінки пригубили), і тоді тільки до борщу прийнялися. Після борщу Онисько знову почав частувати, а там — стара, там — невістка. Сльози потроху сохли; замість плачу хата окрилася гомоном. Говорив Онисько, говорив Яків, Йосип, умішувалася і Настя. Одна тільки Явдоха більше слухала розмови, не спускаючи очей з сина та раз поз раз важко та глибоко зітхаючи.

— Чому таки ви своєї жінки не привели з собою? Чому не познайомите нас з нею? — допитувалась у Йосипа Настя.

— А справді, чому її між нами немає? — спитав старий.— Не чужа ж вона тепер нам — яка не є, а все ж невістка.

— Я зараз привезу,— обізвався Яків.— Хіба мені дорого коня запрягти? Йосипе, поїдемо за жінкою? — і Яків, не дожидаючи одказу, хутко метнув з хати.

— Нам би було хоч вареної зварити. Нічим же не-

вісточки і попотчувати,— турбувався старий, коли Яків і Йосип виїхали з двору.

— У нас є калганівка,— хвалиться Настя,— та й тернівки трохи зосталося.

— Мчи, дочко!

Поки Яків та Йосип звернулися, уже увесь стіл був заставлений напитками та наїдками. Запаслива Настя усього нанесла: і коржиків на меду, і горішків на смальці, і ковбасу ще від різдва приберегла; з напитків: калганівки, тернівки, дулівки... Все стояло на столі і тільки дожидало дорогих гостей.

Не забарилися і гості. Йосип увів Параску у хату і підвів до батька-матері. Старі стріли їх, як молодих, з хлібом-сіллю. Явдоха, схлипуючи, обцілувала і невістку, і онука; старий підставив невістці лоб, а онукові руку; дитина одвернулася і начинила репету; з Настею Параска поцілувалася у губи і зараз же втерлася, потім Йосипа й Параску завели за стіл і почали знову їсти та пити. Параска за всіх їла, всього смакувала; сина передала вона Явдосі, і стара тішилася з онуком.

— Це поздоров боже Насті,— казав старий, коли що хвалила Параска.— Стара вже нікчемна стала... Це все вона у нас мастикує.

— Це нагадує мені давнє,— щебетала Параска, пропустивши одну-другу дулівки,— як ще ми жили з матір'ю у пана в горницях... Боже! Чого там тільки не довелося з'їсти, спити? Нігде, мабуть, не доведеться уже так удруге.

Йосип більше мовчав і понуро дивився на жінку, як та про Ратієвщину виспівувала. Коли ж Параска дуже вже заговориться, він стиха та й обірве її примовкою:

— Гаразд, гаразд, одно погано, що ми там у Ратієвщині та нічому не навчилися.

— Коли ж мені було учитися? Я тоді ще в кукли гралася,— бликнувши очима, одкаже Параска і знову почне про те, що вже десять раз розказувала.

Тими переказами, своїми згорда замірами вона усім відразу не подобалася, усіх одвернула від себе. Онисько наче і слухав її щебетання, та все поз уха пускав: Явдоха більше з онуком вовтузилася, Яків пристававав до брата випити... Настя дивилася на Параску та думала: «Видно, їй і трохи не шкода Йосипа, бо не щебетала б так, знаючи, що, може, через тиждень тільки й бачитиме його». Йосип, тільки кинув оком на своїх, зразу помітив, що не таку

невістку ждалося батькові-матері, не таку сестру брату-братовій. Йому робилося сумно, гірко. Він ще через місяць, як побралися, побачив, як гірко помилився; та все таїв на своїй душі, гнітив на своєму серці. Поки ще сам на сам був з нею, все більше змовчував, мирився з своєю долею — сам здобув, сам і зноси на здоров'я; а тепер, коли він укине її у чужу сім'ю, тільки вміючу наряджатися та хвастати та хвалитися тими розкошами, які вона звідала, живучи у горницях,— йому робилося так гірко, так трудно... Парасчине щебетання гострим серпом драло його по горлі. Він ставав далі все сумніше та мовчазніше; серце його ждало тільки слова накриво, щоб спалахнути. Він стільки раз обривав Параску, і вона кожен раз хоч з трудом, а змовчувала. Все те таїлось на душі, гнітило... Ось воно і прорвалося...

— Чому ви, сестро, не одвідаєте ковбаси? — спитала Настя, як випили по чарці тернівки.— Все те солодке та солодке, а з його ніякого наїдку, тільки одно нудитиме... Прошу вас — одвідайте та й скажіть, чи добра наша ковбаса?

Параска узяла кільце, пожувала-пожувала та й виплюнула.

— Негарна,— одказала вона, беручи маковик.— От як я у барина їла, нігде вже такої не їстиму: молочна та пухка — губами їж.

Настя мовчки схилилася; Йосип аж позеленів. Він знав, що ту ковбасу готували Настині руки.

— А чи їла ти коли таку у себе, на своєму господарстві? — уїдливо спитав він її.

— При таких злиднях, які ти завів?! — ще уїдливіше одказала вона йому, свіркнувши, наче блискавка, очима.

— А ти ж?.. ти!..— на всю хату ревнув Йосип, затремтівши, як лист на осичині.— Що ти принесла до моїх злиднів? Чи ти порядок такий, як слід, давала? Чи ти хазяйства гляділа? Я ж, як та собака, тільки й знав, що по роботах бігав; спини не розгинаючи, робив, а ти дома тільки спала та вилежувалася... У тебе обіду не діждешся; у тебе і хліб глевкий, і з хати к бісовій матері тепло випустиш.

— А ти знав, нащо брав! — скрикнула собі Параска.

— Так я ж тебе навчу! — гукнув у свою чергу Йосип, ударивши кулаком по столу так, що аж усі здригнули, а діти скрикнули.

Параска, як огонь, зайнялася. Ще трохи — і одно другому б у вічі учепилося.

— Ну, чого ви, чого? — суворо перервав їх Онисько.— Йосипе, годі!

— Щастя твоє! щастя! — сварячись на неї кулаком, сказав Йосип.

— Що, бив би? може, битимеш?! Малі руки... руки не виросли! — тріскотала вона, соваючись на місці.

— Мовчи, язичку, а то кашки дам! — глухо одказав Йосип.

— Йосипе! — обізвався Яків.— І чого ти устряв між жінок? Геть покинь їх, іди сюди. Вип'ємо краще... Вони всі одним миром мазані... І моя така!.. Не по їй що — зараз і накриє мокрим рядном... Знаємо ми їх... така вже, бач, натура... Іди вип'ємо... Коли удруге доведеться так? Та чи й доведеться? Покинь їх!

— І справді, нумо вип'ємо... Що вони?! — призро одказав Йосип і посунувся до брата.

Тим часом Настя загомонила Параску, примішався до їх старий-стара. Онисько повів розмову про будущину. Він так не покине Йосипа, він не зоставить Параски. Через сіни у їх зайва хата... Чого Параска буде по чужих хатах тинятися? тут, дома, їй і покійніше, і безпечніше. Він завтра і перевезе їх.

Параска більше згорда, ніж з дякою, прийняла річ старого... Звісно, вона переїде. Чого їй зоставатися між чужими, коли є свої — рідні? Це страмно було б і родові, як сина у москалі узяли — невістку геть одіпхнути... У їх син, у їх дитина. Хто об йому буде піклуватись, коли батько в службі? Звісно, дід та баба...

Йосип сидів біля Якова і слухав.

— Та ти рада будь... Тобі у ногах лазити та дякувати,— одказав він на річ Параски.

— Та буде, Йосипе... Годі. Хай вони там собі погомонять. Чого тобі до їх мішатись?— здержував Яків.

Йосип не вгомонювався. Прихилившись до брата, почав він йому жалітися на жінку, на долю, на свій дурний розум...

— Щасливий ти, Якове! — казав він.— Щасливий! Он твоя сидить... тиха та мирна... Молитися до неї, та й годі!.. А глянь на мою? Відьма... відьмою і дивиться, і дише... А все-таки я її люблю! Ти не повіриш, як мені її шкода!

Сльози на його очах грали, голос тремтів, гіркий жаль та туга у йому почувалися. Яків тільки глибоко зітхнув на братову річ.

— Її люблю...— прихилившись до брата, тихо почав знову.— А сина?.. похвалюся тобі... Ти нікому не скажеш? Не кажи, брате. Який він мені син?.. Брате, Якове! вона тут буде... при батькові, при тобі. Дивися ти за нею... гляди її... Що друге буде... чи син, чи дочка, прийми його, як рідне, як своє... Мене не буде — будь йому за батька...

І Йосип заплакав.

Яків утішав його, клявся, божився... аж тужить Йосип.

Старий побачив, умішався.

— Чого ти, Йосипе?

Йосип припав до столу, щоб скрити своє заплакане лице.

— Випили — виплачемося! — шпигонула Параска...

Йосип, як опечений, кинувся.

— Параско! ще ти мало мене мучила? мені дозоляла?! — скрикнув він і заскреготав зубами.

— Діточки мої! — умішалася стара своїм тихим та ласкавим голосом.— Чого ви, мов чужі ті, сваритеся? Та ще тоді, коли, може, упослідне... у одній хаті... за одним столом...

Стара не доказала — розплакалася. Розплакався старий і Настя, Йосип, приткнувшись до столу, мотав головою, Яків низько-низько склонився, одна Параска байдуже сиділа і гризла медяник.

Уже було пізно, добиралося до півночі. Старий не пустив ні Йосипа, ні Параски додому; Явдоха нанесла подушок у другу хату, послала молодим. Настя і Яків пішли до себе. Зостався старий з старою.

— А що, може, не Йосип? може не син? Де ти знайдеш такого другого? — хвастався Онисько перед Явдохою.

— Та вона недобра,— додала плачучи, стара.— Їй і трохи його не шкода. Як то вона уживеться з нами?

Онисько наче не чув. Він знову почав річ про Якова.

— А Яків? Яків хіба не брат? Послідня сотня рублів була — і ту віддав братові!.. Не журись, стара, недурно ми вік прожили з тобою! — згорда сказав Онисько, ліг і швидко заснув.

Явдосі не спалося. Стару голову турбували важкі та нерадісні думки про Йосипову долю... Як об йому замо-

лоду піклувались... і от все те марно пішло. Знайшлася та людина, що одірвала його від її серця. Тепер, коли він знову вернувся до роду... жити б та бога хвалити... тепер знову його одривають, навіки одривають... Вона не побаче його ніколи, він не йтиме за труною її. А бог знає, може, ще вона і його переживе... може, вража куля, як косою, скосе його молоде життя... За віщо? ради чого?

Її серце розривалося від болю, і вона одно знала — усю ніч заливала його гіркими сльозами.

А в другій хаті, через сіни, під її плач гіркий Йосип, припавши до Параски, шептався з нею:

— Парасочко! моя доле!.. Швидко не стане мене тута. Хіба яка глуха чутка донесе до мене звістку, що тут робиться з вами... Слухайся батька, корися матері. Вони добрі люди... Я був у їх непокірливим сином.

— Ти скажи їм, Йосипе, щоб вони одділили мене, от як одділили Якова... Знаєш: своя хата — покришка.

— Навіщо, Парасю? Під приводом матері ти учитимешся хазяйнувати, учитимешся доглядати дітей, як вона своїх доглядала.

— Хіба я сама не зумію? Вони старі — і все роблять по-старому. Хіба я, живучи з тобою півтора року, не вела свого хазяйства? А за дитину не журися. Василя я нікому не припоручу; сама виходжу, сама вигляджу... У школу віддам... у люди виведу... Я його паничем зроблю... А ти тим часом вислужишся, офицера заслужиш... вернешся додому з аполєтами... Я офицершею буду! — радісно сказала вона і пригорнулася до його...

У темноті роздався наче поцілунок, а потім кашель... а потім Параска сплюнула.

У Йосипа серце заколотилося... Ті обійми, той поцілунок наче п'яним трунком налили його... Голова закрутилася... і, припавши до Парасчиного лона, він легко заплакав...

— Ні, не любить вона його,— тії ж таки ночі казала Настя Якову, як вони вернулися у свою господу.— Така вона хороша, така вродлива... а й трохи не любить його.

— Не забігай, Насте, вперед. Ще ти не знаєш її,— одказав Яків.— А брата шкода... шкода!

На другий день Онисько перевіз Йосипову худібчину і помістив у противній через сіни хаті, на журбу та досаду Парасчину. Вона цілий день ходила зап'ята платком, на-

хмурившись. Як її не хотіла Настя розговорити, з якого боку не забігала до неї з розмовою,— Параска нехотя відказувала на ласкаві братової питання.

«Я помилилася... Вона справді любить його... не журилася б так, коли б не любила»,— подумала Настя.

Через тиждень виряджали Йосипа. Скільки було сліз-плачу!

Параска теж сумувала. Онисько перед одходом прилюдно сказав Йосипові, що він не зоставе так його сім'ї.

— Оця хата, де живу, половина левади, половина землі, скоту і іншого добра — все на Йосипа, друга половина — на Якова...

Параска зраділа.

— Скажи батькові, щоб він зовсім поділив нас,— шепнула вона на ухо Йосипові.

Йосип мов не чув, тільки після того перестав плакати.

Йосип пішов, і на Грицаєвому дворищі стало глухо-пусто, темно, наче чорні хмари налягли над ним, оповили його. Явдоха не видержала — злягла; Онисько ледве ногами плутає; Яків по хазяйству швендяє — не через те, щоб йому хотілося робити, а треба комусь і за ним дивитись; Настя і ніч і день сидить коло старої та утішає. Одна Параска, як павук, замотавшись у свою павутину, не виходе з хати, а не то зовсім зійде з двору.

Старий часом навернеться до неї, подивиться, що вона або спить коло сина, або чукикається з ним; у хаті райно-багно, сміття по коліна; погляне старий на все те і, не сказавши ні слова, поверне назад.

— Чому таки Параска ніколи не зайде до нас? — допитувалась не раз стара.— Хоч би я побачила її, на онука подивилася.

Настя передала бажання старої.

— Чого я там не бачила? Об чім ми там ще не нагомонілися? — одказала Параска і не пішла.

До чоловічого роду у неї і язик не повернеться... От якби з чужими, найбільше з тими ратієвцями... вона і цілий би день сиділа з ними, базікала та судила свекра-свекруху за те, що її і за рідну не приймають, чортом на неї дишуть, брата-братову — за те, що лащаться до старих, замишляють проти неї, як би її обійти, собі що краще загарбати.

— Та не діждуть вони! Хіба я і в суді правди не знайду? — нахвалялася Параска.

Явдоха, як злягла, то більше й не вставала; у піст вона переставилася. Онисько після смерті її наче прибитий ходе, ні з ким не говоре. До того ще від Йосипа все такі нерадісні листи приходять — то занедужав, з мочі вибився, життя йому остогидло. Одібравши листа, старий закличе дяка до себе, зберуться усі докупи (однієї Параски немає), слухають, як дяк охриплим голосом ледве гарика, підсліпими очима розбираючи те письмо, і всіх нападе така нудьга, такий сум!.. А найбільше старого: сидить оце, слухає-слухає, хитає головою, трусе бородою, зітхне глибоко та важко... «Ох, гріхи наші, тяжкі наші!» — промове і проковтне не одну гірку сльозу.

Недовго і старий швендяв, перед зеленою зліг, поболів трохи — та й пішов за старою.

Параска зраділа. Ще труп старого лежав на столі, дожидаючи могили, як вона вже бурчала — ділитись. А як поховали Ониська, вона збила таку бучу! Поспорилася з Настею, погризлася з Яковом; бігала по всьому місту, славила між чужими людьми не тільки брата-братову, рід Грицаїв, а й Йосипа... І то дурний, і неприпітий, як і всі вони. «Казала: скажи батькові, щоб за життя поділив нас — не схотів?.. Бо дурний, бо безмозкий!»

— Чого ти хоч, Параско? — допитується Яків і ніяк не допитається. То хочеться Парасці нової хати, де Яків живе — що це за хата? одна порохня! То знову їй не вигодно: стара хата просторіша.

Насилу зговорилися: Параска таки перейшла в нову хату, тільки в придачу Яків переніс з старого двору до неї комору. Леваду, скот, поле — все Яків поділив порівну і сказав, що хоч, те й бери. Параска щось з місяць вибирала, раялася з кумами, з ратієвцями. Вибрала таки, хоч потім не раз говорила, що її обдурили, що їй не стільки дали, скільки треба.

Гірко було слухати Яковові такі наговори від свого. Раз він зібрався і пішов до Параски побалакати. Параска вилаяла і трохи не вигнала з хати.

— Будь же ти неладна! — сказав Яків і, віддавши ті гроші, що старий зоставив Йосипові, заклявся, що його нога ніколи не буде в невістчиному дворі!

Параска, зоставшись сама, зажила по-своєму. П'ятдесят рублів зоставив Йосип, з тих, що брат дав, сотню узяла вона від Якова, що батько призначив. На ті гроші перше-наперше насправляла собі усякої одежі, накупила

дорогих уборів; як нарядиться — то багата міщанка або купчиха; синові нашила сорочок — і жовтих, і червоних, і синіх, черевиків пар з три, шапочок. Не простим мужичим дитям виглядало воно, а паненям чистим, прибраним... І перед людьми вона не нахвалиться ним: «Панич буде, бо й заводу панського»,— одкривалася вона перед знайомими жінками, котрі щодня оббивали у неї пороги. Та як їм було і не оббивати, коли у Параски щодня гуляння, щодня бенкет. Їй уже самій і неуправка — треба наймички. Добрі знайомі і наймичку зразу розшукали. Пішло у Параски життя коромислом!

Гроші, як полова, летіли. Швидко їх й не стало. То що? Хіба в неї немає скоту, котрий тільки даремно харч переводе; землю вона відразу оддала з половини — не самій же, справді, ходити коло неї, обробляти, руки колоти об гострі остюки, ноги бити об жорстку стерню. Продала Параска скотину, узяла півтораста рублів і знову зажила панією. Яків дивився, як переводиться батьківське добро, та тільки серцем болів. Що він зробить? не його — не йому. Він тільки казав сусідам: «Підождіть, не забариться все розтектися, а там і по милостиню підемо».

Люди завжди прихильніші до тих, хто до їх ближчий; до того Парасці заманулося переманити усіх сусід до себе, відбити всіх людей від Якова. У неї завжди для всіх були розчинені двері, через се, що тільки не казалось коли Яковом, усе зразу доходило до Параски.

— І яке їм діло до того, хто як живе? Коли самі не вміють з людьми жити, коли самі трусяться над усім, з-під себе б їли... так хотять, щоб і всі по їх дудці стрибали! — жалілася вона людям. Люди, звісно, її піддержували... І не було того дня, щоб не було суду над Яковом; вона перетирала усі кісточки, перебирала усі жилочки його — так не ворогують чужі, так не гризуться запеклі вороги між собою!

Яків мовчав, мов і не чув, і не бачив нічого. Настя, правда, підбивала Якова:

— Ти б написав Йосипові.

— То що з того? Йосип приїде порядок давати? Нащо ж його серце розраджати? Хай собі як знає, так і живе,— сказав Яків і держався геть собі одсторонь. Раз тільки й не видержав він.

Параску запрошено до молодого дяка кумою. Люди хвалилися, що кумом буде якийсь панич з суда. Параска

згодилася, ще й крижмо купила. Як його так, з порожніми руками іти, коли кум золотий хрестик купує. Ніхто не знав ще, хто той кум такий, і Параска не знала — панич та й годі.

Зібралися і люди, і кума, і батюшка прийшов, а кума немає. Аж ось і він.

— Боже! Іван Трохимович! Здрастуйте! — скрикнула перша Параска до кума.

— Хіба ви знайомі, Парасков'я Остапівна? — питалися люди.

— А як же? давно!.. Ще дівуючи познайомилися. Пам'ятаєте, Іван Трохимович, Ратієвщину?.. Та й постаріли ж ви як!

І пішла Параска вищебечувати та розпитувати кума, де і як живе. Люди тільки дивуються, коли се Параска познайомилася з паничем. А Параска — поки що тільки щебетала, а як охрестили дитину, випили по чарці — по другій, кров ударила в її голову, давнє пригадалося... Параска підсіла до кума та як у вічі йому не вскоче, ходе слідком за ним, потчує тим-другим.

Байдуже їй чужі, байдуже люди!

— Недобрий ви, Іван Трохимович; відколи знайомі, а ніколи і в хату не наплюєте. Я тепер уже замужем. Уже і дитинка є... синок-Василь... Хоч би його провідали... У вас удався,— додала йому на вухо, так що усі почули.

Сусіда Зінька сіпнула її за рукав.

— Параско! що се ти? Оглянься,— люди дивляться!

— А мені що люди? — одказала Параска.— Мого чоловіка у москалі узяли... Я тепер московка—вільна!— і знову накинулася на панича.

Цілий вечір тільки з ним одним і водилася; випивають удвох та підкушують.

Під кінець здалася: хоче встати — не встане; підводиться по хаті пройтись — поточується.

Досиділи до півночі. Пора й розходитись.

— Куму б одвезти,— сказала дячиха дякові.

— Нащо мене везти? Мене кум проведе... Хіба в мене не кум?.. Куме, куме! поцілуємося з кумою!..— і Параска кинулась цілуватися.

Іван Трохимович разом з Зінькою довели Параску додому. Параска всю дорогу не вмовкала, все щебетала перед паничем, пригадуючи, коли і як познайомилися, коли і де цілувалися.

Що б і слід було скрити Парасці — і те розказала. «Добра ж ти!» — подумала Зінька, довівши Параску до самої хати.

— До мене! до мене! хоч у хату наплюйте! — кричала Параска і на Івана Трохимовича, і на Зіньку.

Панич і не від тих би грошей — блискучі Парасчині очі його вабили, та Зінька почала умовляти:

— Ти тільки подумай, Параско, яка доба... Та що люди скажуть?.. Твоя наймичка перша усе тому розкаже...— і Зінька вказала на Яковову хату.

Параска похиталася, глянула туди, куди ткнула Зінька рукою, підвела обидві руки, скрутнула одну коло другої і тикнула ними у темну темноту.

— Ось йому!.. Зась!.. Який він мені укажчик?.. Ніхто тепер до мене не мішайся... Я сама собі — голова... Он у мене синок Василь... Вирощу його... мою милу дитину, моє паненятко... вигодую, вивчу... у пани пущу... Паном зроблю... Не вдалося самій панувати — його паном зроблю!.. Ідіть Іван Трохимович, мій голубчику, мій паниченьку!.. ідіть у хату... хоч подивитись на сина... У мене хата просторa... Пізно буде додому — заночуєте у мене... Хай люди кажуть, що кум ночував у куми. Наплювати їм серед голови!

Іван Трохимович уперся. Він нізащо не піде у хату.

— Так завтра... Завтра безпремінно... Чуєте? Буду ждати, хоч з ранку!..— напирала Параска.

— Завтра? Завтра — добре.

Іван Трохимович і Зінька пішли. Параска зосталася сама. Вона ще довго стояла на порозі сіней, дивилася у темне небо, усіяне ясними зорями, і думала... Думки роєм здіймалися у її голові, серце так колотилося у грудях... Їй було жарко-душно... Ніч, тиха, тепла літня ніч, стояла над землею, виблискуючи зорями, мліючи у своїй розкоші... Не одну таку ніч провела Параска з паничем у Ратієвщині, напахуючись пахощів з зеленого листу, квітучих квіток, упиваючись солодкими поцілунками... І тепер все те перед нею. В голові, в очах все те переплуталося, перемішалося: своя комора здалася шатром у липовій заростлі, хата, сіни, де стояла вона, таємним захистком з бузку... Вона бачить його... і, обхопивши одвірки руками, міцно пригорта холодну деревину до свого серця, думаючи — пригортає його...

— Мій любий! дорогий мій, Ваню!..— шепчуть її гарячі уста...

Це зразу вона не здержалась, посунулась-сіла... Щось забилося під її серцем, щось осадило її на землю... Вона почала приходити у себе, почала пригадувати, де вона, що з нею... Це ж її хата? Так, її... Це сіни, а он і двері у хату... Там її син... його син... паненя, а не мужича... А це під серцем що забилося?.. Вона вже давно почуває себе матір'ю... Се від того москаля... І нужно ж — саме тепер воно нагадує їй про себе... Серце у неї повернулося круто-круто... Що б вона дала, коли б його у неї не було? що б вона зробила?.. ножем би проткнула, аби їй не боліло... Вона ніколи Йосипа не любила; він їй потрібен був, щоб витягти її з неволі, визволити з слави... А більше нащо він? І слава богові, що пішов у москалі, а то б вона його і так покинула... Мужик! неотеса!.. Вона аж стріпнулася вся, коли згадала, що він її обнімав, пригортав до свого серця... Так від його і несе мужиком, харпаком... І те, що під серцем у неї б'ється, теж харпача буде... Господи! і прийми до себе, як тільки воно родиться... Мені легше буде, коли воно повсякчас не стирчатиме перед очима, не колотиме мужичим заводом!..

На другий день розійшлася чутка по всьому місту про ті хрестини. Найбільше балакали люди, як Параска хвостиком бігала за паничем, з котрим вона, ще дівуючи, познайомилася, як судила увесь рід Грицаїв. Настя, бувши на базарі, почула про те і розказала Якову. Яків так і скипів... Рідна кров забунтувала у його серці; образа, насміхи над братом давили його за горло. Він мав був зараз іти до Параски, вичитати перед нею її провини.

— Не займай її. Господь з нею! — уговорювала Настя.— Коли заплодиться недовірок, то й умре вже недовірком!

— Та як вона сміла, сяка-така? — кричить Яків.— Що ми — послідні які, що вона поносить нас, увесь рід? Ми її з калюжі витягли, на ноги поставили... Йосип у неї не чоловік був? Вона підметки його не стоє!.. А тепер он що заводе з усякими голопузими паничами...

— Ось не сердься, Якове, не нарікай на неї. Може, вона ще і не винна. Молода людина подуріла, а людям здалося навсправжки... А коли й винувата — вона перед богом одвіт держатиме, а не перед нами.

Насилу угамувала Настя Якова не йти. Він не пішов, тільки йому не сиділося в хаті; як сич той, він більше по надвір'ю тинявся.

Швендяючи по надвір'ю, він бачив неабияку біганину в невістчиному дворі. Наймичка разів зо три бігала у базар і щось приносила цілими в'язанками.

— Що це у вас, Килино, затівається сьогодні? — спитався він у наймички через тин.

— Пир на ввесь мир! — відказала та.— Кума на сьогодні запрошено. Так щоб не стидно було його прийняти... Він, либонь, благородний.

У Якова серце заколотилося... Йому хотілося піти і все побити, потрощити, що було накуплено-наготовлено; та він здержався. «Уже ж цілу ніч буду під вікнами швендяти — а підстережу!» — рішив він.

Увечері почали люди сходитись. Яків стояв за тином, прихилившись, видивлявся. Все то йшли більше жінки — її подруги. Аж ось з-за воріт показалася чиясь низенька постать, загорнута у невеличку шинельку.

— Кум, кум іде! — почувся крик з хати, і всі полинули кума стрівати; а попереду всіх Параска. Розряджена, вимита, вибілена, як пава та — горда та пишна, випливла вона насеред двору стрівати панича. Стріла... здоровкається, бере за руку і веде у хату... Коли за ним зачинилися сінешні двері, то в очах у Якова усе потемніло, голова пішла ходором... І на сю гниду його брата проміняти?!. Не пам'ятаючи сам себе, як муха, перескочив він через тин і прямо до вікна. Він стояв за хатою і бачив, як його увели, кинулися роздягати, на почотне місце саджати, потчувати. Очі у Параски, як зорі, грали, лице пашіло радістю. «Ні страму їй, ні сорому,— подумав Яків,— хоч би озирнулася кругом себе, глянула, що вона вже мати».

За паничевим приходом бенкет розвернувся. Полилася горілка, усякі настойки, запіканки; наїдки ломили невеличкий стіл у хаті. Випили чимало, Параска більше всіх і, здавалося, не впивалася, тільки лице її горіло, як калина проти сонця.

— Горенько бути хазяйкою! За всім бігай сама; ніколи і посидіти, і словом перекинутися з добрими людьми,— сказала Параска і сіла поруч з паничем.

Тепер їх Яків гаразденько обох роздивився. Вона красива така, біла та рум'яна; а він — ніс кирпатий, пика зажовкла, вуси руді і рідкі, мов їх миші поточили, зуби ще рідші, та гнилі, та чорні, одні очі спідлоба якось єхидно грають... Коли Параска сіла, то зараз і опустила свою голову на його плече, козиряючи на його масляними очима

і важко зітхаючи. Його рука зайшла за її стан і міцно упилася в бік. Якову здалося, що вона наче і геть-то високо піднялася... черкнулася її повного лона... Параска стріпнувшись, ще ближче нагнулася до панича. Кругом столу жінки сиділи і — п'яні — то плели не знати що, то заводили якусь безконечну пісню.

«Що се воно буде!» — думав Яків, задержуючи своє гаряче зітхання. Воно у його спиралося, рвалося, серце, як молотком, гамселило у груди. Він все держався.

А далі, коли Параска зовсім закрила від його очей панича, коли він побачив тільки його руки, що обвилися, мов змії, кругом її білої шиї, коли донеслося до його солодке цілування... він не видержав — як звірюка, блискаючи очима, блідий, увесь тіпаючись, рвонувся він через тин, ускочив у сіни, улетів у хату.

— Що тут заводиться? — гуконув він, скільки в його стало гуку.

Усе зразу наче скаменіло; жіночий гомін затих, пісня увірвалася. Параска, сидячи на колінах у панича, тихо посунулася з колін на лаву.

— Параско! схаменися! Що се ти робиш? Кого се ти накликала, кому це все наготувала?..

Параска спалахнула.

— А твоє яке діло? — скочивши до Якова, скрикнула вона.— Ти хто тут такий? Хазяїн? Розпорядник? Вон з хати!

— Я — вон? — хижо усміхаючись, спитав Яків.— Ні, ще той не родився, хто б мене вигнав хоч і не з своєї, та все ж рідної хати. Спершу гості — вон!

І, підійшовши до жінок, він почав їх виводити. Спершу тихо, покійно; підійде, візьме за руку і виведе, а далі, як і ті почали опинатися, Яків розгарячився — то аж у дверях шуміло. Піднявся крик, гвалт і в хаті, і надворі. Одні стовбула давали, другі перелітали через лежачих, і всі лаялись, батькувались... А найбільше усіх Параска. Як божевільна, вона бігала по хаті, вибігала надвір, кричала, голосила, лаялась.

— З зводницями управився... ху!..— мовив Яків, переводячи духа.— Ану лиш і ти, судовий гудзю! Годі тобі чужих жінок з ума зводити. Дивись, забрався на почотне місце. А вилазь лишень звідти!

— Мене прохано сюди...— пискливим голосом мовив панич.

— А попрохано — то й знай своє стійло... Ти пан — то й водися з панами. Яка тобі кумпанія з мужиками? На їх жінок заритись?.. Вилазь, вилазь лишень; я тобі ребра полічу, як ніхто ще тобі їх не лічив... Ти думаєш, це тобі в суді квитки писати. Ну, лишень я тобі поставлю хоч один під очима...

Боже! що робилося у той час з паничем! Лице його то полотніло, то наливалося кров'ю; то ширшало, то витягувалося вподовж. Очі його, як миші, бігали, шукаючи куточка, де б заховатися, або вільного проходу, куди б можна б було драла дати.

— Він уб'є його там... уб'є! — доносився нестямний крик Парасчин з двору.— Ходімо усі... усі. Спасімо його... його одного.

Дві-три жінки порвалися було у хату.

— Куди ви? — хижо регочучись, скрикнув Яків, і... жінки, наче груші, полетіли у сіни; а панич за столом на лаві місця не знайде.

— Вилазь, кажу! — гукнув на його Яків.

— Якове! Господь з тобою! — роздався ззаду його тихий жіночий голос.

Яків озирнувся — перед ним стояла Настя.

Наймичка Килина, побачивши, яку кашу заварив Яків, побігла сказати Насті. Настя, як спала, так і схопилася; тільки покрилася платком та так і прибігла. Вона ухопила Якова за руки і почала молити, щоб він не займав нікого і йшов би додому. За Настею і другі жінки надійшли і окружили Якова. Ускочила і Параска і мерщій кинулася по кутках. Вона знайшла паничеву шинельку, картуз і, подаючи йому, крикнула:

— Тікайте!

Панич, як заєць, скочив з-за столу і, не надіваючи одежі, дьорнув, наче вітер, з хати.

— Пустіть мене! пустіть! — кричав, метаючись з сторони в сторону, Яків.— Я хоч навздогінці попотчую того бахура!

Коли він вирвався з-поміж жінок і вибіг насеред двору — панича уже і слід простиг; чулося одне глухе тупотання нестямної біганини серед широкого майдану.

— Тю! тю! — гукав Яків, вискочивши за двір. За ним кинулась Настя.

— Якове! Що це з тобою сталося? оханися! прийди в себе.

— Я й так при собі. Ти краще скажи, при чому вона?.. Вона при чому? Я її навчу, як поважати брата; як заводити бенкети з бахурами... як з ними прилюдно обніматися, цілуватися! Безстидниця! срамотниця! — і він побіг знову у двір.

Там уже нікого не було; хіба де під тином п'яненька жінка тремтіла, одхрещуючись та одмолюючись від лихої напасті... Яків кинувся до хати. Двері засунені, огонь потушено. Він поторготів трохи — з хати ніхто не окликався.

— Мовчите? Притаїлися? Поснули, кажете? Я вас присплю! Цілу ніч кругом хати буду сторожити вашого сну, щоб бахурі, бува, не вкрали!

Він ще довго ходив кругом хати, стукотів у вікна, сварився, аж поти його гаряча голова трохи не охолола та здорова думка не спинила спалахнувшого серця. Тому помагала і Настя; вона всюду швендяла за Яковом і своїм тихим голосом уговорювала його іти спати.

— Іди сама! — одгризався Яків.

— Не піду я без тебе.

— Насте! — прохав уже він.

— Не піду. Подумай тільки: ти нічого не зробиш, а на тебе скажуть, що хотів запалити.

Яків послухався і пішов за Настею. Цілу дорогу він усе вичитував провини Парасчині і, положившись спати, не забував їх і бубонів на всю хату.

— Мало таких вішати — катувати треба! — сварився він.

На другий день рано устав Яків; голова його горіла, у лице, у вічі пекло, тіло, наче побите, боліло. Він вийшов на двір проходитися, побачив невістчину хату і пригадав усе учорашнє... Серце його занило-зав'яло: страх, не страх, якась боязнь обняла його. Що б він дав, щоб того вчорашнього не було, щоб то був сон, сонна приява?.. Він сам на себе сердився і ходив по двору, ледве ноги тягаючи.

А Параска за всю ту ніч ні на волосину не заснула. Образа діверова глибоко в'їдалася їй в серце... «Яке йому діло до мене? Що він, наставлений дивитися за мною, як я живу? Хто його настановив? Сказано — рід мужичий, каторжний! Яблучко від яблуньки недалеко одкотиться...» Їй пригадалося, як Йосип спалахнув на неї того вечора, коли вони уперше до свекра у хату вступили... І той, і цей — одного поля ягода; одного роду, одного плоду...

Той же хоч чоловік... а цей? Хоч не живи, хоч перебирайся куди. «Я й зроблю так: продам сю хату і огород, усе спродам і виселюся аж у місто». Далі вона думала, що тепер їй і в місті не життя. Яке їй життя, коли її на увесь світ обезславили? Що тепер люди скажуть? Куди не ткнеться вона, куди не піде — на неї пальцями будуть тикати... Он — вона! он!.. Ну, вже і рід!.. І тисячі прокльонів складала і викладала вона на голову Грицаїв, живих і померших...

А люди справді загомоніли. Не було тії хати у місті, де б не говорили про чудний бенкет у Параски. Говорили пани, говорили купці, міщани, кріпаки. Чоловіки судили Параску, винуватили її одну.

— Так їй і треба, сучці, хай не заводе бахурів. Ще мало досталося. Таку не гріх і на гарячу сковороду поставити.

Жінки, навпаки, судили Якова і разом своїх чоловіків: такі вони усі осоружні, каторжні! Їм аби знущатися над нашим братом, верховодити. А ти слухай та корись. Судові сміялися над Іваном Трохимовичем. Сміялися у вічі, сміялись за очі, малювали малюнки, як Яків Грицай ганявся по майдану, як Іван Трохимович, схопивши шинельку на оберемок, удирав від його, аж курява з-під ніг зривалася. Щось на цілий тиждень було гомону, реготу, жалощів, прокльонів.

Яків того нічого не чув. Він на третій день занедужав, зліг і провалявся щось тижнів зо два. Зате Параска все те чула. Щодня її приятельки забігали доводити, що люди гомонять,— кого судять, кого гладять... Параска несказано зраділа, коли почула, що Яків зліг.

— Так йому і треба! — казала вона.— То господь його карає. Він усе бачить з високого неба і покарає злочинця своїм судом правдивим... Щоб він лунув, проклятий; почорнів, як земля, зотлів, як дохла собака!

Вона знову задумала новий бенкет. Тепер, коли, собака, зліг, ніхто не стане серед дороги. Вона вже рішила, коли і кого покликати. «Небагато покличу, та все щирих товаришок... Менше заходу, клопоту, а більше веселості. Тільки як-то його покликати? Як до його доступитися?»

Вона надіялася на Зіньку. Весела і до всіх доступна молодиця. Зіньці вона сповірила свої таємні думки, і, прогулявши удвох цілий день, рішили зробити бенкет у суботу. Субота саме підхожий день: чи уночі довго загу-

ляєшся — в неділю виспишся... Зранку Параска піде на базар, скупить чого треба, в обід Зінька збігає до панича, а ввечері і бенкет.

Прийшла субота. Цілу ніч перед нею Параска не спала, все пригадувала, що б його купити, що спекти-зварити... Ранком пішла на базар, і насилу удвох з наймичкою донесли ту куплю додому. Коло печі поралися аж утрьох— Зінька помагала.

— Де б його самовара достати? — журилася Параска. Добре б чаю напитися.

— За чим журитися? — одказала Зінька.— У жида-шинкаря. Не поскупися сороковкою.

— То збігай, сестро.

Зінька побігла з Килиною до жида. Примчали самовар. Час було уже іти і до панича.

— Я минуточкою! — піддобрялася Зінька. Удяглася і побігла.

Не так вона довго проходила, як Парасці здалося. Самотою сиділа вона у хаті, дожидала. Хвилини здавалися годинами... Різні думки клопотали її голову. Що, як він не прийде? Скаже: під монастир підвести хочете... І ніяка божба і клятьба не поможе... Тоді краще умерти!.. Уже б, здається, пора б і Зіньці звернутися, а її немає... Значить — буде. Зговорюються, певно, коли і як краще прийти. А може, вона зосталася його провести. «Ну, та й Зінька! Уже ж я їй за се спідницю наберу... Така щира, така вірна! От і чужа, а й роду не треба!»

Почало темніти, а Параска від вікна не одходить. Світ то двоїться, то троїться у її очах, серце так б'ється! Он щось замаячило біля хвіртки.

— Здається, вона йде. Килино! — скрикує Параска.— Ти молодша, у тебе о[redacted] краще бачать — пізнавай, то не Зінька?

— Вона,— одгадує Килина.

Серце у Параски ще дужче забилося... Хоч би скоріше йшла, скоріше несла звістку... Вовтузиться чогось біля хвіртки!

— Та швидше! — кричить Параска, вибігаючи на двір стрівати подругу.

— Не поспішай, сестро,— махнувши рукою, мовила Зінька.

— Як?! — ледве чутно спитала Параска, і аж у очах у неї потемніло.

— Вийди, Килино, куди на годину; ми з Параскою побалакаємо,— каже Зінька, увійшовши у хату.

Килина вискочила у сіни і мала підслухувати під дверима. Та хитра Зінька — вона все знає, все чує — вийшла подивитися, де Килина, і вигнала її з сіней.

— Оце яке там святе та боже! — сердилася Килина, виходячи на двір.

— Не буде, і не жди! — мовила Зінька Парасці. Та пополотніла.

— Чому? — і сльози заграли у її чорних очах.

— Не сердься тільки, що скажу усю правду про його. Бо дурний! — он чому. Я тобі зараз розкажу усе. Приходжу ото я до його. «Чого?» — питає, насупившись. Я так здалека заходжу. Провідати, кажу, як живете, що поробляєте. Одійшов трохи, просе сідати. Сіла я. Слово по слову, я й почала здалека закидати про той вечір невдачливий, що яких він сліз приніс тобі, як ти журилася-побивалася. Любить, кажу, вона вас; так любить — душі не чує. Готова усе для вас зробити. Тепер, кажу, той луципір, дівер її, хворає, з хати не виходить. То от коли і діло б поправити. Приходьте, кажу, сьогодні вечерком. Та тихо та гарно так посидимо, побалакаємо — усього доволі буде. Боже ж мій! як же скочить він. «Що се ви, каже, знову мене підвести хочете? Що череватій сучці не заманеться, а ви її примхи справляєте? Вон з хати!»... Не повіриш — краще б він мене по щоці ударив, ніж отим словом, як кип'ятком, опік. Не знаю, як я і схопилася, що казала йому, як і двері знайшла... Як бачу, сестро, наплювати тобі на свого кума — не варт він слова путнього; не варт того, що ради його ми сьогодні, як дурні, цілий день бігали, нишпорили! — закінчила Зінька.

Параска сиділа на лаві і, схилившись, мовчала. Слова Зіньки, наче молотком, били у її голову, у виски, трудили у вухах. «Череватій сучці» ножем угородилося у її серце і гострим боком поверталося там. Гіршої образи, більшої образи не було у той час для неї! То була правда, гірка правда. Вона сама чула, як та правда кидалась під її серцем, як вона не раз радісну череду думок повертала у люту тугу. Те мужича не дає їй покою, завжди нагадує про її долю. Вона стягувалася міцніше, щоб від людей затаїти своє лихо. А отже і не затаїла. Він побачив, він примітив... Вона ще молода така, їй би тільки жити та гуляти. Вона так любила і любить його, що на все піде... а він каже:

«Чого череватій сучці не заманеться?..» Що ж тепер заспівають Яків, Настя, коли до їх дійде про се чутка? Що люди скажуть?

— Чого ж ти мовчиш? чому нічого не кажеш? — спитала її Зінька.— Чи йти по добрих людей, скликати, щоб поїли те, що напорали. Чи собакам віддати?

— Собакам віддам! Собакам! — скрикнула Параска, скікнувши з полу.— Килино! — гукнула вона на наймичку.

— Уже все перебалакали,— бурмотала та, увіходячи в хату.— Чого?

— Виймай усе з печі!.. Усе, усе витягай. Та мерщій,— приставала Параска.

— Дайте ж хоч світло засвітити,— одказала Килина.

Засвітили світло. Зінька ще ніколи не бачила Параски такої блідої, такої рішучої на все. Вона вся тремтіла, а очі, як жар, горіли.

— Витягай! — крикнула Параска і, не дожидаючи, поки Килина витягла горщик з печі, сама з-серед череня ухопила один і швиргонула у помийницю.

— Параско! Чи ти в своїй сорочці? Що се ти робиш? — зупиняла Зінька.

— Не займай мене!.. Не руш!.. Витягай! — кричить знову Параска на Килину, що стояла з кочергою і дивилася на хазяйку, чи не збожеволіла, бува, та.

— Витягай, кажу! — гукає Параска.

Килина витягла кашник... Пшоняна каша на молоці так і пороснула по долівці.

— Параско, оханись! — ухопила її за руку, вговорює Зінька.

— Не руш мене,— просить Параска,— не руш... Витягай!

— Нащо бити? — поперечила і Килина.

Параска вихопила кочергу з рук Килини і почала нею гамселити горшки у печі. Зінька й Килина кинулись до неї, вирвали кочергу і, взявши за руки, одвели геть від печі і посадили на лаві.

— Оце, господи, твоя воля! Оце!.. Що це з тобою?— торохтіла Зінька і, набравши води у рот, приснула на лице Парасці. Та, як огонь, спалахнула.

— Що я, скажена? божевільна? Вон з моєї хати! — крикнула Параска на Зіньку.

— Та, Параско, оханись.

— Вон з хати! — одно гукає Параска.

— Не піду! — рішуче одказала Зінька.— Ти чуєш, що я сказала: не піду — і не піду! А тільки будеш таке робити — ще зв'яжу. Чуєш? — уже свариться Зінька.

— Господи! що ж мені робити на світі? — скрикнула Параска, упавши опукою на піл, і заголосила...

Вона не пам'ятала, що робила, не розбирала, що з нею творилося. То вона схоплювалася і вила на всю хату, то, прилігши, затихала, щоб через годину ще дужче завити. Їй було так трудно, так тяжко! У неї під серцем кидалось нове життя, а їй здавалося, то її лихо підкидається, не дає покою, метає її на шмаття. Зінька стоїть коло неї та все уговорює та угамовує. Килина болісно з-за Зіньки позирає на хазяйку. «Що з нею сталося? Була милісінька-здоровісінька, а тут, як пошепталися удвох з Зінькою — зразу таке її і схопило. Чи ця Зінька не знахурка, бува? Чи не піддала вона чого хазяйці?..» Такі думки клопотали наймиччину голову, і вона вже мала було бігти по людей, та Зінька зупинила.

— Не виходь нікуди,— сказала та.— Переплаче — перейде.

До півночі воловодилася Параска, а там — і мука свій кінець має, і на неї сон є — Параска затихла-заснула. Спершу все кидалась, жахалася, а далі — наче мертвим сном узялася... Лежить бліда, жовта; тільки її зітхання важке роздається раз поз раз по хаті.

На другий день вона не вставала; на третій, хоч і підвелася, походила, та знову лягла. Все жалілася на ноги — вони у неї перестали служити. Зінька від неї не одходить, то услуговує, то розговорює. Та, видко, не любо Парасці слухати, що плеще Зінька, вона часто одверталася від неї, закутувала голову платком і притворялася, буцім спить.

Раз вона сказала Килині, як Зінька вийшла на часину з хати:

— Навіщо ти пускаєш її до мене? Коли немає її тут— мені мов і легше; а як гляну — вона сидить,— так мені і підступе під серце; наче докора та дивиться мені у вічі. Не пускай її!

— Як же мені не пускати їх? — спитала Килина.

Параска замовкла і щось з тиждень мовчала. Зінька помітила, що, коли вона одійде куди — зараз і розмова підніметься в хаті, коли ж тільки вона на очі покажеться— неначе в домовині ущухне. Другі прийдуть провідати Параски — вона і підведеться, і розбалакається, а з нею —

ні слова. Зінька з серцем, з виговором покинула Параску.

— Що, я не така, як другі? Я їй не служила, я їй не годила? Так, як треба було, то й Зінько, і сестро, а як прохворостили — то й пику свою одвертає.

На другий же день трохи не все місто заговорило про Парасчину болість — чого вона і від чого. Щира товаришка услужила своїй подрузі, і всі, далекі і близькі, сусіди розказували та реготалися, як Параска горшки товкла від невдачі.

Параска того нічого не чула; вона нігде не показувалась, навіть не виходила і з хати. Вона справді недугувала; до того прийшов і лист від чоловіка з полку, де він не гладить її за її бенкет з паничем. Яків таки написав до брата. Кругом вороги, кругом тяжкі її обсіли! Горенько їй, та ні з ким того її горя і поділити; досада давить за серце — а страшно її людям показати-відкрити. Видно, така вже її доля лихая! Видно, вона зародилась така безталанна! Як то хотілося погуляти, пожити — та ба! Вона боялася дивитися сама на себе, щоб не розтроюджувати свого серця: вона чула, як під ним її лихо колотилося.

Перед другою пречистою вона зовсім злягла; прийшлося бігти за бабою. На другий день пречистої у неї родилась дочка.

Коли її баба поздоровила з народженою — у неї серце наче хто у жмені здавив. Хоч би вже, коли малося родитись, то був би син, з ним менше клопоту, а то...

— Повіїще! — зціпивши зуби, відказала вона бабі.

КАЗКА ПРО ПРАВДУ ТА КРИВДУ

Ми, малі діти, страх як любили казки! Зимньої пори, як насуне та довга та предовга ніч, заберемося на піч у тепле просо або жито, з одного боку гріє й з другого парить, гарно так,— і раді слухати бабусю хоч до самого білого світу... А вона, стара та древня, голови на в'язах не здержить — так вона в неї на всі боки і розхитується — як розпустить бувало свої кази та перекази, й не переслухаєш ніяк!

От одного разу зібралися ми коло неї: я, Івась білоголовий, Пріся мишаста та Грицько меткий, напалися раптом: кажіть та й кажіть, бабусю, казки!.. Бабуся була недужа, їй і дихати, може, не хотілося, не то казок казати, а ми — одно намоглися.

Довго вона стогнала та кректала, поки підвелася. Підперла плечима комин, угородила у теплу пашню свої коряві руки й задумалася... Ми так і напали! Одно кричить: «Про Івана Царевича та Сірого Вовка!» Друге не хоче Івана Царевича, а кажи йому «Оха»; Пріся просить «Козидерези».

— Бабусю,— обізвався Грицько меткий,— ви хвалилися колись нову розказати. Кажіть нову. Якось ви її називали...

Бабуся важко зітхнула, аж у грудях у неї запищало, й, прокашлявшись, промовила:

— Якої ж вам? Про Правду та Кривду хіба?

— Про Правду та Кривду! Про Правду та Кривду! Бабусю! голубонько! кажіть про неї! — загукали всі.

— Цссс...— утишила вона нас.— Застряла вам у зуби та Правда та Кривда! — промовила й, подумавши, почала...

І

Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів та бабів, а давно-давно... за царя Гороха, та за солом'яного бога, та за князя Хмеля, коли людей було жменя... або ще й людей тоді не було, як появилися на світ двоє дівчаток-близняток.

Земля тоді була пустельна. Ні билиночки на їй не росло, ані травиночка не красила її чорної кори; ніяка звірина не оставляла свого сліду на ій, ніяка птиця не оголошувала своїм співом та криком німого повітря. Ніщо тоді на їй не жило, не родило, й сама вона — холодна та слизька — каменюкою була... Сірі тумани снували по їй, темні та непроглядні хмари огортали й крили від ясного сонця; дрібні дощі полосували її і вдовж, і вшир, і впоперек.

Тоді саме вони родилися. Зачало їх Ясне Сонечко, поливали й ростили дощові води, напували свіжії роси, буйні вітри гойдали їх на своїх легесеньких крилах, а блідолиций Місяць і зорі ясноокі доглядали їх тихого спокою...

І виросли вони всьому світові на диво. Стрункі та гонкі, як тії тополі, гнучкі, мов лози над водою, білолиці, як в садку лілеї, ясноокі, мов зорі на небі; заговорять — увесь світ всміхнеться, наче тая скрипонька заграє.

Увесь світ любив тих дівчаток-близняток. Вони не знали, що то таке ворожнеча й згода, що добро, що лихо, що моє, що твоє; бо все було їх — не ділене, не шматоване. Не маючи чоловічої облуди, як ті янгелята, носилися вони понад землею, поринали в темних хмарах, хапали блискавиці руками й, граючись, кидали одна на одну... Або спускалися на темну землю, ховалися в густих туманах, перелітали з скелі на скелю й перегукувались через яри одна до одної. Коли їм обридало плескатися на дощі, лазити по слизьких скелях, вони знову вилітали за хмари і, обгорнувшись веселкою, сушилися на ясному сонці, виспівуючи голосні пісні... Увесь світ заслухувався їх пісень: вітри затихали, ясні зірочки підтягували їм, а блакитне небо раз у раз одкидало від себе голосну луну, котра, неначе в бубон, бухкотіла в його синій намет... Красне Сонечко стояло серед неба і, усміхаючись, прискало на них золотими іскорками. Вони хапали ті іскорки в жмені й розсівали їх по всьому світу... Так іноді неве-

личкі діти пересипаються жовтим пісочком. То була весела забавка, весела і всьогосвітня, бо весь світ, дивуючись на їх, бавився їх іграшками.

II

Минуло чимало часу; багато літ уплило, віків чимало минуло, а їм було і не в примітку. Веселі та безжурні носились вони по всьому світу, не знаючи лиха та ворогування ні між собою, ні між ким другим.

Аж ось одного разу Ясне Сонечко, натомившись світити за цілий день, плило до спокою.

— На добраніч, мої голуб'ята,— сказало воно,— стеліться мерщій; пора спати.

— На добраніч, мамо,— одказали вони.— Спочивайте собі: нам і панотець Місяченько посвітить.

— О, я знаю чого йому любо так рано висвічувати!— буркнуло Сонце.— Стеліться мерщій; я сьогодні його не пущу від себе, нікому вам буде світити. Хай лишень хоч одну нічку та всьогосвітня повія попоникає, дожидаючи старого перелесника!

Дівчатка глянули на матір гнівну, червону; перегляну-лися між собою й усміхнулися.

— Що се мати плеще таке, і не розберемо нічого,— промовили одна до одної.

— Мамо! мамо! що то ви таке казали? — спитали в Сонця.

— Зостарієтесь швидко, як усе будете знати,— сердито відказало воно й прикрикнуло на їх: — Стеліться, кажу, мерщій!

Дівчаточка розлетілися в різні сторони, ухопили за краї чорну хмару й, скрикнувши: «Ану, пора слатися!»— струснули її, мов ту перину.

Надулася, заклуботала чорна хмара, посипалися з неї огненні блискавиці, загув, заторохтів грім, а град так і пороснув на землю.

— Ого! скільки його набралося! — скрикнули дівчатка.— Добре, що догадалися струснути, а то воно муляло б у боки...— І, ще раз струснувши, підлетіли вгору й спустилися якраз посеред хмари.

— Бач, як пухко та м'яко тепер,— обізвались, пурнувши аж на саме дно.

— Уже, мамо, послалися. На добраніч вам! — скрикнули далі, потягаючись.

Сонце скоса глянуло на їх, позіхнуло й закрило натомлені очі. Зразу непроглядна темнота обняла весь світ; небо потемніло...,

— Ану, сестриці! де ви забарились? — гукнула Вечірня Зірка, вискакуючи перша на краї неба.— Нам час настав, пора погуляти! — І весела та ясна, вона окрутнулась кругом себе, немов обдивлялася, чи до лиця-то їй її убори.

А убори були дорогі та пишні: з золотої парчі плахта, оксамитова червона свита, а на голові віночок з самоцвітного каміння.

За нею, немов хто торбину розв'язав з горохом і сипнув ним по небу, посунули зорі. Ось Віз заскрипів і покотився геть-геть; вибігла Квочка з своїми дітьми... «Кво-кво!» — і розпустила їх кругом себе. Поважно виплив Павич, розгортаючи хвоста на всі боки; Хрест засвітив, засіяв; а там ще та ще... одна по одній — і не потовпляться.

— А що, чи всі зібралися, сестриці? — спитала Вечірня Зоря...

— Усі, усі! — одказали зірочки.

— Ану, за іграшки! — сказала й почала:

Лягло Сонце спати,
Час нам погуляти.
Годі, не баріться
Та мерщій зберіться,
Подруги, на раду!

— Нехай Сонце спить-дрімає,
А ми погуляєм! —

скрикнули в один голос зорі, аж небо загуло.

Ось Місяць помалу
До нашого стану
Пливе-випливає...
Кожній по віночку
Та на головочку
Несе вам коханий! —

почала знову Вечірня Зоря.

Місяцю ясний,
Місяцю красний,

Місяцю Маю!
Тебе виглядаю.
Де ти волочився,
Що так забарився?
Випливай скоріше,
Поспішай хутчіше
До нашої ради,
А ми тебе, брате,
Любо привітаєм,
Пісні заспіваєм! —

заспівали зорі.

Вечірня Зоря вдарила в долошки й окрутнулася. Її сестриці, побравшись у боки, пішли кругом неї. Немов вітер зимою серед степу закрутив веремія, так заходили зірочки кругом Вечірньої, вимахуючи руками та притупуючи ногами... Були такі, що пустилися й навприсядки, небо аж гуло та бухкотіло: такого вони віддирали гопака...

III

Дівчаточка-близняточка не спали. Вони загадалися над тими чудними словами, які сьогодні їм Сонце-мати сказало. Що воно то за слова такі? Вперше зроду їм доводиться їх чути. Вперше зроду доводиться бачити матір якусь чудну та дивну. Що з нею сталося?.. Дарма про ті іграшки, що завели зорі, байдуже про їх співи, танці. Їм було важко... А се зразу вони почули — об серце щось стукнуло.

— Що там таке? — разом скрикнули вони й запримітили невеличкого черв'ячка, завбільшки з шашіль, що, підкравшись, ущипнув їх злегенька.

— Ти хто такий? Відкіля? — спитали його.

— Я?—прогугнявив черв'ячок, піднімаючи вгору свою непримітну головку, и хижо зареготався слизьким ротом.— Я?.. А ось я зараз скажу, хто я такий! — І, се кажучи, звернувся свердликом і, уп'явшись у серце, почав його точити.

Дівчаточка несамовито скрикнули, так їм стало боляче та трудно.

— Ага, дозналися! — зареготався знову черв'ячок і почав розказувати: — Я — Сум, мій батько — Гнів, а мати — Темнота. Ми — Світові вороги. Колись ми з ним у миру жили, поки ваша мати — Сонце нас не зрадила. Ви-

дюща — вона задалася завислива та ненажерлива, хотіла над усіма старшинувати... Все їй та їй, а другим нічого. Чи обносимося ми, убір панотець, що заправляли нами, почнуть справляти — вона вибирає собі щонайкраще та найясніше; чи їсти сядемо — хапає шматки найласіші. Ніхто другий й слова не каже, а вона так і присне вгору, так і зіб'є бучу! Кому-кому найбільше доставалося від неї — моїй матері. Вони собі зроду підсліпі вдалися; треба дуже близько до чого підійти, щоб побачили. От Сонце й глузує з того. Вхопить оце смачненький шматочок, усе з його ласе та сите висмокче, а недоїдок та обгризок у руки їм тиче. Мати візьмуть та до рота, а воно як зарегочеться! А за нею й другі. Довго терпіли батько той глум, а то раз і не витерпіли. Дуже вже розходилося їх серце. То вони як запалили його навідлі рукою, аж перевернулося сердешне Сонце... Та як схопиться, як наробить репету та до панотця... «Так і так: за тими сліпородами мені життя немає!» Клепало-клепало, наклепало завбільшки з гору... Кликнули панотець батька. «Як се,— кажуть,— ти таке вчинив?» Батько — правуватися та й тут не здержалися, почали дужче, ніж абияк, балакати. А панотець як скрикнуть: «Цить,— кажуть,— горлатий! Ти ще й на мене руки здіймеш? Прикувати його зараз до стовпа, та так, щоб він і не ворухнувся!» От зразу де не взявся Огневик, що огнем заправляє,— він одного поля ягода з Сонцем: обоє на наш рід іродом дишуть,— тягне кузню з собою; пута в сто пуд, молотки в тисячу... Як махне, як вдарить по ковадлу — так іскри й сиплються!.. А його підручні вже батькові й руки скрутили, до стовпа привели...

Мати як почули, що батька мають кувати, та до Огневика, так йому в пику й впилися! А він тільки що вийняв з горен пута гарячі, аж білі — як махне ними та матір по обличчю — тільки зашкварчало та мати нестямно скрикнули! Аж до панотця в горниці той крик досяг! Вибігли панотець на крик... А тут таке лихо скоїлося: в матері очей як не було, тільки один попілець посипався! Тоді панотець дуже-дуже розгнівалися. Зараз Огневика за те, що випік матері очі, навіки під землю запроторили; там він у тяжкій неволі й досі конає. Нас з Сонцем поділили: йому дали володіти світом вдень, а нам уночі. Тобто щоб ми ніколи не стрівалися... Здається, чого б більше? Ніт же, таке задалося лукаве. Коли лі-

течко тепле настане, все оживе й зрадіє, тоді воно як почне гріти, як почне світити та ту сердешну нічку переведе до того, що вона коротша заячого хвоста стане. А зимою, небійсь, як настане віхало та мороз лютий, що аж очі видавлює, тоді воно заховається собі та й рутить... Уже півдню треба б бути, а воно задає такого хропака, аж небо гуде. Йому добре: спить собі, а ти ходи кругом світу, стережи його по холоду та завірюсі. Вже задалося! Та й се б ще нічого. Ніт же, ненажерливе, йому й сього ще мало. Випрохало в панотця собі в пару нашого-таки парубійка — Місяця. Що то був за козак бравий, поки не знався з тією ягою,— білолиций та чорнобровий, а голова кучерява-кучерява!.. Ніт же, як почало його золити, як почало волосину по волосині смикати та висмикало так — зовсім дідом став: голова, як те коліно!.. А що була за пара нашій Вечірній Зорі! Він і тепер все за нею жалкує. Та й вона його любить. Мати таки іноді й зведуть їх докупи. Як збіжаться, то вже не наговоряться й не налюбуються: одно одному як у вічі не вскочить! Ну, а ті осоружні зайці-брехунці, що нашим і вашим слугують,— Волосожари паскудні! — взяли та й набрехали Сонцеві, що вони всяку нічку збігаються докупи та судять його; що то буцім мати їх зводить... Ото воно й розпалилось сьогодні, немов його дрік укусив. Достанеться тепер бідному Місяцеві! Бач, який час, а його й досі не видно... В трьох окропах визолить його, змочить!

— Так ба-а... що воно! — тільки й промовили здивовані дівчатка, як Сум зразу так і зник; не вгледіли, де й дівся.

IV

Час був вже пізній. Дівчаточка глянули на небо. Стоять зорі, виморені та витомлені, тільки сонними очима лупають; інші, повившись невеличкими хмарками, й прикорхнули. Одна нещасна Вечірня Зоря не спить: перейшла аж на другий край неба. Стоїть сумна-невесела, заглядає за гору.

— Немає, не видко! — промовляє так гірко, як не плаче... Горе безталанній Зіроньці! А лукаві Волосожари вискочили з-за гори та зиркнуть на неї, зарегочуться та й знову сховаються за гору. Бідна Зіронька за смутком нічого того не бачить: ухопилась за обличчя біленькими рученьками та голосить-голосить!

Коли се... зачервоніло, завидніло з-за гори... Не йде— летить Місяченько та прямо до Вечірньої.

— Зіронько моя!..

Та стрепенулася.

— Місяцю мій! Ясний мій.

І обнялися. Від радощів одно одному слова не скаже.

— Ох, як ти мене вимучив! Ох, як ти мене виморив!— почала Вечірня Зоря, схилившись до нього на плече головкою.— Всі очі продивилася, тебе виглядаючи, попалила серце слізоньками, тебе дожидаючи! Де ж ти так, мій голубе, барився? Чи не гріх же тобі з мене, нещасної, отак знущатися?

— Життя моє — лихо моє! — зітхнув важко Місяць.— Нема мені добра на світі й не діждуся його ніколи... Дозналася стара гаргара, що ми з тобою кохаємося... Оце все біля себе держала. Було мені, та й всім досталося! Темноту костить, на чім світ стоїть... «То все,— каже,— та сліпорода зводні зводить!» Мене перелесником лає, тебе — повією...

— Нехай як хоче лає,— мовила Зірочка.— Що ж, коли я люблю тебе, коли ж не переможу себе — тебе не любити! — й зовсім припала до нього.

— Безталанна моя! — прогув Місяць, пригорнувши міцно до себе, й гаряче поцілував у ясні очиці...

— Ага-а? Так ось ті тихі, та смирні, та богобоязливі! Так ось як вони порпляться та голубляться! — почувся несамовитий крик ззаду них.

Озирнулися... аж біля їх стоїть Сонце, червоне та сердите, очима іскри так і сипле.

Безталанна Зірочка зразу, як та стіна, стала — біла-біла, вся тремтить: злякалася.

— Геть, повіїще! — желіпнуло на ввесь рот Сонце і, вхопивши Зорю в руку, наче м'яч той, швиргонуло за гору.

Від того гуку й другі зірочки прокинулись. Глянули — Вечірньої немає, а над горою палає Сонце... Як сипнуть, та врозтіч, та навтьоки! Зразу де й ділися!

— А ти, стара, лиса собако! — гукнуло знову Сонце.— Ти ж божився, ти ж присягався, що, крім мене, в тебе другої немає!

Місяць тоді й голову опустив.

— Так оце той тихий, оце той незамутний!.. Ось же тобі!

І, вихопивши з-за себе здоровенного меча, з усього маху вдарило його по голові... Аж небо охнуло! Кров так і бризнула, розлилася по ньому... Червоно-червоно стало... Більша половина місяцевої голови плюснула за гору, а невеличкий серпок, перекотившись через усе небо, з'явився на другому краї.

V

Такого дива ще світ ніколи не бачив. Увесь він затремтів і отетерів... Отетеріли й дівчаточка-близняточка. Їм вже давно б пора встати, ранньою росою вмитися, на добридень матері казати, а вони й не рушали. Їм було страшно своєї матері — така вона сердита та люта їм здалася... Припавши до хмари, вони боялися й глянути на неї.

А тим часом і вона повилася хмарами. З усього світу понастягувала зайвих і обгорнулася ними. Соромно, видно, було їй після того на світ білий дивитись. Цілий день носився над світом брат Темноти — Морок, а Сум плазав за ним та точив світові серце. Темнота перед тим ходила важкою і якраз на той час породила дівчинку — болізну та плакучу: Гнів-батько назвав її Сльозою. Вона зразу заполонила ввесь світ... Плаче дитина, заливається кривавими сльозами, а за нею й світ увесь плаче. Такого лементу та голосіння ще не було ніколи!

Дійшов той лемент і до дівчаток-близняток... Запала якось світова Сльоза до однієї в серце, запала — й наче огнем запекла. Скрикнула нестямно дівчинка і вхопилась за серце рукою. Аж там уже щось живе ворушиться.

— Се ти знову приблудився до мене? — скрикнула дівчинка, думаючи, що то Сум.

— Ні, се я,— одказує хтось невідомий таким плакучим голосом, що аж в душі в дівчинки похолонуло.

— Хто ж ти?

— Я — Журба.

— Чого ж тобі від мене треба? Я не хочу тебе!

— Еге, не хочу!.. Чи хоч, чи не хоч — я тепер твоя, а ти моя. Всьогосвітня Сльоза мене в твоїй крові зародила. Я не піду від тебе.

Бідна дівчинка так і звилася...

— Чого ти, сестрице? — спитала її друга, дивуючись.

— Як чого? — відказала за неї Журба з серця.—Хіба ти не знаєш? Хіба ти не бачиш? Хіба тобі повилазило, чого наробило оте Сонце?

— Ну, то що? — спокійно допитується сестра.

— Як що! Зроду-віку такого не було! Зроду-віку не чувано, не бачено такої всесвітньої неправди.

— Що ти мелеш? — одно допитується друга.— Я й не розберу нічого.

— Не розбереш? Прикидаєшся дурочкою? Хіба ти не бачила, що то Сонце зробило Місяцеві?

— Ну, то що?

— Як що? Хіба так можна?

— А Місяцеві можна було зрадити матір?

— Зрадити? Хіба він її спершу любив? Він її ніколи не любив. Він Вечірню любив, а йому наказано з Сонцем братися.

— Як там не наказано — не переступай наказу. На те й наказ, щоб його слухати! Коли б було інше, всі розлізлися б, як руді миші!

А перша дівчинка як скрикне:

— Так оце така правда? Оце така правда? Його серце до неї не лежало. Він її не любив, не любив! — Та як схопиться за голову, як заголосить!

За сльозами не побачила, як і Сонце виплило з-за хмари. А воно вже стояло біля них і, гірко-гірко скривившись, ще гірше вимовило:

— До чого я дожилася, до чого? Своя кров устає проти рідної матері і, як чужу, судить! Будьте ж ви,— каже,— мої діточки, прокляті од сього часу й довіку. Хай не буде між вами ні миру, ні ладу ніколи. Ото вам внизу земля чорніє — йдіть на неї й володійте нею. Ти,— каже на першу, котра на неї так нарікала,— за правду кричиш, і зовися ти Правдою; а ти,— повернулася до другої,— за те, що посміла з сестрою про мене базікати, зовися Кривдою!

І, се кажучи, як стрепене хмару, так ті дівчаточка. неначе груші, й впали на землю.

VI

От як скинуло Сонце Правду та Кривду на землю, то й стали вони володіти нею. Та нема між ними ніякої згоди: щоденна сварка та лайка, щоденні шкоди та пе-

решкоди... Не рідні сестри то, а вороги лютi! А найбільш всього та Кривда. Оце Правда почне чим-небудь забавлятись, що-небудь задумає зробити, то Кривда прикрадеться та й поруйнує.

От раз і каже Правда до Кривди.

— Сестро,— каже,— чого ти така ненависна та немилосердна до мене? Я ж тобі ніколи нічого, а ти до мене так і сучишся, так і в'язнеш!

А Кривда їй одказує:

— А згадай лишень, сестро, через кого я в сю неволю попала?

— Нехай і через мене,— каже Правда,— нехай — я не таюся. Та чи вже ж нам отак цілий вік сперечатись та ворогувати?

— І цілий вік отак буду. Я ніколи тобі цього не забуду!

Правда тільки важко зітхнула.

— Знаєш що, сестро? — каже далі.

— А що?

— Щоб нам не сперечатись та не шкодити одна одній, давай ми поділимося всім, що є на землі. Тоді, як ми нарізно будемо жити, то між нами й лад буде.

— Давай! — каже Кривда.— Як же ми будемо ділитись?

— А так: вибирай собі, що найлюбіше, та й володій ним.

— Добре! — одказує Кривда.— От мені люба вода. Я водою володітиму.

— Володій, сестро, ти водою, а я землею.

— Ну, добре. А тим, що над землею?—питає Кривда.

— Над землею? — спитала Правда й задумалася.— Що ж над землею? — Хмари, вітер, повітря...— почала вищитувати.

— Чого ти хмари туди приплела? — каже Кривда.— І тумани, і хмари з води; вода моя — тумани й хмари мої. Зараз мені викинь їх з поділу!

— Нехай,— каже Правда,— буде по-твоєму. Хай хмари твої.

— І вітри я собі беру,— каже Кривда.

— Добре, а я повітря.

— Ого! чи не ласо лишень буде? Де ж мені з вітрами діватись? На прив'язі, скажеш, держати?

— Чого на прив'язі? В тебе ж води більше, ніж в мене землі,— пускай їх на воду гуляти.

— Спасибі тобі за раду! — закопиливши губу, мовила Кривда.— Все на воді та на воді. Воно ж, може, і обридне на воді, може, де забажається й одпочити. До того ж замочишся — треба десь і висушитись. Не хочу я так, не хочу! А коли хоч, то ось як: вода моя, тумани й хмари мої, вітри мої. І маю я право їх повсякчас на повітря випускати гуляти.

— То так ми, сестро, ніколи не дійдемо до згоди! — каже Правда.

— Ну, хай буде так, як і було!

Подумала Правда, погадала... Вже ж вона буде одному повітрю шкодити, а все ж землі легше.

— Хай,— каже,— все буде по-твоєму.

Поділилися.

VII

От і стали вони володіти: Правда — землею, Кривда— водою. Правда — повітрям, а Кривда туманами сивими, хмарами чорними, вітрами буйними.

Сумно Правді одній серед землі пустельної, яри, та гори, та камінь німий — більше нічого. Сиротою носиться вона понад тими бескетами, гукає з туги, а повітря підхопить її гук і розстилає голосною луною поміж скелями.

Бавиться Правда луною, мов мала дитина іграшкою, а все їй сумно та нудно. Здійметься вона вгору, прозорим повітрям полине, думка-то — з високості обдивитися своє володарство... Тут де не візьметься Кривда... Сірі тумани пускає на яри глибокі, чорними хмарами огортає гори високі, буйні вітри випускає на повітря тихе й почне його метати та шарпати, струшує Правду на землю, опускає її додолу.

Побачила Правда, якої шкоди собі наробила, давши Кривді повітрям володіти, побачила, та пізно. Почати знову паювання — Кривда тоді докорами й просвітку не дасть! Бач, скаже, оце та смирна та тиха! Сама ділила, а тепер уже й назад.

Мовчить Правда, по землі сновигає, не хоче й на повітря здійматись. А Кривда радіє, гуляє... Оце розпустить вітри по морю, горами хвилю здіймає; сама поверх хвилі гойдається... Або злетить на хмару чорну, мчиться

по повітрю прозорому, а другу навпроти себе пускає. Стрінуться ті хмари — одна проти другої преться, кожна кожну побороти хоче... Силяться, напинаються, поки яка не видержить, лусне — а там і пішла ломитись... Гук та гуркіт на ввесь світ гукає; огненні блискавиці крешуть... Правда тільки на землі важко та тяжко дише.

От раз з туги та з суму почала вона собі будівлю будувати. Вибрала між горами долину таку — з трьох боків гори зубцями аж під небо здіймаються, а четвертим боком та долина в синє море упирається... Море коло неї стиха грає. Вибрала ото місцину тиху та затишну й розпочала на ній будівлю. З гір каміння ламає — отакими бабами вороча, одну на одну складає та виводить стіни!.. Вивела. Стелю розпочала. Вже й стелю змикає, круглу та дивну — от як на церкві. На тому місці, де баня, посадила завбільшки з шапку самоцвітний камінь... Горить той камінь, сяє: і всередині світить, і зокола.

Радіє Правда, що таку собі домівку збудувала... «Тепер,— дума,— Кривдо, не страшні мені твої каверзи — дощі холодні й вітри буйні. Лий і дми, скільки хоч, а я в своєму захисті сидітиму, тебе не боятимуся. Ні одна краплина на мене не крапне, не змочить, ні тихе зітхання твоїх вітрів не дійде до мене, не прохолодить». І весело Правда співає пісню в своєму будинку. Пісня та стелеться по стінах, дереться вгору до оселі й, окрутившись, знову по стінах на долівку осідає, неначе дивна та чудова скрипонька грає.

А Кривда й почула. Підпливла до берега.

— Здорова, сестро! — гукає.

— Здорова.

— Поздоровляю тебе з новою оселею. Бач, яка добра: сама новосілля справляєш, а мене й не кличеш!

— Іди, я тобі не забороняю,— каже Правда, виходячи на поріг.

— Отак! Іди, коли сама набилася... Спасибі тобі за ласку! — регоче.— Тісно мені в твоїй оселі й душно. Я ось краще на морі погуляю.

Та це кажучи, як скрикне: «Вітри-Нечоси! за мною...» Та як пурне-нирне, до самого дна сідає, з самого дна воду вивертає, хвилі горами здіймає, а вітри як підхоплять ті хвилі, як помчать на берег, котять долиною аж до самого будинку, як стугонуть у стіни — так ті стіни ходором і заходили.

Правда тільки кигикнула, наче та чайка, й полетіла геть собі, щоб не сперечатись з сестрою. Вона думала — коли не буде перед очима в Кривди, то, може, та й вгамується, не стане руйнувати її домівки.

А Кривда як угляділа, як зарегоче! В долошки плеще та одно вергає хвилі-гори на долину. Підмила одну стіну — так та стіна й гепнулася, на самі невеличкі шматочки побилася, аж пил угору знявся... А там і друга... третя... Через годину й не знати стало, що там була будівля, тільки здоровенна кучугура піску та щебню валяється. Кривда й тим не вдовольнилася — наслала вітри на ту кучугуру, почали той пісок та щебінь пересівати, до півночі всю долину вкрили пилом та кіптягою.

Як прилетіла на ранок Правда довідатися, що їй нашкодила Кривда, то замість будівлі побачила тільки один сірий порох по долині. Гірко стало Правді, важко; Сум у серце впився; Журба душу опанувала; зронила вона не одну, не дві сльози — всю долину, мов дрібним дощем, своїми сльозами змочила... Голосить Правда та плаче, а того й не бачить, що де сльоза впаде, там трава росте, де крапелька осідає, там квіточка розцвітає...

VIII

З того часу почала по землі трава рости; всі долини вкрила. Пишні та зелені лежать вони поміж скелями, своїми квіточками пишаються — і білими й рожевими, і жовтими й блакитними, синіми, аж темними, червоними, огненно-гарячими... Наче хто килим шовковий розіслав по землі.

Угляділо Ясне Сонечко, і йому так те подобалося, що воно часто спускалося на ті долини, спочити, покачатися, розправити на шовковій травиці свої кісточки натомлені, надихатися пахощами запашних квіточок.

Угляділа те Кривда, і зло її схопило за серце. Вона мала шкоди тій Правді наробити, а вийшло з того он що! Взяла вона, звела докупи всі тумани сиві, хмари чорні, непроглядні, пустила дощем на гори. Але дощова вода, мов з відра, котить з гір течіями бистрими, реве долинами, річками глибокими, мне та нехтує травицю зелену, заносить її мулом чорним, невеличкими та гострими камінцями, мов серпами, під корінь рубає, несе в море глибоке і серед моря синього потопляє.

Та нічого не вдіє Кривда злая. Вигляне Ясне Сонечко, розірве, розшарпає хмари чорні, розпарює землю сирую, земля випиває річки бистрі, і з-під теплого мулу знову вилазить, аж лущить, травиця зелена, розцвітають на ній квіточки пишні.

Розсердилася, розгнівалася Кривда злая. Рве на собі коси шовкові, кусає руки білі, аж до крові кусає, та все пригадує, що б тій Правді заподіяти, щоб виполонити їй травицю зелену.

І от пригадала... Як запливло Сонечко в інші краї світ оглядати, зібрала докупи вітри гострі холодні, студить ними повітря вільне, гнітить його хмарами зеленими... Дубіє повітря, застигає; з ранньої роси іній кує, дощові води в сніг обертає, снігом білим, наче пухом, усю землю устилає, морозом лютим огортає... Пожовтіли від того зелені листочки, опали, почорніли пишні квіточки, мов на огні погоріли... Там по тих долинах зелених, де колись Ясне Сонечко грало, тепер дідусь Морозенко гуляє, сивою бородою слід мете, льодом дише, снігом подихає, снігові баби з місця на місце перевертає, а поверх них вітер, мов серед кладовища дикий звір, завиває.

Вилетіла тоді Правда на скелю високу, зложила від жалю руки білі, замолилася до Сонця Красного.

— Мати,— каже,— рідна наша мати! Вернись, подивися, яку Кривда вчинила неправду. Поділилися ми з нею землею пустельною: вона взяла воду, я — землю; вона — вітри буйні, я — повітря прозоре. Що б, здається, в миру жити, кожна кожній шкоди не робити, свого добра глядіти-доглядати... Ніт же! Злая Кривда все мені наперекір іде: чи задумаю я що зробити — вона осміє, а чи зроблю що — попсує, просвітку не дає. Збудувала я собі хаточку тиху — вона розвалила, кам'яні стіни потрощила-поломила, по всій землі пилом пустила. Посіяла я на тому пилові сльози гіркії — вродилася травиця зелена, квіточки пишні її уквітчали, неначе килимом, тихі долини заслали. Ви, мамо, не раз по тих долинах самі гуляли, по травиці зеленій качались — спочивали... Тепер вона тії квіточки морозом лютим попалила, зелені листочки травиці побила, снігами глибокими всі долини покрила!

Гляне Сонце, спогляне — аж справді: по долинах сніги лежать, а по горах вітри ходять, по землі Мороз гуляє, льодом землю кує, снігом огортає... От воно як припече!

— Душно, душно,— закричали вітри холодні та чимдуж давай навтьоки!

— Еге! — мовив Морозенко та й розсівся, схилився на скелю та й заснув. А Сонце по ньому стрибає, з нього білу одежу здирає, водою по долинах розпускає... Аж гляне Правда — по таких місцях уже й травиця з-під води зеленіє-проростає.

IX

Як не шкодила Кривда Правді, що не робила, а бачить — нічого не вдіє. Правда розвела по землі таку буйну рослину: всі долини покрила травою зеленою, заквітчала квіточками запашними, всі гори заслала лісами темними, борами непрохідними; по деяких тільки місцях покидала лисинки гострі, щоб на них рано й пізно виглядати землю оглядати.

Заздрість люта щипає Кривду за серце, поїдом їсть, спокою не дає. Хочеться їй усе те, що Правда поробила, виполонити, та силоміць нічого не вдіє. От і почала вона до неї хитрощами підходити.

— Сестро! — каже.— Як у тебе все гарно на землі — тихо та любо: є де спочити, є на чому очі звеселити — не то, що в мене. Одно бовтається та бісова калюжа: і вдень не гуляє, і вночі не спочиває.

— То виходь,— каже Правда,— сестро, до мене. Я не бороню тобі гуляти, тільки не роби шкоди.

От Кривда і вийшла на землю, а Правда така рада! Взяла сестру за руку, водить її по всіх усюдах, показує місця красні. У Кривди й очі розбігаються.

Обдивилася Кривда все і назад вертає.

— Гарно,— каже Правді,— гарно в тебе, як у раю тому! От тільки чого тобі нестає: нема в тебе нічого живого. Я б на твоєму місці польотушок різних розвела, побігунців всяких наплодила, щоб повсякчас славили вони твою працю!

— Я б,— каже Правда,— й зробила те. Як же його зробити?

— Еге! А хочеш — навчу?

— Навчи, сестрице! Навчи, голубко! — аж пада коло неї Правда.

А Кривда й каже:

— Знаєш,— каже,— сестро, що колись нам розказував Сум про дядька Огневика?

— Пам'ятаю.

— За тридев'ятьма глибинами та за тридесятьма днами живе він, сердешний, в тяжкій неволі конає. Сам огняний — огнем і живе: огонь і їсть, огонь п'є, огнем і дише... Колись я гуляла по глибинах безодніх, опускалася аж на саме дно. І чую — під дном тим щось гуркоче-стукоче, аж дно вгинається-двигоче. От я припала до дна ухом, слухаю — що воно. А там шкварчить, шипить та гамселить! Я візьми постукай та й гукни: «Легшенько,— кажу,— легшенько! Чи бач,— кажу,— як розходилися,— покою нікому немає!» — «А ти хто такий?»—звідтіля глухо доходить до мене. «Хто б я,— кажу,— не була,— а ви чого там такий гармидер підняли? Глядіть,— кажу,— як доберусь до вас — знатимете, хто я!» — «Ану,— каже,— доберись, доберись. Як-то ти доберешся?..» Знаєш, дратує мене. «Не дратуйте мене,— одказую їм,— бо я Чорториєві як накажу — зразу він до вас докрутиться. А як добереться, то глядіть, щоб, бува, й душами не наложили!» — «Накажи,— регоче,— накажи. Ми ще йому звідсіля й помочі дамо...» Взяло мене, знаєш, зло. Прикликала я Чортория: «Крути дно!» А він зразу беркиць догори ногами! Угородив свої роги в землю та як поверне, так і забулькотіло навкруги. «А що,— питає звідти,— вже почали?» — «Почали,— одказую,— починайте й ви!» Коли се як загуде, як бухне! — кругом усе так і затремтіло... Раз! Удруге! Утретє! Дно так ходором і ходить, устояти не дає... А Чорторий з сього боку одно крутить, одно крутить, аж вода піниться-булькоче. А се як скрикне Чорторий, як ухопить мене щось, як підніме вгору, так я і опинилась поверх води. Дивлюся: мій Чорторий у хвилях головою мотає та кричить-кричить! А так гін з троє від мене, серед пінявого моря, десь узялася гора висока-страшенна; на самому шпилі дірка, і звідти щось дише. Дише-дише, аж вода кругом кипить, а воно не перестає... Вергає піском, камінням, слинить шевською смолою, вонючою парою дух забиває... Коли се вилазить з дірки страшенна вогняна голова, показує довгого-довгого язика й регоче-регоче... «А що,— каже,— злякалась? та й мене налякала, нехай тобі всячина... Ачхи-и!» — і як чихоне, так димом та попелом і покрилася. «Оце,—каже,—видно, трохи води в ніс набрав, що так закрутило. А давно вже я з водою знався, давно і світа бачив. Іч, який став! Ану, вище підсунуся та погляну». Та й почав вилазити. Кру-

гом огонь так і паше, а він лізе: «Оце,— каже,— яка мала дірка. Ану — роздайся!» Та стук у боки гори ліктями!.. Так гора ходором і заходила: лущить, роздається, а він лізе-лізе... Виліз, сів, ноги звішав, з ніг гаряча смола ллється. «Отак,— каже,— саме добре. Що-то давно світа не бачив — як радісно серце забилося! А тут тепер перемін-перемін. Що то таке?» — показує на землю. «Земля»,— кажу. «Чого ж вона,— питає,— така зелена та пишна?» — «Так і так»,— розказую йому все — як жили колись, як тепер живемо. «То ти, значить, мені й родичка»,— далі каже.— «Я,— каже,— Огневик, рідний брат твоєї матері; ти, значить, мені племенницею доводишся».— «Може,— одказую,— й так».— «Еге,— каже,— так, так... Спасибі тобі, що ти хоч нехотя допомогла мені, старому, світа побачити; я вже думав — сконаю в тій глухій неволі. Я тобі,— каже,— поки й мого віку дякувати за се буду. Я б тобі і тепер оддячив, та не знаю чим».— «Он,— кажу йому,— сестра моя на землі яких собі іграшок наробила, а мені,— кажу,— ні з чого».— «Ні з чого? — питає.— А візьми лиш грудку глею.— Я взяла.— Ліпи з неї що хочеш». А я розплескала-розплескала ту грудку та й кажу: «Вже!» Думаю — що то воно буде? «Уже? — пита.— А ке сюди!.. Держи,— каже,— в руках, я дихну». Та й дихнув на ту грудку. А та грудка як затріпається та плюсь із рук у воду... Дивлюся — невеличка рибонька у воді грає, срібна луска, золоті пірця... Так і біга біля мене, так і ходить; я за нею, а вона від мене; я від неї, вона за мною... Плещемося у воді, граємося, а дядько регоче. «Оце,— каже,— тобі й іграшка. Схочеш,— каже,— ще чого, скажи мені: зараз буде. А тепер,— каже,— прощай, бо довго не бувши на свіжому повітрі, чогось мені моторошно стало». Та й посунувся вниз і дірку шевською смолою зверху заліпив, щоб то до нього те свіже повітря не доходило...

— То у тебе,— пита Правда,— й рибонька є? А покажи мені, яка вона?

— Добре,— каже,— сестро, ходімо до берега.

Пішли. Правда стала на бережку, а Кривда плюснула у воду та як заплеще в долошки, як скрикне:

Рибонько, рибонько,
Срібная лусочко,
Золотії перця,
Плинь до мене, моє серце!

А рибонька з глибу й виплила. Сама невеличка, очиці червоненькі; срібна луска на ній так і грає, золотими пірцями водицю перебиває.

Угледіла Правда та й не стямилася... Все їй своє — зелені долини, пишні квіти, ліси буйні — все те зразу померкло, спротивіло; все це рибонька собою заслонила, від любого й дорогого очі одвернула. Скрикнула тоді Правда, до Кривди повертаючись:

— Сестро! — каже.— Що хоч бери, тільки намнож мені життя на землі!

А Кривда їй і одказує:

— Нічого мені, сестро, не треба. Дозволь тільки мені купно з тобою тим, що намножимо, володіти, над усім живим і свою волю мати.

— Добре,— каже Правда,— хай буде так, як ти хочеш.

От згодилися, ото й почали вони з землі всяку всячину ліпити. Правда ліпить метеликів цвітних, бджілок та комашок всяких, а Кривда — пташок-польотушок, звірів-гризунів, зайчиків-лапанчиків, бобрів-стрибунів, кротів-вертунів.

Наліпили їх цілий ворох. Правда, не довго думавши, понесла їх до дядька Огневика, і той удмухнув кожному життя.

Зразу все те і розкотилося по всій землі... Правдині ж сотворіння нікому нічого: метелики тільки літають по квіточках та набираються краси з них, різні комашки лазять по травиці та п'ють свіжу росу, а Кривдине сотворіння накинулося на луги зелені, квіти пишні, ліси буйні: лист гризуть, корінь січуть, стовбур точать... Наробили такого бешкету на землі, що страх! Усе знівечили, усе попсували. Дійшлося до того, що й їсти вже стало нічого. Нараяла Кривда одно одного їсти. І от кинулися пташки ловити метеликів та дзюбати козявок всяких, а звірі пташок. Розпочалася між усім живим війна страшенна; одно одного підсідає, стереже, де б його краще згарбати. Наплодилися всякі бойовики: котики-братики, лисиці-сестриці, вовки-сіроманці, ведмеді-небреді... Почалося таке, що вже й не розбереш, хто правий, а хто винуватий. Той правий — хто кого здолав, а той винуватий — що подався.

Тоді Правда побачила, як її Кривда обійшла, та так гірко засмутилася, а Кривда рада-рада!

X

Отоді саме знайшовся й Чоловік. Правда, як угледіла, так і кинулася до нього.

— Тепер,— каже,— лукава сестро, все тобі віддаю, припоручаю все. Одного тільки його не віддам. Виховаю його та вигляджу, напою його серце чаром-любов'ю, натопчу його голову розумом добрим, натхну в його душу правду святую і настановлю царем на землі. Хай усім заправляє, над усім володіє.

От і почав Чоловік порядкувати на землі. Зараз зробив такий наказ: щоб ніхто нікого не зобиджав, щоб всі в миру жили.

Коли на другий день доводять Чоловікові, що ніхто його наказу не хоче слухати.

— Як не хоче слухати? Хто не хоче слухати?—скрикнув Чоловік.

— Так і так,— кажуть йому.— Ведмідь коня розірвав, вовк вівцю задрав, собаки зайця розметали, лисиця курей поїла, кури траву поклювали...— Всяке чим-небудь переступило його наказ.

— Ведіть мені злочинців на суд! — скрикнув Чоловік.

Нагнали винуватих з усякого роду й плоду — всяке чим-небудь провинилось, закон переступило.

— Як ви сміли, сякі-такі, не послухатися мого наказу? — пита грізно Чоловік.

— Царю наш, розпорядннку наш! — повинилися перед ним злочинці.— Винуваті ми, нігде правди діти. Тільки ж і ти нас розсуди по правді, по закону: як нам жити, чим годуватися? Ми ж усі з голоду помремо, а як нам з голоду помирати, то краще повели нам голови поодтинати.

От і почав Чоловік думати та гадати, як тих винуватих розсудити.

Правда на одно ухо йому шепче:

— Суди! Карай! Як вони сміли таке вчинити, других зобиджати, другим життя коротити? Хіба вони те життя давали їм?

А Кривда з другого боку в друге ухо нашіптує:

— Ану — суди! ану — карай! Кого ж ти будеш судити? кого карати? Усіх повинно судить — всі винуваті... Всіх виполони до ноги, до коліна!.. Яке ж ти маєш право

їх виполонювати? Хіба ти їм життя давав?.. А жити їм як? годуватися чим? Хіба вони винні, що такими вродилися?.. Ну — перероди їх, перероби!

Подумав-погадав Чоловік, розкинув думками і сяк і так: і покарати б, щоб не робили злочинства... Та чим же вони винуваті, що такими вродилися?.. Махнув рукою та й звелів всіх випустити і не сказав нікому нічого.

XI

На одно тільки здався перший Чоловік. Більше винуватив тих хижаків, що одно другого їли, ніж тих, що травою годувалися. Ті життя другим коротили, а сі їли, що сира земля ростила. І взяв він всіх гризунів та шипунів під свій призор, до свого догляду, боронив од хижаків. Намножив черед всяких, сам став пастухом.

Зажив перший Чоловік, на всю губу зажив. Переганяє череди з долини на долину, з одного випасу на другий, скотину множить і сам множиться. Діждав він багато синів і дочок, онуків і правнуків, дожив до старості— старий та древній!

І от, чим більше він жив та старівся, тим більше почали клопотати його думки: «Що буде, як його не стане? Як те життя свого коліна впорядкувати, щоб не було між ними сварки та бранки та лихого розладдя?.. Поділити?— думав він.— Розійдуться вони по всій землі широкій, розтечуться по країнах далеких, позабувають, якого роду й плоду і, стрінувшись, почнуть ворогувати... Не ділити, зоставити вкупі? На кого ж їх зоставити, на кого припоручити? Припоручити на якого сина — другі будуть ремствувати, а на всіх разом — не помиряться».

Пристали до нього Правда та Кривда, кожна своє доводить. Кривда радить: поділи!.. Правда рає: не ділі... Не знає чоловік, що йому робити, так і вмер, не зробивши нічого.

Як умер та поховали його, то зараз усі сини й зійшлися на раду: що робити, як їм бути?

От самий старший і каже їм:

— Брати мої милі! Вмер наш батько, не зоставивши нам розпорядку ніякого... Як тепер будемо жити?

— Як жити? — питають другі.— Ну, кажи!

— По-моєму,— каже старший,— як жили, так і жити вкупі.— Мовчать менші, тільки голови посхиляли.

— Укупі? — замовив підстарший.— А хто ж буде старшинувати та розпорядок давати?

— Та вже ж хто старший, то не менший,— каже найстарший брат.

— То себто ти? — спитався підстарший.— Що ж ти за цяця така, що нами будеш верховодити? — скрикнув він.

— А ось яка я цяця: раніше родився від тебе.

— То що, що ти раніше родився!.. А в нас хіба не один батько був? Не одна мати родила?.. Чого ж ми будемо тобі коритися?

Другі собі гудуть:

— Справді, справді! Одного батька однакові діти. Чого ж одному все, а другому нічого.

Почали змагатись.

— Ну, як хочете, так і робіть,— каже старший брат.

— А як,— кажуть,— робить? Ось як зробить: ділиться — всіх порівну ділить, щоб нікому не було завидно.

Почали ділитись. Лічать, ділять, дивись — одно зостається лишнє або кому одного недістає. Як ти поділиш, як помиришь? Усяк кричить: «Моє!» або: «Мені нестало!»

Знову почали змагатись. Спершу змагались на словах, а далі дійшло діло й до бійки. Устав рід на рід, коліно на коліно, розпочали січу душогубну, згубу самосічну; вибили народу чимало, вигубили цілі роди, виполонили цілі коліна. Зосталося небагато нащадків, що розтаскали начисто добро батьківське й порозтікались мерщій одно від одного в різні краї, несучи в своєму серці ненависть люту та ворожнечу тяжку на тих, від кого одрізнялися...

Так та Кривда знайшла ярміс приступити й до чоловіка і через його вже опанувала всім світом.

XII

З того часу пройшло багато літ, минуло чимало віків; розкоренилися люди, вкрили всю землю собою, мов та мурав'я, наробили царств і царів, панств і панів, та Правди не залучили до себе. Чим далі, то все та Кривда розкоріняється та ширится, старшинує та панує на землі, а Правда голодна та холодна сновигає по світу, горем

сита, сльозами полита... Ніхто її і знати не хоче. Часом тільки старі сліпці, божі люди, згадують її в своїх важких піснях:

Та вже ж тії Правди, Правди не зіськати,
Бо стала та Кривда тепер панувати...

— Бабусю! а настане коли такий час, що Правда одоліє Кривду й почне на землі панувати? — спитався бабусі білолиций Івась.

Усі діти уп'яли очі в бабине обличчя, дожидаючи, що та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько схилила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася.

ЛОВИ

I

— Чи чули: Костенко жениться?

— На кім?

— На Гирівні.

— На Гирівні?

— На їй.

— Що ви? коло неї ж його старший брат падав.

— То біля старшої, а сей на меншій.

— Що ви плетете? на якій меншій? Одна ж тільки й є, чорнява, круглолиця, мов місяць уповні.

— Знаю, знаю. Не на сій; є друга менша. Білява, невеличка, пичка гостренька, як у лисички, сама бігуча, як живе срібло.

— Та що ж се я її не знаю?

— І повинні не знати — її не було дома, в інституті вчилася.

— Як же се так: менший перебіг дорогу старшому?

— А що ж? щоб рід не розходився!

— Та ви жартуєте?

— Добрі жарти, як в неділю вінчання. У генерала карети прохали молодих до церкви везти. Сам, кажуть, обіцяв бути... пішли наші вгору!

Отак розмовляли городяни великого міста П. по всіх хатах, улицях і майданах, дивуючись тому несподіваному весіллю. Про те весілля гомоніло й старе й мале, й убоге й заможне; всякому те весілля чогось застряло в зуби, всяке судило про його по-своєму.

Одні казали: великого, бач, щастя запобігла — пристава з часті! І вдень не їж, і вночі не спи та все ганяй, як скажена собака, виваливши язика.

— А вона, вона що за цяця? — гуділи другі.— Дивіться, велика пані! Що в інституті була, то й велике ца-

бе? А що є за нею? що бере він в придане? Злидні ж невилазні; тільки й того, що личенько красне!

— Та все ж вона йому не рівня: вона значного, хоч і зубожілого роду, інститутка, а він попенко, десь під школою тинявся, був попихачем, був і в сторожах, у москалі ходив і там не погодився; нігде дітись — у поліцію... Та й там виплив через те, що одній баринї на цегельні робочих усмиряв. Оце не віддасть бариня плати, піднімуть гвалт робочі: як же се та через віщо се? Зараз за Костенком у часть. А той старається і аж із шкури лізе та баринї догоджає. Зате сама в губернатора лазила, місця прохала. Знаємо ми!

— Та що ви знаєте? — гарячились його заступники.— Ви знаєте, що якби не він, то й справді бунт би був? Знаєте, хто такі між робочими були? Які «цидулки» по городу розпускали, збори збирали та книжки читали? Ото ж він все вислідив та видивився! Одного схопив, другого спіймав — ого! зразу відбив повадку тим злочинцям на цегельню встрявати, робочих на все лихе навчати... Тепер, небійсь, і бариня не жаліється, і робочим добре... Ви знаєте, що він перший у поліцмейстера «на щоту»? Жандарм ним не нахвалиться, прокурор всякі таємні діла йому припоручає. Та що казати? А перша жінка хіба не інститутка була?

— Та звідтіля ж, з інституту... Багато щастя зазнала в його батька на селі, коровам виносячи та овець доячи! аякже, знаємо! Знаємо, як і безпам'ятну в «чахотці» сюди привезли та замість ліків лист вексельного паперу підсунули. Знаємо, як після смерті й домик продався. Не чого ж то ми так і вгору тепер скачемо, що жінчині грошики в кишені ще бряжчать! Тисяч з п'ять таки перепало... не багато тільки зісталося?..

II

Молоді не чули того гомону та й не дослухалися: вони були такі щасливі обоє! Йому двадцять сім літ, а їй всього сімнадцятий пішов. Другий місяць пішов, як він овдовів, не нажившись, а намучившись за першою жінкою, слухаючи її щоденні бухи та дивлячись на її страдання. Як йому тепер не задивитися на пишну вроду, що наче квіточка рожева на зорі, розпускалася? Намучене серце шукало другого, де-б відігрітися, натруджена душа

бажала тихого щастя та затишного спочинку... Не дивно, що вона зразу запала йому в око, коли він її углядів.

А їй всього другий місяць минав, як з інституту, де в глухих німих стінах самотня думка малювала їй срібні брязкучі шпори. До того в його й брови чорні, й вусики невеличкі, й личко молоде та веселе, усмішка не спливає з його червоних уст, жарти так і сипляться з рота, і танцюрист — не взяв його кат! чи й заспіває, все то веселі та жартовливі пісні!

Не вітер-буря в темному лузі хилить тополю: веселе слово вабить, чарує дівоче серце! Не зоря ясна темної ночі в небі грає, дівоча врода пестить та гріє похмуру душу!

— Серце Орисю! — шепоче він стиха, заглядаючи в її очі.— Ганяючи за злодіями, висліджуючи злочинців, мені приходилося в такі темні ночі блукати, руку перед собою наставиш — не бачиш! Та що та темнота, як порівняти її до твоїх зрачків? день білий, світ ясний!.. У твоїх очах тільки нічого не видно, серед їх темноти я б заблудився.

— Заблудився б? — лукаво щурячись, питає вона.— Та, небійся, не куди — до мого серця приблудився! — і, червоніючи, як та квітка, схиляє свою головоньку на його плече.

Він нестямно кинувся. Гарячий поцілунок перервав їх розмову. Спалахнули її чорні очі, й, обвиваючись білими руками кругом його шиї, вона шептала:

— Грицю! Я бачила тебе раз на пожежі, як ти там порядкував... Тепер знов пожежа: горить моє серденько трудне, горить-палає. Наложи свою руку на його, затопчи огонь той палючий.

Він слухняний припав до неї і, мліючи в її обіймах, думав: «Інституточка! Інституточка! Чиста та неповинна, як та дитина!»

В неділю вони побралися. Орлом сизокрилим стояв він на шлюбі й думав: «Ще за всю мою службу не доводилось такого злочинця піймати, як се біля мене... Держіться ж тепер, глупої ночі діти! Не сховаєтесь від мене й під землю — й звідти вас видеру і виведу на світ просторий: такого звіра заполонивши, всіх вас полоню!»

А вона? Що вона думала? Як та голубочка полохлива, вона стояла біля його й тільки коли-не-коли скоса стріляла очима на високого та бравого офіцера-артилериста...

III

Минув тиждень — тиждень солодких поцілунків, палких обіймів, нестямного весільного щастя. Вони жили в часті й за той тиждень не раз його відривали від неї задля яких-то таємних діл, тихого шушукання та заговорів.

— Що там у тебе за діла такі? — питає вона.

— Діла, серце, таємні діла. Треба знати, що й під землею робиться.

— Невже й про те треба?

— Треба. Коли ми у людську душу залазимо, у людському серці читаємо...

— Та невже ви такі всевідущі? — перебила вона його.

— Такі.

— Знаєш, що й в моєму серці заводиться?

— Знаю, Орисю. В твоєму серці живе один чоловік, що незабаром поліцмейстром буде. Швидко тебе, моя горличко, одну покину.

— Мене? надовго? — злякано спитала вона.

— Ні, доле. Може, з тиждень сама поживеш, посумуєш, поки я вернуся. А там... а там?!

— Тиждень! — як не плаче вона.— Що ж я робитиму той тиждень? Я й умру з туги!

— Не вмирай, моє щастя, поліцмейстершею будеш,— знаєш, поліцмейстершею?

— Куди ж ти поїдеш?

Він задумався.

— Одного злочинця ловити — великого злочинця, що за ним от вже цілий рік усі ганяють, та не спіймають. А я вислідив, я спіймаю!

— Коли ж так, то й я поїду. Поїду до подруги на село. Вона мене скільки разів вже закликала, та я все не зберуся. А тепер поїду. По чавунці недалеко тут, всього друга станція буде.

— І гаразд, серце. Я тебе на вокзал проведу, а звідти й сам махну.

— Я недовго буду: день-другий погуляю та й назад вернуся. А ти мені все розкажеш, що ми будемо робити?— жартовливо запитала вона.

— Я й так знаю, що ви будете робити.

— А що?

— Ось що! — він кинувся до неї й загородив її уста гарячими поцілунками.

— Неправда, неправда твоя! — весело гукала вона, лукаво посвічуючи очима.

IV

Пообідали, полягали спочити, бо ні їй, ні йому не доведеться цілу ніч спати. Їй треба до подруги їхати, а йому на лови збиратися. Вона тільки на хвилину в свою хату побігла, щось написала, кудись послала й мерщій лягла спати.

«В дорогу збирається,— думав він, лежачи на ліжку з закритими очима. Дрімота його стиха колихала — тиха, спокійна дрімота недавнього сім'янина, щаслива дрімота молодого.— Хай збирається, провітриться, погуляє. А я тим часом своє діло справлю... Добре, що не допитується, куди їду, чого їду? Нащо їй те знати? Молода та жаліслива, вона, певно, пройметься жалем до тих, на кого ми тенета розставляємо; почне заступатися, прохати... як перед нею вистояти? Краще, що не допитується!.. Хай не знає її добре серце, як нам приходиться дітей від сім'ї відривати. Ох, гірка та невесела ти, наша доле! на сльозах людських заснована, на щасті других збудована!.. Гм... Чого ж се я кисну? Он прокурор хвалився, як сих двох спіймаю, буде губернатора прохати, щоб зробив поліцмейстром... І депешу мені припоручив... Ось вона тут у кишені... Сьогодні вони повинні бути. На сьогодні всім гостинишникам заказано зараз дать знати, хто й чого приїхав... Не втечете, голубчики, моїх рук, не втечете... Ось тут будете у мене. Нічого мені далеко за вами забиватися, хоч я й похвалився їй, що поїду... Хіба не можна збрехати? Як вернеться, ото здивується, що я дома!.. А як вона здивується, коли... От коли б!.. Тоді буде зовсім інша річ. Не буде моя Орисенька пішки ходити, свої ніжки бити... будуть її пожарні коні, як ті змії, носити. Пожарні коні... а на їх моя квіточка скаче!..»

Він, усміхнувшись, заснув. А вона, крізь сон почувши, що посланець вернувся, тихо знялася й мерщій вискочила до його в другу хату. Незабаром вона вернулася з невеличким шматочком рожевого паперу, прочитала на йому вголос: «Буду»; приложила до уст, гаряче поцілувала те «буду», згорнула папірець, ткнула його під серце й, стиха положившись на ліжко, міцно заснула.

V

Увечері він провів її на чавунку.

— Як-то ти будеш сама їхати, серце?

— Чого сама? А то людей мало? — спитала вона, очима обводячи прохожих.

— Та все чужі та незнайомі.

— От ще вигадай — чужі! не з'їдять же вони мене? Треба до всього привикати!

Йому так легко стало на душі... Треба до всього привикати, треба, кублилося в його голові, як він виводив її до вагону. Проїжджі задивилися на неї. Він чув, як вони шепталися: «Хто то така? та й вродлива ж!» Він, радий, гордо вивів її й прилюдно розцілувався — знайте, мов, чия: моя — й більш нікого!

Він вернувся в часть не голубоньком тихим-буркотливим, як видавав себе біля неї, а круком хижим. «Туди піти! Те зробити! Того привести! Тому на засаду стати!»— так і сипав він наказами й приказами.

Всі, тіпаючись, бігали побіля його, слухали його наказів. А він всміхався сам собі, дивлячись на ту біганину. «Щасливий і могутній!» — думалось йому.

Зробивши розпорядки, він сів біля паперів. Багато набралось їх за той тиждень, що прогуляв він. «Ого!» — мовив стиха й почав купу ворушити. Пись!.. черк!.. Перо його гарчало, мов сердилося, папери летіли набік.

Довго він возився з ними. Скінчивши, встав, розправив натруджену спину, взявся в боки руками і, мов той комедіантщик, повертався на всі боки; потім глянув на годинник.

— Дванадцять. Ого-о! Ще година, й поїзд прибуде, а з ним і моє щастя приїде,— мовив він і позіхнув. «Лягти поки що прикорхнути»,— подумав і ліг.

Перед його закритими очима заходили легкі та щасливі думки. Вона там з веселою подругою щебече, а він тут з проїжджими возькається... «Милії гості! несподівано ждані! Пожалуйте! пожалуйте!.. несіть мені мій почот і славу...»

VI

— Ваше благородіє! — роздалося над його вухом.

Він кинувся; перед ним, мов верства, витягся десятник.

— Від Хвольсона посланець прибіг... Каже-говорить:

два пасажири якісь приїхали, заперлись і не хотять себе назвати.

Його очі загорілися... Слава богу!

— Хто там? Всі за мною,— гукнув він,— побігти до жандармського ад'ютанта!

Через півгодини вони були в гостиниці в Хвольсона.

— Де? В якому номері? — гукає він, брязкаючи шпорами.

— В осьмому,— відказує номерний.

Підійшли до номера. Він стукнув.

— Одчиніть!

— Хто там? — почувся голос з-за дверей.

— Одчиніть!

— Йди до чорта!

— Одчиніть, а то буде гірше.

— Не одчиню.

— Бий двері! — розсердився він.

Чорний, як циган, десятник примчав з дровітні дубову довбню, підійшов і, замахнувши, гепнув в двері... Загуло, наче грім по коридору, посипалася глина, вапна.

— Бий дужче! — гукає він.

— Раз! — знову гепнув десятник. Затріщали пази в дверях, одна дошка вгнулася в середину.

— Два! — скрикнув він удруге... Полетіли тріски в хату.

— Три!..— двері розскочилися.

В хаті було темно, тільки крізь шибки вікон виднілося чорне небо з блискучими зорями та по улицях ліхтарні миготіли.

— Світла! — першим стрибнувши в номер, скрикнув Костенко.

Принесли свічку й за нею повходили всі. Посеред хати стояв високий та бравий чоловік в офіцерській одежі, а біля його, наче лебедонька біла, Орися.

Жандармський ад'ютант глянув на Орисю, мугикнув і промовив:

— Ну, с такими преступниками мне нечего делать, вручаю их вам... До свидания!

— Бач, який! Дурив мене: казав — з города поїду, та й збрехав! — граючи очима, промовила до його Орися.

А він, як стояв, так і посунувся! Якби не піддержав його десятник ззаду, певно розбив би собі об долівку голову.

На другий день по всьому городу, наче в барабан били, гомоніли люди про ті лови. Одні насміхалися, другі жалкували. А ввечері в городському садку стояв такий гармидер, що й музики не чутно.

Аж ось між купою людей, на стежці до двірця, показався Костенко під руку з своєю Орисею. Він був чогось трохи блідий, а вона, склонившись на його плече, обводила приязно всіх очима.

— Та й збрехали ж знатно! — промовив хтось, і всі витріщилися.

— Ну, кому б таке плести? — дивувалися городяни, любуючись, як вони в парі не пішли — поплили під дворець.

— То все ті злочинці... Доїде ж він їх тепер, доїде!— хвалилися його заступники. Та не вгадали: від того часу Костенко більше не ходив на лови... Незабаром його зробили поліцмейстром...

МОРОЗЕНКО

I

Спи, Пилипку, спи! Он чуєш, яке надворі схопилося? Гуркоче, гуде та виє... Розгулявся Морозенко!

Нема впину старому дідузі: аж пищить усе, а він, немилосердний, давить... Знаєш Оленчиного Андрійка? Вкусив бідного за пальчик, аж ногтик побілів, пучка опухла. Тепер мати його і вовтузиться з ним: не знає, сердешна, яку йому пораду дати. Почне одтирати — Андрійко плаче: пальчик болить; давай хукати, одігрівати, а хлоп'я ще дужче займається... А все через те, що не слухав матері. Мати казала йому: «Не ходи, синку, надвір — Морозенко лютує!» — а він не послухав, пішов. От і вкусив його Морозенко за пальчик. А тепер обом лихо: Андрійкові лихо — пальчик болить, а матері друге — Андрійко нездужа!

Так звечора на Меланки казала Катря Зайчиха своєму семилітньому синові Пилипкові, забившись з ним від страшенного холоду аж за комин, у самий теплий куточок печі.

Було ще не пізно — тільки починало смеркати, а Катря вже зовсім на піч забралася, не знати від кого й задля чого сінешні двері закрутила, хатні защіпнула, зняла невеличкий каганчик з полиці, засвітила й мерщій побралася з сином на піч, захопивши й світло з собою.

Череп'яний каганчик, що вилупила його Катря з розбитого кашника, з каплею рижієвої олії на дні, ледве блимав у темному кутку своєю сизою горошиною на кінці гнота; пузатий комин заслоняв той підсліпий світ від хатнього мороку; на печі хоч сякий-такий світ борюкався з темнотою; зате хату окривали непроглядні померки... Видко, світ неохочий заглядати в темні пристановища, де ховаються злидні від холоду! Та й що там було осві-

чувати! Хатні голі стіни — полупані, мороз повиступав на їх сизим інеєм; чорні двері розмалював він білими візерунками, а на шибках повимуровував цілі барани криги; тала та крига помалу і спускалася по стінах аж до долівки чорними потьоками... В кутку під божницею замість стола стояла узесенька примостка на чотирьох паколах, убитих в землю. Не лежало на тій примостці, як у добрих людей буває, ні хліба шматочка, ні солі дрібочка; на двох голих дошках тієї примостки чорніли тільки дірки, де були колись сучки, що повигнивали та повипадали. А вгорі з кутка виглядав невеличкий образ — не знать святого, чи святої, бо на йому малюнок потемнів, позлущувався, одні тільки чорні очі сумно визирали з пожовклого обличчя, немов скаржилися на холод та голод, що доводилося терпіти хазяїнам хати... А насупроти столу, між череватою пічкою й другою стіною, притулився піл з чотирьох тоненьких драничок, таких хистких, що вони хиталися та вгиналися й тоді, як хто до їх підходив, немов перестерігали не накладувати на їх нічого, щоб, бува, не проломилися. Та на їх і не лежало нічого — пустісінькі та голісінькі, як і та гола та дебела жердка, що висіла в кутку над полом. І навіщо її там привішено? Удень, правда, на їй бовталося лихе ряденце, а на ніч вона зоставалася голою дровенякою, причепленою наче на те, що коли кому заманеться, було б де повіситись. І диво дивне! як се Катрі ніколи не западала така лиха думка, коли кругом неї було таке убожество непроглядне, нужда та недостача безмірні, холодні та голодні злидні.

Одначе то б було ще дивніше, якби в Катриній голові заклюнулась така чорна думка вночі на Меланки, якраз перед Василем! Всякому звісно, що в ту ніч старий рік кінчається, а новий зачинається. Навіки-вічні старий зникне, занесе з собою і добре й лихе, поховає пережите й перемучене і стражданням закручене; а коли що й зоставить у людській схованці-споминці, то все ж то буде не кипуче життя-страждання, а тільки спогадка про його, не живе в'їдливе лихо, а тільки його холодна облуда. Натомість новий рік прийде, нові надії принесе з собою, а за ними, може, хоч невелику крихітку щастя. Та багатому багато його треба, а бідному й то гаразд, коли буде що на завтра кусати, буде чим забезпечитись від холоду!

У Катрі всі ті запаси якраз на Меланки вийшли. Ще з осені вона з ними тяглася та держалася — скупилась і

хлібом, і топливом, думала перехопитись через зиму. Та ба! Об різдві вона побачила, що не тільки через зиму, а хоч би через святки перехопитись... «Тільки б через святки! — дума.— А там робоча пора настане. У багатих людей назбирається немало чорної одежі, поношеного білля, треба його попрати. Піду до кого або хто покличе — може, хоч на хліб перепаде! А може, в кого трісочок або кізячків випрошу, буде чим у хаті прокурити. Так і перетягну через зиму, аби через свята!»

І от сьогодні вдень Катря послідню мисочку борошенця витрусила, щоб спекти сяку-таку перепечайку, послідне полінце спалила, щоб спекти її, послідній бурячок у борщ покришила, послідню пучку солі в його вкинула... «Очистилася! Зовсім очистилась. На завтра хоч і в рай святий, то чиста!» — думала Катря, пораючись біля печі.

Поки серед череню лежало трухле полінце, дожидаючи підпалу, Катря була ніби покійна. Правда, чорні думки й тоді вже снували по її обличчю, нерадісно світили карими очима. А як вона запалила останнє полінце, як огненні язики охопили його кругом, то їй здалося, буцімто її серце горить-палає. А як почав борщ укипати, то в її серці такі кип'ятки піднялися, що як вона не кріпилася, а не видержала...

— Пилипку! синочку мій! Що ми будемо завтра їсти! — скрикнула вона, й гарячою течією гірких сліз полилися ті кип'ятки з очей додолу...

Пилипко підскочив до матері, припав до її обличчя й тихо промовив:

— Цить, мамо, цить! Завтра, мамочко, новий год... Я завтра піду до хрещеного батька посипати... Дасть мені батько сороківку грошей, а дядина велику паляницю, ще й ковбасу на придачу... От і буде нам що їсти! А на гроші топлива купимо... багато-багато, щоб на всю зиму стало!

Катря втихомирилася. Та як же було й не втихомиритися, коли син обіцяє такі багаті приноси?

А Пилипко, як тільки знову заклопоталася мати, вже й з хати махнув.

— Куди ти, розхристаний та неодягнений? Мороз надворі лютий! — крикнула вона йому навдогінці.

— Я на хвилиночку, мамо... Я зараз і вернуся.

Справді, Пилипко не забарився. Вскочив у хату, як пуп, синій, зубами цокоче.

— А що, не я тобі казала: не йди! І куди ти ходив?

— Я за пашнею, мамочко, бігав.

— За чим?

— За пашнею. Сусідній хлопець обіцявся пашні на посипання дати. Я до його бігав. Ось вона, так з рукавичкою й оддав,— хвалиться син, показуючи матері рукавичку.— Та тут, мамо, не тільки пашня, і горох є, і квасоля— всього насипав Федір!

— І куди ти, сину, підеш по такому холоду?

— Як куди? Кажу ж: до хрещеного батька.

— Господь з ним, дитино моя! Хіба близький світ до його тьопатися? Як через ліс, то три, а шляхом — п'ять верстов буде... Ще змерзнеш у дорозі!

— Я змерзну?.. Та я літом було на одній нозі до його дострибаю!

— То літом, сину, а се зимою. Шляху немає, сніги глибокі, загрузнеш де-небудь та й не вилізеш. Не ходи, мій голубе! Хай, як потепліє, тоді підеш.

— А що ж ми завтра будемо їсти! чим хату натопимо? — спитався син, зазираючи матері в вічі.

Вона аж стріпнулася, мов хто колючу голку встромив в її серце. «Боже мій, у такі літа та чим свою головоньку він клопоче?» — подумала вона, ледве здержуючи сльози. І, пригорнувши сина до себе, почала його умовляти:

— Не клопочи, сину, про завтрашнє — господь милосердний об нас поклопоче. Ти в мене малий, одна в мене втіха й надія. Не доведи боже, лучиться що з тобою недобре, навіщо тоді й мені на білому світоньку жити? Не ходи, синку!.. Не ходи, моя дитино рідна!

— Я б, мамо, й не пішов, так як же Федорові рукавичку назад вертати? Ти,— скаже,— не ходив; ще сміятися буде.

— Ми пашню висиплемо, а рукавичку оддамо. Не ходи, мій голубчику! Ти ж в мене слухняний, послухайся мене: не ходи! — І почала голубити Пилипка.

— Ну, добре, не піду вже, тільки не вбивайтеся так, мамо! — упрохував вже Пилипко матір, цілуючи її і в лоб, і в щоки.

Катря наче заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови, клопотала її. Вона знала свого Пилипка, який він вразливий до чужого горя. То ж до чужого, а до свого? Хіба він не чув, яким вона несамовитим голосом заволала, останні запаси витрушуючи на сьогодні? Хіба він не бачив по її заплаканих очах, яка різуча мука

на стократ крає її серце? Хіба вона не знає, як ті сльози й та мука боляче впинаються в його жалісливе серце? Та він на що хоч піде, аби його мати не плакала. Він і обдурити — обдуре, аби її заспокоїти.

Вона не помилилася. Пилипко, вмовляючи матір, тільки заспокоював її. В його малій головоньці гвіздком стриміла думка: от хоч би що, а піти посипати! І торік він ходив, ще меншим. Хрещений батько дав йому сороківку грошей. Шагів з п'ять він випосипав по селу. То ж торік було, тоді він був малим, а тепер... Тепер він дядині скаже, що в їх нічого їсти. Дядина — добра людина — надає йому й хліба, й ковбас. Ото він звеселить матір, як нанесе додому подарунків! «Мати стращає, що я змерзну. І чого б я змерз? Та я як чкурну, аж закурить! Мені аби з хати вибратись, щоб не запримітила мати, а там...»

— Ти б, синку, сьогодні віддав Федорові рукавичку,— трохи згодом почала Катря.— Ну, я сама спорожню та й віднесу назад. Скажу: у нас своя є... Дай сюди рукавичку!

— Так я, мамо, похвалився Федорові, що в нас рукавички немає. Хай я завтра в обід сам йому віддам, а то в брехунах зостануся.

— Ну, добре. Хай і по-твоєму буде! — одказала, зітхнувши, Катря й почала в хаті поратись.

Пилипко собі буцім загрався, а тим часом пригадував, куди б його заховати рукавичку, щоб мати не побачила. Він тепер каявся, що похвалився матері про неї. Не похвалися — мати б нічого не знала, не клопоталася, а тепер не одстане, одно товктиме: не ходи та не ходи.

Тільки що мати вийшла чогось надвір, він зразу схопився, метнув очима по хаті, побачив непримітне місце між піччю і паколом від полу і мерщій ткнув туди рукавичку.

— Сиди там та не писни! — скрикнув на неї й посварився невеличким пальчиком, мов на кого живого.

Рукавичка виставила до його напалька, наче глузуючи, дражнила: «Отже візьму та й похвалюся! От тільки мати на поріг, а я зараз їй на очі!»

— Бач, яка осоружна: я її прошу, а вона мов нарошне виставляється!.. Підожди ж ти!

І він побрався аж під піл, щоб переховати рукавичку.

Катря, вернувшись знадвору, здивувалася — де се Пилипко? куди йому дітися? «Чи не на печі?» — подумала

і, не сподіваючись нічого, підійшла до полу, зазираючи на піч.

— Сину! де ти? — спитала.

— Гарр...— загаркав Пилипко з-під полу, вдряпнувши матір за чобіт. Катря з жаху одскочила аж насеред хати.

— Ненечко! Матіночко! Злякалася? — вискочивши з-під полу, скрикнув Пилипко й повис у неї на руках.

Він усміхнувся до неї і рожевим своїм личеньком, і ясними оченятами, і білими, мов жорновки, зубенятами.

— Нехай тобі, сину, добро сниться, як ти злякав мене! — промовила вона, піднімаючи його вгору, і пригорнула до себе.

Пилипко вчепився за материну шию руками, припав до неї головою і так утішно на всю хату залився! Не маючи з ким погратися, він пустував тепер хоч із матір'ю.

Мати собі раділа. Хай дитина краще бавиться, ніж буде сушити себе важкими думками! Поцілувавши сина в лоб і в розхристану голу душу, аж тричі міцно поцілувавши, вона донесла його до полу й, положивши на тонкі дранички, ще раз поцілувала. Не знать де й ділася недавня туга, сум та журба гірка.

— Моя дитиночко рідна! Мій синочку коханий! Краще так забавлятися, ніж підеш куди не знать за чим! — нагадала знову Катря.

— Та я ж вам казав уже, мамо, що не піду! Які-бо ви неймовірні! — обізвався він з докором.

— Чую, чую, моя дитино! Я знаю — ти слухняний, ти послухаєшся своєї матері! — палко шептала Катря, а проте думка про синові заміри не кидала її голови.

Вона зійшла до неї й тоді, як Катря послалася й лягла з сином спати. Через те вона й на добраніч загомоніла з сином: щоб одвернути його від його заміру йти посипати, стала лякати Морозенком, що вкусив Оленчиного Андрійка за пальчик.

— Та я, мамо, не боюся Морозенка,— одказав Пилипко,— не страшний він мені! Андрійко малий, не знав, що робити, то він його і вкусив за пальчик, а я не боюся його!.. Якби він став мене кусати, то я б його по зубах, по зубах!

— Ну, сину, і ти бійся його, хай йому всячина! Може б, і Андрійко оборонився, якби знав, коли він нападеться, а то він завжди підходить крадькома. Вкусить— та й подався далі!

— То як же від його, мамо, й устерегтися, коли він такий? Ми оце тут поснемо, а він підкрадеться та й покусає.

— Тут не покусає, сину, бо тут тепло. І зуби в його розтануть, як він підкрадеться до нас.

— А де ж він живе? де його хата? — спитався Пилипко.

— Надворі, сину. Де віхало найстрашніше та холод найлютіший — там його й хата...

— Як же він не змерзне, мамо? Ти кажеш, що він старий, а от не боїться холоду.

— Чого ж йому боятися, коли він й є сам холод.

Пилипко задумався. Дивно йому й чудно йому. Він знає, що таке холод, він бачив не раз і віхало. Непривітне все те, дошкуляє. Отже щоб то було старе або молоде, він не знає, щоб мало обличчя, не бачив,— а от мати дідуганом Морозенка взиває. Він знає й діда старого, горбатого, з білою бородою і запалими підсліпуватими очима. Отже то дід добрий — нічого не зашкодить, а от Морозенко, каже мати, кусається.

— Мамо! А бачив хто Морозенка, який він?

— Не знаю, моя дитино. Я не бачила, то й не знаю. А люди кажуть, що він старий-старий та кремезний... Голова з гору, замість волосся вкрита снігом, а борода сплетена з довгих-предовгих віскряків, що намерзають у ясний день під стріхами. А ніщо так у його, як зуби! Наче голочки, гострі, тонкі, непримітні; він як кусає ними, то впускає в тіло. Через те воно так і болить та трудить, як він вгородить в його свої зуби!

— І очі є в його, мамо?

— Є, сину! Кажуть: очі в його з криги, білі та блискучі, от як тонкі скалочки з льоду бувають, тільки замісто чоловічків в їх холодні огники світять. Страшні такі очі, крий господи! Як наведе він ними на кого, так наскрізь холодом і пронизе!

— А ноги він має? і руки?

— Є ноги й руки. Ноги в землі, не видно, а руки— довжелезні хапала, він ними завжди махає. Холодом дихне, а руками махне — так по всьому світу снігом та холодом і стеле. А як розсердиться чого, то ще дужче руками замахає — тоді вже ціле віхало здіймає.

— Нехай йому всячина, який він страшний, мамо! — глибоко зітхнувши, мовив Пилипко.

— Страшний, сину... А найстрашніший малим діткам. Він їх любить кусати, а часом і зовсім собі забирає.

— Я ж, мамо, не малий, мені його нічого бояться.

— Бійся й ти, синку. Ти великий на те, щоб тебе вгору підняти або матері на руки взяти, а Морозенкові ти саме впору. Таких, як ти, він найбільш долюбляє. Часом, буває, ви вискочите надвір, то він зараз і почне з вами загравати: за пальчики кусає або за носа лове, а то на щоці вліпе такого холодного поцілунка, що від його аж шкура побіліє, а потім геть злущиться! То ж коли він вас в селі недалеко від домівки застукає; а як — не доведи боже! — де в голому полі або в лісі заскоче, то там вже й душу витягне.

Пилипко замовк, притаївши духа; мовчала й Катря. Завдавши синові такого страху, вона була певна, що він побоїться піти посипати. Їй тільки того й треба, щоб він не зірвався в такий холод в таку далеку путь! Їй самій, привичній до всякої лихої години, й то часом аж плач бере, як вискочить надвір. А то ж то йому, малому! без одежі теплої, без чобіт добрих. Хай трохи попомліє душею від страху, а як засне, переспить. Страх минеться, забудуться ті страховища, що душу лякали, сон своїм спокоєм все те заснує, а все ж зостанеться споминка про ту страховину, й та споминка одхасне сина від лихого заміру.

Вона глянула на його. Пилипко не спав, лежав тихо; широко розкриті очі напрямилися в куток печі, він ними й не змильне, так дивиться прикро. Куди він дивиться? Що він там вбачає? Він нікуди не дивиться. Погляд його ганяється за таємною думкою, що стоїть перед ним нерозгаданою марою, як той нерозгаданий страх, що опанував його душу й серце. Що воно, відкіля воно, не питайте! Чутно тільки, як оте страховище пронизує його мале серце, як воно кидається в кожній жилочці, озивається в кожному суставі. Отже назвати його не підбереш слова, піймати й розглядіти не натрапиш часу. Так пробігає блискавиця через наше тіло; незчуєшся, звідки світне, пронизе і, не знать куди, зникне.

— Синочку! Пізно вже... ти спав би. Ну, я тебе перехрещу, щоб ніщо лихе до тебе сонного не приставало,— мовила Катря, дивлячись на замислене личенько Пилипкове, й почала його хрестити, а перехрестивши, здавила злегенька за носик. Пилипко усміхнувся, повернувся боком до матері. Тиха дрімота почала його колихати, злегка закриваючи очі. Незабаром після того він заснув.

II

Приспавши сина, зосталася Катря одна з своїми думками самотніми. Невеселі вони були в неї! Та й кому зійде на думку радість, коли на завтра нічого їсти, нічим в хаті прокурити в люті морози? Як не забивай собі баки іншими гадками, а думка про щоденні потреби скаредного життя верне тебе до його, почне крутити та вертіти коло його — от як крутяться голуби над пожежею. Дарма їм, що посмаляться крила; байдуже, що незабаром огонь пожре їх захист, оселю: несподіване страховище вабить їх, тягне до себе. Кругом чорний морок, димище та курище розіп'ялося, а під ними так видно та ясно! Доки сили стає, шугають вони, сполохані з гнізд своїх, над широким полум'ям, в диму та курищі, в гарячім від палу повітрі, поки не посмаляться. Тоді від знемоги опукою падають в жарке огнище.

Чоловік — не птиця, Катря — не голубка. Хоч кругом неї вихорілась пожежа злиденного життя, душила димом та чадом її знеможену душу, хоч в тому чорному диму й крутились та вертілись її самотні гіркі думи,— та не падали вони на огнище, не смалились і не горіли, а ще більше розпросторювались і гуляли собі по волі — не на безкраїм просторі, а в холодній хатині, б'ючись об сирі стіни, заглядаючи в голі кутки, прислухаючись до пекучих перебоїв серця. То їй вчувалася своя голодна печія, то синів безпомошний викрик: «Мамочко, їстки хочу! мамочко, папки! мамочко, змерз — холодно!»

Ну що, справді, дасть вона завтра синові їсти? Чим прокурить черевату піч, щоб обігріти його, малого? Піти в кого позичати? Хто ж їй позиче? Чи, може, христа ради руку простягти? Хто ж на те зверне увагу? Гладка, скажуть, не хоче робити та в старці пошилася! Ну та, може, хто й зглянеться, зарятує на день або другий. А там же? а далі? Коли б вона сама була, то байдуже їй журитися. Хіба мало високого дерева в лісі, глибоких ополонок на річці? Тільки б, може, нагнулася довга гілка над тілом або зашуміла вода попід льодом, сердячись, що хтось незвичайний зрушив її сонний покій! А от біля боку лежить її втіха й надія, спочиває її крихотка серця, що вона з таким болем одірвала від свого й пустила на світ окремним життям. Все на світі переживеться й минеться, все замовкне, як і ми самі замовкнемо; все зникне, як тінь

та, коли ми очі закриємо, одно зостанеться — в о н о, наша частка, що зв'язує мертвого з живим, нагадує живому про померщого, та нитка, що тягнеться без перериву через сотні, тисячі віків. Не дай господи, вона перерветься!

Через те Катря більше боліла за сина, ніж за себе. Та й чого їй за себе боліти, коли все, що було доброго та живого в душі, так перетрухло та перемліло, такою корою покрилося, що нічому вже проломити її!

Чого тільки вона не пережила на своїм віку, не звідала? Десяти літ вона зосталася сиротою, без батька, без матері, в панському дворі. Не на те примостила її там доля, щоб на волі рости, як билина в полі, а щоб підставляти свою спину під нагальну працю, томити свою сирітську голову чужими клопотами, вислухувати докори та нарікання, скоштувати стусана й духопелика від кожного, в кого засверблять руки. Батька її ще замолоду в москалі віддали, щоб знав, як треба коритися кріпацькій долі, а мати сохла та скліла, поки зовсім не зоскліла, покинувши на білому світі одинадцятилітню сироту. Зосталася вона одним одна з Зайцевого роду. Були, правда, дядьки та тітки з материнього боку, та ті за двором жили, а туди заходили тільки вряди-годи, щоб часом помарнити її сухарем з остюками. Була ще в неї хрещена мати, що коли-не-коли мила й чесала її, та були панські індичата, що вона пасла малою, а більше нікого близького не було. Індичата їй найближчі були. Вона з ними росла, ними втішалася. Оце набере в пазуху невеличких індичат та й майне з ними по степу. Старі індики курлюкають, женуться за нею. А вона, наче вітер степом гуляє, заливається реготом, бо індичата, підскакуючи в пазушині, лоскочуть її попід боками. А як побільшають індичата, почнуть добиратися ростом до старих індиків, то вона почне на їх гукати, свистати — і знову регоче, коли вони до неї, наче москалі на муштрі, всі разом забелькочуть. Дурниця, дитячі забавки та витребеньки, за які не раз птичниця чесала руки об її спину. Сількісь! Коли та дурниця забавляє нас, тішить, то чом же й не потішитись нею? Хіба не так само бавляться люди, ганяючись за достатком, почотом, славою? Та ж сама дурниця, тільки іншої пори, інших літ... Одно тільки: невеличка Катруся, бавлячись з індичатами, сама себе забавляла й від її іграшок не було нікому ніякої втрати, хоч птичниця, засилаючи духопелика, і гукала щосили: «Ти ж, сучко, напелехавши повну пазуху ін-

дичат, подавиш їх!» А ми, ганяючись за достатком, почотом та славою, так часом бавимось з людьми, що від наших забавок буває їм дуже солоно!.. Нам байдуже про те, як було байдуже й Катрі, чи краще індичатам по степу біля старих індиків бігати, чи в її пазушині пищати. Вона знала одно: се її забавляло, вона й бавилася. Маленька, дурненька! Та й тепер, видно, вона не порозумнішала, бо, пригадавши давнє, трохи не скрикнула: «І чому я довіку не зосталася невеличкою дівчинкою з невеличкими індичатами?!».

Так думала Катря, та не так судила їй мачуха-доля.

Минуло їй п'ятнадцять літ. Вона тільки-тільки що стала розпускатися, як та рожева квітка вранці на зорі, стигнути й наливатися, як червонобокі яблука об спаса. Ясне сонце та запашне степове повітря допомагали роботі дівоцьких літ. Висока Катря та брава, на лиці, як калина, чорне волосся, наче хміль, кучерями обвиває її голову, карі очі так утішно виглядають з-під довгих вій, загара на обличчі доводе, що не буряковий квас, а гаряча кров дзюрить у її жилах.

Раз її вглядів пан — і... Катря від індичат пішла в горничні. Вона не скаже, щоб там їй жилося погано: було їй вдоволь і пити, і їсти, і в чому походити; одно тільки — не було волі! Їй хотілося, як тому вітрові, по степу ганяти, надихатись польового повітря, щоб аж у грудях займалось, нажаритись на сонці палючому, що як не займеться!.. А вона мусила сидіти в чотирьох стінах та хіба коли-не-коли по садку походити, в холодку та в тіні, куди тільки крізь густе гілля пробивається ясне сонячне проміння. Польова билина, вона не призвичаєна до густої садової тіні. Чорна загара геть спала з її повного виду — білий він у неї та свіжий, мов пелюсточка з рожевої квітки; волосся від пахучої масті та щоденного вичісування вирівнялось та витонилось — не стирчить на голові кучерявим хмелем, а гладенько причесане, рівно облягає кругом її білого чола, сама вона ще піднялась, вирівнялась, налилася, немов обточена, стала — очей не одірвеш від неї!.. То все було зоколу. А що було на душі в Катрі, що заводилось у її серці? Вона нікому не казала, та її ніхто й не питав.

— Яке несподіване щастя випало Катрі! — гомоніли дворові.— Що було з неї, а чим тепер стала? Сказано — не родись вродливим, а родись щасливим!

«Брехня! — думала Катря,— через ту вроду не маю я щастя зроду!»

Незабаром після того вийшла воля. Все зашуміло кругом, прорвалася гребля людській сподіванці на краще життя. Цілі довгі віки мостили та гатили її, держали в запруді ту велику воду, а се вона зразу прорвала ту міцну греблю й понеслася широкою течією по селах, хуторах. Надивовижу всім дворовим, винесла та течія і панську горничну Катрю з двору на волю! Кріпаки за те трохи її на руках не носили. Сказано: своя кістка, своя кров! не обросте вона жиром у розкошах — до свого рідного обізветься! Були, правда, і такі, що казали:

— Дурна, дурна Катря та нерозумна! І що б там з нею сталося, якби вона зосталася в дворі? Ні, заманулося свого хліба, волі! Побачить, яка та воля, як не раз, не два голодна й холодна посидить!

Отже Катря не потурала на те: їй притьмом захотілось волі — й вона попливла за тією бурливою течією, що, знявшись з дворів, понеслася по всьому широкому краї, вигукуючи та викрикуючи:

— Хоч гірше, аби інше! Буде нашим ворогам чужим потом умиватися, нашою кров'ю впиватися!

Пішла Катря в село до дядька та дядини, та недовго була в родичів. Не їй, молодій та дізнавшій розкоші, було миритися з тим мозоляним хліборобським життям, до якого прикрутила доля її родичів. Ще поки стояла весна красна з теплом привітним, з цвітом розкішним, з запашними лугами та степами, вона по них швендяла, пригадуючи свої дитячі забавки. А як настали жнива, з довгими палючими днями, невеличкими короткими ночами, з важкою похопливою роботою, то їй стало невміч: удень немилосердно сонце пече, стерня в руки й ноги коле, нагальна праця з ніг валяє, а нічка прийде,— хвоста того заячого коротша,— ні виспатися, ні одпочити як треба!..

Насилу Катря одбула жнива та й подалася з села в город, де стільки галасу та гомону, дива та чуда всякого. Село, риючись у своїй чорноземлі, серед підметів та городів, гаразд не зрозуміє городського життя. Байдуже кротові, що поверх його узенької нори привітно сяє ясне сонечко, а в прозорому повітрі літають і радісно щебечуть усякі пташки! Дарма й сонцеві, що в глухих нетрях землі риється якесь сліпороде звіря: хай собі риється та підпушує землю, на котрій тепло, поєднавшись з світом, зародить

таку буйну рослину! Сількісь і пташкам — відкіля береться їх живність: куди оком не скинь, де не приткнись — всюди її багато; а коли хто зжене з одного стебля, то недалеко й друге — тільки знятись та перелетіти! Всякому своя доля: один, рук не покладаючи, працює, а другий його працю без клопоту поїдає!

Катрі спершу подобалось городське життя: хатня робота не важка, зайвого часу чимало і дива всякого багато. А до того ще, вродлива та при здоров'ю, Катря кидається кожному в вічі! Витріщаються підсліпі очі, уздрівши перед собою польову квітку; загра-затіпається порожнє серце, як заманячить перед ним брава дівоча постать! Не диво, що Катря не мала одбою од влесливих речей та здивованих очей. І москаль серед муштри до неї бровами моргає, і шевчик або кравчик посила їй навздогінці такі солодкомовні привіти, що в неї аж дух спирає в грудях, і блідолиці паничі, стрінувшися з нею, оживають, проясняються й геть-геть проводять її своїми очима. А Катря землі під собою не чує!.. Ой, стережися, польова пташко, знизу блискучих котячих очей, а згори бистрих пазурів хижих шуліків! То вони біля тебе ворожать: одні крадькома, попідтинню, а другі звисока, ширяючи в безкраїм просторі синього неба. Кожному хочеться жити, кожному треба живитись!

Не вбереглася пташка шуліки, як не вбереглася й Катря своєї недолі. В сусідньому дворі такий хороший панич і такими солодкими медяниками годує! Наїлася Катря тих солодких медяників,— аж тепер їй нудно, як про те згадає. Медяників швидко не стало — панич оженився на панночці, де вона служила за горничну, а їй ткнув у жменю дві червоних бумажки; аж у неї в віччю від них почервоніло! Спасибі й за те! Все-таки не з порожніми руками прийдеться в село вертатись.

Незабаром Катря вернулась до вдови-дядини, що під той час, поховавши чоловіка, одним одна на старості літ зосталася. Спасибі дядині — не прогнала Катрі й, узявши в неї гроші до схову, обіцяла навіть після смерті оддати їй свою хату з городом. Хоч та хата й валилася, а города того жменя, а все ж таки свій захист, своє пристановище. І птиця собі гніздечко звиває!

Оселилася Катря в селі. Пішов кругом гомін про неї; чутно смішки та пересмішки: корисна в городі з'їжа, он які гладкі відтіля вертаються! Слухала те Катря та мов-

чала, навернула лихо важким гнітом горя та душею мліла. Все, що було в її серці живого, закам'яніло, все, що було в душі доброго, зотліло. Зосталися горе та сльози та... Пилипко з'явився на втіху!

Пилипко її справді втішив. Не було тих любих назвів, щоб вона йому не прикладала, не було тих утішних слів, котрими б вона його не взивала! Вночі не спить, його доглядає, вдень серцем за його мліє, коли робота одірве від його на яку хвилину. Нема для неї щастя й спокою, як біля його. Хай собі довгі язики що хочуть говорять: ротів людям не позамазуєш і слухати не переслухаєш. А воно, мале немовлятко, одна в світі втіха й надія!

Полюбила й тітка мале внуча. Тихе та втішне, воно стало забавкою старій бабусі! Наперебій одна перед другою хапали вони його на руки, носилися з ним; його забавляючи, самі бавилися.

Ото під таким доглядом і ріс Пилипко, піднімався на ноги, і став мазуном своїм і чужим. Вздрівши його, чоловік зостановиться, гляне на те пишне панське личенько, ясні блакитні очиці та біле і м'яке, наче льон, волоссячко. «Гарний городський гостинчик, нічого казати!» — подума собі. А жінки аби не спіймали Пилипка, то й з рук не спускають: та вхопить, а друга й свої руки підставляє, щоб перехопити.

Зовсім би добре жилося Пилипкові, коли б було чого уволю їсти. А то не вряди-годи приходилось одним сухарем давитись. Ще поки стара бабуся жила, і сяк і так жилося. Катря піде на роботу — тітка з Пилипком дома. Один бог знає, де вона видирала задля Пилипка шматок м'якої палянички або крайочок булки! А як стара на той світ переставилась, погіршало на сім і Пилипкові, й Катрі. Він сам собі дома голодний та холодний сумує, а вона на чужій роботі серцем за його мліє.

Отак не забарилася Катря перебігти прудкою думкою довгу й родючу ниву свого безталання й опинилася знову в холодній хаті, в тісному куточку на печі, рядом з своїм Пилипком, що на завтра збирався йти до хрещеного батька посипати, щоб принести їй і паляницю, і ковбасу, й грошей.

«Куди йому йти та й в чому його йти по такому лютому холоду?» — подумала Катря. А як же їй справді на завтра бути? Що вона дасть йому завтра поїсти? Чим вона в хаті прокурить? Чи то свята земля давніше запасів більше родила, що їх вистачало? чи менше їх утрачало-

ся? чи, може, вона тоді молодша була, щиріше робила, більше заробляла?

І знову невсипуща журба захопила її в свої цупкі обіймища, занудила та затрудила материне гаряче серце, заскреблася червоточиною в попеченій від горя душі, важким гнітом навернула ясний розум. Ні, немає розгадки, просвітку не видно!

— Хоч би що продати!..— І вона позирнула кругом себе. Підсліпий каганчик ледве присвічує з комина, допомагає підсліпим від сліз очам оглядати злиденне добро. Он дірява ряднина чорніє, простяглася під Пилипком замісто постелі. «Кому вона і на що годиться?» Он невеличка подушечка піддержує його кучеряву головоньку. Вона була колись велика, з пуху, та через кілька літ зносилася, що й не пізнати. Пуху в ній, правда, ще багато: якби розскубти та розбити, і на велику б стало. Замість пуху напірник можна соломою або сінцем набити — і на соломі щасливому добре сниться. От якби продати! Та кому ж його? Коли? Он ще кожушина вовною вгору, мов вівця, простяглася. Колись за неї двадцять рублів давали. Ще й тепер можна рублів з п'ять зачепити. Та як його без кожушини по такому холоду на роботу бігати! Хоч би потеплішало швидше, в свитці б можна. Застарчила б кожушину. П'ять рублів — гроші: на них би місяців зо два протягти можна, а там потепліє. Хіба однести шинкареві в заставу? А може, там ще що знайдеться? Каганець почав примеркати: останнє світло в ньому вигорало. По кутках печі стовпились морок та чорна темнота. Катря провела рукою по черені, чи не налапає, бува, ще чого, про віщо вона, може, забула. Мозоляна рука черкнулася об суху глину й загарчала. «Ні, не забула, не помилилась, нічого більше немає!» — подумала вона і глянула на Пилипка. Сонна дитина тихо лежала перед нею розхристана, розкидана. Катря витягла з-під себе другий край ряднини і вкрила нею сина, поцілувавши його в заплющені очі. Нагорілий гніт блиснув, зашкварчав, сиза іскорка стрельнула гору, і згасла... В хаті зробилося темно, як у домовині.

Катря підвелася, встала й почала спускатися з печі на піл, з полу додолу. Ось вона босими ногами почовпала по холодній долівці прямо до стола. Вхопившись руками за край його, вона звела очі в темний куток. Там нічогісінько не видно. Сількісь: вона знає, що там стоїть образ.

Перепочивши край стола, вона одступила ступнів зо два назад і почала хреститись. Міцно зцупивши пучку, вона ще міцніше почала накладати нею то на лоб, то на груди, то на плечі. Чутно було глухе постукування серед темноти, а більше нічого. Аж ось почулось важке зітхання, наче дух випирався з тіла.

— Господи, боже мій! — роздався глухий голос у темноті, мов виривався з-під землі. Ще трохи згодом щось посунулось, наче впало. То Катря опустилась навколішки и замолилася вголос.

— Господи! я не вчена тобі молитись, я не зугарна тебе святим словом просити... Я не за себе... Не на мене ти зглянься — зглянься на й о г о. Дай мені пораду в моїм горі... Пошли мені розум добути, чого нестає нам! А ти, мати божа, царице небесна! Заступнице наша! Напути його на все добре, захисти його від усього лихого: від холоду й від голоду, від хвороби та болісті, від наглої смерті!

Далі вона, припавши головою до холодної долівки, замовкла. Вся постать у неї тремтіла, голова трусилася, сльози рясно-рясно посипались з закритих очей.

Хоч зарані заходилася Катря висипати ними на новий рік своє щастя, а все-таки трохи полегшало на душі, як вона нешвидко підвелася з землі. Хоч туга серце, наче в жмені, давила, та не різала його своїми гострими острогами! Поточуючись, наче чмелена, почовпала Катря назад до полу й подралась з полу на піч. Помацки налапавши сина, вона обережно перехрестила його і на край подушки рядом з його кучерявою головонькою схилила свою задурену голову.

Чорна непроглядна темнота стояла кругом. Надворі ревла сердита буря, стугоніла в стіни, стрибала по оселі, вила в димарі, гуркотіла у вікна. Катря не дослухалася. Натомлена важкими думками голова нездужала з дослуханням справлятись, натруджене болістю серце забажало спочинку. Незабаром обгорнуло Катрю німе забуття, захитала дрімота, а міцний сон прикрив її своїм спокоєм.

Бралося далеко за північ. Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер, утомилося й віхало, затихло. Не сплять тільки зорі в далекому небі та не спить той старий дідуган Морозенко, яким Катря лякала свого Пилипка. Білим інеєм чіпляється він за дерево, гладенькою кригою вистилає собі слід по снігу, дише в повітрі таким холо-

дом, що аж кипить усе кругом його. Розходився, сердитий, немилосердно давить, колеться від його натовпу чорна земля, тріскається на їй снігова кора, ділиться на шматки товста крига над водою. Глухий бренькіт від того йде понад землею, розпросторюється в холодному та густому повітрі, а дійшовши до лісу — стукається об кожну деревину. Там, у його темній гущавині, виють вовки-сіроманці. Сумно всюди, холодно й страшно. Кругом висить морок та мла непроглядна буяє, тільки сніги вибликують трохи та глупіють зорі в високому небі... Аж ось виплив з-за гори Волосожар і почав виблискувати своїми зірочками, немов танцював перед світом.

У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й подвірні, випускаючи Пилипка надвір. Загорнений у довгу материну свитку, закутаний її чорним платком, у шкарбунах на босу ногу, з рукавичкою в руках, він, мов заєць, вискочив з сіней та й полонув прямо з села на ліс... Серце його, як у невеличкої пташки, стукало-билось, дух затинався в грудях; а малі ноженята, байдуже про непомірні чоботи, своє робили: він ними швидко чекрижив все вперед та вперед.

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся й вийшов. От якби йому так і звернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє надворі, білуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, а мати вже проснулась. «Синочку! пора вставати»,— шепче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть-то розіспався. «Бач, як міцно заснув,— дивується мати.— Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь»,— каже вона, злізаючи з печі. «А то де взялось?! — скрикнула мати, вгледівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати. «А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! Що, злякався?» І він миттю плигнув з печі на піл, з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе. «От якби-то так сталося!»— запобігає вперед думкою Пилипко та, знай, налягає на ноги, поспішаючи до лісу.

Ось він вибіг уже й за село, на широке роздолля. Перед його очима манячить ліс, притрушений інеєм зверху

та прикритий снігом, наче страшенна біла гора, бовваніє він здалека... Подихнуло на Пилипка вільним холодним повітрям, ущипнуло за ніс: аж покотилися сльози з очей, і невеличкі крижинки зразу на віях зависли.

— Та ну, не страши: не боюсь я тебе! — промовив Пилипко, струшуючи рукою крижинки з очей.— То тільки мати лякала.— І він не пішов, а побіг підтюпцем.

Ось він добіг вже до лісу. Не сніговою горою тепер він здавався Пилипкові, а темним страшидлом з чорними корявими ногами, білими лапатими руками та величезною закутаною снігом головою... Скільки в того страховища ніг та рук? І не перелічити!.. Ось воно одну ногу підставило під Пилипкові шкарбуни, мов перечепити збирається. Пилипко ухильнувсь, обминув. Ось другу знову засилає, третя з снігу вилазе. Ось лапата рука зачепила його за голову, й зразу обтрусило всього снігом. Він, як обпечений, одскочив. Щось десь луснуло, посипало наче горохом. Он друга рука наставляється, третя здалека на його киває, мов перестерігає: не ходи далі!.. Пилипкові зробилося страшно: чорні кружала заходили перед очима, на голові піднялося волосся вгору, наче джмелі, загуло у вухах. Серце як не вискоче, б'ється, дух запинається в грудях. Він зостановився.

— Морозе, Морозеночку, — замолився він тихо. — Пусти мене до хрещеного батька. Я тільки до його одного піду посипати і, що випосипаю, віддам тобі половину.

Недалеко від його сич засичав, сова зарепетувала, а йому здалося, що то Морозенко регоче.

— Хіба тобі мало половини, що ти регочеш? То я все тобі віддам, усе — і гроші, й ковбаси. Пусти тільки.

— Пу-гу-гу-у-у! — застогнав пугач серед лісу, а Пилипкові здалося, що то гукав Морозенко: «Не пущу!»

— Бач, який ти лихий та недобрий! — почав докоряти Пилипко.— І що б тобі сталося від того? Я ж не твоє братиму, а буду прохати в хрещеного батька. Он бідкається мати, що в нас на сьогодні нічого їсти, нічим протопити в хаті. Пусти, голубчику!

— Ха-ха-ха — ха-ха-а-а! — знов зарепетувала сова, й гучна луна того скаженого репету по всьому лісі роздалася.

— То ти тільки вмієш реготати? — скрикнув Пилипко.— Так не боюсь я тебе! — і, піднявши кулачата вгору, він подався вперед.

Так цвірчить і стриба горобець перед котом, що вловив гороб'я і, міцно здавивши зубами, покручує довгим хвостом та висвічує хижо очима. Ой, стережися, невеличкий горобчику, того лукавого викручування та хижого висвічування! Лети собі мерщій у своє гніздечко виплакувати своє горенько з своєю дружиною. Стережися й ти, невеличкий Пилипку, свого лютого ворога, що тобі з ним боротись несила! Вернися мерщій у свою голодну та холодну оселю, де тебе ненька рідненька пригріє й потурбується про твої недостатки.

Не встерігся знічев'я горобець, не встиг і цвірінькнуть востаннє, як накрив його кіт своєю пазуристою лапою. Не встерігся і Пилипко свого ворога, що заманив його аж в середину глухого лісу, де він збився з шляху і різався трохи не по пояс глибокими кучугурами снігу. Не лічив Пилипко, скільки разів приходилося йому падати й набирати снігу не то що в шкарбуни, а й за пазуху, й за чорний платок на голові. Сількісь! Сніг він отрусе та й знову дере вперед; дурноверхе завзяття його підганяє. Ліс перед ним мов вироста; він давно вже вскочив у його і повинний би був перейти, а от йому кінця-краю немає. Мороз уже не раз, мов опік, боляче вщипнув його за ноги в лихих шкарбунах, за голі малі кулачата й за личенько біле, рожеве. Не потура на те Пилипко, зостановиться перепочити, потре те місце, де болить, похука в малі рученята та й знову підтюпцем далі.

Ось він вибравсь на чисту поляну. Кругом ліс обступив її, а вона, чиста та біла, лежить собі, відпочиває під холодним снігом, і тільки зірочки виблискують по їй своїми сизо-жовтуватими іскорками. Де се він? куди забрів? Скільки разів доводилось літом бродить йому по лісу, а він не припам'ятає такої поляни. Чи не Морозенкова се, бува, горниця? Чи не задля себе він прибрав її так чепурно, чисто? Кругом обставив деревом високим з кучерявими верхів'ями, пообтикав невеличкі полянки поміж деревом кущами тонкої ліщини, від вітру холодного закриває. Певно, се його світлиця. Он під кожною деревиною по пеньку чорніє, то задля гостей, що як найдуть, то було б де перепочити. Чом же тепер нікого немає? Чи були та порозходились, чи ще й не приходили?

— Сісти лишень тут і собі та відпочити,— промовив голосно Пилипко.— Здорово ухоркався, аж піт проймає, сяду та перепочину.

Пилипко вибрав найзручніший пеньок і сів на йому.

— Ну, та й добряче сидіти: є куди простягти ноги й спиною об віщо обпертись,— подумав Пилипко, простягаючи натруджені ноженята й прихиляючись головою до товстої деревини.

Йому було так хороше. Холоду він не почував, руки й ноги терпли-німіли, неміч чи сон колихав його стиха...

— Відпочину та й знову піду, хоч світом доб'юсь до хрещеного батька. Докажу-таки матері, що Мороза її не злякавсь. Не страшний він мені, хоч спершу було наче страшно. А тепер?.. ні... не боюсь... не страшний.

Пилипко затих, наче заснув. Що се таке? Він почув, наче що стрельнуло в йому; голова ходором заходила, посипались іскорки з очей, і разом все перед ним освітилось.

Загорілася вся поляна якимсь сизим світом. Серед того сизого сяйва почали сніжинки ворушитись, почали підніматись, вставати. Та які вони невеличкі, тендітні та білі! Личко з мачине зерно, самі з горошину, а рученята та ноженята, наче волос, тоненькі.

— Годі нам спочивать! — загомоніли.— Швидко світ буде, дідусь наш прийде. Погуляймо та в довгої лози пограймо! — І почали ставати одна до одної спиною.

— Разом! — хтось гукнув.

Руки посплітались, задні посхилялись й передніх підняли вгору; далі передні пригнулись, піднімаючи задніх — і пішло, пішло. Все кругом колесом так і заходило! «Та й проворні які»,— подумав Пилипко.

— Буде! погрілись! — хтось крикнув.— Давай танцювати, нашого гостя дивувати! — Якого? — Хлопця малого, що йшов до хрещеного батька посипати та присів у нас на пеньку одпочити.

Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!
Якби-то нам жениха...
Невеличкого, малого,
Хлоп'яточка молодого!

«Дивись, ще й глузують!» — думає Пилипко. А вони кругом його, як той рій, заходили! Крутяться, немов завірюха знялася.

— Шкода, що немає музики! — знову чує Пилипко.— Де в гаспида подівся наш музика? Видно, вихилив

чимало, стрічаючи новий рік, та й заліг в дуплі одпочивати. Ходімо його збудимо. Доки він, бісова п'яниця, буде рутити!

Декілька пар кинулося ген до дуплистого дуба. Закрутилися над дуплом та незабаром в йому й зникли. А ті, що зостались біля Пилипка, заспівали:

Вставай, вставай, п'яниченьку!
Годі тобі спати.
Заграй ти нам на скрипоньці,
Дай потанцювати.

Незабаром з дупла показався чорний цвіркун, на ввесь рот позіхаючи та ногою голову почухуючи.

— Прочумайся, п'янице! Ач, як розіспався! — кричать до його сніжинки.

— П'янице! — огризнувся цвіркун.— Який я п'яниця? Ви мене напували чи що?

— А від чого ж ти спиш?

— Від чого? Сон найшов!

— Знаємо ми, відкіля той сон. Цілу ніч у попа гуляв, попову дочку звеселяв. Прочумайся ж та грай мерщій!

— У попа й без мене були свої музики. Віддає дочку після водохрестя, то там такого гостей зібралося, що й протовпитись ніяк. Цілу ніченьку гуляли. Музика тне, а всі танцюють.

— От і ти нам заграй, щоб і ми потанцювали.

— А плата буде?

— Буде.

— Яка?

— З інею водиця цупка!

— Подавіться ви нею! — скрикнув цвіркун, сплюнувши.

— Ну, годі, не комизся та мерщій проспися. Бо як повернеться наш дідусь Морозенко, то буде тобі лихая ненька!

— Ви так і звикли про все доводити дідові!.. Цокотухи! Становіться вже, буду грати.

І, надимаючись, він почав:

Цвірінь, цвірінь!
Якби теплий черінь
Та гаряче просо,
То спав би я й досі!

А тут мені холодно,
Жити мені голодно.
Бух!
Піти надіти кожух.

І цвіркун мерщій плигнув у дупло. Всі сніжинки зареготались.

— Дивись, які тут дива! — промовив чи подумав Пилипко.

— Ще й не такі побачиш! — хтось до його обізвався.

Се зразу щось як загуде! Тонко та голосно запищало, наче хто в невеличку дудочку заграв:

Се наше Віхало йде
Та музики за собою веде! —

скрикнули разом сніжинки й закрутилися серед поляни. Захитались гілки на високому дереві й почали струшувати з себе іній. То не іній, то ледве примітні білі голенькі хлоп'ята злітали з гілок, і кожне, вхопивши за руку сніжинку, почало біля сніжинок крутиться та гопака вибивати. Сніжинки, собі зіп'явшись на пальчики, дрібно ногами вибивали; сухе листя на ліщині надималося, гуло, деренчало; ліщина об ліщину терлась-скрипіла, а вітер поміж гілками так завивав, що в Пилипка аж у вухах пищало. Сніжинки з інеєм крутилися, збивалися в купу, і та купа росла, більшала і, наче стовп, підіймалася вгору.

Віхало! Віхало!
Наше любе втіхало!
Прийди ти до нас
Звеселити нам час! —

все кругом пищало, верещало, гуло.

Аж ось з'явилося й Віхало. Товсте та кругле, наче здоровенна копиця, воно десь із-за дерева взялося і, вхопившись за верхів'я гілок цупкими лапастими руками, почало опускатися серед поляни. Товсті, як лантухи, його ноги в повітрі гойдалися, снігова одежа на йому крутилася, лопотіла, а кустрата голова на всі боки майтолалася.

— Помочі дайте! Помочі дайте!.. Піддержуйте, щоб не впав, бува, я та не забився,— товстим хриплим голосом загукало Віхало.

Сніжинки з інеєм ще більше закрутилися, стовпом здіймаючись угору, і той стовп підвели під Віхало.

— Ху-у! заморився! — сказало Віхало і по стовпу почало спускатися на поляну.

— Гу-гу-у-у! — загуло Віхало, і все кругом його закрутилося.

У Пилипка потемніло в очах, голова кругом заходила, у вухах дзвонило, мов у дзвони, гадки почали меркнути, зникати. Його щось хитає, колише.

Засни, засни, мій синочку,
Малая дитино! —

чує він, наче крізь сон, чийсь любий голос. То мати над ним котка співає чи хто інший? Ні, то не матусин голос, то хтось другий над ним нахилився. «Чого ж воно тісно так стало? Хто се на мене таким холодом дише? — плутається в Пилипковій голові.— Се ти, дідугане Морозе? се твої лихі вчинки?»

— На щастя, на здоров'я, на новий рік!..

Загуло в Пилипка у вухах, тисяча свічок засвітила в очах, і він побачив дідугана Морозенка. Здоровенна, наче винницький казан, голова його була закустрана цілим оберемком білого снігу, довга, як помело, борода виплетена з товстих віскряків криги; товсті настобурчені брови густо покриті білим інеєм, а сіро-зелені очі, наче Волосожари, виблискують холодним світом. Тихо схилився він над Пилипком, подивився, мов милувався, на його личенько біле, покійне і, світнувши хижими очима, приложився до теплих ще устоньків Пилипкових своїми холодно-палючими устами. Не зітхнув Пилипко, не струснувся!.. Все в йому й кругом його затихло, покрилося темним холодним спокоєм...

Вже білий світ носився понад землею; надумалось сонце вставати й послало вперед себе аж два червоні стовпи. Стоять вони на краю неба, піднялися високо вгору, буяють своїм червоним світом, пророкують людям щось лихе на сьогодні...

На щастя, на здоров'я, на новий рік!
Роди, боже, жито, пшеницю і всяку пашницю,—

почулося Катрі крізь сон.

Вона кинулась, одкрила очі та й не стямилася. Де лежав Пилипко, тільки слід його: чорніє діряве ряденце, бовваніє прим'ята подушка.

Вона миттю стрибнула з печі додолу й побачила табун посипальників, що товпились біля порога.

— Ви не бачили Пилипка? — питає.

— Ні...— поторопіли ті.

— Боже ж мій, боже! — вдарилася в телеси Катря.— Він таки не злякався, не послухався — пішов!

Та, вхопивши наопашки кожушанку, як навісна, помчалася з хати. Хлопчики постояли трохи і, здивовані, пішли собі далі.

— А куди се? Куди се так швидко? — гукали до неї з дворів селяни, дивуючись, що Катря так зарані й так прудко біжить улицею.

Не дослухалася вона до того допитування, вона навіть не бачила нічого перед собою, окрім одного Пилипка.

— Пилипко!.. сину мій!.. синочку!.. І куди ти пішов по такому лютому морозу?.. Куди ти знявся по такому скаженому холоду?..— гукала вона на бігу, думаючи, що це гукання раніш від неї добіжить до сина, подасть йому звістку, як побивається за ним його мати!

Вітер подихав проти неї і геть относив назад Катрин нестямний лемент.

Не дойнявши гуком, вона надолужила бігом. Аж мерзла земля гула під нею, так вона мчалася! У грудях дух затинався, серце, як не вискоче, билось, а вона неслася! Вона не потурала ні на що. Хіба вона дише для себе? Хіба серце б'ється для неї? Хіба не все одно, коли те й друге стане, як й о г о на світі не стане? І чому вона не птиця? Чому в неї не виросли крила? Стрілою б вона пустилася навздогінці, рябцем би впала, де його спіткала, сизим орлом підхопила на свої крила і миттю додому примчала!.. Та ба! Нема в неї крилець, їй богом не дано літати. Хай же одбувають за все ноги!

І Катря не жаліла своїх ніг: скільки хапало духу, мчалася, спотикалася об груду, падала в високі кучугури снігу і, викарабкавшись, знову неслася далі та далі.

Ось вона вже й біля лісу. Ось і в ліс вбігає. Бита дорога послалася вправо. А то чий слід верне наліво? На чистім снігу свіжий слід малої ноги. Катря, як вкопана, стала. «Невже се Пилипчин слідочок? Збилось уночі з шляху? — вдарило Катрі в голову.— Та невже ж то, господи? — скрикнула вона, не знаючи, що їй робити: чи йти по шляху, чи вернуть по сліду.— А може, воно далі й

на шлях натрапило? Піду по сліду»,— подумала Катря, і, наче п'яна, хитаючись, тихо поплелася свіжим снігом у гущавину лісу.

Ясне сонце почало підніматись десь далеко за лісом, і його червоний світ слався в лісі по снігу, а на опушених інеєм високих гілках стрибало його ясне проміння, висвічуючи то жовто-зеленими, то червоно-синіми іскорками. Наче зачарований велетень, стояв ліс, опушений ввесь інеєм білим, прикритий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом. В ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загускло, ані ворухнеться — чисте, прозоре, спокійне.

Хто втерпів би не зостановиться, щоб налюбуватися тією чарівною красою?

Отже Катрі байдуже про те! Не до того їй, щоб чим милуватись на світі. Вона тієї чарівничої краси не примічає та й не бачe. Вона вбачає тільки свіжий слід по снігу і боїться його загубити. Чорною марою тиняється вона по тому сліду, хиляє то направо, то наліво, куди він поверне, їй навіть не западає в голову, до чого він доведе: вона тільки одного бажає — швидше, хутчіше знайти свого Пилипка!

Он слід ріжеться прямо на кущ ліщини. Ні, не в кущ він пішов, а повернув поза кущем. Чмелена Катря за ним повертає й опинилась серед невеликої круглої поляни.

Бистре око її не помилилося, вгляділо зразу, що Катрі треба, і вона, як стріла, полинула до пенька, на котрому сидів Пилипко, прихилившись до дерева головою.

— Пилипку!.. Синочку мій! — нестямно скрикнула Катря і вхопилася за його.

Палючий огонь не опік би так боляче їй рук, як опекло їх холодне Пилипкове тіло!

У Катрі перед очима дим закурив, запекло біля серця, голова кругом заходила. Якась невиразна думка знялась в її голові, проплазала гарячим мозком та там і заколіла.

Опукою повалилася Катря біля сина та вже більше й не підводилась. В неї од нестямки розірвалося серце...

На третій тільки день кинулись селяни шукати Катрю і знайшли її вже задубілу біля мерзлого сина.

— Отаке-то вчинилося! Недаром сонце всі оці дні такі стовпи ставило,— мовив старий дід, оглядаючи холодні трупи.— Шкода молодої сили; подавив мороз.

— Та й краще! — одказав Катрин близький сусіда, високий та сухий, наче дошка, чоловік.— Не задавив би мороз, то голод догриз!

— А хлопчик? Яка то була втішна дитина! — знову каже дід.

— Не жалкуйте, діду, малого: раніше вмерло, менше горя знатиме! — знай, одно товче Катрин сусіда.

Люди тільки важко зітхнули та перехрестилися.

Чи не від божевільних речей Катриного сусіди?

ЛИХО ДАВНЄ Й СЬОГОЧАСНЕ

Присвячується В. І. Василенкові

I

Добре тому Башкиреві, на весь повіт добре! Земель в його — не міряно, слуг у його — не злічено. Через увесь повіт розіслалися його лани широкополі, виграючи на сонці запашними степами, хвилюючи колосистим житом, пшеницею. Буйні ліси поперетинали його маєтки і вздовж, і вшир, і впоперек; широкоплесі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов задля того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах, щоб водяна прохолода одволожувала сухе запашне повітря й напувала цілющою росою й без того родючу силу землі. А як гарно та весело по маєтках пана Башкира! Співучі пташки ціле літо невгавають у його садках-лісах; табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів. Куди не глянь, куди не подивися, всюди благодать божа, статок і достаток!

Тільки по його селах чогось сумно та нудно. Невеличкі людські оселі порозкидалися то сям, то там, мов ховалися одна від одної, як від лихого дозорця... І люди, що жили по тих оселях, понурі та похмурі, німі та мовчазливі, тиняються, як тіні, по горах та байраках, виходять на широкополі лани, на пишно-зелені долини не світом білим любуватися, не пісень веселих співати, а віддавати буйному вітрові своє важке зітхання, свої сльози кревні, щоб він, легкокрилий, одніс їх до господа бога.

— Господи, де наша смерть забарилася? Або її пошли, або волю дай! — від краю й до краю по Башкиревих маєтках ходило й голосило важке людське зітхання.

Що ж то за знак? Невже ж людям недобре жилося серед такої розкоші та привілля? Чи то їх та давня ду-

рисвітка-воля збивала з пантелику й не пускала ясно глянути очима навкруги?

Послухаймо, що кажуть сусідні панки та полупанки в вічі Башкиреві.

— Добре вам, Олексію Йвановичу,— й цареві краще не треба! Землі у вас не міряно, людей у вас не зліче-но... Та ще до того й люди такі покірні та слухняні — нижче трави, тихше води!..

— Не кажіть мені такого про людей! — кричав Олексій Іванович.— Не кажіть нічого!.. То не люди добрі, то гадюки капосні! Одного я в господа бога молив, однії ласки просив — дати на них усіх одну спину, щоб як одного вчистив, то всім зразу дошкулив! А то руки свої пообби-вав, б'ючись, голос стратив, лаючись, а все одно: мов у стіну горохом!.. І не диво: бо я один, а їх більше тисячі... Тисяча голів на те, щоб тобі шкоди та втрати наробити!.. Господи! чом ти не дав їм однії спини?!

— Та як ваша рука, поздоров боже, Олексію Йвановичу, то й з тисячею впрaвиться! — казали панки.

— Ні, пристав... Почав приставати... Колись правився та ще як правився! Тут канчуком було лясну — до самого краю мій ляск достягає! А тепер — не те. Колись сам ходив біля того, сам справляв сю роботу, а тепер у кожному селі свій станок завів... А все не помага! Не виб'єш із їх бісових лобів тієї волі та мандрів... Ніяк не виб'єш!..

Не любив Олексій Іванович не тільки волі, а й думки про волю — страх не любив. Звісно, не задля себе: сам він був найвольнолюбивіший чоловік на весь повіт, не знав ні в чому ніяких припон й перегород... А не любив, щоб кріпаки дбали про волю або гонобили яку-небудь думку про неї.

— Навіщо їм та воля здалася? Щоб порізались? — казав він.— Їй-богу, поріжуться! Син батька заріже, а не то що чужий чужого... Та якої їм ще треба волі? Чи вони в мене голодні-холодні, чи не ситі й одіті? Чи їм нігде серед степів прогулятися? А от пити та ледарювати — то дзуськи! сам не п'ю та їх б'ю, а все не гуляю і їм не попущу гуляти. Гульня даремні думки плодить; даремні думки до мандрів доводять, а в мандрах — пропащий чоловік! От, примірно, в царя військо. Що б воно було, коли б усяк куди хотів, туди й пішов? Розтеклися б, як руді миші! І цареві горе, й військові — друге. Царя кожний би

нехрист-бусурмен у полон узяв, а таке військо поодинцю перебили. А от коли всі держаться купи — що б там не держало їх: чи страх божий, чи канчук гострий,— о-о, то зовсім інша річ!..

Так частенько вичитував Олексій Іванович своїм кріпакам, додаючи до того ще більше снаги черкеським арапником, що вивіз із Капказу, де за молодих літ служив у війську. І такі речі Олексія Йвановича вислухували кріпаки з великою покірливістю. Що більше корило кріпаків — чи речі, чи арапник Олексія Йвановича? Певно, що одно другому допомагало. Бо самі кріпаки хвалилися, що їх пан — могутній пан: і духу великого, та й сили немалої. Раз канчуком вчеше — до печінки дойме, а чи голосом крикне — душа з ляку аж в ноги вступе, під п'яти ховається.

І справді, Олексій Іванович був чоловік неабиякий: високенного зросту, плечистий, рукатий, цибатий, з круглим, неначе кишинський кавун, обличчям і гостроверхою головою, рот широкий — трохи не до вух, ніс приплескуватий, а на кінці одутлий та круглий, мов волоська ріпа, вуси руді та довгі, униз загнулись, очі — бульками, з червоними жилочками на білих баньках. Страшно було глянути в ті очі під добрий час, а під лихий, як червоні жилочки наллються кров'ю і аж випнуться, а в зіницях зажеврюють хижі іскорки, дикий звір — і той би злякався того страшного погляду і затремтів би від ляку, а то ж чоловік та ще й підданий пана Башкира! Недарма всі боялися зустріватися з ним і врозтіч тікали, як забачать було хоч здалеку.

Страшний був чоловік Олексій Іванович та ще до того й могучий. Він безпремінно був маршалом, а маршал тоді був не те, що тепер предводитель. У його в руках на увесь повіт були суд і розправа. Суддя та справник, мов ті слуги, по цілих годинах дожидали за порогом, коли буде ласка вельможному панові їх до себе в хату покликати. Та ще, дожидаючи, господа бога молять, щоб він, милосердний, послав того дня Олексію Йвановичу, устаючи з постелі, правою ногою на долівку ступити, бо як лівою — то буде така пара, що і в гарячій лазні, шмагаючи з усієї сили віником, не наженеш такої.

Зугарний був Олексій Іванович усім страху завдати. Та як його й не боятись? Багатир він на увесь повіт: губернатор під проїзд знає тільки його одного домівку —

прямісінько до його завертає; сам він, буваючи в губернії, до губернатора, мов до свого родича, заходе; не раз і цілувалися з губернатором. А кому не звісно, що губернатор так аби з ким не поцілується! Сказано — могучий!.. Люди кажуть: з дужим не бийся, а з могучим не тягайся. І не даром кажуть. Ніхто не зважиться накриво слово сказати Олексію Йвановичу, а не то щоб не послухатися його наказу або піти проти його. І от би, здається, жити Олексію Йвановичу, жити та бога хвалити! А проте і він часто та густо нарікав на свою долю. Ні честь, ні слава, ні заможність — ніщо не захищало його від тієї напасниці-туги, що, не розбираючи, гризе людське серце і в багатого, і в убогого.

Чого ж сумує Олексій Іванович? Чого його серце туга окриває? Того, що як здума Олексій Іванович, що от він тепер і в славі, і в повазі, і добра у його — на дев'яти б стало... А кому він ту славу передасть? Кому добро, віками нажите, перейде? Хто буде розкошувати у тому добрі, засилаючи богові молитви за його душу?.. То так його завіна й ухопить!

Як його й справді не сумувати? Вже двадцять літ минає, як він жонатий, десятеро діток мав, та ні одним не дав йому господь очей нарадувати. Оце вродиться дитина, наберуть мамок-няньок: сам Олексій Іванович пильнує, щоб, бува, часом чого не заподіяли дитині, дивись— поживе з півроку, похиріє-похиріє та й віддасть богові душу. За першими ще невелика була скорбота—надія серце гріла: молоді ще самі, приведе ще господь нарадуватись, а як умерло п'яте та шосте, уп'явся жаль в Олексія Івановича серце, обняла голову чорна думка! Чого він тільки не робив, як не розкидав своїм розумом — уже бариню й по лікарях возив, по заграницях провадив, сама вона скільки раз і на прощу молитися їздила — ніщо не помагало!

— Ви б, Олексію Івановичу, стрічних кумів узяли,— радять йому добрі приятелі.

— Яких-то стрічних кумів? — спитався він.

— Таких: як знайдеться дитина, то вийти з двору й першого стрічного в куми запрохати.

— Першого стрічного? А як то кріпак буде? — скрикнув Олексій Іванович.

— На те вже божа воля: чи кріпак, то й кріпак — треба й кріпака прохати,— кажуть йому.

Олексій Іванович нічого на те не одказав, тільки голову опустив та замислився... Що він думав тоді? Чи не мирив, бува, свій панський гонор з господньою волею? Бо бариня в ті часи якраз вагітна ходила, а жили вони в селі Одраді, де близько й полупанка не було — саме кріпацтво...

І от одного літнього ранку, саме в жнива, ще тільки що почало на світ благословитись, як збудив Олексія Івановича нестямний крик... То був крик і великої радості, і немалого горя задля його батьківського серця: йому доведено, що бариня подарувала його сином. Звісно, що він зразу схопився, та ще, як запримітив його «каманди-нер», і на ліву ногу.

— Буде ж тепер грому! — додав він, передаючи звістку про те дворовим, а дворові — задворовим. І пішла та звістка по всьому селу від хати до хати, попіднімала людей на ноги й мерщій гнала їх у поле, щоб, бува, яка лиха година не привела пійматися панові на очі.

Минула тільки та чутка одну Проценкову хату. Стояла та хата недалеко від панського двору — так через яр на горбику, якраз вікнами на панське дворище й димарем схилилася на нього, мов разом дивилася й слухала... Та, видно, на той час осліпла й оглухла, що не добачила й не дочула тієї недоброї звістки.

Та як їй було не осліпнути й не оглухнути, коли в ній завелося своє лихо. У Федора Проценка занедужала жінка Хівря. Ще вчора вона була любісінька-милісінька. Він, вона, їх шістнадцятилітня дочка Марина збиралися на ранок жати панську пшеницю й лаштувалися до того цілий день. Федір обдивлявся серпи, чи не пощербилися, не потупилися; Хівря турбувалася їжею, пекла хліб, варила страву, а Марина, збираючи в огороді огірки та стиха виспівуючи, думала про те, з ким їй доведеться рядом у полі жати, і молила бога, щоб він надоумив рядчика поставити біля неї кучерявого Василя Прудоусенка — бравого та жвавого двадцятилітнього парубка, що як стрінеться з нею де-небудь, то, знай, пуска їй бісики очима.

Так було вдень. До вечора збиралися. Сіло сонце — почали вечеряти; повечерявши, полягали спати, щоб на завтра якнайраніш устати. І поснули швидко, та не надовго. Ще й перші півні не проспівали, як Хівря недужим голосом подала чоловікові й дочці звістку, що з нею щось трапилося. Під серцем як вогнем пекло, під груди підпи-

рало, то випрямляло прямцем, то зводило докупи. Хівря не стогнала — кричала. Коло неї Федір з Мариною клопоталися, що б їй дати, чим запомогти... Давали непочатої води, й умивали, і збризкували — не помагало. Марині кинувсь у вічі хрест, що батько напалив на сволоці, як із страсті вернулися. Устругали того хреста, дали випити. Не змогла випити Хівря — викинула... Криком кричить, духу пускається!..

— Тату, ви б за Лазорчихою збігали... може, вона одшепче, одчитає,— плаче Марина.

Лазорчиха живе аж на другому краї села. А вже північ, доки додибаєш туди та відтіль — світ буде. Федір все-таки побіг. Уже зоря займалася, почав край неба червоніти, як Федір вернувся додому один: Лазорчиху взяли в друге село бабувати.

Перед світом Хівря затихла, голосу не одведе, тільки мутними очима поведе, наче хоче чого попросити, та не зможе.

— Може, тобі пити хочеться? — питає Федір, підносячи Хіврі кухоль з холодною водою.

Хівря глянула й одвернулась, а Марина, припавши до неї головою, заголосила... Почало сонце сходити. З-за гори, з-за лісу показалося його блискуче кільце, й пучок золотого проміння, падаючи довгою ниткою на землю, розсіявся на горі по травиці сизо-золотим пісочком. Досяг той промінь і до Проценкової хати, прокрався через помутнілу шибку й застрибав на клунках, що лежали на полу в кутку, золотими зайчиками. Він, здається, нагадував, що пора за ті клунки братися, в поле поспішати. Федір перший те помітив і наче знічев'я кинувся.

— Ану, годі тобі! Час у поле — опізнимося,— промовив він до дочки, беручись за клунок.

Дочка глянула на матір, потім на батька і знову перевела очі на матір, немов питалася: на кого ж її кинемо, як її саму зоставимо?

— Що ж я вдію? — сердито скрикнув Федір.— Не понесу ж її на руках за собою! Збираймося, ходімо, бо лановий як запримітить, що нас немає, буде халепа!

— Марина підвелася, набрала кухоль свіжої води, поставила в головах біля матері, подивилась на неї, узяла свій клунок на плечі й повагом потяглася за батьком.

Шлях на поле йшов яром, понад панським садком. Федір з Мариною, похнюпившись, плентались мовчки; Фе-

дір — попереду, Марина — за ним. Сонце, піднявшись високенько, стиха гріло; пташки співали в панському садку, коники сюрчали в траві; а вони, не примічаючи того нічого, йшли одно за другим, нога за ногою, похмурі та понурі.

Минувши ярок, шлях повертав геть круто поза садком, зникаючи в безкраїй далині широкого та просторого, як море, поля, де вже колихалися купками женці.

— Ох, лихо! Он уже й на постать стали,— промовив Федір і придав ходи. Марина за ним приспішала.

— Ей, стій! — донісся до них гучний голос із саду. Вони озирнулися. На окопі з'явився пан, і перескочивши через рів, чесав прямо на їх.

Федір незчувся, коли в його клунок вислизнув з рук і посунувся по спині додолу; обома руками мерщій ухопився він за шапку й трохи не з чубом зняв її з голови; лице його зблідло, він увесь тремтів, мов у лихоманці. За ним зігнулась Марина з клунком за плечима та так і заколіла.

— Здорові! — промовив пан, наближаючись до них.

Федір і Марина нічого не одказали на те вітання; у Федора тільки мишка забігала на спідній губі та од ляку перекосилися очі.

— Куди се вас бог несе? — питає Олексій Йванович.

— Пшениці жати, паночку! — обізвався Федір, низько вклонившись, і зразу засипав: — Винуваті, паночку, опізнилися... Жінка занедужала. Не знаємо, що з нею й сталося. Любісінька-милісінька була вчора, а вночі... твоя, господи, воля!.. Винуваті, паночку, запізнилися. Простіть на сей раз — і пожалуйте, і помилуйте... Не самохітно то, случай такий випав, не доводь його, господи, нікому! — одно плескав Федір, збираючись кинутись перед паном навколішки.

— Та годі тобі! — каже Олексій Іванович.— Не об тім тепер річ. Я сам до тебе з просьбою. Будь-ласка, не одкажи... Бог послав мені сина, йди його охрестити.

— Паночку! — скрикнув Федір, повалившись Олексію Івановичу в ноги.— От бог свідок — жінка занедужала!..

А Марина, мов голодна чайка, на все поле заскиглила.

У Олексія Івановича блиснули очі.

— То що, що жінка недужа? — спитав він грізно.— То через те тобі не можна дитини охрестити? То ти хреста цураєшся?

Думки не думки, а якісь розпуджені уривки думок носяться у Федоровій голові... «Дитини охрестити... Хреста цураєшся... Якої дитини? Якого хреста? Ох, похристить оце він нас — довіку будемо знати!..»

— То ти не хоч, питаю? — ще грізніше скрикнув Олексій Іванович.

— Де вже його, пане, не хотіти? Ваша воля — ваша й сила! — покірно одказав Федір, підводячись з землі.

— Я тебе не силую, чоловіче! Я прошу тебе! — каже ласкаво Олексій Іванович.

А в Федора від тієї ласкавої мови серце замирає.

— Паночку,— зітхнувши важко, вимовив він,— хай уже я один в одвіті буду... Он дочка в мене... Пустіть її, лебедику!

— Дочка? І гаразд, що дочка! Хіба дочці не можна з батьком кумувати? — питає пан.

— Вона молода, паночку, дурна!.. Як батько накаже, то як його не послухати? Простіть на сей раз...

— Та чого ти просиш, дурню? — не второпав пан.— Я тебе до себе в куми прошу... Чув? У куми! Бог послав мені сина. Прошу тебе охрестити. І дочку прошу,— товче йому Олексій Іванович.

А Федір дума: «Ох, знаю я, у які-то куми ти просиш мене з дочкою. Знаю! Хвалилися люди, що якусь нову машину придбав, щоб сама клала, роздягала, держала й шкуру спускала... То-то тепер, видно, її на світ народив та й запрохуєш охрестити». І Федір важко та тяжко зітхнув, немов хотів витхнути разом із зітханням і душу.

— То ходімо до хати,— каже пан.— Поки се та те, поки зберемося, то тим часом і священик прийде. Я за священиком вже послав.

Іде Федір за паном у двір — серце тремтить, душа не на місці. «Якби-то се молодий та сам,— дума він,— дременув би убік — хортами б не нагнали! А тепер?» Плутає Федір ногами, мов не своїми, а тут ззаду Марина ще хлипа.

Федір трохи постояв, поки дочка наблизилася, й, поглядаючи на панову спину, сіпнув її за полу.

— Цить, дурна! — прошепотів він стиха.— Більше битимуть! — і знову виступив уперед, заступаючи дочку собою, щоб пан, бува, не помітив, що та плаче.

Не забарилися вони дійти до двору. Пан зараз наказав лакеям та покойовим, щоб повели Федора і Марину, помили, принарядили й привели у горниці.

Здивувалися Федір і Марина, як і справді почали їх мити, чесати, в нову одежу вбирати. Нарядили Федора, мов того полковника з Січі: чоботи нові — жовтинці, штани широкі — оксамитні, каптан із синього єдвабу; підстригли, підголили — так відразу двадцять літ з його обличчя старості зняли! А Марина?.. То не квітка розцвіта вранці в садочку, то й краса дівоча пишається в дорогих уборах! На Марині плахта — аж очі на себе бере: картата, червчата, шовком заткана; темно-синя оксамитова керсетка; біла, наче сніг той, тонкого полотна сорочка з вишитими-вимережаними рукавами; на ногах — невеличкі червоні сап'янці; на шиї — намисто добре, хрести та дукачі; на голові — з квіток віночок, а кінець коси аж горить стьожками!.. Старий Федір дивом здивувався, а Марина від дива й не здише!

Ще було більше диво, як їх, нарядивши отак, привели в горниці й припоручили панського сина охрестити. Держить Федір на руках дитину перед батюшкою — й не ворухнеться, очей з неї не зведе! Забув Федір, що всього через ярок у невеличкій хатині лежить його Хівря тяжко недужа, що на полі яра пшениця його корявих рук дожидає, а лановий уже довів прикажчикові, що з Проценкового двору ні одна душа на панщину не вийшла... Про все на світі забув Федір! Що йому тепер його непривітна хатина, хвора Хівря, колюча нива, коли він панського сина у віру вводе, самому панові кумом стає, а його синові — хрещеним батьком. Він почуває, що це не чужа йому дитина, а є в йому частина чогось рідного, свого; на те він держить його на руках перед купелем, на те у хрест його вводе!.. І те рідне, своє, так виразно ворушиться там, на самому дні в його серці, в глибині здивованої душі, а прудка думка забігає далеко вперед... І вбачає він сього хрещеника не на руках уже, малого та німого, а бравого панича молодого, що кличе його на пораду до себе, як вільного та рівного собі!..

Тим часом паненя охрестили, й Федір, поздоровивши пана з сином, нізащо не захотів хрещеника мамці віддати. Де ж се видано, де ж се слихано, щоб він оддав дитину комусь чужому, а не самій матері, що його на світ породила, не своїй кумі?

Пан тільки всміхнувся, зачувши те змагання Федора з мамкою.

— Пустіть, пустіть його! Хай самій матері віднесе сина. Не одступайте від закону, не ламайте звичаїв.

І Федора з Мариною пустили до пані.

— Поздоровляю вас, барине-кумо, з сином! Дай, господи, щоб великий ріс та щасливий був! — мовив Федір, кладучи сина біля барині на постелі.

Бариня сердито та гостро подивилася на нежданих кумів. Олексій Іванович, проступаючи слідом за ними, щось по-чужосторонньому заговорив до барині, і її гострий погляд зразу подобрішав. Вона навіть усміхнулася й витягла з-під коца свою бліду, замлілу руку. Федір і Марина приложилися вустами до тії куминої руки.

— А тепер кумові та кумі — їсти та пити! Спасибі їм, що потрудилися: по трудах час і закусити! — порядкував Олексій Іванович, виводячи кумів у столову. А там уже повен стіл стояв усяких напитків та наїдків. Олексій Іванович запрохує панотця сідати, силоміць усаджує й кума з кумою.

— Сідайте, сідайте! Чого боїтесь? Не бійтесь. Сідайте, їжте, пийте; ви тепер мені мов би й рідні — через хрест породнилися. Прошу покорно!..

Олексій Іванович наливає по чарці собі, панотцеві й кумові доброї оковитої, а кумі — червоного солодкого вина. Цокається з усіма чаркою — такий привітний та ввічливий!

— Тепер же, кумо,— повертаючись до Марини й заглядаючи у її чорні, як терен, очі та свіже, рум'яне обличчя, каже Олексій Іванович,— треба сина доглядати. Кому ж більше те пристало, як не хрещеній матері? Чи так я кажу, чесний отче? — повертаючись до попа, питає Олексій Іванович.

— Так, так! — одказує той, запихаючи в рот півпирога.— На те кумою ставала, на те бралася, перед хрестом присягалася боронити його від усього лихого.

Марина мовчить, тільки душею мліє, а радий Федір за дочку одказує:

— Та-а!.. Поздоров, боже, нашого кума та пошли, господи, синові великому зрости, а виглядіти — виглядимо! Хіба моя Марина мала? Хіба в неї руки чужі, щоб вона сина не виняньчила та не виносила? Та я сам її

припну до дитини... Стій, ані з місця! Очей не зводь! Не давай і порошині на його впасти!

— Спасибі, спасибі тобі, Федоре! — дякує Олексій Іванович.— Ти такий добрий чоловік. Вип'ємо ж ще. То за сина було, а се вже за батька!

— Та ще ж, куме, й за матір треба, бо вона ж його носила, родила, муки приймала,— базіка Федір, вже посоловівши від другої.

— А треба, треба! — одказує Олексій Іванович, дивуючись про себе, що в мужика таке тепле серце та добрий розум.— Я от що тобі, Федоре, скажу,— каже далі Олексій Іванович,— то твоя хата через яр?

— Яка вона моя? — ухмиляючись, пита Федір.

— А чия ж?

— Як чия? Панова!.. Ми панські — і хата панська.

Олексій Іванович ще більше здивувався... Сей Федір хоч і зове його тепер кумом, а своє стійло зна, свого не забуває!

— Так, так, Федоре! Ти правду кажеш: ви панські й хата панська,— одказує Олексій Іванович.— Отже як ти живеш у тій хаті, то вона все-таки твоя. То слухай же, що я тобі казатиму: хата твоя стара, кривобока. Дам я тобі другу хату, нову, простору, отут у садочку та в холодочку звелю вибудувати, щоб тобі вільніше було до сина доступити, повсякчас його бачити. Чи винесуть його надвір прогулятись, то й ти на нього позирнеш, своє серце порадуєш... Або дочці твоїй заманеться з тобою побачитися, поговорити — не далеко їй буде ходити. Чи так я кажу?

— Так, так!.. Поздоров, боже, вас, пане! — кланяючись, дякує Федір.— Що як у нас пан, то й по цілому світові другого такого немає. А все-таки я вам по правді скажу, ні крихти не втаю, як перед богом признаюся. Ото, значить, як ви нас устріли, пане, і страху ж я набрався, господи! А як почали закликати в куми, то ще більший страх мене пройняв. «О-о, думаю, та й похристять же мене з дочкою!..» До самого посліднього, ото вже як увели нас у горниці, дали сина до рук та постановили перед євангеллю — тоді тільки я дойняв віри, що воно не жарти. А то все думав: «Та й жартовливий же який наш пан, пошли йому, боже, здоров'я — жартуючи й шкуру здіймає!»

Не подобалося Олексію Івановичу послідне Федорове слово; отже п'яненький Федір з такою усмішкою його ви-

мовив, немов розказував про яку втішну іграшку або щиру ласку, що Олексій Іванович не розсердився, а тільки засміявся.

— Отже що я тобі, Федоре, скажу,— почав Олексій Іванович,— щоб ти не думав про мене такого, щоб часом і гадка ніколи не западала про те в твою голову, то я тебе навіки від панщини увільняю. Житимеш у мене, як у бога за пазухою, і ситий, і одітий, і не голодний. Я б тебе й зовсім на волю випустив, та що, як ти, бува, мене покинеш? Все одно — ти й не на волі, а житимеш, як на волі. А як настане мій час сей світ покидати, от тоді я тобі дам вольну, щоб після мене ніхто тобі не зміг чого лихого заподіяти.

Федір, коливаючись, підвівся й не підійшов — звалився на пана.

— Рученьку!.. Рученьку вашу білу! — скрикнув він, ловлячи панову руку й обдаючи її гарячими поцілунками.— Барин... кумочку-барин! — і Федір заплакав.

Ще довго п'яний Федір сидів би та базікав з паном, якби панові не обридла його розмова.

— Ну, Федоре,— сказав він, ти тепер іди додому та справляй свої діла, а я з неділі накажу, щоб задля тебе хату будували.

— Та час, паночку, час і додому, бо там у мене жінка хвора,— згадав Федір про Хіврю.— От би тільки роздягтись треба, у своє одягтися.

— Навіщо? — пита Олексій Іванович.— Що тепер на тобі та на твоїй дочці — я вам дарую, щоб ви пам'ятали той день, коли в мене кумували.

Федір знову було кинувся цілувати пана, та Олексій Іванович остеріг.

— Буде, буде вже, Федоре! А то ти зразу всі поцілунки витратиш — на друге й не зостанеться!..

Федір, п'яний, у своєму пишному уборі, поколивав через двір. Марина піддержувала його, щоб часом, бува, він не впав. Усі дворові витріщилися на них, як вони проходили двором. Були такі, що й кепкували.

— Он як нового кума прибрали, як того снігура!

— Та й кум же набрався — ледве ноги волоче!

— Бо важка, бач, робота була!

— А чи будуть же й кума на стайню водити, як і всіх?

— А чому ж? Кум хрестив, то й кума похрестити!

Так гомоніли між собою дворові, а проте все-таки кожного завидки брали, що Федорові випало таке щастя. Та й Федір не таївся з ним. Він, простуючи через яр до своєї хати, тільки й знав, що плескав про нього.

— От ти й знай!.. Отаке! — гомонів сам з собою.— І наїлися, і напилися, і... діло зробили... Тепер ти Федора голими руками не бери!.. Федір — панів кум, Федір — батько хрещений його синові!... Он то що Федір! Он то як!.. А ти думав як?..— І Федір, зостановлюючись і коливаючись, тикав поперед себе пальцем, ніби бачив перед собою кого другого, що перечив йому. Потім, похитавшись, знову йшов.

Вийшовши нагору, вже перед хатою, він знову зупинився й Марину зостановив.

— Марино! — повернувсь він до неї.— Ти мені от що скажи: хто я такий?

— Хто ж! Звісно, батько!

— Ні, брешеш! Я кум панський, а ти — кума. Ну, а Хівря що? От що ти мені скажи — Хівря що? Я — кум, ти — кума, а Хівря — дуля з хвостом!.. От ти й знай,— додав Федір, придержуючи Марину за рукав.

— Та годі вже вам базікати! Хоч мене пустіть; я впередід піду, бо, може, там матері треба в чому допомогти,— сказала Марина, одводячи його руку.

— Ну, то йди... йди! І я прийду... Ти думаєш,— може, не втраплю?.. Утраплю! А як по правді розсудити, то все-таки на моє вийде, що Хівря — дуля з хвостом! Бо я, значить, кум, а ти — кума, а Хівря?..— патякав Федір сам з собою, коливаючись у присінки.

Тільки що Федір уступив у хату, як його ще на порозі привітав нестямний крик.

— Ой, моя матінко, моя голубонько! На кого ж ти нас покинула? — голосила Марина над померщою матір'ю.

Федора наче в груди кулаком шелепнуло. Він хитнувся, трохи не впав, отже встояв і наче бадьорніше підійшов до полу, де лежала мертва Хівря, а над нею, припавши, голосила Марина.

— Умерла? — промовив Федір.— Так швидко? От ти й знай!.. Хоч би було довелося побачити їй, які ми тепер, дочко, стали з тобою! Шкода!.. Покійниця добра була людина: вік з нею зжили, а не билися, не лаялися,— промовив він із жалем, подивився на холодне Хіврине лице, на її мертві очі, потім положив руку дочці на спину.

— Марино! Годі, не плач... Може, воно й краще, що господь її прийняв... Бо що вона таке була між нами?.. Я — кум, ти — кума, а вона?.. Не плач! — потішав п'яний Федір свою дочку.

Марина не слухала батька, навіть не глянула на нього, а ще дужче заголосила...

Того ж таки вечора, повертаючись з поля додому, гомоніли одрадяни про несподіване Федорове щастя, жалкували, що безталанній Хіврі не довелося й нарадуватися тим несподіваним щастям. «Тут би тільки жити та бога хвалити, а вона візьми та й умри!» — гомоніли люди.

Один тільки вівчар Улас, білий, як молоко, дідуган, що й побілів, пасучи отари овець, і не знав та й не признавав іншого щастя на світі, як бути біля овець,— один тільки він якось глухо бубонів сам з собою:

— Толкуються! Про що вони толкуються? Про позаторішні вишкварки!.. Тоді скажеш гоц, як вискочиш!.. Коли б ще не довелося Федорові гіркими слізьми поливати те докумання... Все бридня на світі, окроме праведного бога та вівці смиренної... Та хоч нікому лиха не заподіє — смирна! А то все бридня на світі та омана!..

Одначе люди не звертали уваги на ті Уласові речі.

— Старий став — з ума вижив... Що не кажи, як не верти, а все-таки Федір — кум панів! — плескали вони.

Через тиждень, як поховав Федір з Мариною Хіврю, їх перевели у двір. Марину — прямо в горниці до сина Петра пристановили, а Федорові, поки ще будувалася задля нього хата в садку, наказано в прикажчика в хаті перебути.

Живе Федір у дворі, як у бога за пазухою. Все йому є, чого душа забажає: чи їсти — то й їсти, чи пити — то й пити, чи нарядиться в що — й нарядів усяких Федорові нашили. Не знає Федір, де те все береться, нема йому ні про що турботи, не знає він ніякого клопоту — все те неначе з неба падає.

— Ану, Федоре, панів куме! Час тобі вставати — робота важка тебе жде... Треба надумати, де-то його цілісінький день діти,— насміхається Федір, продираючи очі, як уже сонце геть-геть підіб'ється.

Кепкує Федір з свого несподіваного щастя й радіє йому. А проте сам не знає, чого частіш та частіш почало западати йому на думку його трудове життя у своїй кривобокій хатині, його Хівря — така клопотлива та неспокій-

на. «Добра була вона жінка!» — дума він, і туга, тихо підкравшись, щипає його за серце, в душі жаль прокидається: чого Хівря так швидко вмерла? «От би коли зажили з нею! Не клопоталися б: все є... Не привів же господь!» — дума Федір, а жаль розростається в його душі дужче, копирсає в серці глибше; йому вже шкода й свого трудового життя.

— Хоч і важко було, часом гірко було, а все було чим жити, об чому клопотатися! А тепер? Усе є, всього доволі, а жінки немає, дочки немає... пропала сім'я! Все врозтіч пішло, шкереберть закопирсало! — трохи не з плачем скаржиться Федір.

Поки ще він жив у дворі, у прикажчиковій хаті, то було йому хоч з ким погомоніти, словом перекинутись, і туга його не так доймала. А як перейшов він у садок, у свою хату, як зостався сам собі, без роботи, без клопотів,— тоді туга, мов гадюка, вп'ялася в його серце, немилосердно ссала, кусала. Важкі думки окривали його голову, не давали ніччю спати. Він не знав тоді, що йому робити, де себе подіти.

Частіше та частіше він почав завертати до підвального. Посиде, погомонить і півкварти додому принесе. А горілка в підвалі смаковита та добра!

— Ану, пораднице! — промовляє Федір до пляшки.— Заговори мою тугу! — і витягне зразу до половини.

Загорить, запече коло серця, розіллється по тілу якась тепла радість; голова піде кругом, якісь легкі думки її вкриють.

— А все-таки панів кум — от що! — усміхається сам до себе Федір, лягаючи спати.

Роздобрів від такого життя Федір, потовщав. Був колись сухий та замлілий, а тепер?.. «Шия в нього — хоч обіддя гни, пика — як не лусне, очі жиром запливають, сам у шкуру не втовпиться!» — кажуть про нього дворові.

Добре Федорові та ще й як!.. А Марині? Та й Марині в горницях не лихо. Ходить Марина в тонкому білі, носить Марина дорогі та пишні убори, їсть Марина смачну та ситу страву, п'є солодкі чаї. Роздобріла Марина, вибілилася, мов та панянка... Сонячна пригара зійшла з її обличчя — біле воно в неї та рум'яне, мов те яблучко наливчате, й тіло — недавно ще шорстке та жилаве, пом'якшало, налилося; руки і ноги, мов ті кругляки виточені, кругом груди — в обійма не вгорнеш, а стан круг-

лий — рукою не обхопиш... Як іде Марина, то й земля під нею угинається!

Покойові кажуть, що Марину панське око пушить, бо чогось на неї дуже пан задивляється. Та як його й не задивитись на таку козир-дівку? Як наділе Марина сорочку тонку лляну, затягнеться поясом шовковим та обстебне на собі керсетку, а керсетка як не тріснe в грудях,— то хто втерпить не глянути на неї? Чиїх очей не візьме на себе? Що ж Марина повинна робити, щоб на неї не задивлялися? На те й очі, щоб дивитися! Та й який з того прибуток, коли її будуть обминати? Яка їй втрата, коли хто подивиться?

— Хай дивиться — не поживиться! — каже Марина, граючи веселими очима.

Що божого ранку виносе Марина в світлицю дитя на погуляння. Світлиця якраз поруч із кабінетом, де Олексій Іванович пробуває. Марина чує, що він уже встав, щось нишпорить, чимсь стукає. А коли любить, то чому йому на нього не подивитися, не порадувать очей?

Марина подає звістку: або стихенька пісню заспіває, або зачукика малого.

— Уже Петрусь встав. Піти подивитися на малого,— каже собі Олексій Іванович.

Виходе, погляне, спитає, як Петрусь ніченьку спав.

— Мамка хвалилася — добре спали,— наче в дзвінок задзвоне, одкаже Марина, кинувши скоса оком на пана, потім переведе любий та добрий погляд своїх чорних іскрявих очей на невеличке Петрусеве личко, що приткнулося, мов до рідної матері, до її лона.

— Ти гляди, не дуже його пригортай до себе, щоб у головку не замулило,— каже Олексій Іванович.

— І чого б таки було йому мулько? — одказує, всміхаючись, Марина.

— Подушечок підмостила? — регоче Олексій Іванович, кинувши лукавим оком на Марину.

— От ще вигадайте що! — махає Марина головою і, окрутнувшись на нозі, повертається до нього своїми круглими, наче виточеними плечима та широкою спиною.

У Олексія Йвановича очі загоряться, чогось серце шпарко застукає.

— Ти, слухай,— каже він якось глухо, мов йому що зітхання затнуло,— ти не дуже крутися, щоб часом не впала...

— Не заб'юся! — щебече Марина.

— Та ти, певно, не заб'єшся... А он воно...

— Хай господь милує, щоб я його впустила! — жахається Марина й знов щебече.— Як таке манісіньке, гарнісіньке та впустити? Та я б сама себе, сучку, розірвала!

— А все-таки стережися. Береженого й бог береже!— каже Олексій Іванович, мерщій ховаючись у кабінеті.

Чого? Про те він знає, а Марині яке діло? Марина гуляє по світлиці з дитиною сама. Сумно їй, сумно й дитині. Чому ж їй не заспівати, не забавити хлопчика?

Марина співає, а її тонкий та дзвінкий голос доноситься через стіну до Олексія Йвановича, пестить його ухо, веселить серце.

«Гарна ся дівчина Марина,— дума Олексій Іванович,— з себе красива й весела придалася. А се для дитини добре: його малі очиці веселитиме краса вродлива, його невеличке серце радуватиме пісня весела; радощі та веселощі вистилатимуть його невеличку душечку, і виростатиме хлоп'я не похмуре та вередливе, а спокійновеселе та добре...»

Ясно та легко стає на душі у Олексія Йвановича.

— Треба Марину чим-небудь обдарувати. Вона ще краще буде сина глядіти,— каже він і дивись — викотить до неї в світлицю таляра або золотого.

— Лови! Хай пограється хлопець,— гукне на Марину.

Марина візьме, підносе ту іграшку до очей малого, повертає перед ним на всі боки або покоте по долівці.

— Кіть-кіть! — забавляє, аж поки не обридне дитині та іграшка, поки не почне воно очей од неї одвертати.

— Нате вам назад. Уже не хочуть панич гратися, награлися! — каже Марина, просуваючи свою круглу руку крізь двері.

Дивиться Олексій Іванович на ту білу та пухку руку й дума: «Та й чесна яка душа в сії Марини! Друга потаїла б гроші, сказала б — десь закотилися, а вона — ні... Чесна душа!»

— Хай у тебе будуть! — каже він.

— Нащо воно мені! Ще загубиться!

— А загубиш, то не чия втрата — твоя: я тобі їх дарую.

— Спасибі вам, паночку! — дякує Марина.— Я сих грошей нігде не діну. Заховаю їх далеко-далеко, та тільки по неділях буду на них дивитися!

Весела Марина мерщій скриється з тим подарунком, кожному хвалиться, у вічі тиче. Побіжить з ними й до батька.

— А мені сьогодні ось що пан подарував!

— За віщо ж він тобі подарував? — пита Федір, уже лизнувши й гостро поглядаючи на Марину.

— Я не знаю... За те, мабуть, що дитину добре гляджу.

— То-то гляди!.. Бач, яка гладка стала,— відмовляє понуро Федір.

Чудно Марині, що таке батько плеще на неї. Там покойові їй проходу не дають: пройде вона — очима так і проводять, за спиною регочуть; а тут ще й батько туди ж: «гладка» — каже... «Ну то що, що гладка? Гарно б було, коли б була гостра, як шпичка? То хоч глянуть є на що, а то кілок кілком!.. «Гляди!» — каже... Кого гляди? Дитину ж он гляджу, з очей не спускаю... Кого ж ще глядіти?.. Чи, може, се про те, що я з паном іноді жартую?.. То що ж? Він кум мені, я в нього дитя приймала... Хіба пожартувати з кумом не можна?..»

Вернеться Марина в горниці сумна-невесела... Стріне її Олексій Іванович.

— Чого ніс похнюпила? — спитає, ущипнувши злегка за щоку.

— Гетьте, не лізьте! — скрикне Марина.— Он мені всі голову прогризли вами.

— Хто — всі? — допитується Олексій Іванович.

— Хто? Дівчата... батько...

— А тому старому дурневі чого ще забажалося? — суворо спитає Олексій Іванович — і одійде.

На цілий день після того й сварки, й гомону по всьому дому. Ніхто нічим не вгодить Олексію Йвановичеві,— і те не так, і друге навиворот!.. Перешиває Олексій Іванович дівчат — на гречку, як кажуть, переганяє. Піде в садок проходитись, до Федора заверне.

— А ти, куме, що там дочці чорт батька зна що плещеш?

Дивиться Федір сонними очима на пана. «Що ж я плескав їй? Коли?» — думає і не пригадає.

— Гляди, Федоре, щоб не прийшлось розкуматися! Не знаю, хто тоді в накладі зостанеться,— сердито скаже й піде.

«Розкуматися! — думає Федір.— Як-то розкуматися? Ще такого не видано було на світі... Та хто ж то вигадав таке? Хто довів до пана? Невже вона... гладимаха?..»

І мороз лютий так не охолодив би Федорового серця, як та думка-догадка. Здається, Федір і захмелився добре на сьогодні; отже де той і хміль дівся! В голові тільки гуде та на серці холоне.

Федір кинувся знову до підвального, приніс додому вже цілу кварту. Сів, почав пити. П'є, п'є — не бере.

— Чи не помилився, бува, підвальний? Чи не всипав води замість горілки? — промовив Федір і випив усе до-щенту.

Сумно Федорові, нудно. Хотів піти проходиться — ніяк не встане; схилилася голова — голови вгору не зведе, вона в нього, мов на мотузці, на всі боки хиляється.

— А що, Федоре, панів куме! — ледве ворочаючи язиком вимовляє Федір.— Дожився? Здибало тебе щастя, що не втрапиш, як і відкараскатись від нього? Еге, щастя, що трясця... Бач, як тебе стрепенуло!.. «Розкумаймося», каже... Що ж? і розкумаймося! От комусь завгориш! Ще, брат, Федора сплоха не зігнеш... Гнули його в три погибелі всякі недолі, гнули, як лозу на каблучку... А що— зігнули?.. Випрuснув Федір, як клинець з-під обуха... Й тепер виприсне... Ти його туди, а він тобі — відтіля! Що ти йому зробиш? В'юн Федір! — і він на всю хату зареготався.

— Бодай уже всі так в'юном звивалися, як звивається Федорове серце! — скрикнув він трохи перегодом, ударивши кулаком по столу, й заплакав.

Довго ще він сам із собою отак розмовляв, реготався та плакав, поки не знемігся й, схилившись на стіл, не заснув.

Цілий тиждень після того отак кружав Федір. Не знав він за той тиждень другого шляху, як із дому до підвального, а від підвального додому. Крадькома він садком прокрадався туди, брав кварту горілки й крадькома повертав додому, щоб, бува, не стрінутись з ким. Він почав боятись людей, боявся рідної дочки, себе самого боявся. Не раз йому западала думка утекти куди-небудь, забігти безвісті, світ за очі. Все одно, де не пропадати!... Він і так пропада. Нема в нього нікого, кому б він сповірив своє горенько: рідна дочка — й та йому ворогом стала... Он щось таке панові наклепала... Уже ж би він не виссав з

пальця того, що казав ото... Видно, вона йому про щось довела... Може, вже й близька стала?.. Пани заздрі на ласощі... Що кума — то дарма!.. Як у серці нема бога, то гріха не страшно... «А що, як то правда?» — думав Федір, і та його думка наче ціпом по голові молотила, серце наче ралом драла. «Куди ж ти втечеш від тієї думки? Немає на світі від неї другого втьоку, як на той світ; немає іншого захисту, як під землею!» — думав Федір. «Ні, брехня! — втішав він себе, позираючи на пляшку,— є залити-втопити!» І Федір заливав, щоб забити собі памороки.

Певно, що він би таки їх забив, якби сама доля не допомогла йому їх збутись іншим побитом.

Через тиждень після того, як пан нахвалявся з ним розкуматися, бариня вперше після родин зволоклася з постелі. Суха та замліла після недугу, вона аж світилася і, обпершись на руку покойової Хвеньки, пішла проходитись по господі.

— Мамка? А где Пьер? — спитала вона про сина, зустрівши мамку.

— Нянька панича понесла гуляти.

— На двор?.. Как бы не простудила маленького!

— Ні, бариня, по хатах,— відказала мамка.

Бариня пішла далі. Пройшла гостинну й залу. Все кругом неї блищить та сяє, все веселить очі.

— Кажись, все в порядке,— шепоче вона, простуючи до кабінету.

— Отвори,— стиха наказує Хвеньці.

Хвенька відчинила двері. Бариня ступила на поріг та так опукою й посунулася додолу. Зачепилася вона чи від чого — мов два зняло! — впала додолу...

Олексій Іванович мерщій підбіг до неї, підняв з долівки, положив на кресло, щось підніс у пляшечці, давав нюхати, натирав виски.

— Вон! Вон! — обмираючи, шепотіла бариня. Потім почалися сльози, посипалися прокльони.

До тих сліз і прокльонів додавав свого репету й Петрусь із кресла, де лежав він, вимахуючи голими червоненькими ніжками.

Прибігла мамка й мерщій винесла Петруся, а бариню перенесли в спальню й знову вложили в постелю.

Через годину після того Олексій Іванович виїхав з двору шляхом на город, а через другу — серед двору проти ві-

кон баринині спальні вивели Марину в драній рядняній сорочці з зав'язаними на спині рукавами, посадили на набиту сміттям підрешітку, почали стригти довгу косу, мазати голову дьогтем, натикати пір'ям, а баринині покойові по одній підходили до неї й плювали їй у вічі.

За що? Через віщо? Що зробила вона таке? Ніхто нічого не знав. Так бариня наказала та й годі!

Одначе Хвенька шептала жінкам та дівчатам, що тільки вона одхилила двері в кабінеті, як звідти, мов стріла, вискочила розхристана Марина, зачепилася за бариню та так її на долівку й повалила.

— Чого ж вона там була в кабінеті? А пан же де був? — допитувались жінки.

— Та й пан же там — з нею!

— Он воно що! — рішали молодиці, а дівчата, похнюпившись, лукаво всміхалися...

Федір спав п'яний, як нестямний грюк у вікно збудив його.

— Хто там? Чого?

— Федоре, панів куме! Іди подивися, до якого шлюбу твою дочку наряджають! — гукала на весь садок прикажчикова жінка, що з першого разу зненавиділа Федора.

У хату вскочили два лакеї й, схопивши Федора під руки, не дали, як кажуть, і вгору глянути,— повели в двір. Федір, закустраний та заспаний, хилився поміж лакеями то на той, то на другий бік.

— Аж ось і архірея ведуть! — хтось гукнув з купи, що кругом обступила Марину. Купа зареготалася.

— Розступіться! Розступіться! — гукали лакеї, підводячи до купи Федора.

Народ роздався. П'яного та заспаного Федора підвели до дочки й поставили проти неї.

— Подивися на свою кралю!.. Бач, як її нарядили!— зло гукала прикажчикова жінка.

— Марино-о! — тільки й зміг вимовити Федір, захитався й, як сніп, повалився їй під ноги.

— Бач, як батько кланяється низенько своїй чесній дочці,— базікала прикажчикова жінка. Другі всі мовчали та якось понуро дивились...

Се зразу щось як свисне, лясне!.. Марина нестямно скрикнула, схопилася й, мов навісна, кинулася з двору. Баринин кучер Самійло з гострим батогом гнався за нею й чесав по чім попало. Марина в драній рядняній со-

рочці, що кругом неї так і майтолалася своїм драптям, мов вітер, мчала з двору в поле. Люди навзирці її проводжали.

— Ач, як вивірчує!..— гукала, заливаючись реготом, прикажчикова жінка.

Та народ уже не реготався. Дехто з повними сліз очима поглядав у поле, як Марина, нестямно лементуючи, тікала; другі боязко озиралися назад, де серед двору лежав бліdий, як смерть, Федір. Усім стало якось моторошно, страшно...

Як загнав Самійло Марину аж геть за могили, що вже її стало не видко, й вернувся у двір, то й Федора прибрали з-перед барининих вікон. Його понесли до того ж таки Самійла на конюшню. Навіщо? Прочуматися? Похмелитися? Ні, щоб проспався... Бариня на другий день звеліла задля батька інше похмілля готувати. Самійло хвалився, що аж три канчуки звелено в сирівці намочити. Та, видно, Федір, хоч і обмерший був, а про те догадався. На ранок його вже не було в конюшні; шукали по всьому двору й садку, та нігде не знаходили. Кинулись у нову хату — аж Федір висить безпечно собі на трямку в сінях...

Одрадяни, почувши про те, наче потетеріли... Та кара над Мариною, що придумала їй бариня, та нагла смерть Федорова, мов страховище яке, стояли перед їх очима, а в серці, на самому дні збентеженої душі, ворушилось гірке почування, що то з кожним може таке статися і ніщо в світі не оборонить їх від того...

Пригадали вони тоді, що дід Улас плескав, як вони завидували Федоровому покуманню... Недаром він тоді казав: «Тоді скажеш — гоц, як вискочиш!..» Недаром!.. О, той дід із нюхом!..

А тут ще після того через два дні й Самійло повісився в конюшні. Любимий баринин жеребець пропав. Бариня кликала до себе Самійла, допитувалася від чого? Покойова Хвенька хвалилася, що бариня дуже гнівалася, наказувала Самійлові, щоб він пам'ятав, що вона йому жеребця не забуде. Самійло вийшов од барині дуже похмурий, а на другий день взяв та й повісився.

Самійлова смерть так бариню чогось налякала, що вона з ляку трохи не вмерла. Цілих два тижні лікарі не одходили од постелі недужої; гонці за гонцями раз по раз літали верхи то в город, то в Одраду. Як трохи їй полегшало, болящу перевезли в город, а на зиму вона з сином

поїхала за границю та вже більше й не верталася звідти.

Не вертався в Одраду й Олексій Іванович. Дім звелено було забити, прислужників розпустити. Спустіло зовсім дворище, у ньому тільки прикажчик зостався, та й той хвалився, що в дворі небезпечно...

Люди гомоніли, що кожної ночі якась біла тінь виходила з Федорової хати й прямувала до панського будинку, під баринииими вікнами чогось жалібно вила і все неначе когось викликала. А в садку десь набралися сичі та сови і в саміи гущавині сумно-сумно перекликалися...

Де ж Марина ділася?.. Марина безслідно зникла, пропала. Одні казали, що, мабуть, вона себе в глибокому ставку або в колодязі поховала; другі догадувались, чи не подалась, бува, на вільні степи, бо де-небудь би проявилася, а то ніхто нігде її не бачив, нічого про неї не чув, наче її земля проглинула...

Одрадяни тому не дивувалися. Хіба мало їм доводилося бачити всякого дива на своїм віку? Спершу погомоніли трохи, а потім і забули.

Одно тільки їх дивувало: чого се дід Улас став такий бадьорний та жартовливий? То, було, коли-не-коли хіба за хлібом присуне в село, та смутний, та сердитий: і того лає, і другого костить. А то трохи не щодня плентається по селу. Підмогоричив бабу-шептуху аж тричі на тиждень пекти йому буханці.

— Надолужила мені лемішка з бриндзою! Осточортіла й каша з салом! — скаржився Улас.

— Буханця, діду, закортіло? — питались люди.

— Атож... Хоч злидні, та з перцем! Не хоче кишка простого хліба — буханця їй подавай! — жартує дід.

А се чутно, що Улас збирається зимувати в степу. Клопочеться про харчі на всю зиму, щоб доставили йому не на старе становище біля села, а на літнє — в степ, верстов за двадцять або й того більше.

— Чого се так у степу заманулося зимувати? — пита прикажчик.

— Повітря там просторіше, для отари здоровіше... Тут, біля села — ліси та яри, звір шкодить; а там, як у бога за пазухою! — одказує Улас.

— Та з тебе ж, діду, там дудка буде! — речогуть люди.

— А як буде, то хтось заграє! — жартує Улас.

— А як же ти, діду, будеш сам зимувати?

— Чого сам?

— А з ким же?

— З самицею! — регоче дід.

— Ото! Чи бач, чого забандюрилося старому? — кажуть жінки.

— На старість воно так завжди: сивина в бороду, а чорт у ребро! — одно жартує Улас.

— Гляди, діду, щоб він тобі не проломив його!

— Стара кістка й чортові не подасться!

Регочуть люди з смішних дідових вигадок, і дід регоче та все збирається у степ зимувати. Набрав собі борошна, буряків, капусти, картоплі й подався з села на всю зиму.

На весну він знов перекочував до села, тільки вже не сам, а з помічницею. За його отарою приплелася якась чорнява огрядна молодиця з невеличкою дівчинкою на руках.

— Що се, діду, за молодиця з тобою? — питають люди.

— А вам що за діло?.. Молодиця та й годі! — суворо відказує дід.

— От ти й знай: ішов сам зимувати, а вернувся з самицею та ще й з саменятком! — поривалися жартувати жінки.

Дід мовчав. Поміж людьми ж ходила чутка, що молодиця — його небога, сестрина дочка, з далекого села, зветься Пріською; була замужем, та чоловік умер,— ото дід і взяв її до себе за помічницю.

II

Вийшла воля—й дивне диво: одних до домівки привела, других з домівки підвела. Скільки-то панів не пережило її — померло! Зате багато кріпаків, пропащих та померших, знову найшлося, ожило! Мов ті козачки повесні, що, як сонечко ясне пригріє, вилазять з непримітних щілинок, так вони, не знать звідки, поналазили в села та хутори.

Старий Башкир теж не пережив волі — помер; зате з дідової небоги Пріськи та стала Проценкова Марина. Так в один день взяла Марина та й переродилася з Пріськи! «Я,— каже,— не Пріська, а Марина!»,— й одрадяни зразу признали її. Хоч Марина постаріла й понікчемніла трохи, отже всі признали її за панову куму. Дехто хвалився,

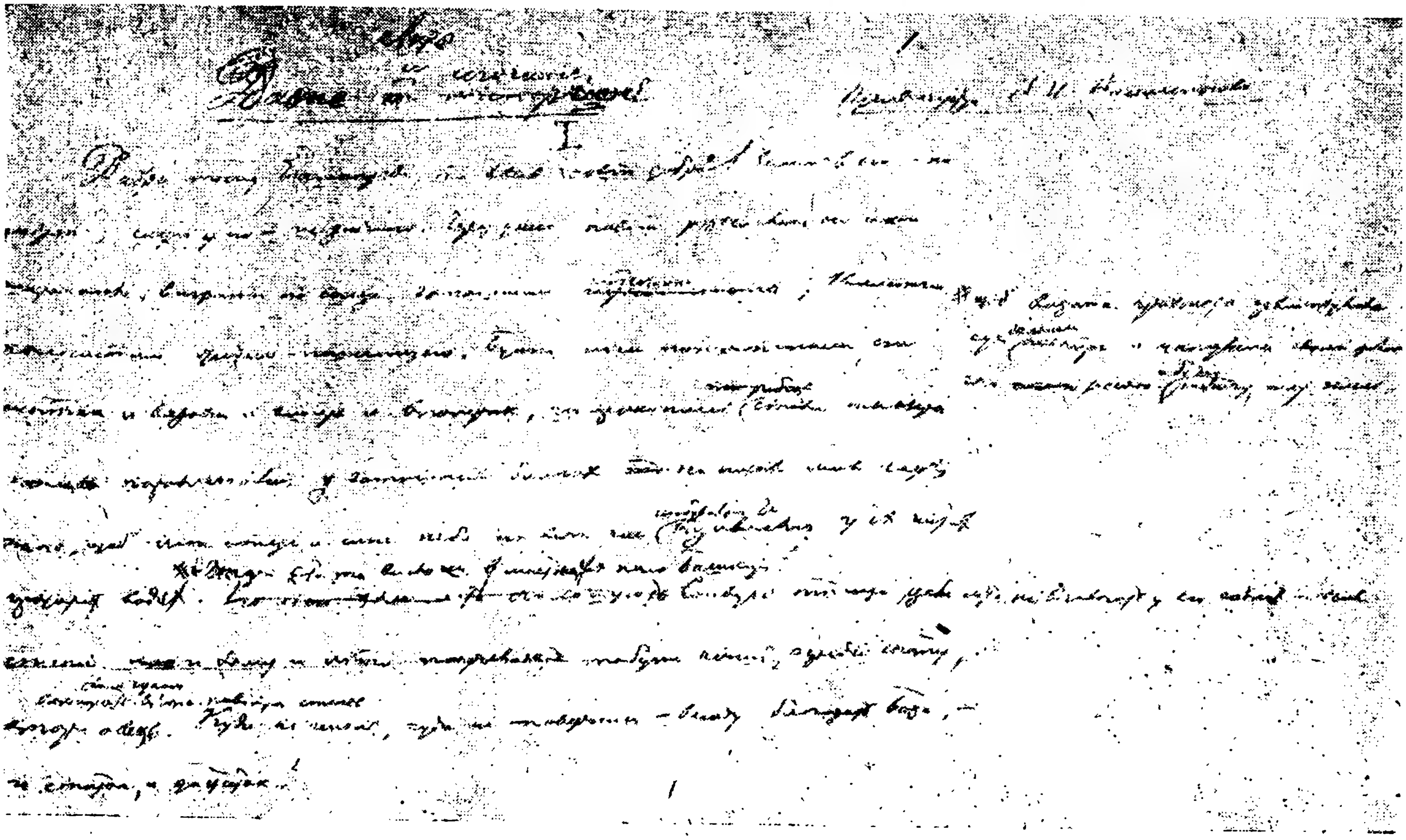

Панас Мирний. «Лихо давнє й сьогочасне». Автограф.

що давно її пізнав, ще тоді, як дід Улас перевів її в село до баби-шептухи, та, знаючи, якого лиха довелося їй запобігти, мовчав.

Може, то була й брехня, тільки з того часу ніхто її не звав Пріською, а Мариною, а найбільш — пановою кумою. Згадали одрадяни те чудне покумання, а ще чудніше розкумання. Сама Марина їм повідала, як вона, тікаючи світ за очі, набрела на панську отару. Видно, вона була дуже страшна тоді, бо всі вівці так уроздіч і кинулися; одні собаки не злякалися; вони обступили її кругом і, не налучись на той час дід Улас, певно, розірвали б. Що далі було, вона не пригадає. Знає тільки, як вона опам'яталася. Була тоді ніч темна та невидна; дощ, як із відра, лив; грім на весь світ гукав, блискавиці безперестанку світили. Де вона була — не знала: під нею солома шелестіла, на ній рядно лежало... То, певно, був якийсь захист, бо чутно, як дощ шумів, а кругом неї було сухо. Се, розказувала вона, щось замурчало, а далі закашлялося.

— Хто то? — спитала Марина.

— Заговорила!.. Слава богу, заговорила! — почула вона чийсь голос.

Як уже розвиднілось, пізнала вона діда Уласа. Він біля неї, мов коло малої дитини, ходив, із своїх рук годував і напував, поки вона зовсім очуняла. На зиму в степ перевів, у землянці цілу зиму держав, на світ не показував, поки в неї коси не одросли. На весну, як знайшлася в неї дочка Килина, він перекочував з ними до Одради, ще ціле літо при собі держав та вже восени поселив у баби-шептухи, наказавши, щоб вона себе видавала за його небогу Пріську.

Отак розказувала одрадянам Марина, й люди, слухаючи її сумну приповістку, йняли тому віри.

— Слава богу,— казали вони,— вже такого далі не буде. Минулися нашим ворогам їх розкоші, увірвала свята воля того налигача, що в'язав нас; охляне тепер несита пелька, що нас поїдом їла, та ще й як охляне, як разом із людьми та й землю одберуть! — гомоніли люди, важко зітхаючи та заздро поглядаючи на степи безкраї, лани широкополі та ліси темно-сизі...— Все то наше буде! От тільки треба слушного часу підождати. Що вони нам наділи ті, мов на сміх, тичуть? Та ще кажуть — і за те плати! Яка плата, коли воно наше, нашими слізьми та кров'ю полите, нашим потом та руками здобуте? Брехня

то все, вигадки панські!.. Не брати наділів, не брати! До слушного часу підождемо — все віддадуть, дарма віддадуть!.. До слушного часу, братця, до слушного часу!..

По всіх сторонах, з одного краю до другого... заходив кріпацький викрик: «до слушного часу», збентежив кріпацькі надії, заморочив їх задурені голови. Всі в одну шкуру затялися:

— Не хочемо наділів! До слушного часу підождемо!..

А найбільше всіх башкиряни:

— Луснула стара собака, а щеняти не страшно! — гукали вони.

За другими — й одрадяни. Виїздив до них становий, справник; мировий приїздив з опікуном, сам панич завернув, молодий та бравий, як дуб рослий.

— Хлопці! Раю вам наділи брати, бо вам же гірше буде,— казав він, виступаючи поперед опікуна.

— Чули ми се не од тебе одного! Ти краще свою хрещену матір наділи за те, що тебе он якого виняньчила! Ось приведіть лишень сюди Марину, хай подивиться на свого хрещеника. Якби була знала, то малого б у колисці придушила, щоб і світу не паскудив! — одказували панові одрадяни.

Утік Башкиренко від своїх колись тихих та покірних одрадян, наслухавшись від них глузу та посміхів. А через тиждень в Одраду москалі найшли різками накидати панські наділи. Та не такі одрадяни стали, щоб послухатись: вони й березову кашу поїли, а од наділів все-таки одкинулися. Дехто й в царському домі, де великі вікна, посидів, казенного хліба чимало переїв, а наділів не схотів брати.

— Огороди та хати — хай за нами, а наділів не хочемо! — в одну шкуру плескали одрадяни.

На тому уперлися — так по них і сталося. Через півроку вийшло, що панич їм огороди дарує, аби тільки підписали викуп.

Спершу й на тому затялися.

— Які там подарунки, коли воно наше? Споконвіку там жили, діди та прадіди наші на тому пробували — що ж там дарувати й що підписувати? Ми люди темні; може, там такого напишуть, що й знову неволі бути... Не хочемо підписуватись!..

Та свої діди збили.

— Беріть, дурні, якщо дарують, дарованому коневі в зуби не дивляться! Пишіться, що городи беремо; на наділи

тільки не пишіться. Наділи й так не втечуть від нас,— раяли діди.

Так написали, підписали й втихомирилися. Поміж другими достався огород і дідові Уласові. Хоч на самому краї села, аж за майданом біля зимнього колись Уласового становища, отже огород чималий, а найкраще на ньому — хата; нова, простора, з великими вікнами. Старий Башкир років за три перед волею вибудував її задля чередників та вівчарів. Тільки недовго довелося їм користуватись тією хатою. Як умер старий, то череду й отари розпродано, а хата зоставалася пусткою, поки ото не досталася дідові Уласові.

— Добра хата, хоч конем грай! Не такому б бовкунові, як дід Улас, вона личить; отже хай і він попотовчеться. Він звик на просторі,— казали одрадяни, та не вгадали.

— Не звик я в чотирьох стінах топтатись та хатніх клопотів слухати,— казав дід Улас Марині, перевівши її в свою хату від баби-шептухи.— Піду на степи. Може, де задержалася хоч невеличка отара. Дурно за вівчаря стану, аби біля овець, бо вівця смирна собі, лиха тобі ніякого не заподіє,— одно плескав усю зиму дід Улас, а на весну зібрався й подавсь кудись із села, кинувши на догляд Марині свою хату з огородом.

— Хай вона тобі буде... Он у тебе дочка мала, а в мене — нікого. Як вернуся та вмру — поховаєш, а не вернуся — живи собі! — додав, прощаючись.

Підписавши вмову з одрадянами, Башкиренко, як тільки заполучив викуп, зразу й майнув за границю, а одрадяни засіли на своїх огородах. Хто мав який-небудь шматочок свого поля, сяк-так його шкрябав, засівав; а хто не мав — приставав за половинщика до того, в кого було поля багато; панська ж земля зоставалася неорана, несіяна. По широких ланах, де колись жито та пшениця буяли, бур'яни поросли та будяки красувалися, а по незораних степах — чистий пирій посихав на корню, хіба хто з кріпаків задля своєї потреби невеличкий шматочок викосить. Страшенною пустинею все те оддавало, розором та занепадом одгонило. Й справді, то був занепадок. Пани не знали, що з землею робити, як і кому її збути; маєтки пустіли, нищилися, височенні палаци по селах стояли з розбитими вікнами, забитими дверима, дірчавою покрівлею й дожидалися, коли їх негода повалить.

На той час жиди налучилися. То таке зілля, що зазда-легідь поживу чує, як те гайвороння на стерво налітає... Так і вони налетіли. Не знать звідки взялись, наїхали й позабирали панські землі під оранду,— звісно, за ту ці-ну, яку самі призначили. Пани й тому раді: краще що-небудь, ніж нічого. Мерщій здали землю в оранду, а самі врозтіч: хто в город на службу подався, хто в губерню та столицю на веселе життя поїхав.

— Їдьте, їдьте собі та назад не вертайтесь: нам про-сторіше буде! — проводжали їх кріпаки, радіючи, що пан-ські добра пустошаться й що незабаром усе те буде їх. От тільки прийде слушний час — усе нам верне.

А жиди тим часом своє діло робили: по селах шинки позаводили, за горілку й робочих наймали, і всяку всячи-ну міняли: курей, гусей, яйця, сукна, полотна — все, що земля родила й на собі носила, і все те, що людські руки виробляли.

Минув рік-другий — і знову панські лани заколосили-ся житом-пшеницею; панські степи окривалися наймит-ською косарською піснею — не вільною та веселою, а за-чмеленою жидівською горілкою. А після того незабаром почалося й межування: панські землі докупи зводили, кругом села, мов залізним путом, обгортали. Оранда піш-ла вгору, земля подорожчала, а «слушний час» не при-ходив та й не приходив... Не раз і не два доводилося глибоко чухати потилиці тим, хто відкинувся наділів.

Та нікому то так не далося взнаки, як одрадянам. Кругом села — оскільки оком не скинь — панські лани та луки; став, що з нього за кріпацтва ніхто не боронив води брати та скотину напувати, одійшов до панського садка, його тепер валом обнесли, од села одгородили — водопою нема; колодязі господарські та й то де-не-де. Прийшлось одрадянам хоч пропадати! Кожна курка, гуска оплачена й переплачена за ту потраву; свиней на прикорнях дер-жали, скотину зовсім звели.

— Навіщо та скотина, коли за неї тільки плати, а ро-бити нею нічого та й ні на чому? — казали одрадяни й жалкували, що послухалися наговору про «слушний час» та відкинулися від наділів.

Тепер би й назад, та не можна. Добивалися Одрадів-щину хоча в оранду взяти, давали паничеві дорожчу пла-ту, ніж жид давав, та панич не схотів. Він із заграниці вправителя-німця прислав, а німець і ровами обкопався, й

огорожею одгородився. Одрадяни все далі та далі нищіли-пустошилися: тини осувалися — нічим їх городити, хати старіли-кривилися — нічим полагодити, оселі дірчавіли-осувалися... То старці немічні жили, а не колись заможні хазяїни господарювали. Тільки й надії, що на заробіток у того ж таки німця. А чи багато ж то в нього заробиш? Він про те тільки й дбає, як би найменшу плату дати; він про те тільки й мислить, як би без людей обійтись... Усе якісь новини заводить, машини виписує.

От і сього року: вповали та розкладали одрадяни на жнива. У панича такі жито та пшениця поросли густі та високі — благодать божа! Буде паничеві, та достанеться й женцям. Одрадяни вже лічили, скільки-то заробітку спаде на їх долю, що треба зоставити на харч, а що — продати. Нікого не заманювала думка на вільні степи, на далекі сторони. Чого його з місця зриватися та втрачатися, коли тут і на нашу долю буде?.. Сиділи одрадяни по своїх хатах та дожидалися, коли їх покличуть на жнива.

От уже й пора наставала. З других економій приїздили рядчики наймати одрадян, давали плату немалу.

— Чого нам забиватьсяʔ У нас жнива під носом!—одкинулись одрадяни.

Ждуть-пождуть, а їх все-таки на жнива не кличуть. Коли се дивляться — торохтить шляхом з города через село якась машина, блищать на сонці її залізні зуб'я та снасті, червоніють викрашені бильця, колеса; сама низька, розкарякувата.

— Що тоʔ — питаються одрадяни вожчиків.

— Хіба не бачитеʔ Машина! — одказують ті.

— Бачимо, що машина. Та якаʔ

— Хліб жати.

У одрадян кольнуло в серце.

— Як се — хліб жатиʔ Що се виʔ Хіба є така машинаʔ

— А кат його знає! Видно, що є; бачте ж — веземо!

Одрадяни вірили й не вірили... Вони зроду-звіку не чули, щоб машинами можна було хліб жати. Коли скрут та невправка—кинеш серп, за косу візьмешся, а щоб машиною?..

— Та то нас дурять, щоб ціну збити! — втішали старі люди.

— А лихий знає тих німців! Може, вони на нашу погибель і таку машину вигадали. Бачте — торік же привезли молотилку,— толкувались молодші.

Тая чутка збентежила все село... А що, як справді? І тут не стали, і в других втеряли... Що ж прийдеться зимою кусати?

Надвечір у село прийшов прикажчик до машини хлопців наймати.

— По два семигривеники в день — хто стає?

— Тю-тю! Ви подуріли!.. Як се можна по два семигривеники на жнива ставати? Малий, бач, день — його і в рубля не вбереш, а вони — по два семигривеники!

— Більше не велено давати. Та се не на жнива, се до машини.

— А багато до неї треба?

— Нащо багато? Всього трьох чоловіка та в'язальників з десяток.

— Та що се ви — подуріли? Таку силу поля тринадцятьма душами підняти?

— То не наше діло: нам так велено. Хочете — йдіть, а не хочете — з другого села візьмемо.

— Беріть! Управляйтесь!

Одрадяни одкинулися, думаючи, що то німецькі крутні, щоб ціну збивати.

— Нехай собі із другого села беруть, а ми подивимося та підождемо. Більше ждали! Ще буде так, що німець сам до нас прийде кланятись...

Підождали одрадяни до вечора — не йде німець та й посланців не засилає. На ранок вони побачили, що посланці верхами кинулися з двору в різні сторони.

— Поїхали дурнів шукати. Їдьте! — сміються одрадяни.

Той день призначався задля зажону. Отже, через те, що одрадяни не схотіли до машини ставати, зажону не було. Німець бігав по двору, гукав, лаявся, а одрадяни, слухаючи те через яр, реготалися.

— Чи бач, яка його гарячка б'є? Аж піна з рота скаче!

— Ми-то тепер регочемо, а чи не доведеться нам на кутні зареготатись, як німець справді машиною весь хліб підніме? — спитав хтось.

— Та то дурять нас! Не вір! — забили баки неймовірному.

Того ж таки вечора йшло через село дванадцять чужих парубків і допитувалися шляху до економії.

— Навіщо вам економія?

— До машини найнято — хліб жати.

Одрадяни похнюпилися. Цілу ніч вони погано спали, а на ранок, ще до сонця, піднялися й якось боязко позирали на панський двір.

Аж ось почало й сонце зіходити, з двору донісся гомін. Незабаром виїхала звідти парою кіньми машина й подалася на поле; за нею йшло дванадцять парубків, німець, прикажчик.

— Бач, яку червону шкуру потягли! Ану, ходімо та подивимося, як вона буде шкобертати,— казали одрадяни й собі за машиною сипнули в поле.

Ось коней зостановили біля ниви. Німець сказав щось прикажчикові, той з усіх ніг помчався у двір.

Поки одрадяни перейшли через яр і наблизилися до машини, прикажчик уже біг з двору, несучи на плечах косу з грабками.

— Нащо то? Машині помагати? — хтось спитався, і всі зареготалися.

— То шлях для машини прокосити,— одгадував другий.— Велика, бач, пані, щоб не заросилася!

Регіт та жарти не стихали, аж поки прикажчик не прокосив уподовж усієї ниви дороги.

— Сідай на козли, поганяй! — скрикнув німець, беручи ззаду за бильця машину.

Один парубок сів; коні сіпнули, пішли по ниві, а слідом за ними зашкобертала машина; ті зубчаті коси заходили-загарчали. Аж ось вона черкнулась жита, вхопила, наче рукою, чималий кущ, нахилила... ж-ж-ж! — й вивернула на землю зовсім готовий сніп, тільки взяти та перевеслом перев'язати. Далі за першим — другий, за другим — третій, так рядком і вистилає ниву.

Одрадяни як побачили оте, то й дух у їх грудях сперло. Всі наче померли — затихли, одними тільки очима слідкуючи за машиною. А вона вже геть подалася, червоніючи полем та валяючи снопи за снопами. Одрадянам здалося, що то не снопи, а то їх голови стеляться по рівному полю...

Ніщо на світі так не вразило їх серця, як та машина! «Нащо вона? Споконвіку, з дідів — з прадідів так велося, щоб хліб руками збирали... І всім було, всім доставало, на всіх мати сира земля родила, всіх годувала... А тепер от зразу стало мало... Для одного мало оцих ланів, степів безкраїх? Господи! Ну, та й лукавий же та

ненажерливий твоє сотворіння — чоловік!» — думають одрадяни, вертаючись додому.

Що тепер їм зосталося робити? З самого малу їх пристановлено до землі; з давніх літ вони тільки й знали — біля неї ходити, хліб пахати... А от тепер — ні землі, ні хліба! Куди ж їм повернути? Де себе подіти? Голодна смерть чорним круком носилася над їх головами, гнула додолу.

Неначе тіні, німі, мовчазні, ходили вони один біля одного, соромились один на одного глянути, боялися один одному слово сказати... Замісто них так голосно деренчала машина з поля.

— Іч, як співає! Що то вона каже? — спитався невеличкий хлопчик у другого.

— То вона стогне, що людям нічого буде їсти! — одказав той, зітхнувши.

Та розмова невеличких хлоп'ят зразу всіх дорослих розбудила. Всі вони голосно заговорили.

— То все отой німець! То він на наші голови накладає. Убиймо невіру, як ту собаку!..

— Що се ви мовите, нерозумні голови? — почали гарячих охолоджувати старі діди.— Якого гріха на свою душу хочете взяти?

— Та за такого й бог не каратиме, люди не осудять!— гукають молодші.— Який там гріх — собаку задавити?.. Не пропадати ж нам всім через одного?!

— Гай-гай! Та й дурні ж ви та нерозсудливі! — одно охолоджують діди.— Що з того, що німця вб'єте? Його вложите — другий буде: не буде Галя — буде другая!..

— Що ж нам робити? Що нам казати? Як його в світоньку з малими діточками прожити?

— Що робити? Треба за розум взятись — он що треба робити! Треба прирозуміти, як ту бісову машину скасувати. У ній одній усе наше лихо, від неї наше горе...

— А не один, бач, біс — що машина, що німець? Одну скасуємо — друга буде! — гукають молодші.

— Все, та не все: поки-то другу достануть, а хліб треба вбирати! — розжовують діди.

Повеселішали трохи одрадяни. Справді, що треба машину скасувати! Тільки як то його? Та й хто за те візьметься? Хоч би не були дурнями та не одкидалися од наймів. А то тепер чужі стали. Своєму безпечніше можна б було шепнути, а чужий ще видасть!..

Надія, що на хвилину звеселила була їх засмучені голови, почала знову меркнути-зникати. Перед очима знову вставала голодна смерть.

Цілий день тупцювалися та толкувалися одрадяни, не знаючи, що їм робити, як виплутатись з тії біди, що негадано-несподівано скоїлася над їх головами. Що машину скасувати, то вже й бог велів. Одно: як його й кому? Прохали коваля. Він біля заліза ходить, краще знає. Так і коваль одкинувсь.

— Як я,— каже,— її скасую, не бачивши зроду, що воно таке? Може то така сатана, що й тебе натроє переріже? Щоб машину скасувати, треба розуму, та ще й неабиякого.

— То ти піди подивися!

— Дивися, коли там нічого не видко! Треба знати, як її зробити, то тоді знатимеш, як її розтиряти,— одказав коваль.

Отже одрадяни все-таки послали коваля до машини. Пішов той та й вернувся ні з чим.

— Там треба розуму, та ще й розуму! — одно плеще.

Коли трохи перегодом доноситься з поля крик-гук. Хлоп'ята, що цілий день бігали черідкою за машиною, не бачивши зроду такого дива, тепер, як вітер, неслися в село, тільки курява шляхом вставала.

— Що там таке трапилося? Женуть вас геть чи що?— допитувалися одрадяни хлоп'ят.

— Машина пропала! Машина пропала! — гукають ті.

— Як пропала?

— Поламалась к лихій годині.

— Чого?

— Та Івась Кабанців палицю підставив. Вона ту палицю як підхопила, як черконе! Так к лихій годині всі зуб'я й сплескалися! Тепер тільки смиче, а не ріже.

Одлягло одрадянам. Вони знову кинулися до коваля.

— Ой, та й митець! Розуму, кажеш, треба, розуму! А он невеличкий хлопець і без твого розуму її скасував. А ще ковалем зветься!

Смичуть коваля хто за рукав, хто за сорочку, а хтось підбіг та зразу насунув йому шапку аж на очі. Зовсім подуріли з радощів! Насилу коваль вирвався від них та втік. Кабанцевого Йвася всі трохи на руках не носять.

— Ось хто наш спаситель! Ось хто порятував нас від голодної смерті. Як будемо восени в городі на ярмарку, цілою громадою тобі свистуна купимо,— жартують батьки.

Івась, спершу боячись, щоб батько прочухана не дав за те, що такої шкоди наробив, тепер почав хвастати та вихвалятись.

— Я,— каже,— назнарошне так зробив. Загородив пужално та ще й повернув!

— Молодець, Івась, молодець! — вихваляють батьки.— Змалку призвичайся свого захищати! Так їм, бісовим панам, усе й роби шкоду! Не милують вони нас — і ти їх не жалуй!

Аж ось вгляділи одрадяни, що машину повезено у двір. Побігли до шляху, чимдуж гукають:

— Нажерлася, ненажера, що й зуби поламала! Так і треба вам, клятим! Хотіли, бач, бога перемудрити. А він, милосердний, не попустив того, щоб святий хліб його отак нехтувати та збавляти!

Радіють, неначе малі діти. Дехто й до шинку навідався, восьмуху задавив на радощах.

— Тепер же, братця, як будуть на жнива наймати, ціни держіться!.. Гострив на нас німець зуби, хай же тепер попоцока ними!

Радяться, почому ставати. Городять таку плату, мов справді їх хто наймає та ще й просить, наймаючи. А тут уже й вечоріти стало. Раді та веселі порозходились одрадяни вечеряти та лягати спати; дехто, сподіваючись, що на завтра прийдеться на жнива ставати, і серп позубив, косу нагострив.

Заходило одрадянам звечора сонце ясно, а на ранок вставало в хмарах та негоді!.. Так їм здавалося, сонце ж по-вчорашньому світило й гріло, та одрадяни того не примічали, бо кляту машину знов поволокли з двору на поле, знов вона загарчала, валячи та вивертаючи снопи за снопами.

— А що, не я вам казав, що треба розуму та ще й розуму! — реготався тепер коваль над учорашніми глумильниками.

— Йди собі к бісовому батькові з своїм розумом! — уже навсправжки лаялися селяни.

Їм було досадно. Вони дізналися, що разом з машиною привезено декілька зайвих кіс, що ото їх уставлено нові, а позублені віддали в поправку.

Та вже, видно, одрадянам сама доля служила! Опівдні знову поволокли машину в двір. Погонич якось задивився й не доглядів, як машина смикнула батіг з його рук, під-

вернула під себе, й знову об пужално коси поскліпувалися. Німець розлютувався, гукає на наймитів, збавляє всім плату на поправку машини.

— Як то се? А ми чим винні! — гукають у свою чергу наймити.— Ну й вивертай з винуватого, а з усіх — за віщо?

Німець і слухати не хоче. Наймити погомоніли, погомоніли між собою, плюнули на свою зароблену за півтора дні плату та й потягли ні з чим ланами додому.

Зостався німець без робочих з поламаною машиною. Знов прикажчик забігав по Одраді, вигукуючи:

— Хто хоче стати по два семигривеники на жнива?

Тепер уже одрадяни не одкидалися. Вони тільки злегка докоряли.

— Набрали чужих, а тепер знов до своїх!..

Звечора радилися — кому йти; цілою громадою вибрали й щось шепталися. На ранок виставили дванадцять чоловік, та все здорових.

Закипіла робота — аж горить! День пройшов благополучно, й німець, радий, пообіцяв ще гривеника накинути на чоловіка, коли й далі так щиро робитимуть.

На другий день не пощасливило: машина переломила косу об здоровенний дрюк, що непримітно десь серед поля взявся. Отже нічого — нову косу вставили й знов поволокли.

— Воно й добре сією машиною хліб брати, та то негаразд, що вона так часто ламається! — казали одрадяни німцеві!..

На третій день знову благополучно, а на четвертий, виряджаючи на ранок хлопців до машини, одрадяни щось їм таємно шептали...

— Глядіть же — на ямці, на ямці... Та не спиняйте коней!..

Виїхали хлопці на поле з машиною; чи протягли, чи не протягли її разів зо три вподовж поля, як біжить один у село.

— Чого? Забув що?

— Де там забув!.. Нещастя!..

— Яке нещастя?

— Зовсім к лихій годині вкрутили в'язи машині!

— Як саме?

— А так! Якраз на ямці — видно, вже на зло — хтось набив у землю прикорнів та ще серед них і залізяку зав-

товшки в руку встромив. Ми, звісно, про те байдуже. Та й кому в голову зійде думка, що там небезпечно? Жнемо собі; Грицько коней поганяє, машина добре бере. Добираємось до ямки. Грицько коней дужче пустив, щоб разом вихопитись з ямки; машина аж гуде та ріже. Коли се як загарчить, як зашкобертає!.. Дивимось — одна залізяка, що нагинає до машини пашню, летить к бісовому батькові; далі спідня зубчаста коса, а там і верхня — мов хто руками бере їх та геть одкидає! Не встигли й оглянутися, як машина скакнула в ямку та так шкереберть і перевернулася... зупинили коней. Поглянемо — аж отакенна завтовшки залізяка у ній застряла й не тільки тобі коси, а все поламала! Кружало так і тріснуло; залізну примостку, що на ній снопи клалися, вдвоє зігнуло, в землю вгородило; на що вісь товста та залізна — так і перегоріла!.. Одно колесо від неї аж геть-геть одкотилося!

— Нажали, значить? — не то з радістю, не то з докором вимовляли одрадяни.

— Нажали! — одказав парубок.— Там німець — як не плаче... Нас винуватить... Машина, каже п'ятсот рублів коштує, а ви її не догляділи... А чим ми винуваті? Як ти її доглянеш, коли хтось у ямку прикорнів набив та ще й залізяку встромив? Не йти ж нам поперед неї та не доглядатися, чи нема там чого-небудь!..

Одрадяни мовчали. Дехто пішов на поле подивитися, що сталося з машиною; дехто, махнувши рукою, промовив: «Хай винуватить!» і пішов до хати.

Опівдні прикажчик ганяв по селу та вигукував:

— Бога ви не боїтеся, отакої шкоди наробити!.. Усім селом тепер одвічати будете.

Одрадяни й слухати про те не хотіли.

— Чого нас до тії шкоди тулити?.. Наприймали спершу чужих, не дали їм зароблені плати — от і відайтеся з ними! А до нас нічого чіплятись,— одказували вони на те.

Отак дошукувались, дошукувались винуватого та й плюнули. А тим часом хліб треба вбирати, та ще й не гаючись, бо не тільки жито й пшениця поспіла, а ячмінь аж покляк. Прибіг знов прикажчик.

— Ставайте на косовицю за плату!

— Не хочемо за гроші. З копи давай! — одказують одрадяни.

Нічого німцеві робити, прийшлося віддати з копи. Одрадяни трохи не всім селом вийшли в поле: чоло-

віки та парубки з грабками, а жінки та дівчата снопів в'язати.

— Отак буде краще: по-божому та по-давньому, як і за батьків робилося! А то вигадали — машину: й другим лихо, й собі не на прибуток,— казали одрадяни, шпарко беручись за роботу.

Скінчилися жнива; почалося порядкування та вбирання того, що сира земля зародила. Загупали ціпи по Одраді з ранку до пізньої ночі; закуріли кіптягою токи, де перевівали купи намолоченої пашні. Загула-засвистала і в панському току молотилка, невеличкою галкою чорніючи коло страшенних стогів, що біля неї, мов вавілони, здіймалися. Все то вона намірилася пожерти за який-небудь місяць!

— І не подавиться, клята! — казали одрадяни, слухаючи про те, що вона за день по сто кіп збиває. Хай збиває! Їм до того ніколи встрявати; треба мерщій за своє хапатися, біля свого порядкувати. Гірка нужда вже гомоніла по хатах, а тут ще й за подушне надавили. Одрадяни крутилися, як мухи в окропі. Мерщій хліб прибирали та вивозили на продаж, не заглядаючи вперед, чи надовго-то його стане,— аби мерщій дірки залатати та проріхи позапихати. Урожай того року не густий вдався, всіх обдурив: з копи ледве-ледве по три мірки вибивали. Як полічили одрадяни, то хліба не то що до нового, а хоч би до різдва стало. А проте не дуже в тугу вдарялися.

— Слава богу й за те, що є, а там побачимо, що ще буде. Може, пошле милосердний, що горлата ненажера втомиться, як і косарка, тоді ще трохи замолотом придбаємо. То сим, то тим боком зиму перебудемо. Аби через зиму, а там, як люди кажуть, вовка самі ноги годують! — казали одрадяни, сподіваючись на панські стоги та на те, що, може, подавиться молотилка-ненажера.

А «ненажера» тим часом не тільки не давилася, а ще більше зітхала та дерла свого рота: не тільки від ранку й до вечора гула та свистала, а ще й ніччю торохтіла на всю Одраду. Та й доторохтілася!.. Вихопилась якось під вітер іскра з високого димаря, мала-невеличка сама, а великої шкоди наробила, разом пожежею весь тік обхопила. Таке огнище розвела, немов серед пекла: по землі густий дим стеле, до хмар жарке полум'я засилає... Вночі страшно було глянути на те: чорне небо, як розпечене залізо, червоніє; криваве зарево на всю округу світить та сяє;

панський двір і Одрада сумно позирають на те вогненне море, бездужні що-небудь зробити, як-небудь запомогти горю; собаки глухо виють, налякані невиданим дивом, і їх глухі заводи сумом та жалощами розносяться по всіх усюдах. Моторошно й страшно!..

Три дні й три ночі, не втихаючи, палало; на четвертий день випав дощ і загасив пожежу. Чого не знехтував пекельний вогонь, то те докінчила дощова вода: величезні стоги розлізлися, розпалися; замість них страшенні купи попелу та недогарків чорніють.

Одрадяни якось сумно на те дивилися. Не то щоб їм було жалко, а досада більше діймала їх.

— Скільки-то добра за одним разом пропало!.. А все через жадність та ненажерливість людську. Вигадали машинами молотити — вогню до соломи підкладати, на те тільки, щоб бідному чоловікові не дати заробити шматка хліба. От і не дали!.. Самі пожили? Ні людям, ні собі!

Настала осінь з її негодою, пішли дощі дрібні та безперестанні з сивими непроглядними туманами, й лихо прийшло з ними в Одраду. Один бідкається, що хліба обмаль; другий плачеться, що вже нестає, третій стогне — і послідні з засіка вишкрябав... По хатах крик та плач стоїть, дітвора репетує: «Їсти хочеться»,— а матері гукають: «Черви б вас поїли, кляті!» — й годують дітвору духопеликами. По вгородах чоловіки сновигають, не знаючи, куди б його забігти, де сховатися від того пекла, що по хатах позаводилося.

Зате в хаті, де жила Марина, тихо. Як дід Улас пішов від них, зосталася Марина одна з дочкою малою. Треба було їй самій про все думати-гадати: й одежу дбати й про харч старатися. Де ж ти всього того одними руками захопиш? Без хазяїна, кажуть, і худоба плаче. Хоч у Марини й не було худоби — нікому було плакати! — зате сама Марина не раз і не два вмивалася рясними, як надавлять її злидні та недостачі. А коли ж було таке, щоб вони її не давили? Гірко та трудно їй приходилося жити. А проте вона, хоч і скрипіла, та все не подавалася — турбувалася й про себе, й про дочку. Тепер Килина давно вже на порі стала, давно дівує. І ростом вийшла— висока та брава, й красою взяла — наче квітка та, що ранком розцвітає. Одно тільки — сумна завжди. Та як його не сумувати, коли злидні та недостачі в печінки в'їлися; як його веселою бути, коли дрантя та лаття покри-

ває молоде тіло?.. Не дивно, що сумна Килина вдалася. А під сей рік і Марина мовчанки справляє. Що їй і про віщо говорити, коли ще до жнив вона позичками жила, а в жнива хоч і заробила з дочкою кіп з десять, та треба було молотника наймати, позички віддати.

Глухо й німо в Марини в хаті; високо стіни морок окриває; у побиті вікна не світ заглядає, а на світ витріщилося ганчір'я з вікон; у хаті холод панує, а голод німоту справляє; сама хата, колись висока, тепер понижчала-присіла; двері покривилися, не пристають щільно; оселя подірчавіла, осунулася; зокола стіни не рівні та білі, а брудні — аж чорні, пошпуговані дощами та полупані негодою.

— Дочко! Ти б, може, де найнялася, до кого-небудь на зиму стала? Сама б я сяк-так перебилася,— казала Килині з осені Марина, коли ще було в неї півклунка борошна.

— До кого ж я стану, мамо?.. Наймiть, я з радістю,— сумно одказала дочка.

«Наймiть! наймiть! — наче молотком гамселить Марину в голову.— Кому його найняти? Хто найме? У селі заможні господарі своїх у город збувають. У них хоч є у віщо одягтися, є чим туди доставитись. А Килину — голу-босу і простоволосу — як пустити? Хто її таку найме?»

Мовчить Марина, доїда свого півклунка. Незабаром і доїла... Ні пилини, ні крихтини!

— Дочко! що його робити? Хліба немає. Ти, може б, пішла по селу та роздобула де хоч півмисочки...

Килина по селу біга, до колін у непролазній калюжі свої ноги топить, роздобуває того борошна. Під добрий час, то, дивись, і роздобуде, а більш усього вертається додому з порожньою мисочкою.

— Килино! Піди, моя дитино, на поле. Як жали, то багато там колосків на полі зісталося. Назбирай. Може, не з кожного птиця випила, може, в якому й зерно задержалося...

Килина на поле чухрає колосків збирати. Їй на те щастило: не проходило того дня, щоб вона з півклунка пшеничних колосків додому не приносила. Хоча були між ними з проростом, були й зовсім трухлі, та сількісь! Просушать та обімнуть Марина з Килиною ті колосочки, а на вечір і є в них горщик куті.

Раз якось пішла Килина на поле за колосками зранку, та вже й вечір, а її немає.

«Господи! Де ж се вона ділася! Чи не перестрів, бува, її лихий чоловік, чи не зустрілася із звіром у полі?» — думає Марина.

Ниє-омліває материне серце. А тут уже й ніч наступає, непроглядна темнота находе. Марина ні жива ні мертва. Коли чує — щось лізе в хату, ледве лізе...

— Ти, дочко?

— Я, мамо!

— Де ж се ти була так довго? де барилася?

— Світіть, мамо, світло. Благодать божа!

— Яка благодать?

— Як засвітите — побачите...

Марина засвітила. Килина перед нею стояла, а біля Килини аж п'ять снопів пшениці лежало.

— Де се ти, дочко? — аж скрикнула Марина.

— У току, мамо. В панському току, де була пожежа. Там під купами попелу багато таких снопів зісталось.

— Мовчи ж, дочко, щоб ніхто не дізнався!

— Та се ж я й дожидалася до смерку, щоб ніхто не бачив.

Обсушили ті п'ять снопів, обім'яли. Пильнували кожне зерня, щоб де не запропастилося; набралося аж півклунка зерна.

Наварили куті—димом та гар'ю несе від тієї куті. Сількісь! Все ж попоїсти є що, витопити є чим, та й бігати Килині з мисочкою по селу не треба. Як уже на сході зерно, Килина викрадеться під вечір, а як смеркне — тягне додому п'ять снопів; і знову у них є, поки не стане.

Отак вони жили вдвох. Пильнували про одну кутю, більш ні про віщо. З людьми не водилися. Та й коли їм було з ними водитись? І які з ними води та переводи, коли в кожного своє лихо?.. У того жінка занедужала, той сам лежить у обліжній; там син умирає, там дочка вже вмерла. Пішла на людей пошесть та хвороба всяка: різачка та пропасниця, а найбільше — обкладки. Скільки від них дітвори перемерло! Оце зранку любе-миле бігає; дивись у обід — розгорілося, розпалилося, на горлянку жаліється, а на другий день і богові душу віддає... За малими почало й великих косити: не проходить того дня, щоб двох або трьох не ховали. Заздалегідь почали ями копати. Спершу плакали за помершими, а то й плакати перестали. Коли їсти нічого, то навіщо його й жити? Одні собаки не переставали щоночі вити. Чи то вони вмирущого чули,

чи вили від голоду?.. Сум пішов по селу, страшний, нелюдський сум обняв його... Де вже було під той час Марині до людей або людям до Марини? Кожен сам себе знав, себе одного беріг. А прийшлося-таки так, що й про неї люди згадали! Та ще як! цілою громадою прийшли прохати!

Прочули одрадяни, що панич вернувся з далеких країв і буде в Одраді. Давні думки знов окрили їх голови, давні надії заворушилися в душах... А, може, панич відасть їм в оранду Одраду? Як побачить, що ті мудрі та розумні вправителі тільки до шкоди та розору доводять, то, може, і відгукнеться на їх давнє жадання... От і сього року — скільки-то добра пропало? А через віщо? Через недогляд, через вигадки мудрих — дуже вже, бач, перемудрили... Що не кажи, а не панське діло біля землі ходити: й клопоту багато, та й утрати не мало. Саме краще: віддай людям та готові грошики бери.

Знову почали одрадяни сходитись до гурту та радитись поміж собою.

— Коли б то скоріше панич приїхав! Підемо всі до його, до одного підемо й дітей заберемо з собою. До ніг упадемо, слізьми прохатимемо — хай візьме від нас свою невіру, хай віддасть нам в оранду Одраду. Хіба в його тільки й землі, що при Одраді? Багато є й по других сторонах. Хай на тій, коли вже хіть є, його німець господарює, а сією нам поступиться. Наші батьки його батькові вірно служили, то невже ж він не зглянеться на наше убожество, невже попустить нашим животам пропадати?— так гомоніли одрадяни поміж собою, гоноблячи надію в серці про оранду.

Ось одного дня опівдні хтось ще здалеку запримітив, що ридван котить в Одраду шестериком.

— То він, він! То його сам бог до нас засилає! — мовили одрадяни и виставилися в дві лави по вулиці.

Ось показався шестерик і в Одраді, несучи за собою здоровенний ридван. Вікна в ньому зачинені, та ще й фартушинами завішано; високі, мов верстви, коні важко топають; у них селезні грають та калюка з-під коліс розкидається на всі боки. Ось вони вбігли у вулицю. Тісна вулиця задля шестерика; коні одно до другого туляться, щоб не зачепитися об тин. Одрадяни поступилися в двори, шапки скидають, низько вклоняються... Та їх ридван не примічає — котить собі з затуленими вікнами; один тіль-

ки кучер вигукує: «Ну, дияволи!» — та докупи зводить коней. Шестерик не забарився промчатись селом і повернув у панський двір.

— Махнемо через яр навпереймн! — хтось гукнув, і декілька з молодих кинулися бігти.

— Постойте, постойте! — загукали на них старші.— Бачите — у вікнах нікого не видко й шибки затулено. Видно, спить панич. Виморився за дорогу та й заснув. Нічого сьогодні його турбувати, хай на завтра.

На завтра — ще ні світ, ні зоря, а вже по Одраді ходить гомін від двору до двору: кому йти? як доступитися?

— Та кому ж найзручніше, як не хрещеній матері? — хгось пораяв.— Хай спершу вона піде, понесе буханця, з приїздом привітає, замовить і за нас слово, вивідає — як там... А тоді вже й ми за нею доступимося.

— А справді, що так! — загукали всі й мерщій майнули усім гуртом до Марини.

Марина тільки що встала й не вмивалася; очі в неї заспані, волосся розкуйдане.

— До тебе, Марино, з проханням! Запоможи горю!— загомоніли.

— Якому? Що за рада? — питає Марина.

— Йди до двору. Доступися до панича, тобі до нього вільніш доступитися. Все ж, бач, хрещена мати; ~~тебе не~~ прожене. Йди, замов за нас добре слово, не дай живцем пропасти. Попроси його, хай віддасть нам Одраду в оранду...

— Як я піду туди? Як доступлюся до нього, коли в мене сорочка драна, одежа лихая? — замовила гірко Марина.

— От ще що вигадай! Йди так, покажись такою... Дрантям та латтям скоріш уразиш панські очі.

— Не піду я туди старчихою, не піду! — одрубала рішуче Марина.

Громада задумалася. «От ти й знай! Що ж тепер робити?» — дехто загомонів.

— Хіба на всьому селі не знайдеться ні в кого доброї сорочки або плахти залежаної? — гукнув хтось.

— А справді! Біжи, в кого є, та мчи мерщій! — загукали одрадяни й повернулися до Марини.

— Не турбуйся, Марино, одежею. Нарядимо тебе, як грапиню! Тільки й ти нас уваж.

Назносили Марині одежі — той те дає, другий друге тиче.

— Мою, Марино, надягай! Нехай хоч моя одежа панича побачить,— каже один.

— Бери мою! Моя буде краща,— перебиває другий.

— А моя новіша! — гукає третій.

Юртуються одрадяни... Й сміх, і лихо!

Умилася Марина, причепурилася, нарядилася... Де її й старість ділася, де й краса взялася! Хоч і знівечена лихом, притоптана голодними злиднями, отже як прикрила Марина ті злидні доброю одежею та вишарувала лице холодною водою, то воно в неї так і зашарілося, краскою грає, зовсім молодою Марина виглядає!..

— Гляди, Марино, щоб ще, бува, в тебе німець не закохався! Та вузлувата тварюка так і стріляє очима, як побачить що красне! — регочуть одні, а другі радять:

— Знаєш що, Марино?.. Наряджай і дочку та йдіть разом. Покажися, як там кажуть, личком! Вона в тебе така, що не стид показатися. Та воно ж, здається, й зрідні трохи — зразу в вічі кинеться. Кров — не вода!..

Нарядила Марина й Килину. Як квітка та поміж травою, так червоніє Килина в новому уборі. Личко в неї хоч і замліле, та біле; очі, як зорі, грають; над очима гарні бровенята дугами послалися, мов бархатні рямця зверху ясні очі огочили, товста коса аж за пояс сягає. А вбори мов по заказу прийшлись на Килину: синя керсетка так і обхопила широкі плечі, високі груди; червона крайка впилася в тонкий та гнучкий стан, а червчата плахта, мов пук квіток, облягла кругом неї. Як наділа ще Килина черевички-сап'янці — картина, а не людина! Усі дивувалися на неї.

— Що то воно значить панського роду та благородного коліна! — дивувалися люди, а найбільш усіх Марина. Вона на Килині добачила своє давнє, згадала про свої молоді літа та аж заплакала.

— І красу, і здоров'я бог дав, та щастя не вгадав! — плакалась Марина.

— Годі, Марино, не плач,— потішали люди.— Не мути краси своєї. Воно так кожному на світі: те є, другого недостає; одного й багато, а другого ніяк не запобіжиш... Збирайся у двір, пора вже!

Провели Марину трохи не до самого двору, а як Марина ввійшла у двір, чоловіки поприсідали в ярку дожи-

дати: коли Марина буде назад повертати й чим-то їх порадує. Ждуть-пождуть — Марини немає; уже й сонце високо підбилося, уже й на обідню пору повертає, а Марина не показується.

— Наша, браття, взяла! Видно, Марину, як поважну гостю, прийняли — бач, і досі не вертається. То-то розживемося! — радіють одрадяни.

— А що, як Марина нас змилить? — обізвався хтось.

— Як-то змилить?

— А так: об собі поклопочеться, а про нас забуде...

— Що се ти, дурню, верзеш! Як же се можна? Хіба не однаково вона з нами страждала? Ще, може, більше від нашого.

— То-то й є, що страждала. Про себе більше й дбатиме. Як голодний чоловік, то він і рідного батька за шматок хліба продасть!

— А що ви думаєте! Хіба не правда! — піддержав ще хтось.

— Та ні! Такого не може бути. Марина не така людина, та й на собі звідала панську ласку... Певно, не забула того, що якби дід Улас не приберіг, то пропала б; зна, що за свого треба держатись: свій і пожаліє, й не видасть! — забивали баки неймовірним.

— Згадали про діда Уласа,— промовив хтось.— Де-то він тепер? Живий ще чи помер?.. Певно, нема вже на світі... Скільки літ минуло, як пішов од нас!

— Давно то було, давно. Килина ще, здається, і дівкою не була, як він кинув село, а тепер, бач, давно вже Килина дівує.

— Мабуть, вже й кісточок не зісталось від Уласа — потліли!

— Якби живий був, то вернувся б або звістку подав. А то скільки часу пройшло, а про нього й чутка пропала! Певно, помер.

— Того не минеш: всі там будемо... А проте шкода Уласа. Хоч і чудного з себе вдавав, та певний був, громадський чоловік: свого нізащо не видасть...

Отак гомоніли поміж собою одрадяни, сидячи в ярку та дожидаючи Марини, а Марини все не було. Вже сонце почало з півдня звертати; вже деякі, виголодавшись, махнули додому хоч чого-небудь перехопити; вже повернулися й назад, а Марини все немає... Почало вечоріти.

— Ходімо, мабуть, додому. Завтра дознаємося,— ріши-ли одрадяни й сумні повернули в село.

«А що як справді Марина змилила? — скребла кож-ного за серце думка.— День не малий, здається, можна б за цілий день хоча звістку подати... А то ні Марини, ні звістки!»

Не хотілося одрадянам тому вірити, та на серці, на самому споді душі, заклюнулося недовір'я й росло, шир-шало, підціmалося вгору, мутило тихую радість, застилало сумним почуванням ясну надію...

На другий день, ще ні світ ні зоря, як одрадяни ки-нулися до Марининої хати. Хата стояла чогось розчинена, на столі лежав боком розбитий горщик з недоїденою ку-тею та окривав холодний морок голі стіни. Ні Марини з Килиною, ні їх убогого збіжжя одрадяни в хаті не знай-шли. Ще більший сум обняв їх голови.

— Значить, Марина верталась, коли збіжжя немає й хату кинула розчинену... Чого ж то так крадькома? — допитувались вони самі себе.

Перше недовір'я перевернулося в віру, що Марина зми-лила їх. Гірка печія вхопила за серце. Отже, кожен ще здержувався, не знаючи, що то справді так.

Тільки вже на третій день, як панич поїхав, одрадяни запевне дізналися, що він дуже радо прийняв Марину, звелів німцеві одвести їй ту хату, що покійний батько ви-будував у садку задля Марининого батька, а Килину так понравив, що й з собою взяв.

Отоді все зле та лихе, що було за душею в одрадян, зразу вивернулось зі споду, зринуло наверх. А найбільш тоді, як Марина через прикажчика вернула їм одежу, що наряджали її з дочкою, як ішла до панича.

— А що, одігріли змію біля свого серця! — гукали перші неймовірці.

— Хто ж знав, хто гадав, що таке каторжне задасться, таке проклятуще зародиться?.. Дочки, бач, не пожаліла, а то ж чужих! — казали ті, що йняли віри.

— Та що ви плещете про дочку? — спиняли старші люди.— Вона ж хоч яка там не є, а все ж сестрою йому доводиться... Як же то можна? Не звір же він буде!

— Навіщо ж він узяв її з собою? Чого така шана та дяка матері?.. Знаємо ми тих панів! Що їм з жиру ро-бити?..

Лютували одрадяни страх як! Пустили про Марину з Килиною недобрі вісті; казали, що Марина продала паничеві свою дочку, а сама біля німця ворожить.

Та Марина того не дочувала, до Марини те не доходило. В теплі та в добрі вона згадувала ті лихі години, що їй приходилось переживати, і дивувалася, як-то вона їх пережила.

— Було таке — ні зернини, ні соломини! Їсти нічого, топити нічим. Коли б не паничів тік, то досі б з голоду опухли! — хвалилася вона німцеві й розказувала, як Килина поміж кучугурами попелу знаходила недогорілі снопи й носила їх ніччю, щоб ніхто не бачив, додому.

— Там ще багато є хліба, якби вимолотити,— додала.

— Ну, та й що з того? Куди той хліб годиться?—спитався німець.

— Люди б поїли... За одробіток позабирали б,— одказала Марина.

Німець чогось мугикнув, а на другий день, на диво всій Одраді, звелів до току машину котити, недогар'я молотити.

Йшлося вже до різдва. Люті морози скували землю, прикрили її снігом глибоким. Пошесть на людей почала стихати — чи то холод її задавив, чи всі ті, кому суджено було вмерти, перемерли. Зосталися тільки ті, до кого й смерть боялася приступити; зосталися задля того, щоб повідати нащадкам, чого то чоловік не переживе та не перенесе!.. Хліба, справжнього хліба, вже давно не стало. Той хліб, що їли люди, був випечений з усякої всячини: там була й полова з остюками, і земля з куколем та горошком, і жолудів підкидали задля смаку. Такий хліб тільки заможніші їли, а біднота й того не знала; надолужали картоплею, буряками, та й те вже було на сході, і те матері видавали видавцем дітям, наказуючи, «не все зразу жерти». То був справжній голод, голодне лихо, що примушувало про все на світі забувати, про себе одного дбати... Одрадяни, як ті вовки, тинялися по вулицях та по вгородах, розривали кучугури снігу, сподіваючись знайти на смітнику який-небудь завалящий огризок; виходили за село в чужих однімати; вигонили голих і голодних дітей милостині прохати; били тих, що нічого не приносили додому.

Тоді саме німець гукнув по селу:

— Хто хоче хліба до нового врожаю позичити або за одробіток взяти, йди до двору!

Як та галич, налинули одрадяни у двір, до комір, з мішками та лантухами. А там уже Марина стояла та ключами побрязкувала.

— Бачте, добрі люди! Чула я, що ви мене кленете та проклинаєте... А за віщо? Що ж мені було робити, коли панич не схотів вам землі віддати? Чим, каже, вони будуть платити, коли їм і самим їсти нічого?.. Хіба не правда то? А ви кленете!.. Та сількісь! Я злого не пам'ятаю і от вам ще в пригоді стала. Якби я не вговорила Карла Карловича вам хлібом допомогти, з голоду б усі пропали! — стріла вона одрадян з докором.

— Та то лихі наші вороги отаке на нас наклепали! Щоб ми та вас? Щоб ми та вам?.. Та хай бог боронить!— кланяючись белькотали одрадяни.

Марина, вдягнена в криту сукном кожушанку, зап'ята товстим шерстяним платком, у добрих юхтових чоботях, не дослухалася, що їй казали люди; вона, як та дзига, крутилася, наказувала робочим, щоб, вигрібаючи із засіків борошно, не дуже мірки вивершували й насипали в підставлені людьми мішки та лантухи. Вона лічила, скільки кому всипано, а німець тута ж сидів за невеличким столиком та записував.

Вернулися одрадяни додому з повними мішками за плечима, раді та веселі. Жінки кинулись до мішків борошно обдивлятись.

— Чого ж се воно чорне? Пополам із землею? — питали жінки.

— Де там земля? То воно трохи з горілим, бач же й димом припахає... Спасибі й за се! — дякували чоловіки.

Вчинили те борошно, хліба наробили, спекли... То не хліб білий з борошна, то кизяк чорний з попелу та гарі!.. А проте, смакуючи, їли та дякували Марині.

— За що ви їй дякуєте? — питали жінки.— Воно ж треба за се горіле колись добрим віддавати.

— Коли-то буде та віддача? А вона тепер запомогла!— одказували чоловіки.

А Марина того ж таки вечора, наливаючи чай німцеві, казала:

— Бач, якби не я, то ви б і не догадалися горіле в діло пустити! А тепер, як літа діждемо, назад добрим вернемо.

— Бо твой мужик — дурак! — одказав німець, заїдаючи солодкий чай пухкою з маслом булкою.

Через тиждень після сього несподівано вернувся в Одраду дід Улас. Старий та немічний, він ледве волочив ноги, обпираючись на довгу гирлигу. Обличчя в нього було сухе, як кістка, жовте — аж чорне, борода рідка, як молоко — біла, одні густі брови чорніли, настовбурчившись над запалими очима.

— То смерть іде! смерть прийшла! — гукали хлоп'ята, тікаючи врозтіч від діда Уласа, як він ковиляв через село до своєї хати.

Не веселим привітом, не теплом та радістю стріла Уласа його хата; вона дихнула на нього холодом пустки; забитими дверима та чорними дірками замість шибок примушувала його повертати назад.

— От ти й знай! — промовив Улас, поглянувши на хату.— Пустує... Та, здається ж, вона? Здається, я не помилився? Де ж Марина ділася? Невже й її довелося пережити?

Дід Улас почвалав довідатися про Марину до зборні. Там він дізнався, що Марина тепер угору пішла, панією стала. Люди йому розказали все про Марину: і як вона своїх обійшла, як дочки не пожаліла, як тепер людей наділяє горілим хлібом.

— На, дідусю, сам розкоштуй, що нам доводиться їсти! — казали йому одрадяни, тикаючи Уласові шматок хліба, сухий та чорний, як кізяк.

Дід Улас узяв шматок хліба, мовчки подивився на нього й сховав за пазуху.

Переночувавши в зборні, він на другий день подибав у двір провідати про Марину.

Марина спершу не хотіла до його вийти; думала — за милостинею старець приплентався.

— Одріжте шматок хліба та винесіть йому! — порядкувала Марина.

Слуга вернулася з шматком назад і повідала господарці, що дід не за милостинею прийшов, а хоче бачитися з самою господинею.

Нехотя вийшла до його Марина.

— Чого тобі треба, діду?

— Не пізнаєш мене? — міряючи очима, спитався Улас.

— Господь тебе знає, хто ти. Багато вас швендяє тепер! — неласкаво одказала Марина.

— Може, й багато; чув я — голодом господь карає... А, певно, в тебе був один тільки дід Улас? Пам'ятаєш його?..

— То ти будеш дід Улас? Пам'ятаю,— як же не пам'ятати? Колись мені в великій пригоді став... Чого ж тобі, діду, треба?

— Чого треба, питаєш? Тебе бачити... на тебе подивитись. Бач, ти тепер не та стала, що була колись. Пам'ятаєш, як дід Улас переховував тебе від лиха?..

— То давно було! — якось вирвалось у Марини.

— Давно, кажеш? А тепер? — спитав дід Улас, пильно дивлячись на Марину.

— Що ж тобі тепер треба від мене? Може, їсти хочеш, то йди до хати — нагодую.

Дід увесь затрусився, голова й борода ходором заходили, а очі з-під настовбурчених брів, як вугілля, запалали.

— Марино, Марино! — замовив він старечим охриплим голосом.— Не їсти я прийшов у тебе прохати... І без тебе нагодувало мене лихо так, що вже їсти не хочу... Я прийшов довідатися, чи правда все те, про що люди кажуть?

— Що ж вони про мене кажуть? — граючи очима, спитала Марина.

— Недобре кажуть, Марино!.. Як тебе колись лихо спіткало, вони тебе приберегли й не дали лихові тебе посісти, а як їх прикрутило голодне лихо, то що ти з ними вчинила? Якого хліба даєш їм у позику? Ось на, подивись! — і він витяг з-за пазухи той шматок хліба, що сховав учора.

— Коли їм не згодно брати трохи присмаженого, то хто ж їх до того силує? — байдуже спитала Марина.

— Голод, Марино, голод! — глухо бубонить дід Улас.

— А мене хто чим годував, як я з голоду пухла? Їм тепер вадить трохи присмажена пашня, а того, небійсь, не хотять знати, що якби не я, то й такої б не було. Годі про дурне, діду, базікати, даремно часу гаяти! — одказала, повертаючись, Марина.

— Дурне, кажеш? — спитався дід.— А щоб же ти була давно здуріла, клята! — гупнувши в землю гирлигою, скрикнув дід.

Марина, мов її що шпигонуло, випросталася й гордо позирнула на діда.

— Чи в тебе, діду, усі дома? — покрутивши в себе пальцем над лобом, призро спитала його.— Чого ти прийшов до мене? Лаятися? То йди собі заздалегідь, бо, тільки пам'ятаючи давнє, я не велю тобі в три шиї дати!..

Дід Улас увесь затіпався, хотів плюнути Марині в вічі та від немочі тільки на землю плюнув, кинув геть від себе шматок хліба, що показував Марині, й повернув з двору.

Він пішов знов до зборні та як ліг відпочивати, то вже більше й не підводився. Сторож розказував, що всю ніченьку він бубонів із собою. Все кликав Марину, то корив її, то вговорював покаятися.

— Марино, Марино,— гукав він, витріщившись у сволок очима,— кажеш, що пам'ятаєш давнє лихо?.. Правда, що й то лихо було — тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало?.. Ох! Сьогочасне лихо — то справжнє лихо! — метаючись на всі боки, вигукував дід Улас.

На ранок він затих, а об обідній годині й на той світ переставився. Як обмивали тіло, то знайшли в діда на шиї гаманець, а в гаманці дві сотні грошей та якусь бомагу.

Паламар, читаючи по складах ту бомагу, повідав одрадянам, що дід Улас одписує Марині свій огород і дві сотні грошей, аби тільки вона приберегла його на старість та поховала.

— А тепер же як бути? — спитався хтось, як паламар скінчив читати бомагу.

Уперед виступив сам староста.

— Ке сюди бомагу! — сказав він паламареві, взяв у руки, підійшов до печі, що топилася на той час, і кинув бомагу в огонь. Вона зразу спалахнула й незабаром покрилася білим попелом.

— Отак бути! — сказав староста.— Діда Уласа як слід поховаємо, що від його грошей зостанеться — на церкву дамо, щоб поминали його праведну душу, а огород в обчеське піде.

1897

СЕРЕД СТЕПІВ

Присвячується
моєму давньому спільникові
І. Біликові

Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі; де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно-високе, безодньо-глибоке шатро; де тоне ваш погляд у безкрайому просторі, як і ваша душа — у безмірній безодні того світу та сяйва, синьої глибини та сизо-прозорої далечизни?.. Якщо вашим очам доводилося хоч раз бачити все те, то не забути вам того довіку.

Ось ранок, ясний та погожий ранок після короткої ночі. Зірочки кудись зникли — пурнули у синю безодню блакитного неба; край його горить-палає рожевим огнем; червонуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її послідніє зітхання; положисті балки дрімають серед темної тіні, а високі могили виблискують срібною росою; піднімається сизий туман і легесеньким димком, чіпляючись за рослину, стелеться по землі. Тихо, ніщо не шерхне, ніщо не писне... Ось зразу шугнуло світом, наче хто торкнув головешку, що, догоряючи, тліла,— і сизе полум'я віхтем знялося угору серед червоного жару. Вітрець легенький дихнув; поблизу у траві засюрчав коник; десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полилася, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня. Недалеко від неї розкочується друга; перепели у траві розпочали перегукування; коники один перед другим навперейми сюрчали... Рушився більший вітрець і пішов-похилив, по траві котячи непримітну хвилю, виграючи

срібною росою... Ще наддало світу; ще раз кинуло з-за гори рожевим огнем; крайнебо мов кармазином вкрите, мигоче, пашить, мов личенько сором'язливої дівчини. Аж ось, здається, наче хто приснув! З-за гори скакнула невеличка іскорка серед рожевого сяйва і довгою променястою стрілою перетяла увесь степ; рядом з нею стелиться друга, а третя мчиться навздогінці. Ось цілий пук знявся, цілий оберемок мчиться! І на далекому небосклоні заграв-засвітив край іскристого кола. Зраділа земля, усміхнулись високі могили срібною росою; закурілись положисті долини пахучим туманом; жайворонки, як не перервуться, щебечуть; перепели хававкають та падпадьомкають, а неугавні коники завели у траві таке сюрчання, аж у вухах ляскотить... Сонце! сонце! се тебе, довічний світе, стріваючи, вітає земля... «Геть собі все темне та зле, цур тобі лихе та недобре! Прокинулась світова мати, показала нам личенько красне! Слав її, пишная земле, молись до неї, живий світе! Мчися їй назустріч, тихесенький вітре, і прогортай, продимай стежки й дорожки, щоб наша мати не запорошила дорогої сукні!» — співає кругом вас увесь світ, все живе; і ваше серце, тріпаючись, як пташка під сіткою, підспівує світові, б'є і дзвоне у глуху дошку вашої груднини. Яка-то радість його огортає, яке нестямно-хороше почування його колише! Ваше тіло щипає привітний холодок, ваші очі веселить краса світова, вашу душу чарує його щастя. Ви почуваєте, що ви частина того світу, невеличка цяточка його живого тіла, непримітний куточок його безмірної душі. Його мука — ваше лихо; його радість — ваше щастя; його втіха — ваша забавка. Скажи ж мені, царю земний — чоловіче, що твоє, а що світове?

Мовчить цар землі — зачарований світовою красою, він наче дрімає. Ось десь узявся невеличкий кібчик і, виголошуючи свою голодну пісню, високо знявся над вашою головою. Серед прозорого світу чорніє його блискуче пір'я, широко розпросторені крила ледве тремтять в чистому повітрі; здається, мов хто спустив його на непримітній ниточці з самого неба і держить над землею. Ваші очі уп'ялися у його; ваше серце дожидає, що далі буде. Ось щось злегка луснуло, наче перервалася нитка, що придержувала того кібчика на одному місці, злегка тріпнулися його крила — і кібчик опукою пустився на землю. Не встигли ваші очі вслідкувати за тим, де він спустить-

ся, як він знову знявся вгору, дзьобаючи гострим носом невеличкого коника. «Смерть... розбій!..» — тьохнуло у вашому серці. «Серед цієї краси світової, де закльовується радість та щастя, де прокидається любов до всього, лиха смерть та розбій появились!.. Нащо то? За що?..»

Відразу помутилася у ваших очах краса світова, тиха радість почала зникати, щось вас злегка вщипнуло за серце; не болість, а якесь недобре почування окрило вашу душу...

— Якиме, пора запрягати! — кажете ви своєму возниці.

А Яким, лежачи під возом на кобеняці, дрімає. Його шапка насунулась на закриті очі; його гаряче тіло пестить і лоскоче ранішня прохолода. Йому так гарно, так смачно світом дрімається. Він цілу ніч не спав, поглядаючи на коня, щоб той не зайшов куди далеко від воза, де ви на пахучій траві цілу нічку так смачно спали, під дозором тихої зоряної ночі.

— Якиме! — гукаєте ви, звішуючись з воза.

— Агов? — обзивається Яким.

— Пора, кажу, запрягати.

Яким почухався, цмокнув, буцім промовив: «Хе-е, а не запріг би ти й сам?» — і, позіхаючи, почав зводитись.

Ось кінь запряжений. Яким підсунув зелену траву у задок, вимостив її там, щоб вам було добре сидіти, сам скакнув на голий полудрабок і, підбираючи віжки, гукнув:

— Ану, гнідко, спочив за ніч? Рушай далі, поки рано!

Гнідко струснув шкурою, сіпнув і повагом пішов шляхом, закидаючи то на той, то на другий бік голову, щоб хоч подивитися на те місце, де йому було так добре,— і паші доволі, і спочинку чимало.

Яким, видно, помітив гнідкову думку і почав його докоряти:

— А, не хочеш? огинаєшся?.. Не хотів і Яким устава-ти, та, бач, збудили... Но-о!

Ремінний батіг ляснув серед гнідкової спини, зоставляючи на їй довгу смугу. Гнідко, мов опечений, кинувсь, стрибнув і, пирхаючи, пішов дрібною ходою.

— За що ти його, Якиме, оперезав отак? Хай собі повагом тягне,— кажете ви.

— А коли ж його і підтюпцем, як не ранком? — одказує неласкаво Яким.— Пски холодок, хай тюпає, бо як

сонце припече, то тоді й повагом важко... Но! — гукнув знову Яким, смикнувши сердито за віжки.

Гнідко ще дужче придав ходи. Заклацали його копита об суху землю, загули колеса, котячись по рівному шляху.

Той гуркіт і клацання гудуть у вашій голові, одзиваються у спині. За ними не чутно ні неугавного сюрчання коників, ні веселого щебетання пташок, ні голодного кіб'ячого гуку. Одно безперестанно: гур-гур-стук! гур-гур-стук!.. Ясне сонечко викотилось геть з-за гори, обдає своїм теплим промінням, а легенький насупроти вітер несе з холодком пахощі степової рослини. Вам знову робиться гарно. Знову цар землі закрива свої очі, а тиха радість починa обнімати ваше серце.

Ось ви виїхали на невисоку гору. Сірим змієм плазує шлях з гори у долину поміж зеленою травою безкрайого степу. Ясне сонце геть підбилося вгору, розсіває своє золоте марево по зеленій долині. Ні пером не списати, ні словом не сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхнулася долина!

Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає і сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса; то стрельне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого світу, то зачервоніє круглою горошиною, то засиніє синьоцвітом, то посипле зеленими іскорками... І то ж — по праву руч і по ліву руч. Куди ви не повернетесь — все горить-палає, вся долина пишається, мов зверху веселками вкрита!

Ви дивитесь і дивуєтесь; вам здається, що ви їдете не по вбитій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси та чару та вільного пахучого повітря. Вам легко дишеться, легко живеться. Все, що вас колись давило та смуток будило, зникло; знову любі та милі почування почали вас огортати, сни якісь душу колишуть; з самого глибу серця виринають думки непримітні, гадки легкокрилі самі мчаться і вас мчать за собою... Куди? не питайте! не шукайте!

Серед тієї п'яної омани, серед того чарівничого хмелю до вашого вуха доноситься якийсь глухий гуркіт, якийсь неясний скрип. Се зразу вас неначе що під боки штовхнуло.

— Тпрру-у! — чуєте ви голос Якимів, що відразу надержав гнідка.

Ви хитнулись, кинулися, озираєтесь.

Недалеко перед вами стоїть валка у вісім возів. Верхи на тих возах високі, виплетені з лози, прикриті зверху лихою рядниною. Шкапійчини, що були запряжені у вози, закустрані, заморені, понуро голови посхиляли. Біля першої шкапи стоїть високий чоловік, сухий, як скіпка, чорний, як сажа. У його тільки зуби біліють та виблискують гострі очі з-під настовбурчених брів, а то увесь він засмалений сонцем та густо прикритий чорною кіптягою. Здавалося, стоїть перед вами стара верства з трухлими, облупаними боками, вся почорніла від негоди.

— Чого ви стали? — гукає Яким.— Не бачите, що навпроти їдемо? Звертайте!

— А тобі хіба повилазило, що ми не порожні? — сердито обізвався чоловік.

— Не порожні?! — передражнив його Яким.— А ми хіба порожні? Он, бач, пана везу!

— Ну, то й вези його з богом! — глухо одмовив чоловік і почав на шкапійчині чуба поправляти.

Яким звернув гнідка з шляху й повагом почав обминати валку.

Проїжджаючи побіля переднього воза, ви бачите, що з-під його халабуди визирає до вас молодиця з невеличкою дитиною на руках, два хлопчики з білими, як молоко, головами, дівчинка з заплетеною в косах замість кісників мотузочкою з валу. Біля другого воза, схилившись на шкапу, стояв ще молодий парубок і цікаво дивився на вас, а з воза виставилося покарбоване обличчя бабусі з пов'язаною чорним платком головою, біла закустрана борода дідова з червоним, попеченим сонцем лицем та ясними очима.

— Здрастуйте! — привіталися ви до діда.

— Здрастуйте й вам! — обізвався дід беззубим ротом.

— Куди бог несе?

— Далеко,— повагом одмовив він,— звідси не видно!

— Се, пане, переселенці,— додав Яким, стьобнувши гнідка, щоб мерщій обминути воза.— А он, гляньте, яка хазяйлива молодиця: і кучу з курми за собою везе, а он і кота взяли з собою. Бодай вам добро снилося! — базікав Яким, підганяючи гнідка вожжиною, щоб швидше поминути валку.

Та ви вже не слухаєте ні Якимового базікання, не дивитеся і на переселенців, що виставилися з-під своїх наметів і цікаво вас озирають, не милуєтеся красою сві-

товою, що перед вами, як килим, розгортається, б'є у вічі, до серця радістю доходе... Голова ваша похилилася, смуток облягає душу, нерадісні думки почали за серце щипати.

«Переселенці! — б'є у вашу голову.— Серед цього краю розкішного, серед цього достатку безмірного народилися переселенці? Чого їм тут недоставало? Чого їм ще кращого треба? Якого добра вони шукають на світі?»

І потемніла перед вами краса світова, полиняла її врода пишна, покрилася якимсь густим туманом та розкішна долина, серед якої ви недавно так раділи, такі любі почування гріли ваше серце. Тепер воно у вас чогось поривчато забилося, глухо, обрубо стука у вашу груднину, і його глухий бренькіт гіркою нудьгою обзивається у вашій душі.

— Торкай гнідка, Якиме! торкай! — не знаючи, що робити, просите ви.

Яким стьобнув гнідка. Знову його копита заклацали об суху землю, знову загули колеса по рівному шляху.

Переїхавши долину, ви знову починаєте підніматись на згірок. Гнідко проти гори не заскаче, тягне тихою ходою; вітер не мчиться вам назустріч, не пестить холодком вашого обличчя, затих; сонце геть-геть піднялося, почало допікати. Ось воно у бік вас пригріло, ось припекло у плече, жарко цілує у щоку. Десь і докучлива муха взялася, лізе вам прямо у вічі. Вас розбирає досада на несподівану гостю. І який лихий заніс її у се безлюдне місце? Ви одмахуєтесь рукою, а вона, не потураючи на те, здійметься, політає над вами і то об ніс удариться, то сяде на щоку і знову плазає до ока.

— Добра б тобі не було, осоружна! — скрикнули ви і з нестямки ударили по щоці рукою.

Тільки відляск роздавсь та піт почав вас обливати.

— Ану, Якиме, поганяй! Що ми, мов тими волами, плуганимося? — сердитесь ви, дивлячись на Якима, що хиляється перед вами з одного боку на другий.

— Но-о! — гукнув Яким, ударивши гнідка вожжиною.

Гнідко наддав ходи, а все проти гори не заскаче.

Нудно вам робиться і душно; сонце пече. Оце настає вже день. На небі ні хмарочки, ні плямочки; високе та синє, воно дедалі починає жовтіти; не то що від сонця — й від його починає пашіти та гріти. Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором; висока трава починає гнутись, хи-

литись, поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіва своє пекуче, іскристе проміння. З-під гнідкових ніг та з-під воза почина вириватись кіптяга, курить, обдає вас пилом; чисте пахуче повітря стає важким, курним. Ви вже скільки разів чхнули, скільки разів ухопились за груди, ледве переводячи духа.

А сонце підпливає все вище та вище, пече все дужче та дужче; стає душно, аж млосно. Ох, де б того холодочку взяти, хоч на хвилиночку під його свою голову приткнути!

Он ген-ген у жовтій млі безмірної далини, аж біля самого небосклону, довгою смужкою синіє щось. Що то? Дощова хмара висовує з-за гори своє верхів'я чи темний ліс дрімає на сонячній спеці? Коли-не-коли тягне звідти холодочком.

— Якиме! Що то манячить?

— Де?

— Аж он ген-ген... Бач?

— Бачу... Ліс, видно, буде, а може й слобода над річкою розтяглась, бо звідти прохолодою тягне,— угадує Яким.

— Твоїми б, Якиме, устами та мед пити! — мовите ви, радіючи, що Яким відгадав ваше бажання.

Від нестямної спеки ви зневіряєтесь на свої очі. Вас бере думка: а що, як то тільки одно марево, що так часто морочить чоловіка в безмірних пісках безводного степу? Пекуча згага та гірка печія його так знемогли, що перед очима не знать де беруться кучеряві садки, темні лісочки, і сині річечки кругом їх оббігають. Ось-ось вони перед очима грають; ще трохи — і ви загасите нестямну згагу, потушите пекучу печію... Верства всього зосталася до того, а як дві, то й багато... Луп! — і ви витріщаєте здивовані очі... Де ділися ті садки та ліски і річки чисті, бігучі? Перед вами одні тільки піски жовтіють та безмірна пустиня розлягається буро-червоним палом...

«Ні, ні! — думаєте ви.— В нас того не бува, то десь далеко від нас, в чужій стороні. Он і Яким угадує, що то не омана, а вже Яким привичний до того — не обманеться. Ох, коли б швидше! Ох, коли б скоріше!»

А сонце мов розсердилося на вас за такі думки, витріщилося, пече, тисячами гарячих голочок вгороджується в вашу одежу, добирається до вашого тіла, точе-висмоктує гарячим потом з його всю воду, смалить і сушить почер-

воніле обличчя. Ви чуєте, як у вас гускне кров, ледве плазає вона в набряклих жилах, трудно до серця доходить, скільки-то, бідному, наддає лишньої роботи! Омліваючи, воно так поривчасто б'ється: то застугонить, мов спересердя, у глухі груди, то, одходячи, затруситься важко та дрібно, то на хвилину зовсім перестане кидатись — замре. Сон — не сон, облягає вас якась сонна млявість, і думки снують у вашій голові — не думки, а якісь невеличкі уривки мучених думок.

— Ну, та й допікає! — чуєте ви немов відкілясь здаля. То Яким занепалим голосом гомонить.

— Ану, лишень, бадьорніше! — обзивається він до гнідого.— Швидше до місця доїдемо, десь в холодочку спочинемо. Он, бач, ліс бовваніє. Но-о-о!

Вас сіпнуло; ви кинулися, наче проснулись, розкриваєте очі... Справді, он по горі синіє рослина — то, мов стіг сіна, горбом здіймається вгору, то гострою швайкою піднімається в небо, то невеличкими копицями розкидалася по гребінчастій горі. Свіжий вітрець на вас подихає. Ох, легкокрилий брате! виходь із свого тихого захисту — гущини лісової, з-під широких гілчастих кущів та глибоких темних ярів, де ти в холодочку пахучому спочиваєш опівдні, ховаючись від гарячої спеки! Вилазь за возлісся, на гори високі, спустися в долини широкі і подми, повій на степи безкраї та довгі, на лани безмірно широкі! З синьої річки, де ти на легесеньких хвилях любиш гойдатись, здійми непримітную пару, оберни її в чорную хмару і повісь, розстели її по небу синьому, заховай від нас сонечко ясне, захисти від його недоброго заміру — розпекти нас, розтопити!

Ваша голова закрутилася; заходили зелені кружала перед закритими очима; під серце щось підступило, давить вас, дух в грудях спирає. Як сніп той, ви хилитесь і прилягаєте на тому місці, де сиділи.

Сон то чи друга страшніша неміч вас похилила — ви ніяк не розберете; думки ваші сплуталисъ, голову наче що руками здавило, болить вона, пече її. Вам би хотілось гукнути Якимові, щоб дав допомоги звестися, та язик ваш не повертається, онімів, голос ваш заслаб, зник. Ви почуваєте, що там у вас, десь глибоко всередині, ледве кидається серце, ледве ворушиться життя, що незабаром, через хвилину, воно ще раз тріпнеться, і замре на ваших устах його послідне зітхання. Вам страшно робиться, га-

рячий холод пробіг поза вашою спиною, торкнувся вашого серця й наче опік.

— Еге! так ви он як — спати?! — доноситься до вас голос Якимів, мов з-під землі.— Овва! Таке добро, а вони — спати! Вставайте лишень та хоч надишетесь вволю!

Ви кинулись, зводитесь, розкриваєте здивовані очі. Що за диво? Ви в лісі. Серед товстючого високого дерева ген на гору коритом потягся шлях; довге гілля поспліталося над ним високою оселею; зелена тінь та холодочок вистилають його, і хіба де ненароком ясне сонечко, пробившись крізь густу листву, метушиться по землі ясною плямою або тліє невеличкою жариною.

Зразу не знать де поділася ваша сонна неміч, вернулася до вас ваша сила. Гнідко, натужуючись проти гори, тихо ступає; збоку йде Яким, придержуючись за полудрабок рукою, цмока на гнідка, злегка тримає за віжки. Вас так і рвонуло скакнути з воза. Яким не похопився спинити гнідка, як ви вже й долі, стукнулись об суху груду ногами, злегка поточилися й потягуючись розправляєте натомлену спину. Вам стає гарно: по кожній жилочці пробігає несподівана міць, в кожному суставі вона обзивається молодою радістю; серце ваше б'ється повно та рівно, груди дишуть глибоко та вільно, душу чарує почування любе.

Ще недавнечко вас пекло і палило, ще недавнечко ви не знали, де дітися серед рівного безкрайого степу; а тут де не взялася гора і ліс по горі густий та високий. Страшенне дуб'я гордо повиганяло свої голови вгору, широко розпросторило гілки на всі боки; гінка бугилова та широколисті лопухи примостилися коло їх у холодочку — розкошують; по широких полянах молода ліщина з жовтозеленим листом гріється на сонячній спеці; на низах кущі темно-зеленої калини посхиляли віти додолу; по їх солов'ї неугавні засіли, безперестанно несеться їх щебетання вподовж усього лісу; невеличкі пташки сперечаються з ними своїми піснями — цьомка та прицмокує в чорнобилі кропив'янка, щось белькоче чижик з високого в'язу, віщує літа сива зозуля, жовтобрюха-іволга перегукується з одудом, а з кущів ліщини йде-несеться важке горличчине туркотання. Помалу ви беретеся все вгору та вгору. І непримітно наче, а натуга гарячить вашу кров, серце стукає дрібніше, зітхання важчає, затинається... Та ось незабаром і ви на горі, на широкій поляні високості. Тут уже й

дерево рідше і трава нижче й запекло її сонцем. Ось вже і небосклон стає видко, не ховається він за лісом, а тікає кудись далі — за гору, може, знову на степи безкраї, на лани широкі, де гарячий вітер віє та пече-припікає сонце ясне? Ось, ось і... ви, як вкопаний, стали...

Мати уроди, красо світовая! Де ти береш такі пишнії барви, кольори блискучі? Який митець, якою талановитою рукою наложив їх на тебе так густо та рівно, так втішно та мило і покрив зверху чарівним світом, наче золототканим серпанком? Ой ви, малярі, на весь світ славетні! ке мені вашу палітру й краски, пензлі й полотна! Я буду малювати тебе, цяточко небесного раю, невеличка крихотко краси світової! І ви, кобзарі голосні, співаки пророчого слова! Дайте мені того живого огню, що ним ви пропікаєте людськії душі, чаруєте серце й здіймаєте цілий рій думок та гадок, цілу вервечку пишних мрій в заклопотаній голові людській! Бо не моїм слабим голосом виявити мирові про той закуток щастя, де краса світова побратала-ся з тихим спокоєм, де чарівна врода заручилася з незвичайним дивом! Краю мій, рідний мій! Багато по тобі пройшло-потопталося літ і віків, багато розлилося сліз та горя, посіялося кісток та крові; та не знехаяло се твоєї пишної краси, твого безмірного достатку. Зате занехаяло твоїх безталанних дітей: несуть вони босі й голі свою голодну волю на чужу чужину, проклинаючи тебе, як ту лиху мачуху, що, лицяючись до чужих, забула про рідних дітей... Се гнів на тебе божий чи кара за чужі гріхи?.. Годі! Не згадуймо про людей, про їх діла і заміри! На лоні матері нашої природи відпочинемо ми наболілим серцем.

Ви на горі, на самому шпильочку. Від вас по праву руч збігає вниз шлях, наче змій-велетень, в'ється він поміж деревом, а по ліву — яри та бескети, непролазні хащі та гострі голови червоного глею, а прямо перед вашими очима розіслалася долина. Сама наймисливіша ткаля не затче такої рясної плахти, як мати-природа заткала на диво людям ту широку долину! Зелені луки з пишними квітками стали їй за основу; поодинокі кущі зеленого дерева порозкидалися темним затканням; над річкою село з білими хатками та вишневими садками облягло її узорчатою лиштвою, а чиста річка оторочує синьою гальонкою. В її темній глибині відбивається і ліс, і гори, і село з хатками та садками, і небо безоднє та синє з білими, наче павутиння,

хмарками, і сонце пекуче та ясне з його незвичайним сяєвом. А там далі за річкою, що обставилася стіною темно-зеленого очерету, потяглося нив'я довгими поясами, розіслалися лани широкими килимами, ховаючи свої краї аж там, де земля зіходиться з небом, де блакитний край неба зливається з темно-зеленою далечиною. І над всім оцим шатром розкинулося високе та глибоке небо, сяє іскристе сонце і обдає все гарячим світом; ясні плями і темні тіні ходять-перелазять з місця на місце. О, чарівнице-природо! Нащо ти мене вабиш своїм чаром? Нащо прикувала на одному місці та й не пускаєш? Пусти мене! Он, бач, Яким уже спустився з гори і, не доїжджаючи мосту, повернув на пишну поляну, щоб самому відпочити і свого гнідка попасти. Он вже він має думку утаборитись там, бач — розпрягає. І ви мерщій побігли шляхом до Якима.

В холодочку гінкого широкогіллястого осокора, серед пишного килима густої трави, утаборився Яким з своїм добром. Віжками прип'яв гнідка до сусідньої берези, а сам, розставивши триніжок, налаштовуючись варити кашу, з відром побіг до річки, що недалечко плескалася в положистих берегах. Вода у їй чиста та прозора; сонце пронизує її зверху аж до самого дна, і тільки посередині чорніє — то або глибина відзначається, або зелене жабуриння укрило чисте дно. Тихий вітер віє вподовж річки, здіймає невеличку хвилю і широкою складкою жене вподовж течії. Ось погнало її аж до берега, плеснуло ген на пісочок, підхопило порожню черепашку, сіпнуло її в воду, погойдало, погралося і знову викинуло на берег.

Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди. Мерщій все з себе! Шубовсть!.. Заклекотіла-потемніла її прозора товща, широкі круги знялись по верху і, розходячись на всі боки, покотили один за другим, здіймаючи невеличкі бульки; поперечні хвилі захитались, подалися назад і, стукаючись одна об одну, пішли собі вистрибом, попереджаючи одна другу. Шу-шу-шу-у! плиг! лясь!.. шу-шу-шу-у! плиг! лясь! Посеред того мутного кип'ятку тільки біліє ваше тіло, подаючись під водою впоперек річки. Ось вам вже стало важко пливти під водою, дух почав затинатися в грудях, і ви мерщій виринаєте з-під хвилі, раді та веселі, струшуєте воду, що патьоками збігає з вашої голови, розплющуєте очі і, перевівши духа, обдивляєтесь кругом себе. Чиста вода вас

обмиває, чоломка і в груди, і в плечі, лоскоче попід боками; з високості сонце прище на неї своїми огненними стрілами, посилає вам гарячі поцілунки, гойдається поверх прозорої хвилі. Ось ви незнарошне приснули — невеличка веселка знялася біля вас, світнула в вічі й незабаром зникла; ось ви повели рукою — закипіла тиха хвиля, підняла цілий оберемок білого шуму й кинула на вас; ви пурнули — шум помчався вподовж течії, і ви знову виринаєте серед тихої та чистої хвилі. Вам стає гарно, несказанно гарно серед тієї рідкої прохолоди; вас обіймає якась міць, напружує ваші жили, викликає радість в серці, пориває на іграшки, забави. Наче мала дитина, ви починаєте бавитись серед води — то ляжете на спину і колишетесь на тихій хвилі, задивляючись у синє небо, то, коли вас однесе течією, перекидаєтесь на груди і, вимахуючи руками, пливете проти течії, а то пурнете на глибині і вирнете аж на бережку.

Аж Яким задивився на вас. По його загорілому обличчю грає тиха усмішка.

— Раді, що до води добралися, та й бавитеся! — вимовляє він до вас.

— А що ж ти, Якиме, не купаєшся? — гукаєте ви до його.— Поки окріп закипить — освіжись!

— Дивлюся, як ви бавитесь, та й себе тягне,— одказує Яким.

— А коли тягне, то чому не купаться? Чи, може, плавати не знаєш, боїшся втонути? То он з берега не глибоко, побовтайся.

— Та я колись трохи плавав, а тепер не знаю, чи не забув,— повагом одказує Яким, починаючи роздягатись.

«Як-то ти там плавав колись?» — думаєте ви, дивлячись, як повагом Яким скидає з себе одежу, і зразу замишляєте проти його: от коли б тільки він увійшов у воду, потягти його на глиб — хай покаже, як по-сокирячи уміє плавати.

Ось Яким роздівся; чорний та запечений сонцем, стоїть він на березі і якось неймовірно поглядає на воду. Ось підійшов до води, обережно ступив одною ногою і, струснувшись, подавсь назад.

— Чого ще випробовуєш? Вода тепла! — гукаєте ви.

— Де вона там тепла? Аж мороз поза шкурою пішов, як черкнувся ногою! — каже Яким і знову неймовірно поглядає на воду.

— Коли ти одною ногою торкнувся, то, звісно, вона здалася холодною. А ти — разом!

— Отак! — гукнув Яким і, наче хто здоровенну каменюку шпурнув, кинувся у воду.

Закипіло, заревло навкруги, аж річка охнула і нестямно на всі боки захиталася. Ви й незчулися, як Яким біля вас вирнув.

— Го-го-го-го-о! — загукав він товсто на всю горлянку, аж луна в лісі розляглася.— Брат ти мій, яка холодненча! Ану — грітися! Ану — аж на той бік!

І, мов добрий косар, замахав Яким руками, ріжучи впоперек хвилі. Вода під ним гула-клекотіла; видавлений слід довгим поясом відзначався по річці, а Яким, повертаючи голову то на той, то на другий бік, знай, махає руками, мов сажнями виміряє річку. За кожним його замахом, наче дровеняка, спливе поверх води його загоріле тіло та так і плигоне вперед; поки він замахнеться другою, злегка покриється воно водою, а там знову знирне і поверх води мчиться на той бік.

«Чи то б хто подумав, щоб Яким, отакий неповоротний, та отак плавав»,— дивуєтесь ви. І — ну навздогінці!.. Шкода! Не вашим слабим рукам сперечатись з дужими Якимовими; нема в вас ні того хисту, ні тієї дотепності. Яким, мов риба, пливе і води, здається, не черкається, он уже недалеко до того боку сягає; а у вас уже й руки помліли, дихати стає важко, а ви ще й до середини не добулись, щоб перепочити, ви перекидаєтесь на спину.

— Еге-е,— регоче Яким з того берега, шаруючи руки піском.— Ви всіма нападами? А нуте, ще по-жіночому!

Той глум Якимів коле вас, щипає; досада впивається в серце.

«Постій же! — думаєте ви.— Я таки тебе здивую!»— І, перекинувшись на бік, починаєте пливти.

— А се ж по-якому? По-павучачому? Так павуччя тільки стрибає! — регоче Яким.

Та ви вже не дослухаєтесь досади; ви раді, що добралися до неглибокого місця, де ви ногами черкнулися дна. Слава богу! А то вам довелося скільки разів і похлинутись водою; руки наче хто пов'язав, а ноги позмикав — не слухаються вашої волі.

— Хай тобі всячина, Якиме! — перепочивши трохи,

мовите ви.— З тобою не спливеш. А я думав, що ти тільки по-сокирячи і вмієш.

— І по-сокирячи, як схочу! — регоче Яким і знову пускається вплав.

Посеред річки він почав показувати, як по-сокирячи плавати: то пурне, то вирне, то заплеще в долошки, то заверещить: «Рятуйте!», то зарже, як жеребець.

— А се вам й по-жіночому! — гукає він знову, розплатується на воді, мов жаба, вихає спиною, перебирає ногами так, що вода кругом нього, наче під лотоками, пінить та шумить.

А се зразу Яким як зажеліпає:

— Ох ти, бісова тварюко! Тпру-у! — і чимдуж замахав руками.

Не встигли ви підвестися, подивитися, чого то Яким так затурбувався, як він уже й на той берег виплив і голий помчався вподовж луки.

Що там лучилось? Ви підводитесь і бачите, як гнідко, вивернувшись на траві, наміряється перекинутись; хитнеться з боку на спину, підніме ноги вгору, замеле ними та й упаде на бік.

— Бач, падло! — гукнув Яким біля гнідка, коли той таки перекинувсь.

Гнідко, зачувши біля себе грізний голос Якимів, підвівся на передні ноги, глянув на Якима і зразу підскочив на задні, схиляючи низько голову, мов засоромився, що без хазяйського приводу трохи побавився.

— Стій, я тебе, бісова звірюко, скупаю! — свариться Яким і починає одв'язувати повід. Гнідко наблизився до Якима, скоса блиснув на його своїм червоним оком і тернувся об бік мордою.

— Ану! Чи, бач, зрадів?! — і Яким замахнувся кулаком на гнідка. Той, прищурюючи око, геть одвів голову набік.

Через хвилину і гнідко, і Яким уже плили річкою. Гнідко, задравши морду й виставивши, мов човен, широку спину, плив тихо, раз поз раз порскаючи та хропучи, а Яким, ухопившись за хвіст, ззаду підганяв гнідка, як той намірявся звернути набік.

— Купай же, Якиме, гнідка, а мені час і вилазити,— кажете ви Якимові, почуваючи, що вода взяла-таки своє; частіше та частіше обсипа вас з-за спини морозом, зуби цокочуть, ви повинні міцніше їх зціплювати.

Повагом ви перепливли річку, мерщій вискочили на берег одягатися. Одежа, напечена сонцем, гріє вас; тепер вам любе її тепло: воно зупинило несподіваний холод, що вас так зразу обняв, викликає якісь утішні почування, будить думки; глибоко вони до серця доходять. Обличчя ваше сумне, задумане; сказать би, ви розсердилися на кого. Та то тільки так здається, то тільки зоколу; то незвичайна облуда тихої відради, що розпускається у вашому серці якимсь теплим привітом.

Ось ви мовчки, не дивлячись нікуди, одяглись; мовчки знялись, почимчикували під тінь широковерхої осокорини, де Яким розклав багаття; ненароком глянули на казанок з водою над огнем — чи не кипить ще? — і, наглянувши недалеко зелену, як рута, полянку, вивернулися на їй, як на м'якому килимі.

Тихо. Ви чуєте, як ваше серце б'ється об груди глухо, обрубо... А то що шумить? ваша кров? Ні, то червоне полум'я, знявшись угору, лиже чорне дно казанкове і сичить на йому незнарошне пролита вода, злегка лопочуть дрова; з річки доноситься гук та регіт Якимів, порскання гнідкове... Над вами стоїть гінка сокорина, високо вгору буяє, широко розвела на всі боки свою густу верховину і прикрила вас легенькою тінню. А он, на праву руч, здіймаються гори, підковою обняли вони ту долину, де ви лежите; вся верховина їх покрита густим лісом, а боки пориті глибокими ярами та крутими проваллями... Он понавертало цілі купи жовтої глини; понаставляло гострих стрільчатих голів червоного глею. Он гола скеля стоїть, трохи похилилася набік; на самім її вершечку примостилася біла береза, журливо спустивши віти додолу... І над усім цим високо розпросторилося блакитне небо; блискуче сонце обдає все своїм яскравим світом. Здається, перед вами стоїть картина й любо вражає ваші очі своєю чарівничою красою. Ви так задивилися на все те, так замилувалися, що незчулися, як і ваші очі закрились, як тихе забуття почало колихати вашу голову.

— Еге-ге! Я думав, що ви тут доглядаєте? А ви спати! — чуєте ви голос Якимів.

Розкриваєте очі, зиркнули... Яким, пустивши гнідка по волі, мерщій кинувся до триніжка, звернув казанок набік і надержує, поки той перестане клекотіти. Гнідко пішов попаски, вищипуючи свіжу траву та вишукуючи зеленішу місцину.

— Гей! гей! гнідко! гнідко! — гукає Яким, зігнувшись над триніжком і не знаючи, що йому робити: чи казанок доглядати, чи гнідка завертати?

Ви поспішаєте на поміч, берете з Якимових рук держално з казанком, а він біжить мерщій гнідка ловити.

«Клопіт!» — думаєте ви, задивляючись, як Яким забігає вперед гнідкові, хитрить його перейняти. «Клопіт!» — б'є у вашу голову, як ви звернули увагу на себе. «От якби було не вивертатися під осокором та доглядати казанка, то й клопоту б не було, може б, уже досі й каша зварилась, не ссало б так за серце, не в'яло під грудьми...»

Яким не забарився гнідка зловити, прип'яв його віжками до берези і мерщій кинувся до казанка. За його працею швидко й каша поспіла.

Доводилось вам коли-небудь польову кашу їсти? Щерба одна, засипана злегка пшоном та задобрена шматочком сала з цибулею — от і все. А що то за смачна та добра! Пахощі страви поєдналися з пахощами польового повітря, будять у вас смак непевний, викликають голод ненаситний!.. Шматок чорного засохлого хліба, що ви ледве вгризаєте його зубами, здається краще найсолодшого медяника; ложка щерби, що ви вливаєте у рот, якось смачно лоскоче за язик, гаряча пара, припахаючи злегка старим салом, приязно б'є у ніс і ще більший смак викликає. Ложка, шпарко переходячи від рота до казанка, щоб знову до рота сягнути, не похопиться вас задовольнити. Здається, навхильці пив би, очима їв — так хороше та смаковито. І за серце перестало ссати, і під грудьми не в'яне, якась сила вас проймає, легкість та скорість бадьорить. Ось уже ложка почала і дна казанка досягати, гарчить по йому, наміряючись повніше набратись; там, на самому споді, каша густіша та ще смачніша, так вона і розпливається в роті, так і розходиться, мов те масло на гарячій сковородці.

— Та й мастак ти, Якиме, кашу варити! — скажете ви, кладучи ложку, як уже в казанку не зосталося нічого.

— Хіба то я її варив?

— А хто ж?

— Огонь! — жартує Яким.

— Та огонь то огонь... А хто готував?

— Яка там готівля? Укинув пшона та затовк салом— от і все!

— А чого ж вона така добра?

— Польова каша завжди добра. Може, через те, що не в печі упріває, а серед вільного повітря, а може, ви виголодались добре? — додає Яким.— На голодні зуби, кажуть, і підошва смачною здається. Голод — не тітка! — гуторить весело Яким, перемиваючи ложки та складаючи добро в клунок.

— А що ж, пора, може, і рушати? — питає він, швидко упоравшись.

— Якщо ти зовсім управився, то й рушимо.

— Ось тільки воза підмажу та й готов.

Сонце геть повернуло на захід, як ви рушили з місця. Проїжджаючи мостом, ви ще раз глянули на чисту річку, де ви купалися, на зелену долину, де ви вилежувались та підкріплялися... Чиста водо-прохолодо! тихий краю, земний раю! Раз на віку довелося вас здибати, та довіку не забуде серце вашого привіту!

Ось і село. Ген по горі розіслалося воно невеличкими дворами з вишневими садками, з білими хатками. По дворах, як і слід, комірчини, хлівці усякі: кругом тини та загороди. Нащо то? Від кого люди розгородилися? Від якого ворога захищають своє добро отими тинами невисокими? Самі від себе? Від свого сусіди?.. Ох, люди, люди! На широкому світі є багато і волі, і простору, і добра усякого без міри, та ваше ненажерливе око не задовольняється тим, чого треба — гарбає, скільки засягне! Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити!

Вам стає чогось боляче, досадно. З гори так далеко видко. І темно-зелена долина, огорнена горами, і гори, покриті лісом, і луки, порізані синьою річкою. З-під гори сонце навкосяка обдає все те своїм золотим світом, пестить і красить своїм привітним сяєвом, мережає темними поясами тіні... Все таке хороше, красне! Дивитися б та милуватися, а вам стає досадно. Чисте та привітне село здаля здається вам і тісним, і вонючим — з дворів несе хлівами, по вулицях трусько та вузько; привітні білі хатки здаються всередині темними та нещирими, заздрість та ворожнеча звили там своє гніздо і з-за їх тихого захисту визирають на світ божий, бажаючи його полонити... Швидше з села! геть мерщій на вільне простір'я!

Ось ви вже й за селом, у царині. Сумні млини облягли широкий майдан, мов сторожі; сірий їх пóкліт здається вам пузатими павуками, а довгі крила — чорними пазу-

рами. То вони виставились на краю села сторожити здобич, поглядають з гори на безкраї поля і тихо регочуть: рости, буяй, зелена рослино, на нашу користь! Вигрівай та вирощай, ясне сонце, добре зерно! Не мине воно нашого ненажерливого рота, перемелемо ми його своїми кам'яними зубами! Як та земля зимою покриється білим снігом, переведемо ми все те на біле борошно. Нащо нам твоя теперішня краса та пишне убрання? Годуй ними нерозумну тварину та всяку скотину, а ми свого господаря чимсь м'якшим погодуємо!

Ось ви минули царину, минули й млини; вихопились знову на безкраї поля, на безмірну просторість степу. Бурою гадюкою в'ється по степу шлях битий, а він, німий та мовчазний, розпросторився по землі, дрімає. Сонце блискучим покотьолом котиться до спокою; його, здається, так мане та невідома далечінь за горою, що вся загорілася, аж палає рожевим полум'ям. Від неї й той край степу червоніє, що присусідився до неї. У повітрі тихо; туман чи кіптяга зависли у йому, здіймаються над степом димчатим пологом; темні тіні стеляться довгими поясами від заходу аж до сходу. Високе небо починає синіти, дише на землю прохолодою. А сонце спускається все нижче та нижче, наближається до гори все більше та більше; його блискуче сяєво меркне, густа червона краска криє здоровенне коло... Вам стає сумно; голова хилиться на груди.

— Завтра, мабуть, вітер буде! — обзивається Яким.

— А що?

— Сонце он як червоно сідає,— вказує він.

Ви зводите очі. Серед рожевого полум'я, наче червоні бокла, стоїть-колишеться сонячне коло. От-от воно черкнеться темної гори, що здіймається біля самого неба! От-от воно стукнеться об неї!.. Що то тоді буде? Ні, не стукнулося. Тихо, наче хто бережно руками опустив його, посунулося воно за гору. Широка тінь знялася від неї, якась невідома сила погнала її звідтіля на вас, розстилаючи вподовж степу. Западпадьомкали перепели у траві, засюрчали неугавні коники, і жайворонки, качаючись чорною горошиною у синьому небі, посипали свої дзвінкі пісні. Як і ранком, вони защебетали, загукали, та тільки без тої відради, що ранком, не було того молодого завзяття, що тоді,— якось сумно, боляче сумно, наче хто проводжає кудись когось близького собі й розлягається та розливається жалісливим лементом.

Ось сонце ще більше осіло; мов скиба стиглого кавуна, червоніє воно тільки половиною. Ось і половина зменшується, тільки четвертина, далі — скибочка, кільце тільки... ось і воно пливе-зникає... Зразу кинуло вам у вічі темнотою, а через хвилину серед червоного зарева заходу знявся здоровенний блискучий стовп, шугаючи високо у небо своєю широкою верховиною. Небо нахмурилося, темніє; степ вистилає густа чорна тінь. Жайворонки спускаються нижче, тихнуть, сідаючи на землю; коники перестають перегукуватись у траві, одні перепели неугавно падпадьомкають. Ще трохи згодом захід починa блідніти, ясний серед його стовп меркне, зникає; серед високого неба, на його темно-синій оселі, починають загорятися зірочки; мов з далекого даленя хто жариною грається, доходить їх світ до вас — то блисне, то зникне. Темнота кругом розіходиться, здіймається з землі вгору, шугає під саме небо. Уже вам стає видко тільки кругом себе, а далі все меркне в сірій темноті тихого вечора. Нею покривається степ, мов поринає у сірім морі туману та пилу; краї його чорніють, зіходяться і зливаються з краєм далекого небосклону; синє небо темніє, виблискуючи зірочками ясними, мов хто розіслав над землею темно-синій оксамитний полог, оздобивши його золотими гудзиками.

— А що, чи не втаборимося на ніч отута? — питає Яким, повертаючи до вас почорніле обличчя.

— Як знаєш... Мені все одно,— одказуєте ви йому нехотя, ліниво.

Яким повернув гнідка з шляху. Повозку вашу щось підняло трохи спереду й незабаром наче в рів спустило, колеса стукнулись, насад затріщав.

— Чи то шлях так вибили, чи ровом окопалися? — промовив Яким, надержуючи гнідка.

Ось і задні колеса піднялися вгору і, спускаючись, стукнулися об землю. Повозка покотилася не битим шляхом, а травою.

— Тпрру-у-у! Годі! — мовив Яким, припиняючи гнідка, і стрибнув з воза.

— Отут будемо й ночувати! — додав він і почав розпрягати коня.

Ви сидите на повозці, вам не хочеться уставати. Гуркіт коліс та подорожня стусанина обзиваються у вашій спині, шумлять у голові, гудуть у вухах. Вам здається, що ви їдете, що вас хитає. Ось ви простягаєте ноги, посуваєте

іх аж у передок. Вас злегка кольнуло у бік, заболіло під грудьми... Потягаючись і розправляючи спину, ви розвертаєтесь на возі. Якийсь тихий спокій вас обнімає; втома одбирає руки й ноги; лежав би так й не ворухнувся! Кругом вас тихо, аж глухо-тихо; якби Яким не вовтузився біля гнідка, припинаючи його на ніч до прикорня, то, здається, нічого б не було чутно; тільки темнота метушиться перед очима, немов хто махає чорним платком перед вами. А там, над вашою головою, чорним шатром розстилається темно-синє небо із золотими зірочками. Скільки-то їх там? І яких тільки немає? То осторонь далеко одна від другої порозбігалися, стоять собі й лупають до вас своїм світом, то позбиралися у гурти і виблискують неясним сяйвом, а то позливалися в довгу-предовгу вервечку й білуватим поясом перетягли усе небо. Піску, кажуть, менше на всій землі, ніж зірочок тих у якій-небудь частині неба. І то ж усе живі стоти, як і наша земля; кожна з них живе своїм життям, тягнеться до своєї подруги, от як і наша земля до сонця. І всім їм місце є в тому безмірному краї. Якою ж величезною повинна бути та обшир, що їх у собі розмістила? Чим ти виміриш ту безмірну пустиню, що зоветься світом? І думкою не збагнеш тієї без кінця-краю озії!.. А там, за нею, що? Та нічого, то все вона — безмірна світова обшир-пустиня. То тільки ми тут, на землі, привикли бачити кожному початок і кінець і думаємо, що все на світі повинно їх мати. Що ж ти таке тут, пилино світова, царю земний — чоловіче? Коли твій розум не збагне того світового простору, твої очі не проглянуть його пустоти, твоя думка не досягне його краю, скажи ж мені, що ти таке з своїми високими думками, з своїм гордовитим розумом? Куди ти пнешся з ними, куди лізеш?.. Життя землі заснувало твоє життя, дало тобі покорм, виробило з нього кров, виліпило у твоїй голові мозок, сказало: думай ним!.. І ти, двоноге звіря, високо підняло свою голову вгору, загордувалося. Сей безмірний світ-мир тільки задля тебе! Все живе, що родить і плодить сира земля, твої слуги, тобі на потребу!.. Оханися та кругом себе обдивися! Та земля, що твоє життя зародила, вона його й розорить, зігне його болістями, підкосить хворобами, знищить смертю! «Земля єси — і в землю підеш», і твій гордий розум-мозок виточить гидкий черв'як, що ти його за свого життя топтав ногами. Що ж ти за цар такий, скажи мені? Що ти за сила така, коли себе ні від чого захистити

не зможеш? Покинь же свої високі думи, горді заміри та поглянь кругом себе. Поверни свої очі назад у свої прожиті віки, у свої минулі століття... Що ти там бачиш? Бої та січі, змагання та чвари... кров братова червоніє на тобі до сього часу... Зачатий у крові, вигодований та вирощений нею, нею ти живеш до сьогодні; заснувавши своє життя на хижацтві, ти ті хижацькі заміри переніс і на громадські справи: помежував братів на стани, поділив їх на коліна, виставив одного проти другого і втішаєш себе отим змаганням, забуваючи про братерство. Були в тебе свої проводарі, з'являлися пророчі люди, були й пророки великі. Проймали вони тебе своїм огненним словом, та не пройнявся ти їх святою вірою; прийняв ти облуду за душу і, прикривши зверху блискучими шатами, грів коло серця свої хижацькі заміри. Життя твоє й досі давнє! А глянь на світ, на його красу пишну, на його обшир безмірну. Здається, всього багато є — і краси, й достатку. Для всіх вона однакова, всім би його стало...

— Добродію! Ви не спите? — спитався вас Яким, уклавшись спати біля воза на траві.

— Ні, не сплю,— одказуєте ви раді, що хоч голос Якимів одвів вас від тії плутанини, яку закуйовдили ваші невпинні думки.— А що скажеш, Якиме?

— Та... хотів вас попитати...

— Питай, що таке?

— Ви не знаєте, добродію, як його записатися на Амур?

— Куди? — аж скрикнули ви.

— На Амур... Сторона є така... Землі там, кажуть, неомірно: йди, бери, займай скільки хоч — ніхто тобі не забороне.

— Чи ти, бува, не здурів, Якиме? — гукнули ви, підводячись на возі.— Ти ж їхав зо мною цілісінький день, з ранку й до пізньої ночі? Бачив сей край — який він хороший та пишний. Де ти знайдеш другий такий на білому світі?

І ви почали Якимові гаряче викладати про все, що вам довелося бачити сьогодні, про ті чарівні та милі почування, які ви пережили, про красу й достаток свого краю.

— Та воно то так, добродію. Що й казати? Хороше у нас і красно, і всього вволю є... Тільки все то, добродію, чуже та не наше. Он у мене жінка, діток троє, а землі ні клаптя немає. Город такий, що з своєї стріхи та на

Панас Мирний, Твори, т. 1, Київ, 1903. Обкладинка.

чуже капле. От ви й розсудіть: як тут його жити? А Амур — сторона, кажуть, багата: землі тої неомірно; лісу — скільки хочеш, річки — так і кишать рибою! От якби хто знайшовся такий добрий та допоміг мені туди з сім'єю добутися...

— А ти був там? Бачив своїми очима все те, про що оце тут наказав?

— Я не був, а всі так кажуть. Ото, що сьогодні стрівали, теж на Амур пішли... І курей, і кішок повезли з собою... Добро!

— Хороші бубни за горами, а зблизьку шкуратяні — знаєш?

— Знаю,— нехотя одказав Яким.— Так ви, значить, не раєте на Амур? — не швидко спитав він.

— Не тільки тобі, а й рідному батькові не пораю! Багато вашого брата туди пішло; були люди із достатком, та й ті знищились, перевелись ні на віщо. Діти повимирали, самі від хвороби та всяких напастів ледве ноги волочать... Радніші б і назад вернутися, та ніяк доставитись.

— А ви самі, добродію, звідти? Бачили там самі нашого брата? — попитався Яким.

— Ні, я там не був — по газетах пишуть.

— А-а... пишуть?.. Ну, так будемо ж спати,— одказав Яким,— бо он уже й Волосожар зійшов, незабаром почне світати.

Серед нічної тиші та темноти до вас донеслося, як Яким почав лаштуватися до відпочинку: щось таке він підсовував, щось розгортав і, позіхнувши, незабаром почав висвистувати носом.

Чи не час, бува, і вам відпочити? Час, час!.. Та чи зійде-то сон на вашу заклопотану голову? Чи заспокоїть він ваше розраджене серце та роз'ятрену душу?..

СОН

Сірі тумани курилися над нашою землею; брудні та важкі хмари вистилали високе небо; холодний вітер переганяв їх з одного боку на другий, і від його подиху коли-не-коли розривалась ота брудна запона, і з-під неї крадькома визирав невеличкий крайок блакитного неба, щоб через хвилину знову покритися хмарою, потонути у її сірій безодні... Сонця не видко, світу бракує... сіро, димно, моторошно!.. Хіба глупої ночі ударить страшенний мороз і, розігнавши хмари та розіславши по землі білим інеєм туман, вистеле небо ясними зорями, і мигтять вони, висвічуючи, немов голодних вовків очі.

І отак довго було. Брели літа своєю тихою ходою, десятки, сотні літ переходили одні за другими, і не приносили вони ні години ясної, ні світу веселого. Важкий морок стояв над краєм і своєю темнотою окривав його.

Морок — то ворог світовий. Серед нього заводилась тільки нечисть усяка, що пакостила й землю родючу, і людей, пригнічених темнотою. Землю вистилали глухі бур'яни та жаб'ячі печериці, а в людських душах звивали кубла темного царства сили: лиха заздрість, глуха віра та безнадійність довічна.

Лиха заздрість будила ворожнечу поміж людьми й не сприяла їм дійти до згоди, одностайно на чому-небудь стати; глуха віра нищила душу і не давала спромоги зняти́ся вгору, побачити інші світи; а безнадійність довічна в'язала силу й перечила добуватися кращої долі... Не дивно, що серед такого становища люди ниділи, спали.

Спав і я. Спав важким непробудним сном. Іноді серед того сону закльовувались у голові невеличкі ростки якихся таємних гадок, чогось такого. що не давалося ні думкою обхопити, ні очима осягнути. Потім ті ростки,

чіпляючись одно за одно, спліталися в уривки чогось десь баченого або давно чуваного, а ще згодом — ці уривки думок, зв'язуючись одна з другою, розгортали перед закритими очима пишний малюнок якогось іншого життя— таємного, як і сон той, блискучого та утішного, як і його привиденьки.

Увижалося мені: сонце тепле та ясне, небо високе та блакитне, оздоблене серед ночі тисячами тисяч зірок, що вигравали своїми веселими очима й бризкали в душу тихою одрадою.

Серед того світу ясного, під тим небом високим та чистим купалася в розкошах блаженна сторона; буяли високо угору гаї темні; хвилювалася довгим колосом усяка рослина корисна; зеленіли кругом сади-виногради, виблискуючи з-під зеленого одягу високими чепурними будиночками своїх сіл та городів.

І люди вбачались мені — не похмурі та непривітні, не зігнуті та пригнічені нуждою та недостачами, боязкі та замурзані, а високі та статні, з ясними та веселими очима, прибрані в чисту та добру одежу, якісь разом наче й горді, й привітні. Видко, що їм добре жилося серед отих ланів широких, гаїв зелених, садків кучерявих.

— Хто ви такі? — допитувався здивований я.

— Ти хочеш знати, хто ми? Ходімо з нами — тоді сам побачиш.

І вони повели мене за собою.

Я бачив їх будиночки поміж садками, високі, просторі та чисті; чисті зокола і всередині.

У кожному такому будиночкові жила сім'я: батько й мати з своїми дітками. Поки діти були малі, біля них піклувалася мати; вона ж і хатнього господарства доглядала; а батько, відбувши зазначений час на роботі, їй допомагав, бо треба було, щоб і біля хати було чисто, і в садку як слід прибрано — стежки заметені, родюче дерево обмазане й попідрізуване, квітник брав на себе очі своїми пишними та запашними квіточками, а огород не вкривався бур'янами, щоб під ними не глушилась корисна рослина та стигла на сонці усяка овощ... Роботи чимало! А як діти підростали, то, повернувшись з школи додому, і вони допомагали батькові та матері у їх роботі.

— Оце ми так сім'ями живемо,— повідали вони мені.— Як хто з дійшовшої до свого зросту дітвори забажає одружитися або заміж вийти, того ми зараз виділяємо,

щоб не було тісноти між нами та щоб молода пара життя своє по своїй волі й охоті засновувала. Вирізуємо з поля шматок землі задля двору, громадським заходом збудуємо будиночок, розіб'ємо садок... з богом, дітки, обживати нової оселі!

— Це добре у вас заведено, що цілою громадою ви своїм молодятам допомагаєте на ноги стати,— кажу я їм.

— А то як же? — спитали вони.

— У нас інше це робиться: свої тільки рідні дають помочі,— кажу я.

— А хіба ж ми чужі між собою? Ми ж усі однієї громади; гуртом про все громадське й дбаємо. Молодята як дійшли до зросту, то не тільки діти свого батька та матері, а стають такими ж, як і всі, громадянами. Улаштувати як слід їх життя — це діло громадське.

— А у нас,— одказую,— на це інше дивляться: чого я буду втрачатися на чужого? Треба свого глядіти!

— Та в нас,— кажуть вони мені,— нема нічого с в о г о, а все разом н а ш е, г р о м а д с ь к е.

— Як? — здивувався я.— І оці хатки з садками? І оті поля, що бачив я? Все гуртове, громадське?

— Все, все! — одказали вони.— У нас нема нічого, що б було м о є або т в о є, а всіх разом, гуртове.

— Он як! — здивувався я.— А в нас кажуть: гуртове — чортове!

— Так і ми колись думали, поки кожний сам своє мав та свого глядів. А як побачили, що це доводить тільки до неправди — одному дає багато, а другому трохи, то й одкинулися від такого. Нема кращого й найправдивішого, як усе, хто що має, буде не твоє або моє, а всіх разом. Тоді не буде ні багатого, ні бідного, а всі — рівні. Поки ти живий та здоровий, роби та й живи на своє зароблене. А як зробився старий та нікчемний, про тебе громада поклопоче. Задля сього в нас такі шпиталі позаведено.

— А в кого ж я зароблю? — попитався я.

— Як у кого? — перепитали вони мене.— Хіба біля громадського добра мало роботи? Іди, до якого ти діла митець, та й роби. За те тобі з громадського кошту буде заплачено, скільки там призначено за яку роботу. Громадська робота в нас заснована так, щоб вона не збавляла людської сили та здоров'я, а кріпила їх, бо без роботи, як і без розуму, сила мліє. Важка робота — менше задля неї часу призначено, а задля легкої — більше. І плата за ро-

боту не однакова: за важку роботу — більша плата, а за легку — менша; отже все ж таки така, що вона забезпечує твоє життя від нужди та недостачі.

— Це добре,— кажу я,— що ви отак своє життя впорядкували. Недаром-то ви усі такі бадьорі та веселі!

— Ну, ходімо ж,— кажуть,— подивишся ще на наші громадські установи.

І вони повели мене вподовж села, аж у саму його середину.

На просторому круглому майдані здіймалося високо вгору багато усяких величезних будинків. Гонка церква трохи не під самим небом виблискувала на сонці своїми золотими банями та хрестами, величезна, аж у три поверхи, будівля брала на себе очі своєю круглою оселею, де на самій середині, на широкому кружалі, стояла виробка вродливої жінки, що держала в одній руці розкриту книжку й невеличкій дітворі, що стояла перед жінкою, пальцем другої руки показувала на книжку.

— Це наша школа,— повідали мені,— де наша дітвора навчається всьому та набирається розуму. Тут і грамоти навчають, і як треба в світі жити, як з людьми поводитись, і ремеслу усякому, щоб кожний, хто скінчив школу, мав спромогу робити діло, до якого в нього душа лежить. А як захоче молодь ще й далі навчатись, то задля сього заведена при школі вища установа, де справжні учені розповідають дрібніше й докладніше про всячину.

Я забачив у великих вікнах тієї будівлі цілу юрбу стрижених і в косах дитячих голівок і попитався:

— У вас хлоп'ята й дівчата вкупі вчаться?

— А як же? Укупі.

— А дорослі вкупі?

— І дорослі. Кожному треба все те знати, що й другий знає.

— А як...— почав я та й затнувся.— Як бува... дівчина та покохає парубка?

— Хіба воно сором кохати?

— Звісно, кажу, не сором; а як бува... гріх причепиться? Здається, краще б оберегти від гріха,— веду далі.

— Хіба забороною від цього вбережеш? — кажуть мені.— Раніше, як хлопці й дівчата вчилися нарізно, більше сього гріха траплялося, а як почали вкупі вчитись, то воно само якось вивелось. Сама молодь побачила, що не слід йти такою стежкою, і сама себе придержує. Бо хто

найкраще мусе себе придержати, як не сам? Своя воля і своя охота — найліпші придержчики!

— Звісно,— згодився я, дивуючись, що у нас люди не дійшли ще до сього.

Ми пішли далі. Два штучних будинки з скляними стелями стояли один біля другого, дивуючи очі своєю красою. Перший був оточений кругом піддашком з високими кам'яними стовпами, вицяцькованими усякими штучними візерунками, а другий брав на себе очі усякими виробками і по стінах, і над вікнами, і над дверима. Висока башта, що стояла на широченній дузі, перекинутій з одного будинку на другий, високо здіймалась угору і зводила обидва будинки в одну будівлю. В гостроверхій голові тієї башти були величезні круглі дзигарі, а під ними в затишному закапелкові стояла виробка другої вродливої жінки у довгій одежі.

— Оце перший будинок,— повідали мені,— школа, де навчаються малювати, а другий — теж школа, де вчаться співати, на всякому струменті грати. Всередині сього другого будинку — велика світлиця, куди ми збираємося і про свої громадські діла порадитись, і одвести душу та втішати себе всякими забавками — музикою, співами, виставами, що відбуваються кожного тижня в неділю або в яке свято то своїми учнями, то теж своїми або наїжджими артистами.

— Як бачиш,— додали мені,— все оце — установи задля розуму, або душі, щоб і вона сиротою не скніла. А ото далі — то вже задля потреб щоденного життя.— І вони повели мене далі.

Довгі й просторі, неначе загони, будинки стояли один біля другого, виставившись на улицю своїми великими вікнами.

— Це будуть крамниці? — спитався я.

— Ні, це майстерні. Оце тут з дерева виробляють всячину — і вози, і колеса, мебель усяку, вікна — все-все, що потрібне чи в хаті, чи в полі. Он там, де чорніють димарі на оселі, виробляють всячину з заліза або міді — там і кують, і виливають. А там — камінь обробляють — точать, пиляють, вистругують з нього усякі виробки; а там з глини посуд готують; там пряжу прядуть та тчуть, там одежу всяку шиють; там з ременя виготовки виробляють, чоботи шиють, черевики. З отого боку — крамниці, куди на продаж збувається всячина, що по майстернях виробле-

на; а з того, що доходе вже аж до церкви,— шпиталь, де хвороби усякі лічать і каліки та немошні на громадський кошт проживають. А там, у самій середині садка,— он бач високий димар — там у нас парова машина, що і воду з далекого глибу землі добуває та по трубах, куди її треба, подає, і сили задля всяких верстаків по майстернях постачає, і світло електричне виробляє, і освічує всюди, де світла треба.

— Ну, та й капіталу ж тут угачено! — дивуючись, скрикнув я.— Скільки-то його треба, щоб збудувати всю оцю озію, а потім ще й в ход пустити? І де ви того капіталу добули?

Ті, що водили мене, усміхнулися.

— Оцими руками та оцими головами,— одказали мені,— найголовніший задля сього капітал — свій розум та своя гуртова праця. Тільки одними ними ми оце все і добували.

— Як, і без грошей? — аж скрикнув я.

— Хотілося б тобі сказати, що без грошей. Отже таки ще люди не обвикли переводити свою працю на гроші, то без них не обійшлося. Не все, що нам треба було, можна було самим зробити. От хоч би деякі машини — їх-то і приходилося купляти; а все останнє — своїми руками виробляли.

— Та платили ж ви тим, хто оце все робив? — допитувався я.

— Звісно, платили. Кажемо ж тобі, що поки люди свою працю переводять на гроші, то й ми повинні були вертати робітникам за їх працю грошима.

— Ну, то-то й є. А де ж ви тих грошей набрали?

— Частину — з громадського кошту взяли, частину свої громадяни з свого достатку наскладали, а частину зазичили у сусід на виплатку. Звісно, все оце не одним заходом робилося. Спершу одно зробимо, а там друге надумаємо, то, добре порадившись, як його краще зробити, і за друге приймаємося. Отак потроху та помалу все оце і вкоїлося. Тепер ми вже все маємо, що нам треба, ще й на сторону лишок продаємо.

— А задля себе все дурно маєте? — спитався я.

— Дещо дурно — от як учаться всі дурно, лічимо усіх дурно, калік та немошних содержимо дурно; а останнє даємо за гроші. Спершу думка була своїм усяку всячину дурно давати, бо кожний же працює на громадське добро,

га побачили, що це діло не підхоже, бо приходилося завважати на те, що кожне хоче того, що йому до сподоби. Одному залюбки житній хліб, а другому булку подавай; той у чоботях ходе, а той — у черевиках; той до простої одежі звик, а другий шовкову вподобав, та ще з усякими й примхами. Все ж по ціні не однакове. От ми на тому й стали: щоб не було суперечки, чого йому таке дають, а другому — інше, краще всього вибирай собі, що тобі залюбки, тільки за все те плати грошима. Звісно, задля своїх все йде по своїй ціні, у що воно собі обійшлося; а лишок збуваємо з ростом, бо ще не виплатили усього того капіталу, що зазичили, і самі повинні на той капітал рост платити.

— Ну, а як же у вас ведеться польова робота? — попитався я далі.

— Так, як і в майстернях,— гуртом. Гуртом землю обробляємо, гуртом хліб збираємо та в громадські магазеї засипаємо, поки перемелемо; а там — часть на себе йде, а лишок другим збуваємо. На полях у нас такі хутори заведено, щоб недалеко було звозити. Там, по тих хуторах, і магазеї є; там і машини усякі задля польової роботи — плуги парові, сіялки, жатки, молотилки; там і скотина вигодовується, з молока вощина добувається. Все те, що треба задля себе, звозиться у крамарні, а залишнє збуваємо. Отак, як бачиш, і все ми гуртом робимо та й живемо собі помалу, нікого не зачіпаючи й ні з ким не змагаючись, бо як у нас усе добро гуртове, а не м о є та т в о є, то й змагатися нам нічого.

— Добре, кажу, у вас. Видко, у вас добрі начальники, що так стараються про вас.

А вони як зарегочуть.

— Які-то начальники?

— Як,— кажу,— які? Що старшинують над вами, судять, розпорядок всякий дають.

— Отаке вигадай нелюдське! — одказали мені.— Ми таких, щоб розпорядок у всякому ділі давали, самі поміж себе вибираємо на рік чи на скільки там зазначено; а таких, щоб старшинували над нами,— таких нам не треба, бо ми всі громадою всьому голова, і над нею ніхто не мусе старшинувати.

— Ну, а бувають же у вас усякі злочинці, грабіжники, злодії? Треба ж таких карати, а задля цього треба і суд мати.

— У нас грабіжників та злодіїв нема. Як кожний задоволений тим, що йому треба, то навіщо йому у другого силою або й так брати? Такого у нас не водиться. Немає і тяжких злочинців, а звісно, як між людьми буває, часом хто-небудь не здержиться, як іноді такого на глум піднімуть, та й налає, а іноді і вдарить. Ну, такого судять. Перше всього свої ж таки товариші своїм судом, а як він такого суду не послуха, то виносять на суд громади, і що громада присудить, то тому вже так і бути!

— А як,— питаю,— такий не послуха і суду громади?

— Ну, як не послуха, то такому і не личить бути в громаді. Хай собі другої шукає.

— А в неволю не завдаєте такого?

— Воля, чоловіче,— повернувся до мене один дідок,— найголовніше й найсвятіше право задля людини, і ніхто її від тебе одібрати не може. Хочеш ти бути у спілці з нами, то будь по своїй волі, і ніхто тебе до цього присилувати не має права; а не хочеш — шукай такої спілки, щоб тебе прийняли до себе. Як люди вповажають твою волю, то цим самим примушують і тебе вповажати волю людей, волю громади, бо вона — воля не одного тебе, а воля всіх. Той, хто не вважа волі другого, не зазнає і правди на світі, а буде жити однією кривдою і шкодитиме собі й людям. Знай, сину,— вигукнув той дідок,— що все, що отут ти бачив, усі наші добра і лад поміж нами, ми добули однією тільки волею. Вона, свята, допомагала нам усього цього добути. Слав же її, сину!..

Перед моїми очима щось крутнулося, і всі оті явища зникли... Я зостався один і, здивований та зачарований тим, що мені увижалося, почав складати пісні про волю. «Воля-воленько! свята та тиха, прийди до нас! — волав я.— Допоможи нам викоренити неправду, що звила гніздо у наших душах і, наче шашіль, проточила наше серце. Хай до нас прийде правда свята й допоможе улаштувати наше гірке життя!»

І от.. знову увижається мені страшна темнота, наче серед глупої ночі або в домовині глибокій. Тихо... глухо... страшно, аж в серці холоне. Все спить мертвим сном. Ось почулося — щось десь шурхнуло... заскреблося... Що то? Гидкий черв'як почав точити глуху домовину чи лукавий злодій півночі — миша прогриза собі ход у труні... Ось відкілясь блимнуло світлом... раз... і вдруге... А це — як бабахне! Хитнулась темнота і вихром закрутилася кру-

гом; сизою блискавицею знявся світ перед очима, аж засліпило... забило памороки... Як очнувся я та глянув, то побачив, що все кругом мене крутилося, рушилось... Перегнивші замки колись добре рубленої хати порозмикалися, стіни почали вивалюватись; стеля захиталася і, похилившись набік, шкереберть полетіла геть-геть. Через розкриту оселю якесь чорне страховище шугнуло у хату і опустилося перед моїм ліжком.

Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну. Нечесане волосся на її голові, наче закуйовдані повісма прядива, геть розліталося на всі боки; глибоко запалі очі з-під настобурчених брів світили хижим огнем; усмоктані усередину щоки чорніли жилами; губи сині, як печінка, міцно склепилися; ніс гострою швайкою схилився униз, а підборіддя кривим шилом піднялося вгору. Сухе, наче костяк, її тіло було прикрите таким дрантям, що воно від подиху невеличкого вітру розпадалось, сипалось, наче попіл, додолу. На лівій руці висів у неї перепиляний ланцюг, а на обох ногах уривки залізних пут бряжчали.

— Хто ти й чого тобі треба від мене? — зляканим голосом ледве вимовив я.

— Ходімо за мною! — просичала вона, як гадюка, і ухопила мене рукою своєю, як лід, холодною рукою з гострими чорними пазурами.

Я з ліжка знявся і, увесь тремтячи, ледве поволікся за нею.

Вона вивела мене на високу гору і поставила на самім шпильочку.

— Глянь! подивися! — ткнула вона пальцем.

Я глянув... Кругом, скільки оком скинути, гоготіла пожежа; чорний дим страшенними клубками слався по землі, а високе небо червоніло, як розпечене залізо. Чувся нестямний крик людей, одні вили та голосили, другі хижо реготалися.

— Що ж то таке? — не вимовив — викрикнув я.

— То правда карає за всі кривди, що робили людям люди! — просичала вона.

— А то що таке? — трохи не з плачем спитав я.— Я бачу січу страшенну, боїще люте. Люди стинаються з людьми... кров річками ллється... заюшила вона усю землю.

— То люди за мене б'ються! — сказала вона.

— Хто ж ти така, страшна, люта? — нестямно скрикнув я.

— Во-ол-л-я! — з протягом вимовила вона.

— Ти... воля?..— почав був я.

Вона наставила над моїм ротом свою суху із заканд-зюбленими пальцями руку і люто просичала:

— Цить! мовчи!.. Я все знаю. Ти ждав мене бачити молодою та прибраною... з веселим обличчям і добрими очима.— І вона хижо, наче сова, зареготалася.

— Я колись такою і була,— почала вона знову.— Та на довгі віки завдали мене люди у неволю... гноїли мене у вогких льохах попід землею... нехтували по мурованих темницях, оковували мене такими важкими ланцюгами, що я у три погибелі згиналася. Глянь, що сталося з моїми рясними та розкішними уборами? Одно гниле дрантя! Подивися на мою красу та вроду, яка вона тепер стала? Одні кістки, обтягнені задубілою, як кора, шкурою!.. їла мене нечисть усяка, гидка черва, та... не доїли, не доточили... вискочила-таки! — гучно скрикнула вона, хижо світнувши очима.

Потім важко зітхнула і знову тихо почала:

— Ти думаєш, що оце мене так — з доброго дива та справжнього жалю — взяли й випустили на волю? Ні, в тих, хто знущався надо мною, немає жалю у серці до такої добродійки, як я! Тільки нікчемні задля життя по своїх глухих хатинах згадували мене, а в своїх книжках, що небагато хто зміг їх прочитати, славили мене на всі боки, в своїх думках будували задля мене розкішні палати на той час, як я прийду... Справді нікчемні! Та такі ж нікчемні співаки складали про мене голосні пісні, буцім піснями можна здобути волі?! Та ще убогі гречкосії та ті, що з голоду пухли, зітхали по мені... Оце-то вони тепер заворушились і встали... Не здивуй же, що вони, темні та неосвітні, по-хижацьки за діло взялися... Ходімо їм допомагати! — скрикнула вона і мене потягла за собою.

Голова моя закрутилася... Я спав і... прокинувся. Моє все тіло тремтіло, холодний піт обливав його; серце нестямно билося, а в душі страшенно нило. Я ледве дихав.

ПРИГОДА З «КОБЗАРЕМ»

Це було ще за панщини.

Мені скінчилося тринадцять літ, а брат мій був на два роки молодший від мене. Нас у сім'ї тільки двойко й було. Ми жили ще дома, на хуторі, за п'ять верстов від города, хоч папа, а найбільше мама давно вже клопотались про те, щоб нас віддати до школи. Мене готували до інституту, а брата до корпусу, та тільки дожидали, поки братові вийде десять літ, щоб разом віддати; бо якби віддавати кожного з нас нарізно, то приходилося б держати при домі задля другого і гувернантку, і учителя. А папа одно наказував мамі вести діло так, щоб менше було розходу.

Братові минуло десять літ весною, і все налагодилося так, щоб восени відвезти нас у губерню, а тут я візьми та й занедужай. Прикликали лікаря. Лікар подивився на мене та тільки головою покрутив.

— Погано,— каже,— коли б то вискочила!

Усе літо я хворіла, і тільки як почалися жнива — я вичуняла; та була така квола, що лікар не пораяв з осені віддавати мене до інституту, а передержати хоч зиму дома. Через це ми й зосталися ще на один рік на хуторі.

Поміж повітовим панством наша сім'я лічилася за людей середнього достатку. У папи було триста десятин землі та душ із сорок кріпаків, а в мами нічого не було, хоч вона була з дуже значного і багатого роду. Ходила чутка, що за нею обіцяно було дати маєток у тисячу десятин, та як вона не захотіла вийти заміж за того, за кого бажалося її батькові та матері, а пішла за нашого папу, та ще й неабияк, а утьоком, то за нею нічого й не дано. Папу усе повітове панство дуже поважало, лічило його за розумного чоловіка й кожен раз вибирало за пові-

тового суддю. Як настане, було, пора виборів, то всі клопочуться, кого вибрати за маршала чи за справника або засідателя, бо ті, що займали сі посади, все чим-небудь не догодили виборцям, і ото їх намірялися скинути і других настановити. Про одного нашого папу тільки казали, що ім кращого судді не треба, що ся посада задля нього навіки призначена. І скільки я не запам'ятаю, то він завжди був суддею, аж поки повітових суддів не скасовано.

Папа був низького зросту, натоптуваний, обличчя мав кругле, червоне, волос чорний, очі виразні, темно-карі; у них завжди жевріли якісь іскорки, немов він усміхався ними, жартував. З себе він був тихий, спокійний, обхідчастий, хоч на річ дуже гострий і правдивий, а тільки він завжди оздоблював її ласкавими словечками або пересипав смішними приказочками, так що кожний, слухаючи його ущипливу мову, ніколи не ображався.

Мама, навпаки, була білява, високого зросту, статна, з себе показна. Голову завжди несла якось високо, немов дивилась на усякого згори униз. Як говорила, то завжди нарозтяг, і хоч річ її була ласкава, оже якась сувора, неприємна — холодом несло від її ласкавої речі.

Розмовляючи з ким-небудь, вона ніколи не забувала додати, що вона училася аж у столиці, в патріотичному інституті, де їх частенько наглядала сама цариця, та як їй добре жилося у покійного тата, дуже значного пана, у которого за обід щодня сідало не менше, як тридцять душ, і була з своїх дворових ціла капела, що славилася на всю губерню.

— Як вони грали! Ох, як вони чудово грали! — зітхаючи, казала вона.

— Аж у мене й досі у вухах гуде! — насмішкувато перебивав її папа.

Мама призро кине на нього своїми сіро-зеленими очима і замовкне, а папа переведе розмову на близькі усім сучасні речі, і зразу усі весело загомонять.

Ми, малі діти, помічали, що ніхто нашої мами з повітових панів та паніїв не любив. Хоч і часто вони забігали до нас на хутір — у свято з празником поздоровити, а в будень по ділу якому, та, як папи не застануть дома, побудуть хвилину-другу та мерщій, наче огню вхопивши, втікають назад; а як папа дома, то таки й геть-то посидять, чимало побалакають з ним.

За приводом маминим життя у нашому домі було розмірене і завжди однакове: яке сьогодні, таке і завтра. Уставали ми і лягали в призначений час; в призначений час сідали ми чай пити, снідати, обідати, іти на гулянку, учитися або яке діло робити. Мама гостро наглядала за тим, щоб все робилося, як вона установила, і щоб ніхто не посмів порушати її наказів.

Один тільки папа не вважав на те і робив усе, як йому хотілося або як випадало. Уставав він ранше усіх і, швидку одівшись, не вмиваючись, виходив наглядати по хазяйству; часто заклопотавшись там, спізнювався до чаю або до сніданку; не в одну пору вертався з служби додому; після обіду зараз лягав спочивати, тоді як ми всі повинні були йти гуляти; спав він досхочу й часто просипав вечірній чай; а як уставав, то зараз радився з прикажчиком про роботу на завтрашній день; а потім запирався у себе в кабінеті і передивлявся судові діла, писав що або читав.

Мама дуже сердилась на такі непорядки, не раз змагалася з папою, що він хоче їх держатися і через те багато часу марно втрачується. Папа більше одмовчувався на те. Раз тільки, як дошкулило йому оте мамине змагання, суворо одказав їй:

— Держатися такого порядку, якого тобі хочеться, можна тільки тоді, як самому нічого не робити та панувати, а я до сього не звик!

— Мужик! — сердито одказала йому мама і гнівно та величаво, неначе цариця, мерщій напрямилась у свою хату.

— Якби оцей мужик та не робив діла за вас, панів, то довелося б вашій вельможності з голоду пальчики кусати! — гукнув навздогінці папа та й собі пішов до кабінету.

Після цього мама вже ніколи не зачіпала папи, і тільки він один, невважаючи на заведений порядок, робив усе по-своєму; всякого ж іншого, хто б ослухався маминого наказу, не минала нудлива докора, а часом і сувора кара.

Найбільше від усіх доставалось моїй прислужниці Марті. Як що-небудь не так, зараз Марту кличуть — і ну вичитувати, а іноді і власним пальцем ув око ткнуть, щоб краще дивилася і ясніше бачила! Не вважалось на те, чи Марта тому виною, чи я, завжди нетерпляча до всього того, чого треба було довгенько зажидати.

— Панночко-голубочко! — було просить Марта, вичісуючи мою косу.— Постійте спокійно хоч хвилиночку. У вас волоссячко нерівне, треба його добре причесати та пригладити, бо як заплету косу, то воно й висмичеться, а мені від мами за це достанеться.

— Ну то що, як достанеться? Та й що там достанеться? Поб'ють та й годі! — нетерпляче гукаю я Марті, викручуючись на всі боки.

— Воно ж і лайка дошкуляє! — ласкаво одказує Марта.— Поки ще тільки лайкою обходиться, а як звелять вибити? Он учора нахвалялись, що як ще раз ви будете отак зачісані, то мене на конюшню одішлють.

— Ну, то що, як на конюшню? — одно сперечалася я.— Навіщо ти там здалася? Коням гриви розчісувати?!

— Якби задля того? — каже Марта.

— А то ж задля чого? — зацікавившись, допитуюся я.

— Щоб конюх Тришка березовими віниками почесав.

— Вибив? — догадуюся я.

— Атож... А конюх Тришка такий немилосердний, як стьобне — то аж кров стрельне у вічі!

Ота річ Мартина мене так вражає, що я відразу оторопію. Мені ввижається бородатий Тришка у червоній сорочці та чорній плисовій безрукавці, огрядний та страшний з себе. Він однією рукою четверо коней, запряжених у ридван, на задні ноги осаджує. А то ж як такий ударить?.. У мене дух захопило, і я, мов кам'яна, стою, а Марта тим часом мою косу розчісує.

— От і добре, що ви трохи постояли. Я тим часом волоссячко розчесала. Бачите, яке-то гладеньке та рівненьке стало. Тепер і коси заплетуться до ладу,— каже Марта, заплітаючи коси.

Та я не слухаю ті речі. Мені все ввижається та страшна подія, як Тришка б'є та як кров угору скаче!

— Хіба він тебе коли бив? — доходячи до пам'яті, допитуюся я у Марти.

— Хай бог милує! Мене не бив,— одказує вона.— А Секлетину-птичницю бив. Вона ото й розказувала. Як цвьохоне,— каже,— то кров так цівкою і стрибне вгору! Аж дух займається...

— За віщо ж він Секлетину бив?

— За те, що не доглянула індичат та рано випустила пастись, поки ще роса не спала. Як напилися вони тієї роси, то до обіду трохи не всі поколіли. За те її бариня

і звеліла на конюшню одіслати... От я і коси заплела! — каже далі Марта.— Бачте, як гарно: наче зернятка одно до другого притулилися, так пасмечко до пасмечка поприлягали. Тепер тільки кіснички вплету, кренделиком коси зложу та лентою перев'ю — наче намальоване буде! — утішається Марта своєю роботою.

Отак, бувало, завжди утихомирює мене Марта своєю розмовою; я, було, трохи не обмираю, слухаючи, як вона розказує. А розказувала вона завжди так гарно! І наче просто, а так виразно та чуло, що воно до самого серця доходить, перед очима, як живе, стоїть, манячить перед тобою, веде, тягне за собою. Слухала б не наслухалася!.. Найпаче як за день утомишся з гувернанткою балакати по-французькому та німецькому або з учителем нудні уроки витвірджувати та поведе мене Марта спати вкладати... Отам-то ми з нею набалакаємось! Отам уже я наслухаюся і її чудових казок, і її веселих приповісток! Чого, чого тільки вона не накаже, поки поснемо обидві?

І дивно мені: оця Марта така некрасива, що, здається, кожного б повинна одвертати від себе, а проте вона не то що не одвертала, а завжди кожному кидалася у очі, привертала до себе й найбільш усього білими та рівними, наче жорновки, зубами та великими чорними очима, котрі завжди виглядали якось ласкаво, жевріли та виграваали темними іскорками, що так і сипались із її зрачків, неначе вона ними гралася-перекидалася, говорила любі та втішні речі. І голос у неї був тихий, якийсь співучий та ласкавий, що так і прокрадався в саму душу, доходив до самого серця. І здатна вона була до всякого діла, до всякої роботи, мала великий хист до всього. Ніхто краще за неї не гаптував у п'яльцях, ніхто рівніше не виводив прутика, не виплутував найдрібнішої мережки; ніхто не вмів виробляти таких штучних та красивих квіток із паперу, як вона. Через це мама й держала її у дворі.

— Якби вона не була така майстерна в роботі,— казала не раз мама,— то я б і однії години не держала при домі оту циганську кобилу.

А я так любила оцю циганську кобилу, що й душі в ній не чула! Я їй, як рідній, сповіряла і свої малі радощі, і своє дитяче горе. Не було в мене нічого такого, з чим би я затаїлася перед своєю Мартою. Як підемо одпочивати, то я, було, їй усе розкажу. І вона мене теж любила; вислухуючи мої дитячі скарги, вона завжди близь-

ко приймала їх до свого серця, умовляючи мене не звертати на те уваги.

— У світі завжди більше лихого, ніж доброго,— казала вона мені.— Як звертати увагу на одне лихе, то тільки собі більше шкоди заподієш: почнеш журитися — зсушиш себе... А як не вдаряти на нього — хай воно йде собі за водою, а тільки добре приймати, то від того краще буде і тобі, і людям. Лихе минеться та й забудеться, а добре — довіку зостанеться добрим, житиме поміж людьми, поки й світу сонця!

Отакими речами вона завжди угамовувала моє невеличке горенько, і я, забуваючи про свої образи, прохала її розказати яку-небудь казку. Марта розказувала, а я слухала. Іноді і брат, зачувши нашу розмову з сусідньої хати, де він спав роздітий, босоніж прибігав до нас, і ми з ним, укрившись коцем на моїй постелі, разом слухали отих то страшних, то веселих казок та приповісток, що розказувала Марта.

— Чого ж се — все я та я тільки розказую вам, а ви мені ніколи нічого не розказуєте? — якось раз каже нам Марта.

— Ми не вміємо... не знаємо,— одказуємо їй.

— То що, як не знаєте? Зате ви умієте читати. От би і прочитали мені, щоб і я почула, що там у тих книжках пишуть.

«Що ж би їй такого прочитати?» — задумалася я.

— Хочеш,— питаю,— я прочитаю, як бог творив світ і перших людей, як вони жили в раю, як согрішили й що їм було за те?

— Прочитайте, моя панночко! Прочитайте, моя голубочко!

Узяла я книжку і почала читати. Марта прислухалася, водячи за мною очима по книжці та зупиняючи мене на якому-небудь невідомому їй слові.

Довго я їй читала, а вона слухала.

— Добре,— каже.— От якби тільки воно було по-нашому, по-простому написано, а то багато деяких слів не второпаю.

— Книжки,— одказую їй,— простою мовою не пишуться.

— Чому? — питає Марта.— Хіба немає книжок, написаних простою мовою?

— Не знаю,— кажу.— Мабуть, нема, бо мама каже,

що проста мова годиться тільки задля темних мужиків, а не задля книжок, що їх пишуть учені люди.

— Звісно, як пани ті книжки складають, то вони їх і пишуть по-своєму, по-панському; а якби ми, мужики, уміли писати, то ми їх і складали б по-своєму, по-мужичому,— одповіла Марта.

— Мама каже, що мужича мова погана, недотепна ні до чого!

— От, дивіться! — дивується Марта.— Чому недотепна ні до чого? Скільки людей нею балакає, і всім вона і люба... От і ви слухаєте казок, що я розказую, та ще як слухаєте!? І [барин] часто балакають по-нашому... То бариня не люблять нашої мови, так вона їм і здається поганою, недотепною!

— Мама каже, що й наша панська мова не така делікатна, як то французька.

— А мені своя найделікатніша! — усміхнувшись, каже Марта.

— Її я люблю, як ти розказуєш,— кажу я Марті.— Ти дотепна до цього.

— А я таки бажала б послухати книжки на нашій мові! — нарешті додала Марта.

Швидко після того довелося мені те жадання Мартине задовольнити.

Раз якось папа вернувся з служби додому, тільки-тільки що ми посідали обідати.

— Це щось, видно, дуже незвичайне скоїлось, що ти якраз поспів на обід! — усміхаючись, каже йому мама по-французькому.

— Ось воно те незвичайне, що мене примчало додому,— каже папа і показує мамі якусь невеличку посилочку, загорнену у полотно.

— Що ж то таке? — зацікавилась мама.

Та папа, не вдаряючи на ту цікавість, мерщій пішов із своєю посилочкою до кабінету. Незабаром він вернувся й мовчки сів за стіл.

— Що ж там таке привіз ти? Чого мовчиш? Хвалися вже! — напосідає мама.

— Дай спершу наїстись добре, та тоді вже й похвалюся,— весело граючи очима, каже папа.

Ми всі теж зацікавилися: дивимося на папу й ждемо, коли-то він почне хвалитись; а папа, не вдаряючи на те, мовчки їсть.

Отак мовчки трохи не увесь обід пройшов. Перед тим уже, як уставати, папа, повертаючись до мами, сказав:

— То мені один земляк наш, що служить в столиці, заслав подарунка. Та якого ще подарунка, якби ти тільки знала!.. «Кобзаря»!— нарешті випалив він.

Мама призро глянула на папу і, закопиливши губу, промовила по-французькому:

— У нас отих обірванців, що з кобзами по ярмарках швендяють, хоч греблю гати! Коли вже вони тобі такі любі, то міг би їх і тут назбирати, а він ще з столиці виписував!

— Ти не глузуй, а спершу сама подивись, що то за кобзар,— одказав папа.— Це книжка така, що один кріпак із нашого краю написав. Приятель пише, що книжку ту він на велику силу роздобув, хоч вона уже давно у світ вийшла: як тільки вийшла, то наші земляки зразу її розхватали, і тепер тії книжки ні за які гроші не добудеш.

— Воображаю, какая это должна быть прелестная книжка, написанная необразованным крестьянином, да еще, может быть, и по-малороссийски! — одказала мама по-руському.

— Авжеж, по-нашому! — скрикнув папа.— Ти не любиш нашої простої мови, кажеш, що недотепна вона ні до чого путнього, а тільки задля того, щоб варнякати нею. А ти прочитай, то сама побачиш, як чоловік з таланом може орудувати тією простою мовою. Які він чудові вірші понаписував! Поет, настоящий поет! — радісно додав папа і, швидко схопившись, чимдуж почимчикував до кабінету.

Обід скінчився, то й ми всі повставали з-за столу і перейшли в гостинну, куди незабаром прибув папа з книжкою в руках. Він сів у своєму кріслі і, розгорнувши книжку, почав читати: «Думи мої, думи мої».

Мама, як тільки зачула просту мову, зараз перепинила папу і сказала гувернантці одвести нас гуляти.

— Їм не пристало слухати таку мову,— додала вона по-французькому.

Як нам не хотілось іти, як бажалося почути, що папа буде читати! Та не послухатись маминого наказу не можна, і ми з братом нехотя вийшли з хати.

Того ж таки вечора я похвалилася Марті, що папа аж з самої столиці получив книжку, написану нашою простою мовою.

— Що ж у тій книжці пишеться? — питає Марта.

— Не знаю,— одказую їй.— Тільки що папа почав читати про якісь думи, а мама звеліла нас вислати.

— Кепсько... Послухати б! — щебече Марта.

— Підожди. Книжка у папи в кабінеті. Я знаю, яка вона. Коли-небудь, як папи не буде дома, я її непримітно візьму та крадькома й прочитаю тобі.

Не довго нам довелося того дожидати. У неділю папа з мамою зібралися провідати сім'ю якогось знайомого пана. Після сніданку вони зразу поїхали, наказавши гувернантці нас доглядати.

— А як ми забаримося, то й обідайте без нас,— додала мама.

— Слухай, Грицю,— зашепотіла я братові.— Ти вигадай що-небудь — таке, щоб гувернантку зіпхнути з очей, а я тим часом книжку у папи спроворю та хоч трохи прочитаю з неї Марті, поки наші вернуться додому.

— Так і я ж хочу слухати,— каже брат.

— Я тобі розкажу потім... А може, як-небудь книжку викрадемо на ніч: тоді й тобі прочитаю.

— Добре,— одказав брат і зараз повернувся до гувернантки.

— Фрейлен Луїзо! Даваймо у що-небудь гратися! Ви люба! Ви мила, фрейлен Луїзо! — почав лащитись до неї брат, обнімаючи її.— Ви зостанетесь тут у столовій, а ми з Лідою по других хатах будемо ховатись і як крикнем: «уже!», то ви й будете нас шукати,— замовив він до неї по-французькому.

— Вуй, вуй, вуй! — швидко одказала вона.

Ми мерщій полинули від неї. Брат побіг у другі хати, а я до кабінету. Дивлюсь — на столі у папи, якраз на кінці з правого боку, лежить та сама книжка, якої мені треба. Як забачила я великими літерами надруковане слово «Кобзар», то мерщій ухопила книжку, ткнула її під пелерину й чимдужче подалася з кабінету до своєї хати. Там сиділа Марта і щось вишивала у п'яльцях. Вона, не дивлячись на неділю, любила і в свято вишивати.

— Ось вона, та книжка, що я хвалилась тобі! Давай будемо читати,— кажу Марті, і ми прийнялися за книжку. Марта, схилившись над п'яльцями, вишивала, а я, примостившись біля неї на стулі, почала читати «Думи мої».

Марта слухала і якось тихо зітхала, а я, дочитавши до половини, припинилась.

— Це скучне,— кажу.— Я не розберу, що воно той, хто книжку писав, хоче сказати.

— А я все розбираю,— одказує Марта.— То він журиться, що не знає, де свої думи подіти, кому їх сповірити... Та й гарно ж як!

— А мені не подобається,— кажу я.— Давай другого чого цікавішого пошукаємо.— І почала переглядати книжку, що в ній було надруковано.

— Ось «Перебендя»... Що то таке — «Перебендя»? — питаю.

— То так старців у нас називають,— каже Марта.

— Я про старців не хочу читати! Подивлюся далі!.. Ось «Катерина»... Чуєш, Марто, «Катерина»? Хочеш — про Катерину прочитаю? — питаю я, перегортаючи листочки у книжці, щоб дознатися, чи довга та Катерина.

Не встигла Марта одказати, як я скрикнула:

— О-о-о, довга яка! Давай коротшого пошукаємо... Ось «Тополя». Це не довга. Читати «Тополю»?

— Та читайте вже! — нетерпляче відказує Марта.— А то як кинуться вас шукати, то так нічого й не прочитаєте.

Почала я читати «Тополю». І короткі стрічечки, і дзвінкі вірші зразу подобались мені; а сумне оповідання про кохання дівоче, про журбу та горенько, як милий покинув її, зацікавили й мене, і Марту. Вона покинула вишивати і, підвівши голову, дивилася у вікно, сиділа, наче закам'яніла, слухала, боячись, щоб і словечка не пропустити. Далі оповідання ще стало цікавіше, так і тягло нас за собою, як почала я вичитувати, як мати, невважаючи на журбу доччину, силувала її іти заміж за багача старого, як дочка з горя пішла до ворожки поворожити про милого... Пекучий жаль і гіркі сльози проймали мене. Як же почала я читати пісню, що дівчина, випивши зілля, заспівала, то мене наче хто здавив за горло... голос мій тремтить, бринять у ньому сльози, а Марта так і залилася ними! Як горох, посипалися вони у неї з очей та так і впали на роботу у п'яльцях. Мерщій вона підвела руки, ухопилася за виски долонями і закрилася від мене ними, щоб я не бачила, як вона плаче... Ледве-ледве дочитала я до кінця та й сама розплакалася.

Коли це — наче стріль стрельнув! — Марта кинулася і скрикнула:

— Ой, лишенько! Наші вернулися.

Зиркнула я у вікно, а Тришка, як вітер, промчався тройкою і вже привертає до рундука. Відразу не знать де й ділося наше горе і наші сльози, замісто них страх опанував нас обох.

— Мартусю! Що ж ми будемо тепер з книжкою робити? — зашептала я, тремтячи уся.

— Цитьте! Нікому не хваліться, як будуть питати,— витираючи сльози, швидко проказала вона, мерщій ухопила книжку, як кішка стрибнула на стула і заховала книжку на грубі. Потім спокійно сіла за роботу, проказавши мені: — Ідіть стрівати своїх.

Витерши платком очі, я мерщій одщіпнула двері й чимдуж побігла стрівати папу й маму.

— Отак! — каже мама.— Не застали дома та й назад вернулися.

— І краще,— одказує папа.— У гостях тільки б марно стратили день, переливаючи з пустого в порожнє, а дома сидячи я сьогодні «Кобзаря» дочитаю.

«Господи! Що ж мені в світоньку робити? Як отого «Кобзаря» на місце положити, щоб папа не дознався, що я його брала?»

— А ти чого така розстроєна... Плакала? — глянувши на мене, питає мама.

Коли це біжить Гриць, радий та веселий, і почав розказувати мамі, як ми у піжмурки грали і як фрейлен Луїза так і не знайшла мене.

Фрейлен Луїза почала розказувати мамі, як ми почесно вели себе та як гарно гралися.

Мама радо слухала те оповідання гувернантки. Вона завжди була дуже рада, як їй вихваляли нас, а не гудили.

— Вот умные дети! Так всегда ведите себя, чтобы другие были вами довольны! — гладячи нас по головах, казала вона.

Мама розказувала нам, як вони їздили, яка тепер дорога гарна — хоч котися! — і яка вона рада, що проїхалася у санях по снігу.

Коли це увіходить до нас папа затурбований.

— Чи ніхто не брав у кабінеті книжки? — питає.— Лежала на столі, а тепер немає.

— Якої книжки? — спитала мама.

— Та все ж тієї, «Кобзаря»! — сердито одказує папа.

Ми з братом зглянулися й поопускали очі... Я чула, як у мене серце билося!

— Ми в кабінет не ходіл,— здвигнувши плечима, одказала фрейлен Луїза.— Ві, деткі, в кабінет не бїл? — повернулася до нас.

— Я хоч і був, а книжки ніякої не брав і не бачив,— одказав сміливо брат по-французькому.

— І я не брала,— ледве чутно вимовила я.

— От дивіться: і злодія не було, і батька вкрадено!— жартовливо сказав папа і пішов від нас у дівочу допитуватись, хто з дівчат прибирав у кабінеті, чи не перекладали, бува, книжок із столу на яке друге місце.

Я сиділа, як на вугіллях, і, не слухаючи, що говорила мама, дослухалася, як папа турбувався, розшукуючи книжки.

— І, певно, ти, Грунько, прибираючи в кабінеті, зняла її з столу і ткнула куди між другі!

— Їй-богу, барин, я нічого не перекладала,— божилась Грунька.

— Не перекладала! — перекривив її папа.— А де ж вона поділася? Іди собі геть! — сердито промовив він і почав перебирати всі книжки, що лежали у нього в кабінеті на етажерці.

Чутно було, як він виймав їх, стукав одну об другу, перегортав листочки, роздивлявся і знову клав на місце. Потім увійшов до нас.

— Усі книжки передивився, а «Кобзаря» нема! — сумно вимовив він. Видко, якісь рукаті коти були! — додав, сідаючи біля нас.

— Не велика шкода, як і пропала,— усміхаючись вимовила мама по-французькому.— Пейзан ніколи нічого доброго не напише.

— По-твоєму, пейзан і не чоловік! — неласкаво одмовив папа.

Тут саме увійшов лакей закликати до обіду. Ми всі встали й пішли до столової. Папа послідпім звівся і йшов позаду нас, хмурий та задуманий.

Увесь обід він був таким, мало що їв і, як сич, надувшись, сидів. Я раз по раз боязко позирала на нього; мене страшенна досада розбирала, що я йому заподіяла такого жалю, та ще й не призналася. А тепер уже пізно було, треба було одмовчуватись і далі таїтись. Це мене найбільше всього клопотало, і я дуже невесела сиділа за столом.

— Що це ти? За книжкою так зажурився? — під кінець обіду попитала мама в папи.

Папа якось безнадійно махнув рукою, устав і, не дожидаючи кінця обіду, пішов до кабінету.

На велику силу діждала я, коли почали усі з-за обіду вставати, і мерщій побігла до себе в хату.

— А папа дуже журиться, що книжка пропала! — замовила я до Марти.

— Журиться? — перепитала вона, зазирнувши у мої засмучені очі.— Та й ви трохи не плачете? Панночко моя люба! — весело затараторила вона.— Не дивіться так сумно, щоб не помітили, що ви книжку взяли. А ми ту книжку крадькома знову положимо там, де вона й лежала. Який тоді буде радий барин, що знайшлася!

Те мене утішило... «Справді, ми положимо книжку на столі, як папи не буде дома; а як він вернеться та побачить книжку, то як зрадіє!» — думала я і швидко забула про свій сум і досаду.

За вечірнім чаєм папа, виспавшись після обіду, уже здавався веселішим, а на другий день за клопотами по хазяйству та по службі й зовсім не згадував про книжку.

Так пішли дні за днями. Папа зовсім заспокоївся, та не заспокоїлась мама. Вона ще увечері того дня, як пропала книжка, усіх дівчат і лакеїв розпитувала та перепитувала, чи не брав хто тієї книжки з кабінету, а потім крадькома назирала за всіма, чи не виявиться вона у кого.

Книжка не виявилась. Нам з Мартою шкода було односити таку гарну книжку так скоро, і ми кожної ночі, як мене одсилали спати, упивалися, вичитуючи журливі пісні та сумні оповідання. Найбільше усього нам уподобалися «Тополя», «Катерина» та «Нащо мені чорні брови». Скільки разів ми їх перечитували і скільки сліз пролили над ними! Марта напам'ять витвердила «Плавай, плавай, лебедоньку» і «Кохайтеся, чорнобриві», а вже найбільше «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі». Раз я чула, як вона, тихенько виспівуючи, підбирала голос до тих слів.

— Панночко! — одного вечора похвалилася вона.— Ох, коли б нам через ту книжку лихо не склалося.

— А що? — питаю.

— Та я, дурна, співала на кухні «Нащо мені чорні брови». Дуже ця пісня усім подобалася! Видно, хтось із дівчат про мою пісню барині доніс, бо сьогодні мене бариня допитувалась: яких-то я нових пісень виспівую і де їх навчилася? Насилу вибрехалася, що як на село мене посилали, то я там нову почула та ото й співала на кухні. «Ой,

гляди,— кажуть,— чи, бува, не з тієї книжки, що в барина пропала?» Та так на мене прикро-прикро подивилися. Треба нам дуже стерегтися, бо тепер за нами будуть наглядати.

Вечора зо два ми постереглися і не здіймали з груби любого нам «Кобзаря».

Трохи перегодом після того лучилося якесь свято. Папа на весь день кудись поїхав з дому, фрейлен теж одпросилася у город провідати свою знайому, а ми, діти, зосталась з мамою дома. Після сніданку мама заклопоталася над чимсь, а нас з Мартою одіслала гуляти. Не довго ми вигулювали, бо було холодно; змовились вернутись у мою хату та, зачинившись там, зняти «Кобзаря» з груби і ну його вичитувати! Гриць ще не чув «Катерини», і я почала її читати. Сидимо усі купкою; Марта та Гриць нагнулись надо мною, слухають, а я тихенько їм читаю. Байдуже нам про все на світі! — так я зачиталася, а вони заслухалися.

Коли це двері — рип! — і перед нами наче виросла мама!.. Ми з Грицем так і прикипіли над книжкою, а Марта, мов її що шпигонуло, зразу підвелася і, як свічка та, перед мамою стала.

— Що це ви читаєте? — спиталася спокійно мама й глянула на книжку.— Так ось де він, той «Кобзар», що пропав у папи! — з притиском у голосі промовила.— То це ви його украли?! — скрикнула на всю хату, і якісь хижі огні засвітили у її очах.

— Стидовище, страмовище! Украсти у папи та й не признаватися? — почала вона нам сердито виговорювати.

— Це я, бариня, украла,— опускаючи голову, тихо якось прошепотіла Марта.

— Ти?! — засичала мама.

Біла рука її блиснула вгорі... почувся відляск... і Марта з нестямки вхопилася за щоку своєю рукою.

— Вон... на конюшню! — крикнула на Марту мама.

Та, похнюпившись, тихо пішла з хати, а за нею понеслася гнівна мама. Ми чули, як вона звеліла покликать Тришку і наказала йому одвести Марту на конюшню та всипати п'ятдесят гарячих, щоб знала, як книжки красти. Потім вона вернулася до нас і, звелівши своїй покойовій однести книжку у кабінет, почала нас пробирати.

Я не пам'ятаю, що вона нам казала. Я чула її гнівний голос... якісь сердиті та обрубі слова, а звести їх докупи,

зрозуміти, що вона казала, я не мала сили. Мої думки врозтіч розлетілися; пам'ять страх приголомшив; серце, як не вискочить, билось; у вухах гуло, в очах потемніло... Я дивилась у вікно і крізь сльози бачила, як Тришка вів Марту у конюшню; як вона, похнюпившись, ішла тихо вперед нього, а він її ззаду підштовхував і як вони незабаром зникли у чорній прогалині дверей від конюшні... У тій прогалині зник і мій погляд; чорний морок її обхопив мене кругом, і я сама посунулася у його, наче у якійсь безодні тонула...

Опам'яталася я, уже лежачи в кроваті. Біля мене стояла мама, держала якусь шклянку перед моїм носом, давала нюхати; а її покоївка мені виски розтирала. Гриць стояв у мене над головою і, схилившись на бильце кроваті, гірко плакав.

— Ну, годі, годі,— обізвалася до його мама.— Бач, вона дивиться... Перестань плакати, Грицю... А ти,—повернулася до покойової,— піди і зараз принеси чорного кофію. Та скажи, щоб кріпкого зготували. В одну мить мені!

Покоївка зникла, а мама присіла до моєї постелі й почала гладити своєю білою рукою мою голову й обличчя.

— Бач, дурочко! — ласкаво мовила вона мені по-французькому.— І себе до чого довела, і другим клопоту наробила... А то все через те, що звірилася на оту злодійкувату циганську кобилу! Я її вон із двору вижену, на село у чорну роботу завдам; а до тебе приставлю Глашу. Глаша — славна дівчина і по-руському вміє добре говорити, а то ти з тією мужичкою, що й слова по-руському не вміє вимовити, і сама обмужичилась.

— Мамочко, мамочко! — почала було я, та так і залилася слізьми.

— Ну, годі, годі! Перестань, моя горличко. Заспокойся. Я папі не скажу, що ти знала про крадіжку книжки та потаїлась із нею.

Після кофію я зовсім прийшла до помки і почала прохати маму, щоб зоставила Марту при мені.

— Перше всього сама заспокойся, а потім, порадившись з папою, побачимо, що з Мартою робити,— одказала вона.

Цілий день пролежала я в постелі і після обіду добре заснула. Прокинулась, як вже ніч стала надворі і своїм чорним мороком заглядала у вікно.

— Папа вернувся? — перше всього попитала я у Глаші, що тепер доглядала мене.

— Нет, барин еще не возворочались. Бариня сказували, що вони, верно, там і заночують,— одказала вона.

— А тепер пізно? — знову спиталася я.

— Уже всі розійшлися спати.

Мені чогось було легко на серці. Завтра я встану... папа прийде... Я зараз розкажу йому все... все... признаюся, що не Марта вкрала книжку, а я... І що Марта тільки перейняла мою вину на себе, мене покрила... я благатиму папу, щоб він не виганяв Марти.

І я почала марити про те...

Потім мені заманулося побачитися з Мартою і сказати їй про те.

— А Марта де? — спиталася в Глаші.

— Марта?.. Марта у кухні.

— Глаша, голубонько! Приведи її сюди! — почала я її благати.

— Марта не може прийти,— одмовила вона.

— Чому? — питаю.

— Марту принесли в кухню... Марта лежить, не може звестися,— рвучи слова, одказала Глаша.

Мене наче гострим ножем ударило у серце!.. В одну мить схопилася я з постелі, опускаючи босі ноженята в теплі сукняні черевички, що завжди на ніч ставилися біля кроваті.

— Проведи мене до неї,— рішуче наказала я Глаші.

— Панночко! Бариня не веліла вам сьогодні вставати,— почала було вона.

— Проведи мене до Марти! — ще більш рішуче скрикнула я і, вхопивши чорний великий платок та обгорнувшись ним, почимчикувала до дверей. Глаша мовчки пішла за мною.

Кухня була аж на другому краї дому, відділена од горниць довгим коридором. Світло всюди було потушено вже, і нам помацки довелося простувати до кухні. Крізь щілини кухонних дверей пробивалися довгі ниточки світу, і ми, придивляючися до їх, простували коридором... Глаша спіткнулась на щось... Чи не зворушили кого? Ні, нічого не чутно!.. І ми знову покралися вподовж коридору.

Ось і кухонні двері. Я так і вскочила в кухню. Коло столу, обіпершись ліктем на нього і піддержуючи голову рукою, сиділа на лаві судомойка Горпина, а з другого

боку столу на невеличкому ослінчику примостився наш уже сивий повар Гараська. Він держав у руках ріжок з табакою й щось розказував.

— Так отаке-то буває на світі! А за що? — зачула я його завжди хриплий голос.

— Де Марта? — перебила я його.

Гараська й Горпина глянули на мене, потім зглянулися поміж собою.

— Навіщо вам Марта здалася? — здивовано спитав Гараська.

— Я хочу бачити її,— рішуче одказала я.

— Он вилежується на полу! — ткнув він ріжком на якусь чорну купу, що лежала на полу.

Я мерщій підбігла до тієї купи. Там справді лежала, зігнувшись у каблучку, Марта, прикрита з головою якоюсь чорною сірячиною.

— Мартусю! Голубко!.. Ти спиш? — припала я до неї.

Купа затремтіла, сіряк заворушився, і з-під нього вирвалося не то стогін, не то хлипання глибоке.

— Мартусю! Я прийшла провідати тебе. Скажи мені, що було з тобою?.. Як ти себе почуваєш? — жалісливо питаю я у неї.

— Почува себе, як і слід, побувши на стайні, почувати! — знову роздався охриплий голос Гараськів.

Марта, випроставши руки, обхопила мене, притягла до себе й своїм мокрим від сліз обличчям притулилась до мого. Воно все в неї тремтіло, а гіркі сльози річкою котилися з очей, падаючи на мої щоки гарячими краплями.

— Не плач, Мартусю! Не плач, моя люба!.. Завтра папа вернеться. Я папі признаюся... все-все йому по правді розкажу. Буду його молити, щоб він тебе не відбирав від мене. Папа добрий... послухається... і ми знову будемо з тобою жити... Я у папи випрошу «Кобзаря»... Він дасть... і ми знову будемо його читати, як колись читали,— проше-потіла я їй.

Марта ще дужче затремтіла, підвела голову.

— Хай він вам отой «Кобзар» згорить або зогниє, як мені через нього отак досталося! — лементуючи, скрикнула Марта і від немочі так і гепнулася головою на подушку.

Мене так і поставило прямцем перед Мартою... Бачу— Гараська нетерпляче крутнувся на ослоні, миттю схопився і почав кашляти.

— Піти хоч провітритись — усилковуючись здержати кашель, промовив він і, ухопивши шапку та насунувши її на очі, мерщій вискочив з кухні.

Горпина, що до сього часу прикро дивилась на нас, одвернулась головою до вікна і, вхопивши край поли своєї керсетки, почала витирати носа.

— Панночко! Ходімо уже... Ви не одіті, ще простудитесь... А не дай, господи, дознаються бариня — буде й мені те, що Марті,— жалісливо обізвалася Глаша і, вхопивши мене за руку, потягла за собою.

Як п'яна, я верталася назад. Руки й ноги були у мене, як лід, холодні, усередині все тремтіло, а під серцем пекла страшенна печія.

Довго я качалася у постелі, загорнувшись коцем з головою, щоб зогрітися; перед очима, знай, манячила Марта, як вона усилковувалась підвести голову; а у вухах дзвенів її докірливий прокльон колись такому любому їй і мені «Кобзареві».

На другий день папа вернувся тільки до обіду і дуже зрадів, що знайшлася книжка.

— Де вона була? — попитався у мами.

— Марта украла,— відказала та.

— Нащо? Вона ж неграмотна! — здивувався папа.

— Піди ж ти із злодіяцькими примхами,— одказала мама.— Зате ж їй Тришка і списав того «Кобзаря» на спині!.. Треба буде спровадити на село злодюгу,— додала нарешті.

Папа нічого на те не сказав. Мовчала і я, похнюпившись і з великою натугою ковтаючи слину.

Як тільки пообідали і папа пішов до кабінету відпочивати, я мерщій крутнулася і побігла до нього.

— Папочко, дорогий мій! То не Марта украла «Кобзаря», то я, щоб прочитати їй... Вона так любить мене... ~~казок~~ багато розказувала мені... то й я хотіла чим-небудь оддячити їй за те... і взяла книжку... А Марта, щоб покрити мене перед мамою, взяла мою вину на себе,— розливалася жалібно перед папою.

— А чом же ти мамі не похвалилася? — спитав папа.

— Я хотіла сказати, та злякалася... а Марта й похопилася... Прости їй, папо. Покарай чим хочеш мене, тільки не проганяй її з двору, зостав біля мене,— ламаючи руки, молила я.

— Ото, бач, донечко, як погано не по правді жити! Через те дурнісінько і досталося Марті. Ну, годі ж, заспокойся. Я скажу мамі, щоб не одбирала Марту від тебе.

Боже, яка я рада вискочила від папи! Мені так було на душі весело, що я трохи не танцювала. Мерщій я побігла до хазяйки Христі, нагляділа пиріжки, що подавали до обіду, ухопила їх скільки змогла і, наче буря, помчалася з ними у свою хату, а трохи перегодом, як одсилали нас після обіду гуляти, я з тими пиріжками потайно від усіх прокралася знову в кухню.

— Марто! На тобі пиріжків,—тичучи їх під сіряк Марті, замовила я.— Ти зостанешся біля мене... Я прохала папу... він обіцяв,— казала я.

Марта притягла мене до себе, міцно здавила й гаряче-гаряче поцілувала.

Я мерщій вирвалася від неї і чимдуж помчалася своїх на гулянці доганяти.

ДУРНИЦЯ

ОПОВІДАННЯ

Нездужалось. Цілісінький день мене і терло, і м'яло, і ходити не давало. Я більшу частину дня пролежав, думаючи про те, як-то сьогодні в нашій окрузі відбудуться вибори від земельних власників. Чия-то, мовляв, візьме гору: чи «праві» осилять «лівих», чи «ліві» подужають «правих»?

Становий, що, спасибі йому, ніколи не минає моєї хати, як їде через село, де я живу, учора теж незнарошне завітав до мене і хвалився, що він добрячого підвіз возка отим «лівшукам», щоб не дуже зазнавалися та вгору носа драли.

— Підвезли, кажете, возка? — перепитав я його.

— Та ще й якого! — гучно викрикнув він.— Заплішив у саме тім'я такого кола — ого-го-о-о! — додав він, моргнувши злукава оком.

— А можна довідатися, якого саме? — попитався я.

Становий трохи промовчав, потім духом вимчав цілу склянку міцного та солодкого чаю з ромом, що завжди любив його уживати, і, зажмуривши очі, покрутив головою.

— До якого часу не скажу,— відмовив він нешвидко, усміхнувшись,— самі потім дізнаєтесь!

Пам'ятаючи, що «всяка власть від бога» і завжди спочуваючи цьому заповіту з святого письма, я, звісно, не посмів допитуватися пана станового про того кола, якого він заплішив лівшакам у саме тім'я. Я тільки прохав його ще випити одну склянку чаю, бо надворі було холодно, а йому треба їхати.

— Ні, спасибі. Я чаю більше не хочу,— відказав він,— шкода таке добро марно витрачати! Якби не їхати, випив би ще, а то на морозі — воно так задарма і піде собі, бу-

цім і не пив. А ви,— додав він мені,— оце пляшечку приховайте до якого часу. Як можна буде у вас і заночувати, тоді ми довідаємося, де в неї денце! А на сьогодні — буде, бо треба зараз у дорогу збиратися.

— Та чого ж,— питаю,— так швидко? І не перегрілися як треба та й у дорогу?

— Ніколи... От по сю! — відказав він, черкнувши пальцем по горлянці.

— А вже,— кажу йому,— у вас і служба! Та ще під такий скрутний час, як тепереньки.

— Прямо тобі дихати не дає! — відказав гучно становий і, схопившись, почав збиратись у дорогу.

— Що ж, і ви завтра на вибори лаштуєтесь? — спитав він, надягаючи кожуха.

— Та думка,— кажу йому,— як усе благополучно буде.

— Їдьте,— відказує становий.— Там буде і Пищимуха. А вже де він буде, то без потіхи не обійдеться. Певно, яким-небудь новим «утвором» людей напотішить.

— Та він,— кажу,— на се вдатний.

— Та ще який вдатний! — скрикнув становий.— Прямо тобі як та сластьонниця пече, так він свої утвори вивертає... Так і сипле, так і сипле ними, наче те зерно на кіш! Та все віршами, а не як-небудь. Пам'ятаєте його:

У лузі соловейко
Співав голосненько,
А зозуля на дубі кувала
Та літа віщувала!

— Пам'ятаю,— кажу.— Як же не пам'ятати? Се ж було у отця Федора, тоді саме, як справляв він обід з радощів, що розігнали першу думу!

— Ото-то-то! Тоді саме! Тепер він з новим утвором носиться: позов складає.

— Позов? Який позов? — зацікавився я.

— От ви його і приятель, та нічого не знаєте; а він мене за свого ворога має, а я все знаю! — похвалився становий.

— На те ж ви,— кажу,— і пан становий, щоб усе знати. На те і пристановлені, щоб відати, хто що думає. Бо якби такої власті не було, то хіба б же ми спали спокійно?

— Глузуйте! — відказав він.— А я вам по правді скажу, бо я з нею ні перед ким не таюся, не то що перед справником, а й перед самим губернатором!.. То от я вам

і скажу, що й ви, добродію... теє-то, як його,— як казав виборний у «Наталці Полтавці».

У мене у душі чогось похолонуло.

— Як-то,— питаю,— теє-то, як його?

— З гедзком!.. з душком значить! — скрикнув зовсім уже одітий становий і, се кажучи, відкопилив губи та, приложивши два пальці до носа, як потягне в себе духу!..— Пахне, значить... вільним повітрям пахтить... От що я вам скажу!

— Від мене?.. Вільним повітрям? — ледве повертаючи язика у роті, вимовив я.

— Еге-с... від вас,— усміхаючись, каже становий.— Скажіть мені по правді, от як я перед вами по правді кажу, навіщо ви мене другу склянку чайку випити присоглашали? Ану, скажіть?

— Та як же доброго чоловіка в холод із хати випускати, не обігрівши як слід його? — відказую йому.

— Толкуйте про вільховий корінь, а дубовий — товщий! — відказав мені становий своєю улюбленою приказкою та, нахилившись до мого уха, стиха зашептав: — Бажалося довідатися, якого я кола заплішив? Думка: вихилить становий другу склянку, шибоне вона йому в голову — і почне він клепати язиком, наче паламар той у дзвона? Ну, так я вам скажу: не на того наскочили! Становий — не дурень удався! Зразу помітив, куди воно стриже і... ухилився. От як хотілося і другу випити! бо ромок у вас... Хіба у самого маршала такого другого доведеться пити... Ви його, пане хазяїне, приховайте. Ми його другим разом укутаємо і то так, щоб і мундира скинути... бо в мундирі, бачите, тісно... а то... щоб вільно було... на просторі. Адже ж ви поважаєте тую волю? Та хто її тільки не поважає, хто не любить?! — весело граючи очима, торохтів пан становий та, це кажучи, кинувся до мене, міцно обняв, дзвінко поцілував та, як та дзига, крутнувшись,— зразу зник за дверима.

Як я, опам'ятавшись, вискочив був на рундук, щоб провести дорогого гостя, то він уже — аж сани гарчали по глибокому снігу — прудко мчався з двору.

Вернувся я в хату, як там кажуть: ні в сих, ні в тих. Все оте так скоїлося несподівано, так мене здивувало!

«Щось то воно неабияке! — думав я.— З одного бо-

ку—становий, як мій давній приятель, поводився зо мною, як і слід поводитись приятелеві, а з другого — чогось він лукаво натякав про гедзика та про вільне повітря. А наостанку ще й поцілунка вліпив!..»

Найбільше всього непутив мене отой поцілунок... І пригадалося мені святе письмо... як Юда цілував Христа, видаючи його ворогам... Чи не хоче, бува, і становий мене отак видати?.. За віщо ж?.. Здається, і вини за моєю душею ніякої немає. Живу я собі на селі тихо, ні до кого не чіпляюся, і мене ніхто не займає; не ходжу у волость довідуватись, де що сталося, хто кому яку шкоду заподіяв або зле учинив, от як, плещуть, у нашого отця Федора курей покрав... Не тичу свого носа на волосні або сільські сходи, де миряни радяться про свої громадські діла. Чого я на них буду ходити? Воно хоч і цікаво послухати, як розумні голови керують отими справами, цікаво, але під теперішній неспокійний час і небезпечно... Ще скажуть: ходжу, щоб громаду проти стражника обурювати. У їх, либонь, з стражником нема згоди: стражникові бажається, щоб прості люди його за начальство приймали, щоб, зустрівшись, шапку здіймали, на добридень казали; а вони — сказано, темна-темнота! — не вдаряють на те. Хто смирніший, то ще як здалека його побачить — у чужий двір вскочить чи назад поверне або боковою улицею обійде, щоб тільки не стріватися з ним; а хто сміліший, то пройде повз нього, боком або спиною повернувшись, щоб не дивитись... А як наша знахарка — баба Горпиниха, що й уроки виливає, бешиху шепче і пропасницю вичитує,— то ся, як тільки стражника побачить, зараз почне хреститись, неначе зачує в церкві дзвона... хреститься та причитує: «Господи, відверни!». А як пожене, то повернеться та аж тричі на слід плюне та ще й ногою розітре, приказуючи: «Згинь, зникни, сатано!..» Чого в них ота незгода та ненависть? Я так і не довідався. Чув якось раз, як суперечилася стражникова жінка з простими жінками — її сусідками. Стражничиха доводила їм, що то чоловіка задля того поставлено, щоб, поміж людьми вештаючись, їх думки вивідував та всякі лиходійні заміри дізнавав, і через це вони повинні його шанувати. А їй сусідки відповідали: у нас один тільки є такий, що знає думки кожного,— господь на небі! Отже і він, святий, дав волю чоловікові, що хоче, робити, а там уже — на тім світі — кожен буде за свої вчинки розплачуватись. «А ти,—

кажуть стражничисі,— свого чоловіка он до кого рівняєш? То ж таки бог, а твій чоловік — панський підглядач, та й більш нічого!.. Хорт, що ним пани хотять нас, наче зайців тих, полювати!.. Он хто такий твій чоловік!» — вигукували сусідки. Я як зачув оте змагання, то у мене аж мороз поза спиною посипав, і — дай, боже, ноги! — мерщій хильки та хильки від того місця, де дурні жінки отаке плескали, і таки непримітно зник. Та нікому про те, що отам довелося чути, і не хвалився, навіть самому приятелеві моєму — панові становому не сказав... «Хіба, може, оце він довідався, що я чув, та йому не похвалився, та оце і ремствує на мене? — думалося мені.— Відкіля ж він зміг довідатися про се? Відкіля довідався?! А відкіль він довідався про мій замір підпоїти його та вивідати правди про отого кола, що він комусь заплішив? Я ж йому не казав про свою думку, а він зразу дізнався!.. Ні, що не кажи, а, мабуть, стражничиха правду казала, що всі станові, урядники, стражники на те й призначені, щоб людські думки вивідувати... І кепсько ж вони з оцим ділом справляються! Скільки-то люду через їх вивідування пішло на казенні хліби, а дехто попхався аж туди, де Макар телят пасе!»

Отакі думки цілий той день мою голову клопотали. Ніяк я їх не здихаюсь та й годі! Уже я і по хазяйству ходив наглядати, чи злаштував Омелько як слід сани, щоб завтра на вибори їхати, чи насипав коневі вівса і наложив як слід сіна, щоб був нагодований і не пристав, бува, в дорозі, бо п'ятнадцять верстов треба до виборів чухрати. Допитувався і в Параски, чи здоїла корову та птицю нагодувала... Поки ото клопочуся надворі, то ще й нічого,— а як тільки вернуся в хату — знову мене думки обляжуть! Одна в голові колом стримить; друга—у душу холодом віє; третя, неначе гадина та, у саме серце упнеться — ссе його, щипає... Нема мені спокою, не вдію з думками нічого! Розпустилися так, що не приберу способу, як їх докупи позбирати та над ними гору взяти. Гуляють собі по волі, неначе той вітер по степу.

І подумав я: от що воно значить — дати волю! Недаром приятель мій — пан становий — так ненавидить її. «Нема,— каже,— гіршого лиха над неї на всім світі. Вона всю душу так вимотає, що чоловік робиться ні на що здатний. Вона,— доводить,— все одно, що дикий кінь... як не об'їздиш його та не загнуздаєш добре, то не поїдеш;

та й то ще на короткій вожжині треба держати дужою рукою... Отоді уже й добре буде. А як тільки попустиш, то добра не жди!»

Насилу я діждався вечора та мерщій звелів слати і ліг спати, щоб хоч сном свої думки перемогти. Отже все те була даремна праця! Як погасив я світло та облягла мене кругом темнота, то мої думки, неначе роздрочені бджоли, так роєм і загули кругом мене. Одна за одною летять, одна одну переганяє: то зіб'ються в купу, наче кім'ях, то розлетяться на всі боки та й грають передо мною такого веремія, що мене аж острах бере,— чи не збожеволів, бува, я? чи не напосіла на мене ота пропасниця, що голову приском пече, а по тілу морозом сипле, аж зуби цокотять?..

Знемігся я, зовсім занепав. Хочу лоба перехрестити — думка: хоч хрест святий допоможе,—руки вгору не здійму; хочу молитву прочитати, а з уст зривається не святе слово, а прокльони та докори на всіх отих вивідувателів думок людських, що через їх немає спокою і уміркованій людині!.. Уже треті півні проспівали, за стіною в кухні почали мої вірні слуги рушати, як я таки якось зімкнув очі, забувся й заснув.

Прокинувся, а сонце геть уже підбилося, заглядає через вікно до мене в хату, ясними плямами плазає по долівці. Лупнув я очима, аж Омелько заглядає до мене в хату.

— Що тобі? — питаю його.

— Та казали ж лагодитись їхати сьогодні,— одказав він.

— Їхати? Куди їхати? — здивувався я, не пригадуючи спросоння, куди ж це я загадував їхати.

— Та на вибори чи що! — доводить Омелько.

Наче хто обухом ударив мене по тім'ю! «От тобі й раз! — думаю.— Мав був чуть світ виїхати, щоб якраз у пору добутись, а тепер уже он де сонце стоїть... Куди ж я поспіну?»

Досада мене така взяла! А, звісно, як досада найде на господаря, то на кому ж її зірвати, як тільки не на своїх близьких тобі людей? Якби в мене жінка була, то, певно, я їй би почав «отченаш» вичитувати, що не збудила; а як у мене жінки зроду не було, то, звісно, на кого ж більше

ремствувати, як не на першого, хто піймався тобі на очі?

Я ото й почав Омелькові вичитувати:

— І як тобі не гріх, і як тобі не соромно у свій час не ввійти та не розбудити мене? Мабуть, і сам качався на лігву, аж поки сонце не вигріло! Мій хліб їси, з мене плату береш, а діла не хочеш робити! — докоряю його.

Омелько мій з доброго дива аж очі вирячив.

— Та я ж,— каже,— скільки разів і сам довідувався, і Параску засилав. Разом гукали на вас: «Пане! пора вставати!». А ви хоч би собі усом повели. Параска, насмілившись, тихенько підійшла до вас та ухо аж до рота наставила, довідатись — чи дишете. Бо так ви лежали, немов — хай бог боронить! — мертві. Очі закриті, обличчя бліде-бліде, і руки на грудях схрестили. «Оце,— думаю,— так! Ну що, як справді смерть прийшла? А я ж за півроку плати не брав... Хто ж мені тепер заплатить?» Не повірите — від жалю аж серце зів'яло! Раз — що добрий пан був, а друге — і свого жалко. Та вже Параска втішила. «Ні,— каже,— дише. Ледве чутно, а дише».— «То ти б,— кажу їй,— може б, за руку потримала, може б, ви прокинулись». — «Шкода, — відказує, — будити. Я, — каже,— чула, як вони цілу ніченьку бухикали та одпльовувались. Певно, не спалось, то хай хоч тепер посплять...» От ви й розсудіть, чим же я винуватий? — додав Омелько.

Розжалобила мене ота річ його. Шкода мені стало, що я його своїми докорами так нізащо образив. А проте, щоб не давати йому сього помітити — думка: не буде слухатись,— мов спересердя буркнув:

— Клич сюди Параску, а сам іди лагодитись!

— Тобто запрягати? — спитав Омелько, становлячись до мене боком.

— Тоді будеш запрягати, як скажу! А тепер мерщій клич сюди Параску, а в самого — щоб усе готове було,— відказав йому.

— Та в мене ще звечора все готово, а запрягти — не забарюся... тільки гукніть! — бубонів Омелько, виходячи з хати.

Пішов Омелько, а я почав зводитися з ліжка. Зразу наче і бадьоро скочив, та тільки що ноги спустив додолу,— аж мене в поперек — шпиг! Руки і ноги затрусились, у голову шибонуло, туман наче знявсь перед очима... «От тобі й раз! — думаю.— Як же оце в дорогу зриватися?»

Проте все-таки звівсь, ноги в повстяники всучив, нади-

бав свого на хутрі з шльонками халата, нарядився в нього, підперезався й пішов умиватись. Думка: умиюся холодною водою, розітруся, розімнуся, то воно, може, й пройде... може, таки й поїду.

Почав умиватися. Отже вода не тільки не бадьорить мене, як бувало раніше, а здається якоюсь неприємною — руки від неї клякнуть, морозом по тілу дере. Не потураю я на те та все зливаю її і на голову, і на шию, натираю груди. Не бере мене тепло, а все — морозом сипле! «Погано»,— думаю. Кинув хлюпостатись та ну мерщій витиратись. Як я не шарував себе дебелим утиральником, нічого не враю — нема тепла, аж зубами почав цокотати; у спину і в боки коле, дух запирає! Сяк-так витерся я — та мерщій знову у свій халат та й почовгав у одпочивальню. А там Параска вже постелю перестилає.

— Залиши,— кажу їй,— коцем застилати. Мабуть, я знову ляжу, бо щось мені нездужається.

Параска, перебиваючи подушки, на мене через плече зиркнула та мерщій і почала їх складати: спідню — пряменько положила, верхню — навскосяк угору підвела, до бильця притулила, а саму невеличку, наче пампушку ту, одним махом руки якоюсь круглою зробила і на самий верх кинула. Потім коц ухопила, сюди-туди труснула і покрила ним зразу всю постелю, ще й один бік загорнула, щоб зручно було за нього взятися та одвернути, як під коц залізти.

— Лягайте,— каже,— готово!

«І що за проворна оця Параска»,— подумав я, сідаючи на ліжко. Скинув повстяники з ніг та так, не роздягаючися, з халатом і ліг. А вона — тільки хвіть! — уже й коцем прикрила. Метка, як та муха!.. Ліг я, а зуби цокотять.

— Слухай,— кажу,— Параско. Завари, будь ласка, чаю та подай сюди гаряченького. Може, я хоч чаєм нагріюся; щось-то погано почувається.

— Ото було б за отим пикатим ніччю роздітому і без шапки аж надвір вискакувати! — буркнула вона та мерщій і побігла до їдальні.

Чую — посудом цокотить, воду з самовара наточує, бовтає нею, хлюпається. Чай ото заварює. Проворна вдалася, що й казати. А куховарка з неї добра: борщу як наварить, то не їж, а прямо навхильці пий — такий смачний та добрий... І коло корови уміє ходити, наче справжня

ричка... І вишиває, і панчохи плете... Золоті руки та й годі! До цього всього — чепурна, весела, балакуча. Глянеш на неї — щаслива та й годі! А проте бог щасливою долею задля неї поскупився; одної осені заміж пішла за гарного парубка, що з москалів повернувся. Думка була увесь вік з ним прожити, а тут, на її лихо, війна з японцем розпочалася. Узяли її Федора та як погнали, то аж уже третій рік ні слуху, ні духу! З дороги ще таки писав, як було далеко та погано їхати. А як добувся до місця, то з того часу ні одна звістка до неї не доходила. Чи він занедужав та вмер; чи на війні свою голову положив; чи у полон піймався,— так вона й досі нічого не знає. Другі хоч каліками повертались, про декого звістка прийшла, що вбито, а її — наче у воду впав... Зосталась вона — ні жінка, ні дівка! Спершу плакала, журилася... Та що плачем та журбою поможеш? Пожила півроку у свекра та свекрухи та й знову у найми пішла, де й виростала, бо батько та мати, ще як малою була, померли; рідна хата, як водиться, старшому братові зосталася, а їй довелося по чужих людях служити. З отих наймів і заміж ішла до чоловіка у прийми. Старі відбивали його, щоб не женився на наймичці, а взяв собі хазяйську дочку, щоб і за нею було що-небудь. Ну, а за Параскою нічого того не було, тільки брови чорні, руки моторні та вдача весела. Звісно, що старим усе оте не дуже було до вподоби. Свекруха світила очима на невістку ще й тоді, як чоловік був дома; а як його у військо взяли, то докорам і кінця-краю не було. І чого за чоловіком плачеш та діла не робиш? Або, чи вона з журби заспіває, то чого пісні заводиш,— отак по чоловікові журишся?.. Терпіла вона, терпіла та, щоб не змагатися, знову у найми пішла. Осе вже другий рік у мене слугує і — спасибі їй — і слухняна, і робоча, і порядку держиться.

Все осе якось мимоволі пробігло у моїх думках, як лежав я, заплющивши очі і дожидаючи, поки Параска чай зготує. Аж ось чую — шамотить босими ногами і стиха цокоче склянкою на блюдці...

— Осе вам і чай готовий. Пийте, поки гарячий,— мовила вона, становлячи склянку чаю на невеличкий столик, що завжди стоїть біля моєї постелі.

Потяг я мерщій той чай до себе, та, поставивши на груди склянку з блюдцем, заходився біля його. Гарно мені, що він і в руки гріє, і тепло всередину вливає, і бадьорить

мене, неначе сили наддає. Сьорбаю я його з такою жадобою, що аж відляски по хаті розходяться, аж Параска, витираючи чистенькою ганчіркою пилюгу з стола та стільців, усміхається.

— Чого ти,— питаю,— регочеш? Дивуєшся, що я так до чаю допався?

— Пийте, пийте на здоров'я! — заторохтіла вона.— Доп'єте сього, я ще наллю. А то — он, як пуп, посиніли, так змерзли.

— Та се ж і гріюся, бо дрижаки таки добре пробрали! — відказую їй.

— Ото нічого бігати за отим пикатим! — знову вона за своє.

— Про якого ти пикатого удруге мені плещеш? — питаю я.

— Та вже ж не про якого! Про того, що ви його взиваєте приятелем своїм... про станового! — відрубала Параска.

— Чудна ти! — відказую їй.— Чоловік з дороги перегрітись забіг — як же його не привітати? Спасибі, що хати не мина.

— Ще б минав, як ви з ним отак носитесь та годите йому, неначе тій болячці!

— На те воно,— повчаю її,— начальство, щоб біля його впадати та панькатись з ним. Задобри його, то й воно тобі колись у пригоді стане.

Параска і головою замотала, і рукою махнула.

— Дожидайтеся від його пригоди, як від Сірка ласки!

— Дурна ти,— вилаявся я,— то дурне і плещеш!

— Хай я і дурна, бо, може, така зроду вдалася. А проте серцем чую, що він на вас недобре замишляє... Через те і вчащає до вас! — відказала вона.

— Що ж він проти мене замишляє? — дивуючись, попитав я її.

— От, бачите, що ви й не знаєте; а я — небійсь — дурна, та знаю! — з докором та згорда відказала вона.

— Що там ти такого знаєш?.. Ну, кажи,— повернувся я до неї.

Параска аж на середину хати вискочила та, узявшись обома руками в боки і червоніючи на виду, наче та маківка, запорощала:

— А з якого добра-ума він отого стражника раз у раз до мене підсилає... та наказує, щоб помічала, хто у вас

буває та про що ви з тим, хто буває, балакаєте... куди саме вчащаєте?..— вичитує Параска, аж крешучи своїми карими очима та поводячи передо мною рукою.

То я почав був трохи нагріватись, а то відразу мене така трясучка вхопила, що склянка об блюдце тільки — цок-цок-цок! — так ходором у моїх руках і заходила.

— Та ти не брешеш, бува?..— здивовано попитався я.

— От хай мене осей хрест поб'є! — гукнула Параска і великим хрестом аж тричі перехрестилася, а потім знову взялася за свою роботу — мебель витирати.

— Що ж, то тобі стражник хвалився, що все ото йде від станового? — нешвидко попитався я.

— Він не хвалився, та я й сама про се добре знаю,— відказала Параска.

— Почім же ти знаєш? — спитав я.

— Почім знаю? — перепитала Параска.— По всьому видко: стражник подарунки за те обіцяє... А де ж йому грошей узяти на ті подарунки? Звісно — у станового!.. Потім — ще обіцяє... Я б і сказала що, та не вмію назвати... дукач, значить, такий, що його на грудях носити.

— Медаль, може? — підказав я.

— Медаль, медаль, бодай він повісився на ній!—скрикнула Параска.— Як будеш, каже, як слід наглядати та про все мені доводити, то як запопадуть твого пана на злому вчинку... чи людей буде намовляти не слухатись, чи що інше замишлятиме,— то тобі, каже, начальство медаль дасть.

— Бреше,— кажу їй сердито,— твій стражник, як та руда собака, а ти за ним!.. такого й закону немає, щоб медалі роздавали жінкам за такі вчинки... От що я тобі скажу! — додав з притиском я.

— Може, він,— відказує спокійно Параска,— і бреше, а я — за що купила, за те й продаю!.. На мою думку, я все-таки береглася б отаких приятелів, як становий,— помовчавши, додала вона далі ..— Що стражник, що становий — всі вони одного поля ягода, одним миром мазані!.. Всі вони одного добра зичать нам...

Як почув я оте, то з нестямки аж перелякався.

— Що ти,— питаю злякано,— сказала? Усі вони однакові? Усі одного добра зичать нам?!

— Атож! — мов ні в чім, одказує Параска.

— Та ти знаєш, нащо поліція заведена? — присікався я.

— Знаю,— спокійно відказала Параска...— На те, щоб до всякого чіплятися,— додала.

Так я і підскочив на постелі! Підвівся ото та й кажу їй:

— Поліція,— кажу,— на те у кожнім царстві заведена, щоб від лиходіїв людей захищати... Щоб спокій добрих людей не порушав!.. Щоб вони тихо жили та безпечно спали!..

— Про се самісіньке,— перебила мене Параска,— і стражничиха раз у раз про свого чоловіка каже. А я вам на се відкажу: поки у нас отого стражника в селі не було, то все добре було: і люди спокійно спали, і ніхто до їх не чіплявся. А тепер — немає нікому спокою від нього. На вулицю дівчата вийдуть поспівати — розганяє; на досвітки парубки зберуться — а він попідвіконню ходить та підслухує, що вони балакають проміж себе... А на того, хто йому шапки не скидає, то він так узлиться, що й по дворах ходить та присікується — нащо з'їдів понакладав та гною понавертав? Прибери зараз, каже, а то составлю протокола. Хазяїн так відказує: як весна прийде, то все прибере: що на кізяк піде, а що на підмет вивезу. Так хоч і не кажи йому сього!.. Протокола напише, а земський штрапа накладає... Отак до всякого й чіпляється!.. От ви тепер і скажіть мені: чи на добро людям ота поліція, чи ні? — попитала вона мене.

— Та що ти,— кажу їй,— отаке про поліцію плещеш? Що ж, по-твоєму,— зовсім її не треба?

— А й не треба,— відказує Параска,— вона зовсім лишня! Є ж такі люди, що живуть без неї, та ще й як живуть?!

— Та тобі,— кажу їй з серцем,— за оці слова й Сибіру мало!

— А що ж,— одказує вона спокійно,— Сибір таке? Хіба й там люди не живуть?

Прямісінько тобі мов одуріла молодиця! Щоб як-небудь навести її на те, що то дурниця, про що ото вона плеще, я почав їй далі казати.

— Отже ти кажеш, що тобі й Сибіру не страшно? що й там люди живуть?

— Та вже ж і там не без людей! — одно товче вона.

— Люди то є, та тільки їх небагато,— кажу їй.— Та й то все чужі... не наші люди... іншої віри, іншої мови... А з наших — одні лиходії, що їх начальство від нас туди

справляє, щоб нам отут покійніше жилося. А живуть вони як? Хіба вони живуть так, як ми отут живемо?.. От хоч би, приміром, візьми себе... Чого тобі треба? чого недістає?.. І їсти тобі є, і пити тобі є... Ще й плата тобі йде до того... Хіба тобі,— питаю,— погано у мене жити?

— Чого,— відказує,— погано? На вас я нічим не жаліюся. Спасибі вам, ви,— каже,— добрий пан... Тільки й те сказати: якби я вам не робила, то чи ви держали б мене?

Я з диву аж закашлявся; а вона підождала, поки я відкашляюсь, та й знову за своє:

— Поки в мене руки дужі та сила служить, то я вам і потрібна. А якби — не доведи, господи! — я захворіла або сили позбулася, то тоді під чужий тин іди.

— А ти,— кажу,— заробітка не гайнуй та про чорний день відкладай.

— Що той заробіток,— відказує вона.— Хіба з нього наскладаєшся? Як візьмеш у руки, то він так поміж пальцями і розійдеться!.. От ви,— каже,— осе гаразд розберіть та й вирішіть, чи справді нам, наймитам, добре живеться? Чи справді наша доля така, що ми дурнісінько на неї нарікаємо?

Сими словами Параска ще більше мене здивувала. І хто їй про осе все наказав? Хто їй отакі думки в голову набив?.. Недаром приятель мій — пан становий, здіймаючи вгору свого здоровенного кулака, не раз мені казав, що тепер народ став — он який! І накриво йому нічого не кажи, бо ти йому слово, а він тобі — десятеро... Розумний дуже став! Тепер, каже, не те, що колись було.

Щоб як-небудь перепинити оту розмову, що Параска зняла, я їй наказав, щоб вона налила мені ще склянку чаю та й геть собі йшла, бо ми з нею ні до чого доброго не договоримося.

— І то правда,— усміхаючись, каже Параска, подаючи мені чай,— пора мені вже і до печі ставати, обід вам готувати. Дома ж будете обідати? Нікуди не поїдете?

— Куди,— відказую їй,— мені їхати, як нездужається? Скажи Омелькові, що не поїду.

Параска пішла, а я, п'ючи потроху чай, почав думати про те, що Параска отут наказала.

Думки її про поліцію я відразу признав за нікчемні і не звернув на їх ніякої уваги; а то про долю наймитів — то се і мою голову заклопотало.

«І справді,— думав я,— що чоловік заробив — то його вистача тільки на те, щоб сяк-так прохарчитися та кінці докупи звести... Уділити ж з заробітку яку дещицю про чорний день невистачить... Поки молодий та дужий, то воно якось і байдуже про се. А як старість прийде? неміч силу зопсує?.. що тоді?.. І скільки ж отакого люду є, та ще й прибуває щороку? Про се, справді, треба б комусь подумати та щось пригадати, бо щоб отак і надалі йшлося — не можна... Голодному, кажуть, і розбій не страшний. Недаром і Параска Сибіру не боїться і отаке чорти батька зна що плеще! Се таке, що треба про нього добре пометикувати... Як доведеться з приятелем моїм — паном становим — побачитись, перше всього запитаю його, як на його думку оце розв'язати? Він чоловік з головою та ще й «служебний опит» має».

І ото, допивши чаю та поставивши склянку на стіл, я почав марити, як-то осього крутого вузлика, що лихе життя його зав'язало, добродій становий буде розв'язувати?

І уявляється перед моїми зажмуреними очима пан становий з його завжди червоним обличчям та рішучим поглядом його жартівливо-лукавих очей.

— Ану, що скажете, добродію, про се? — усміхаючись, питаю його.

— А ви не знаєте, що се таке?.. і чим воно пахне?..— спитав мене, похнюпившись, становий.

— Чим же воно,— перепитую його,— пахне?

Він на те нічого не відказав, тільки нехотя якось почав розстібувати мундира, пошарив під ним рукою і витяг із бокової кишені невеличку книжечку в чорній обгортці.

— Гляньте сюди! — додав, указуючи пальцем на обгортку, де вгорі великими літерами було друковано: «Соціалізм».

У мене аж мурав'ї забігали попід шкурою, як прочитав я оте слово.

Він прикро-прикро глянув на мене.

— Бачили? — суворо спитався.

— Бачив,— ледве чутно одказав я.

— Задля тих мудраків, що отаке пишуть або про се базікають, є у мене, щоб ви знали, добра схованка... Отака! — додав він і, заховавши книжечку в ту саму кишеню, звідки витяг, почав застьобувати мундира.— Раз заліз туди, зогниєш там, а не вискочиш!.. Не втручайся не в своє

діло! Не клопочи начальства! — бубонів становий. Потім, усміхнувшись, повернувся до мене й каже:

— А по-приятельству до вас ось що я вам на ваше питання скажу: ви знаєте, що тепер панщини нема, що обов'язувала панів піклуватися про своїх людей? Не захотіли ж її... самі не захотіли... Волі, гукали, дай! А тепер знову кричать: свобода личності!.. Оце ж вам воля й свобода... Сам про себе дбай, сам про себе піклуйся! — знову забубонів становий, і від його гомону чогось мене почало гойдати — немов хвиля підхопила мене, колише і стиха несе кудись... Я так і незчувся, коли заснув.

Прокинувся, а сонце вже геть повернуло з півдня, котилося низом до спочинку. У хаті від його світла було якось червоно-червоно.

— Осе так заснулось! — промовив я, почуваючи себе таким бадьорим та дужим, та й почав мерщій вставати. Коли тут і Параска нагодилася.

— Уставайте вже,— каже,— обід давно перестоявся. Я вже не то в печі, а й у вас у хатах груби давно витопила; а ви все спите.

Поки я умивався та прибирався, сонце зовсім почало сідати. Зокола на вікнах бігали його червоні зайчики та крізь намерзлі шибки пробивалися в хату якимсь жовтуватим світлом, окриваючи ним тільки середню частину, а по кутках стояла вечірня темнота і блимала своїми сіронепрозорими очима.

— Мабуть, таке, що світи світло та й давай обідати!— наказав я Парасці.

Тільки що я сів за стіл та почав борщу в тарілку всипати, як Параска, ускочивши до мене, замовила:

— А до нас гость прибув!— І шатнулась до шафи, щоб гостеві тарілок наготувати.

— Який гость? — попитався я.

— Отой самий, щоб вас добре вилаяти,— чую я у прихожій гучний голос Пищимухи.

— За те, мабуть, що на вибори не прибув? — догадуючись, питаюся і встаю стрічати гостя.

— За те самісіньке, що ви людей тільки дурите!.. Злякалися свого приятеля станового чи що? — докоряє він мене, роздягаючись.

— Чого мені його лякатись? Я ще вчора звечора на-

казав Омелькові, щоб усе готово до від'їзду було. А на ранок захворів.

— Знаю я вас, як захворіли! Удаєте тільки з себе хворого,— каже Пищимуха, ледве просовуючись у двері.

— Ви мені не вірите, то повірте стороннім людям. Он вам і Параска засвідчить,— одказую йому.

А Параска так і запорощала:

— От уже що правда, то правда!.. Цілу ніченьку тобі не спали: то стогнали, то бухикали...

— Здався циган на свої діти! — неласкаво вимовив Пищимуха.— А ти не порощи! — сердито перебив він Параску.— Твоє діло кухня — то туди і йди!

— Я ж задля вас посуд готовила,— усміхаючись, мовила Параска.— Певно, виголодалися, обідати будете.

— І обідати не хочу... Я лаятись приїхав. Зло мене таке розбирає, що аж гавкати хочеться! — гучно бубонить Пищимуха, розмахуючи своїми довжелезними руками.

Параска зареготалася... З усіх моїх знайомих найбільше уподобався їй Пищимуха. Чи, може, через те, що вона була куца, а він — саженного росту, з такими довгими усами, що кінці їх аж за уха закладай, і на його завжди суворім обличчі карі очі з-під настовбурчених брів грали якоюсь доброю усмішкою.

— Осе чоловік, так чоловік! — хвалилась вона.— З ним і побалакаєш як слід, і натішить він тебе своєю розмовою!

— Воно ж, мабуть, хто перший у хату ввіходить, то й здоровкається,— жартуючи, кажу йому і, подаючи руку, вітаю: — Здрастуйте!

— Та вже нічого з вами робити — здрастуйте! — відказує він, простягаючи і мені свою, завбільшки з доброго накостеня, руку.

Поздоровкались ми.

— Ну, сідайте ж до столу. Будемо обідати та балакати,— кажу йому.

— І сяду. Уже коли забився до вас, то треба і сісти,— каже він, опускаючись на стілець по другий бік столу, якраз напроти мене.— Та вже і гнів свій до вас на милість поверну — попоїм трохи,— додав, беручись за ложку і насипаючи собі борщу в тарілку.

— О-о, бач! А казали, що обідати не хочу?! — усміхаючись, мовила до нього Параска.

— А ти, сороко. не скрекочи... Киш на своє гніздо!— скрикнув він на неї, скоса блимнувши оком.

— Та осе ж і побіжу, щоб тому, хто не хоче їсти, ще й печеного з свого гнізда принести,— жартівливо відказала вона і вискочила з хати.

— Ну й де ви отаку пащекувату видрали? — повернувся він до мене, кутуляючи в роті чималий шматок хліба та запиваючи його борщем.— Якби в моїй хаті отака зозуля щодня кувала, то я, мабуть би, і не їв, і не спав та все її слухав! — жартує він, не перестаючи борщ сьорбати.

— Та годі вам,— кажу йому,— на чужих зозуль очі дерти; краще скажіть, чи були ви на виборах?

— Люблю бісове коріння, хоч воно й до гріха доводить... Недаром і Адам согрішив,— бормотав Пищимуха, а потім до мене повернувся:

— Чи був на виборах, питаєте? Аякже...

— Ну... що ж там? Чия гору взяла, чи праві, чи ліві?

— Краще не питайте,— сердито відказує.— Нагадали вибори — і їсти перехотілося,— веде він далі, кладучи ложку.— Ох-хо-хо-хо-хо! — заохав він на всю хату.— Головонько наша бідна, що в нас матінка нерідна!

— Значить, праві взяли гору? — догадався я.

— Які праві? Які праві? — з огидою в голосі скрикнув він.— Той правий, хто йде прямою стежкою, а не збоку, як потайна собака, забігає... Юди лукаві! Чорносотенці! — загукав він щосили, витріщивши на мене свої гострі очі.

— Так вони взяли гору? — занепалим голосом спитався я.

— Ще б не взяли, як вони отаку машину підвели! Перше всього — козаків пристосували до селян, що мають право вибирати тільки при волості. Удруге — на один день призначили вибори і при волості, і від земельних власників... через це на наші вибори приїхало наших жменя, а їх — з усієї округи насунуло!.. А втретє?..— Тут Пищимуха нетерпляче засовався на стулі і почав важко дихати.— Чули, що з Василенком вчинили? — спитався нешвидко.

— А що? Ні, не чув,— відказую.

— Та що ви — з неба скотились чи що? — сердито поспитався він і, наче з рушниці, випалив: — Заарештували!.. Ваш же приятель, пан становий, се і зробив! — з докором додав він.

— За віщо Василенка заарештували? — здивовано спитався я.

— А я знаю, за що? Попитайся свого приятеля,— схопившись з місця й заходивши по хаті, мовив Пищимуха.

Я похнюпився.

— То-то він і хвалився, що доброго кола заплішив лівшакам у саме тім'я! — якось незумисне зірвалось у мене з язика.

— А ви вже бачилися з ним? — знову сідаючи навпроти мене і неймовірно заглядаючи мені в очі, попитав Пищимуха.

— Учора прихватком забігав сюди... Допитувався, чи поїду на вибори.

— Ну? — гукнув Пищимуха, міряючи мене своїм сердитим поглядом.

— Казав, що безпремінно поїду... І злаштувався зовсім, та...

— Злякалися? — докірливо попитався Пищимуха.

Досада мене за серце вщипнула.

— Слухайте,— кажу,— добродію! Я ніколи нічим не криюся. Кожному правду кажу... І ви мене давно, здається, за такого знаєте. Чого ж ви тепер віри не ймете! — образливо кажу йому.

— То ви осе й розсердилися на мене? — ласкавим голосом пита Пищимуха.— Вибачте, коли я вас чим образив. Досада, бачте, мене взяла... Аж кипить у мене всередині з досади,— засовавшись на стільці, вибачається Пищимуха.

— Треба ж обережніше поводитися з словом,— кажу йому.— Воно, оте слово, що птиця: випусти — полетить, а спіймати — не так-то легко.

— Язик мій — ворог мені,— махнувши рукою, мовив Пищимуха.— Ну, вибачте ж, вибачте!.. Від нестями зірвалося з язика оте слово.

Тут саме увійшла Параска, несучи на блюді печену качку, кругом обложену добре зарум'яненими кружалочками картоплі. Смаковитий запах від качки так і пішов по хаті. Пищимуха як глянув, то аж сплюнув.

— Та й дратуєш же ти мене осією стравою! — повернувся він до Параски.— Аж слина покотилася, як побачив, що так по-мистецьки качку запекла.

— Хіба я її пекла? Огонь пік! — граючи очима, відказує Параска.

— Огонь та огонь, а й сама рук докладала! — каже Пищимуха.

— Та вже ж не без того, щоб не перевернути того, що печеш,— шпарко прибираючи тарілки та складаючи їх на посудину з борщем, мовила Параска.

— Якби мені отаку страву щодня їсти, то я б як кабан годований став! — жартує Пищимуха.

— Так ви і так — ніврокy собі! — відказує, усміхаючись, Параска.

— То я зроду такий удався,— каже Пищимуха.— А якби ще їв таку страву, якою ти свого пана годуєш, то і в двері не потовпився.

— То чого ж ви тільки дивитесь, а не накладаєте? Прошу покірно! —повернувся я до його.

— Милуюся! — відказав Пищимуха. Потім узяв вилки, з розгону вгородив їх у стегно качки й підняв його вгору.— Ач, яке стегно: прямо — очима їж,— промовив, положив його на тарілку і почав ложкою картоплі набирати та зверху смачним перепеченим жиром з-під качки заливати.

— Годуйтеся, годуйтеся! Я на третє ще смачнішого принесу,— знявши з столу посудину з борщем і зібравшись виходити, каже Параска.

— Чого ще принесеш? — кинув їй навздогінці Пищимуха.

— Вареників! — зачиняючи за собою двері, гукнула Параска.

— Бодай тобі язик у роті руба став! — скрикнув Пищимуха і зложив на животі в себе руки.

Трохи я зо сміху не покотився.

— Смійтеся, смійтеся! — каже Пищимуха.— Вас регіт розбирає, а мені не до смішки... Якби раніше казала, що вареники будуть — і качки б не брав.

— А хіба так не можна, щоб і качки, і вареників? — питаю.

— Не поміститься все. Борщу обпився, та ще як качки поїм — варениками ніде буде міститись,— скаржиться Пищимуха.— А вареники — се ж найкраща їда! — додав він.

— Не журіться,— кажу йому.— Качка борщ прикриє, а вареники зверху придушать. От воно й добре буде.

— Хіба? — лукаво моргнувши оком, допитується Пищимуха.

— А самі вареники з борщем не помиряться,— доводжу йому.

— Се правда, що не помиряться. То, значить, качку їсти? — пита Пищимуха.

— А що ж, на неї дивитись?

— Хай буде по-вашому! — відказав він і, прицмокуючи, узявся за качку, заїдаючи її присмаженою картоплею так, що вона в його аж на зубах хрущала.

Уживаючи і собі качку, я знову згадав про Василенка.

— І за віщо його арештували? — вголос вимовив я.— Шкода чоловіка! Гарний він чоловік, розумний і до діла щирий.

— Тож-то й є, що гарний та щирий! За те саме й арештували,— доводить Пищимуха.— Він усю виборчу справу на свої плечі взяв... По селах їздить та людей підбадьорює, щоб усі спільно за діло бралися... щоб безпремінно на вибори їхали. Ну, а наш маршал про це почув...— земський довів — та до справника, а справник — становому... От і злапали нашого голубчика! Та й то б ще нічого, якби його одного забрали; а то по всій окрузі стражників розіслали наказувати, що хто на вибори поїде, то з виборів уже додому не вернеться, а буде з Василенком казенну страву сьорбати... Он у чім сила! Народ — звісно, як народ: темний — раз, заляканий — два... «Хай йому,— каже,— отим виборам. Краще я той день дома пересидю, бо хто ж без мене буде сім'ю годувати?..» Отаким-то способом і вийшло таке, що нашого брата, козака,— пучкою взяти, а їх — і в жменю не вбереш! От і вибрали всіх своїх,— повідав Пищимуха.

— З лівих ніхто не вскочив? — спитався я.

— Куди там вскочити? Аж нікогісінько. Усі тобі, як є— чисте чоло, одвіювати не треба,— хвалиться Пищимуха.

— Се погано,— шкодую я.

— Та чого його й дивуватися, як козаків до селян прилучено?.. І скажіть же, пригадали таке! І хто воно його пригадав?

— Хіба ви не читали? — кажу.— Сенат так закон розтовкмачив. У козаків, каже, земля предківська, здавна наділена...

— Хто ж її їм наділяв, як вони своєю кров'ю та кістками її добували? — злюче увернув Пищимуха.

— Як вони її набували, то,— кажу,— інша річ. А закон такий справді є, щоб землі козачі тільки до козаків належали... Тобто так, як кріпацькі — кріпакам наділені.

— Так то ж які землі? — перебив мене Пищимуха.— Рангові, а не ті, що кожен своїм горбом добував! А де ті ранґові тепер маються?.. Своя ж старшина, що потім у дворянство перелізла, і прибрала їх до своїх рук!.. Зосталися тільки ті, що кожним своїм потом нажиті.

— Може, воно й так,— відказую.— А закон за козаками признає одні предківські землі... І поки ти не докажеш, що то твоя власна земля, добута від дворянина, чи купця, чи міщанина, то й повинна вона лічитися предківською, тобто наділеною... А закон про вибори установлює, що всі ті, хто володіють наділеною землею, вибирають окремо від власників. От на такій підставі Сенат і вивів, що козаки повинні вибирати з надільниками.

— Сенат! Сенат! — хитаючи головою, замовив Пищимуха.— Що таке Сенат? Як ви думаєте: він старший над Думою?

Тут саме нашу цікаву розмову перепинила Параска, що вскочила до нас у хату, несучи в одній руці миску гречаних вареників, а в другій — чималий горщик сметани.

У Пищимухи аж очі заграли, як він побачив оте добро, і, не питаючись дозволу, він мерщій наклав собі повну тарілку вареників, прилив зверху маслом, та ще й сметаною добре їх примастив, а потім, на увесь рот чавкаючи, почав їх уминати. Поки Параска прибирала печене та непотрібний посуд, Пищимуха встиг цілу тарілку вареників укутати.

— Немає на світі кращого наїдку, як вареники! — каже він, набираючи вдруге.— Та ще як їх гарна чепуруха зготує! — додав, скоса поглядаючи на Параску.

Та вся так і зашарілася на виду, наче на неї полум'ям війнуло.

— А ти не дослухайся, що ми з паном-хазяїном гомонимо. Не про тебе, галочко, річ! — повернувся він до неї.

— Чого мені дослухатися? — з посміхом відказала Параска.— Хіба то я вареники тулила?

— А хто ж? — попитався Пищимуха.

— То наш кучер — Омелько! — випалила вона і, вхопивши непотрібний посуд та похитуючись з реготу, майнула з хати.

Пищимуху так прямцем і поставило, наче його хто шпигонув гострим ножем у серце.

— Отуди к бісу! А я їх повнісіньку тарілку укутав! — нешвидко промовив він.— Чи він же, отой Омелько, хоч

руки помив, як тулить вареники брався? — попитався далі в мене.

— Та не вірте,— заспокоюю його.— Хіба не бачите, що го молодиця жартує? Хоче, щоб ще дужче хвалили її.

— Ні, не буду їсти! — рішуче відказав Пищимуха.

— Чому?

— Поки не впевнюся, що їх не Омелько тулив.

— Як же ви впевнитесь? — питаю.

— Кликніть її сюди. Я вже знаю, як довідатися.

Нічого було робити — довелося кликати Параску.

— Показуй руки сюди! — повернувся до неї Пищимуха, як вона увійшла.

— Навіщо! Хіба я вкрала що? — наче образившись, каже Параска.

— Показуй! — гука Пищимуха.

— Ну, нате! — усміхаючись, відказала Параска і виставила перед ним обидві долоні.

— Переверни догори! — наказав Пищимуха.

Та перевернула. Пищимуха прикро глянув і промовив:

— Ну, іди собі!

Параска, дивуючись та здвигуючи плечима, вийшла з хати.

— Справді, збрехала, бісова! — промовив Пищимуха і знову почав уминати вареники.

— По чому ж ви довідались? — питаю його.

— А ви не знаєте? Під нігтями борошно залишилось!

— Та ви,— дивуюсь йому,— усяку всячину знаєте.

— Від мене ніщо не вкриється! — відказує він.— Не тільки бабські таємниці мені відомі, а часом і про поліцейські заходи догадуємося... От хоч би, примірно, про вашого приятеля — пана станового. Казав Василенкові: «Ой, стережися, чоловіче! не викладай йому своєї душі».— «А що він,— каже,— мені зробить, коли все те, що я роблю, законом дозволено?..» От тепер і дознався, сердяга!.. Оце маю і вам сказати: хоч він і приятель ваш, а стережіться його... Він проти вас щось замишляє,— каже він мені, доївши вареників і відкидаючись на бильце стільця.

— Ну, се,— відказую йому,— дурне ви кажете! Не поводився б він зо мною так, якби що лихе замишляв. Учора навіть, як прощався,— поцілував.

— Поцілував? — здивувався Пищимуха.

— Поцілував,— спокійно відказав я.

— Ну, начувайтеся ж! — каже Пищимуха.

— Нічого мені начуватися! — відказую йому.— А от ви скажіть мені... тільки без утайки... Який там, кому і на кого позов написали?

— Се він вам хвалився? — збентежився Пищимуха.

— А хоч би й він,— відказую.

— От бісів син! І звідки він про се довідався? — пита Пищимуха.

— Значить, се правда, що написано позов? Можна дізнатися, куди і на кого?

— Ми вже скінчили обід? — спитався Пищимуха.

— Вибачайте,— кажу йому.— Тепер хіба чайком оце все, що їли, придушимо?

Пищимуха встав, до образів перехрестився і, повернувшись до мене, мовив:

— Спасибі за хліб, за сіль і за обід, що наївся дармоїд!

— На здоров'я,— кажу йому, сам устаючи.— Може, тепер, поки Параска буде прибирати та чай готувати, ми підемо до кабінету, покачаємось трохи і покуримо.

— Хоч і ходімо,— каже Пищимуха.— Хай там, у животі, улягається страва, що чимало-таки наклали її.

Незабаром ми пішли і, засмаливши цигарки, полягали, я — на своїй постелі, а Пищимуха вивернувся на канапі.

— Бачите,— замовив він, випускаючи з рота цілий оберемок диму, що так і закрив його від мене,— я не настоящий позов написав... Хай ті аблакати пишуть!.. А я на зразок позова зложив скаргу до другої Державної думи про нашу горемичну козачу долю. Ото я вам казав, що мене непутить отой вчинок з козаками... що хто там його вигадав, чи Сенат, чи пани-дворяни,— не знаю... От про се я й річ у своїм позові веду... І давно вже мені, по правді кажучи, хотілося дати вам прочитати та порадитись, чи вона, ота позова, на що-небудь здатна?.. От, примірно... у часописі якій надрукувати... щоб і другі прочитали... Може, таким способом хто-небудь і зверне на осю справу увагу та й здійме питання в Думі... Адже ж Дума може цьому горю пособити? — попитав Пищимуха.

— Не знаючи, що то за позов, не можу вам нічого путнього про се відповісти,— кажу йому.

Пищимуха звівся з канапи, поліз у кишеню свого каптана, витяг звідти чималий шматок паперу і подав мені до рук.

— Нате та вголос читайте... Ви добре по-нашому читаєте... А я лежачи послухаю,— каже він.— Може, воно навсправжки не таке жалібне буде, як мені здається,— додав він, лягаючи.

Я встав з постелі, присів до столу й почав читати. Ось що було там написано:

«До другої Державної думи

Від ста шестидесяти тисяч нащадків колись славного Війська Запорозького, що з божої ласки мешкають по багнючих місцях та захлюпаних селах славетної на все царство Полтавщини, де позвивала свої гнобительні кубла усяка пошесть людська: обкладки, бешихи, пропасниці й інші хвороби, що їм і щоту немає, і назви їх ніхто не знає.

Жалібний позов
на Злощасну Долю

Поклик

Державная думо, пораднице наша! Зглянься на нас горопашних, не обійди нас своєю ласкою, одари нас своєю втіхою, не дай нам зовсім загинути-пропасти. Ми знаємо, що тобі ніколи, що з усіх боків тебе будуть смикати, як і твою першу сестру-покійницю смикали. Чого їй тільки не діставалося? Есдеки та есери зовсім її цуралися, трудовики народними муками їй надокучали, порядники з великого на неї гніву у вічі й за вічі плювали, на увесь світ кляли-проклинали, одні тільки кадети її прославляли: у сурми грали, в бубни вибивали та щосили на увесь світ гукали та всякого добра від тебе ждали: і землі, і волі, і користі доволі. А як покійниця несподівано закрила очі, то такого гвалту наробили, що й самі мусили від його поглухнути-поніміти... Тепер, либонь, і вони побачили, що необережно при покійниці поводились, що треба було б тихою ходою йти, а не скоком гнати... та по шкоді, кажуть, і лях мудрий! Не будемо про те згадувати, що вже промайнуло-минуло. Нехай покійниці на тім світі легенько гикнеться та сняться їй веселі сни про волю, що за нею вона так побивалася-боліла, так старалася-клопоталася, що й наглої смерті не побоялася.

Ми тепер, наша ненько новенька, ударяємося до тебе; вислухай наш жалібний позов, розсуди нас з нашою Злощасною Долею, що споконвіку пеклом на нас дише; гне нас, до самої землі нагинає; до живих печінок діймає; уїла-

ся, як та іржа у залізо, як трухляву деревину точить, не дає нам ясного просвітку, не хоче нас за людей мати! Згляньсь на нас та послухай. Ми тобі докладно про все наше горенько спишемо, не втаїмося ні в чім перед тобою, усе по правді виложимо та розкажемо, а ти розсуди та й вирішь, як нам далі бути?

Пункта перша».

— Ні, підождіть,— перепинив мене Пищимуха.— Раніше скажіть мені, як вам оцей поклик сподобався?

— Що ж,— кажу йому,— написано добре, зрозуміло... І не без жару.

— Жар, кажете, є? — спитався він, повертаючи обличчя до мене.— Тут ще мало жару! Дальше більше буде,— похвалився він.— Ну, читайте далі.

Тільки що я намірився читати, як Параска внесла самовар у столову і почала цокотати посудою, готуючи нам чай.

— Знаєте, що? — звернувся до мене Пищимуха.— Після вашого ситого обіду, та ще висмаливши цигарку, у роті аж горить! Ходімо спершу згагу чайком придушимо та тоді вже і за читання приймемося.

— А ще краще,— кажу йому,— і чай пити, і цікаву річ читати. Адже ж такі солодощі чаю не завадять?

— Цур, тільки чаєм не заливати! Бо це ж єдиний список на увесь світ зостався — чернетки я знищив,— застерігає Пищимуха.

— Берегтиму, як ока, і краплі не дам упасти! — відказую йому.

Ото ми й пішли з Пищимухою до столової і зшиток узяли з собою та, посідавши один проти другого, і почали чаювати.

Духом вимчали по одній склянці, і я почав уже по другій наливати, присуваючи зшиток до себе, щоб, як наллю чаю, то зараз і читати... Коли це як зашумить щось, як загудить — аж земля задвиготіла.

— Що воно? Буря почалася? — спитався Пищимуха.

Не встиг він осе вимовити, як у хату до нас вбігла перелякана Параска.

— Ох, лишенько, пане! — залунала вона.— До нас повен двір стражників набігло... І становий з ними!

У мене чайник закляк у руках, а кришечка у йому тільки дзень-дзень!

— Стражники? Становий? Чого? — здивовано запитався я.

А Пищимуха, наче його що шпигонуло, мерщій зірвався з місця.

— Певне трусити будуть,— промовив він та мерщій за зшиток, ухопив його з стола, перегорнув удвоє та, нагнувшись до чобота, посунув його якнайглибше в халяву.

— Отут тобі буде безпечніше,— додав, розправляючись.— Може, і у вас є таке, що слід його приховати, то давайте мерщій,— повернувся він до мене.

— Та що се ви таке вигадуєте? Щоб у мене та трус? Хто ж його буде робити? Мій приятель — становий? Осе вигадали! — відказую я йому.

Тут у сінешні двері хтось як застука — аж одвірки затряслися!

— Відчиняй! — гука з-за дверей хтось щосили.

Побіг я до кабінету, ухопив світло та мерщій у прихожу.

— Хто там такий? — питаю.

— Відчиняй, тоді побачиш! — чую голос наче мого приятеля.

— Се ви,— питаю,— пане становий?

— Та я ж, я. Відчиняйте! — спокійніше відказує мені.— Діло до вас маю.

Відсунув я засув, розчинив двері. Коли се — так зразу два жандарі і вскочили в хату та й оточили мене: один — з одного боку, другий — з другого. За ними і сам пан становий суне.

— Здрастуйте! — вітаюсь я до його.— То ви не самі, а й гостей навели з собою? Прошу ж до хати.

— На сей раз і без вашого прохання обійдемося,— понуро одказує становий, роздягаючись.— Діло до вас... получив наказ — вас обискати,— ще понуріше доводить мені.

— Що ж,— кажу йому,— як такий наказ маєте, то треба його виконувати... Діло службове. Жалуйте і обискуйте. Може, я й справді лихий злочинець, та тільки втаюсь,— додаю йому образливим голосом.

— Там,— одказує він,— побачимо. Само діло покаже.— Потім повернувся до жандаря, що стояв з одного боку біля мене.

— Іванов! розпорядися, щоб стражники кругом двір і хату оточили і нікого звідси не випускали! — наказав пан становий жандареві.

— Слухаюсь! — одказав той і вмить вискочив надвір.

Я кинувся було за ним двері зачиняти, та другий жандар так і виріс передо мною.

— Не турбуйтеся. На сей раз ми у вас будемо за хазяїнів і розпорядчиків, а ви робіть те, що вам буде наказано,— суворо звернувся до мене становий.

Дивлюся я на його і — не пізнаю... Де й поділася ота завжди привітна до мене ухмилка, ласкавий голос, приятельська поведенція? Стоїть він передо мною, немовби ми й не знялися ніколи,— суровий та гордий.

— Ходімо перше всього до кабінету... Показуйте мені перше всього вашу бібліотеку... Папери всякі... прочитаємо й ми, що ви там такого пишете по газетах,— наказує він мені, вступаючи у світлицю.

Я — за ним, з світлом у руках, що так воно чогось і хитається на всі боки, а за мною, трохи не наступаючи мені на п'яти, жандар цокає своїми острогами.

— О-о-о, то ви не самі дома, і гість мається! Се добре: понятого не треба буде шукати,— каже становий, побачивши Пищимуху, що, як верства заввишки, стояв біля стола, обпираючись на його рукою.

— Я, пане становий, за понятого не можу бути,— одказує Пищимуха своїм гучним голосом.

— Цікаво знати, чому? — пита його, усміхаючись, становий.

— Мені треба додому їхати,— доводить той.

— Пустяковина! — одказує байдуже становий.

— Пустяковина, як свиня не кована! — забубонів Пищимуха.— Мене дома ждуть.

— Підождуть та й спати ляжуть. А ви нам допоможете протокола написати,— якось глузуючи, мовить становий.— Другим, бач, помагаєте позви всякі складати, а нам і не хочете у помочі стати.

Глянув я на Пищимуху, а він очі вирячив і дух у собі затаїв, а руки об стіл тільки тіп-тіп-тіп! — аж склянки дзеленчать на столі.

— Я нікому ніяких позовів не складав,— ледве переводячи дух, вимовив Пищимуха.

— Таїтесь!.. А до мене певні чутки доходять,— усміхнувшись, мовив становий і повернувся до мене.

— Приступимо ж мерщій до роботи, часу нічого гаяти. Он і вашому гостеві треба додому поспішати, то не будемо його задержувати.

Та, се кажучи, і напрямився до кабінету. Жандар — за ним, я — за жандарем, оглянувся — коли й другий, попорядкувавши надворі, вернувся до нас і цокає острогами, йдучи слідом за мною.

— Бодай ти оглух, а в того, хто доводив тобі, язик у роті кілком став! — бубонів Пищимуха, йдучи й собі за нами.

Увійшли ми до кабінету, жандарі поставали коло одвірків на сторожі, а ми всередину вступили. Пан становий почав мою шафу з книжками обдивлятись.

— І навіщо ви отаку силу книжок набгали? — звернувся до мене пан становий.— Скільки-то грошей на їх переведено!.. Може, у вас список книжок є?.. Бо кожну книжку виймати з шафи та розглядати — що воно та до чого,— дуже забарно. А як по списку, то я миттю його переберу і, яка зацікавить, оту й подивимося...

— Список,— одказую йому,— є. Тільки в тім списку одні назви книжок. Навряд по їх можна довідатися, чи то добра книжка, чи лиха.

— А ви думаєте, я їх мало на своїм віку перечитав?— спитав мене становий.— Я й такі читав, що вам, може, не доводилося і чути про їх! — похвалявся далі.— Ось ке ваш список.

Я мерщій витяг цілу книжку з столу і подав становому.

— Бачили ви коли-небудь Бантиш-Каменського — «Історія Малоросії»? — беручи у мене з рук списка і присідаючи на стул до столу, спитався становий.— От книжка, так книжка! Усе тобі там описано; про всіх гетьманів є.

— У мене,— одказую,— Бантиш-Каменського нема, а Костомарова є.

— Кого? — здивовано спитався становий.

— Костомарова,— кажу та й почав йому перелічувати Костомарові писання: «Богдан Хмельницький»... «Виговщина»... «Руїна».

— Читав,— перебив мене становий.— Казна-що! Не вистаче він проти Бантиш-Каменського... Тут і патрети кожного гетьмана є... А в Костомарова ж нема патретів?

— Нема,— одказую.

— Ну то що ж! — радісно промовив становий.— Та чого ви стоїте передо мною? — повернувся він до нас.— Сідайте, бо стоячи і ноги заболять.

Ми посідали: я на стулі біля столу, а Пищимуха — на канапі.

— А є у вас така рідкісна книжка, як «Звичаї і обичаї малоросів»? — спитав, повертаючись до мене, становий.

— Ні,— одказую,— і такої нема.

— Еге!.. У сій книжці трохи і мого гріха є,— додав далі.

— То й ви, пане становий, по писательській части грішили? — спитав його жартівливо Пищимуха.

— А ви думаєте, що ви один тільки на се мастак? — одповів йому згорда становий.— Ви пишете, та нічого не печатаєте, а у мене от і печатане є!.. Звісно, не пустяковинка яка-небудь, а корисна штука... як, приміром, борщ зварить... путрю... саламаху... квашу... Оте все списано у тій книжці... Був у нас, бачите, такий віце-губернатор... наштаки — пирятинець... Потім і до губернатора дослужився... Так ото він і видав оту книжку, ще як віце-губернатором був... «Звичаї і обичаї малоросів»... Написав циркуляра, щоб ми, поліцейські служащі, збирали всякі відомості про те, як живуть малороси, які у їх звичаї й обичаї... що вони їдять і як та страва готується... А я тоді був становим у самій Опошні... Знаєте опошнянські сливи?.. Містечко таке... Велике містечко і давнє... Ще за козаччини воно славилося... І тепер опошнянці зовуть його городом, хоч воно всюди містечком пишеться... Так я ото, у сім містечку живучи, багато-багато всякої всячини про страву малоросів зібрав та гарненько усе те списав та по начальству і послав... Довго не чутно було, що з моїми писаннями сталося. Коли так — через рік чи що — приходить лист від самого таки віце-губернатора, у якім він дуже дякує мене за поміч і засилає на пам'ять свою книжку... Давай я її читати. Як дійшов до одділу «Кухня малоросів»... то, щоб ви думали?.. Усе те, що я посписував,— усе дочиста напечатано... Он воно що! — додав становий.— Е-е-е... корисна книжка!.. Ну, та годі нам балакати, час і до діла братися.

І, се кажучи, присунув ще ближче свого стула до стола і почав списка вичитувати.

— Бо-Бокль... Історія ціві-цівілізації в Англії...— прочитав він уголос.— А ке сю книжку! — повернувся до мене.

Я подав. Він підняв палітурку, перегорнув один листочок і глянув набік.

— Цензурою дозволена... Ну, нате, поставте її на місце,— сказав він мені, віддаючи книжку.

Я мовчки поставив.

— Дре-дре-дре... Дрепер! — аж скрикнув становий, читаючи далі, і сплюнув.— Ну й прізвище?! І язика зламаєш, поки вимовиш. А се що за книжка?

Я знайшов і сю книжку і, розгорнувши якраз на тім місці, де було надруковано, що дозволяється цензурою, подав становому.

— Ага, і в сій дозвіл є? Ну й сю ставте на місце.

— Та в мене,— кажу,— безцензурних немає.

— Немає, кажете,— перепитав становий.— Се добре, що немає... Святе діло — ота цензура!.. Зразу видко, що книжка путяща... І скажіть мені: на якої лихої години все добивались, щоб оту цензуру одмінити? Скільки тепер без отії цензури усякого сміття печатається?.. Щоб довідатись — як от тепер, приміром, мені доводиться — чи путяща книжка, чи лиха, треба всяку з їх прочитати... А коли ж його читати, як свого діла не оббересшся?.. Трудне, скажу я вам по правді, наше служебне діло і, не доведи господи, яке трудне!.. Та ще й час такий лихий настав, що так і стережися... З одного боку — судом тебе стращають, а з другого — і начальство по головці не погладить, якщо прогавив. Як мине день благополучно, то й слава тобі, господи!.. Ну, та що ж робити? Узявся, кажуть, за гуж, то не кажи, що не дуж. Служиш — треба й робити... Охо-хо-хо-о! — зітхнув становий і знову почав список перечитувати.

Він читав більше про себе, коли-не-коли стиха мугикаючи щось під ніс. Ми з Пищимухою сиділи й дивилися, як він виводив очима по писаному, як перегортав листок за листочком. У хаті було тихо та сумно; мене почав сон розбирати, а Пищимуха, сидячи на канапі, собі щось колихався.

Коли се зразу щось як писне! та так і розкотилося по хаті.

— «Да воскресне бог і розточа-а-аться вразі його!»— почулося серед нас.

Ми так з становим і кинулися. Глянемо — а Пищимуха сидить, закривши очі, та колишеться. Потім лупнув очима, глянув на нас.

— Не лякайтеся,— промовив.— Се в мене в животі... Таки не помирилися вареники з уткою,— і, се кажучи, взявся за живіт руками.

— Болить? — усміхаючись, спитався становий.

Пищимуха тільки замотав головою і, підвівшись, напрямився виходити.

— Нельзя! — заступаючи йому дорогу, вимовив жандарм по-московському і вхопився за піхву шаблюки.

— Пусти, пусти!.. Можна,— приказав становий, здержуючись, щоб не зареготати.

Жандар одскочив, а Пищимуха, дрібненько ступаючи, мерщій подибав на кухонні двері. Як вийшов Пищимуха, то становий так і залився реготом.

— Ну й штукар осей Пищимуха! — промовив він, витираючи платком очі.

— Ми сьогодні таки справді добре пообідали,— кажу я становому, щоб вигородити товариша.

— Та то ж то й є! Досидівся, що далі вже й нікуди. А нема того, щоб раніше сказати? — промовив становий і знову почав список переглядати.

Я мовчки сидів та дослухався, чи швидко вернеться Пищимуха. З ним все-таки було якось охітніше, а без нього — так і здавалося мені, що от-от мій приятель, пан становий, повернеться до мене й почне прохати їхати з ним. А, правду кажучи, мені дуже не хотілося міняти свою теплу й обхідчасту хату на якусь невідому мені квартиру.

Коли чую — щось тупає, тільки наче не одно, а двоє йде. Глянув я — огрядна постать Пищимухи з столової суне, а за ним — ще щось шкряботить. Пищимуха увійшов до нас, і я забачив у столовій Омелька, що з-за стола махав на мене рукою і викивував головою.

— Пане! пане! А йдіть лиш сюди! — гука на мене Омелько.

— Що тобі? — питаю його.

Становий собі повернувся.

— Тобі чого треба? — суворо обізвався становий.

— Се,— кажу йому,— мій кучер. Чого тобі треба? — знову питаю Омелька.

— Та йдіть сюди!.. Маю щось сказати.

— Кажи при всіх, а не перешіптуватись будеш! — приказав йому становий.

— Та я, бачте, до пана з просьбою... Щоб віддали мені гроші, що я заслужив у їх.

— Нащо тобі зараз гроші? — спитався становий.

— Та, бачте, стражник каже, що пана вже не одпустять, а заарештують... Хто ж мені тоді гроші віддасть? А їх не мала сума набралася — за півроку зажито! — каже, чухаючись у потилиці, Омелько.

У мене так мурав'ї й заходили поза спиною від отих Омелькових речей; аж дух у грудях сперло, в очах пожовтіло!.. «Пропало,— думаю собі,— все пропало!.. Прощай, мій тихий спокою! Уже як стражник казав оте Омелькові, то то вже певно».

— Дурний твого стражника піп хрестив, коли він отаке каже! — одказав Омелькові становий.

— Може, його й дурний піп хрестив — не знаю, бо не був при тому; а тільки бачу, що воно не на добро йдеться, бо навіщо ж повнісінький двір стражників нагнали?— каже Омелько.

— Не базікай, дурню, та йди звідсіля, не перебивай нам діла робити! — скрикнув на нього становий.

— Ні, я звідси не піду, поки мені до копієчки не буде заплачено,— рішуче одказав Омелько...— Я не за чужим прийшов, а за своїм! — додав він з притиском у голосі.

Глянув я, а пан становий все червоніє та червоніє на виду, брови насупились, очі вирячились — трохи він ними вогню не креше. «Ох, буде ж тепер,— думаю,— Омелькові!» Та, щоб угамувати гнів пана станового, я повернувся до його й почав стиха казати:

— Якщо ви дозволите мені взяти в столі гроші, то я йому зараз віддам, щоб його заспокоїти.

— Не треба! — сердито відказав становий і, повернувшись до Омелька, ще сердитіше замовив до нього:

— Поклич мені зараз того стражника, що оту нісенітницю плів тобі!

Омелько вертнувся і мерщій зник.

— Ох, діла-діла! — зітхнувши і одкидаючись на спинку стула, мовив становий.

— Якби мені такого клопоту, то я б і службу залишив! — промовив Пищимуха.

— А ще кажуть: що там становому робити? Яка з його робота? Йому нема ніякої роботи! — почав скаржитись становий.

Коли се і Омелько з стражником увіходять.

— Я — нічого, ваше високородіє,— одказує той.

— Нічого? — перепитав становий.— А не казав ти, що його пана заарештують?

— Так тошно... говорив. Но се було в шутку... чтоби, значить, попугать хахла.

— Яке там в шутку? Навсправжки казав... От і Параска чула! — увернув Омелько.

Пан становий, сердито глянувши на стражника, промовчав і, ковтнувши слину. суворо до його промовив:

— Тебе на сторожі поставлено?

— Так тошно! — випалив той.

— Ну, то й знай своє діло: сторожи, а не розпускай язика! — грізно наказав становий.

— Слухаюсь! — одказав стражник.

— Іди собі!

Стражник, як справжній москаль, на одній нозі крутнувся та й пішов із хати. Омелько зостався.

— А ти чого зостався? Іди й ти! — повернувся до нього становий.

— То пана, значить, не арештують?—спитався Омелько.— Якщо пан зостанеться дома, то нащо ж мені гроші? Їм у їх безпечніше буде!.. Ну, а, звісно, як пана заберете з собою, то краще буде, як гроші будуть при мені. Я їх сам як-небудь приховаю,— базікав Омелько.

— Іди, кажу, а не базікай тут! — гукнув на нього становий.

— От дивіться,— здивувався Омелько.— Хіба мені довго піти? Ступив раз-два та й вийшов з хати... Мені аби пана мого не зачіпали... Такого пана, як наш, і цілий світ сходи, то не знайдеш... Добрий пан... справедливий! — одно товче Омелько, аж мені ніяково стало від його похвальби.

— Ну, та йди вже! — наказує йому становий.— Як скінчимо діло, тоді виясниться,— додав наприкінці.

— То тоді мене кликнете? — нерішуче спитався Омелько.— Бо пан хоч і добрий... справедливий пан, а й своїх зажитих грошей жалко...

— От причепа! — скрикнув становий.— Йди, кажу, поки в три шия не дали! Покличемо, як треба буде.

— І за що його в три шия? Я й сам піду... Мене аби кликнули... щоб значить, моє не пропало... от чого я добиваюся! — виходячи з хати, бубонів сам до себе Омелько.

Тільки що він вийшов і пан становий знову почав вичитувати мій список, як знову до нас донеслося чиєсь нестямне верещання.

— Пусти, кажу! Бодай тебе чортяка отак цупив, як ти мене цупиш! — лементував надворі різучий жіночий голос.

— Нельзя! Сказано тебе: нельзя! Не велено нікого пускать,— чувся другий — чоловічий.

— Хто ж не велів? Хто не велів? — ще з більшим притиском желіпав жіночий.

— Хто б не звелів, а сказано тебе: нельзя, значит — нельзя! Не пущу! — рішуче гукав чоловічий.

Ми всі насторочились. Що воно за змагання і хто б це такий добивався сюди?

— А піди дізнайся, що воно там таке? — наказав пан становий жандармові. Тільки що той порвався було іти і забрязкотів острогами, як двері в столову розчинилися і в їх трохи не разом вскочили: наша шептуха — баба Горпиниха, а за нею стражник, що надержував її ззаду за край кожушанки. Горпиниха, держачи в одній руці щось кругле, зв'язане у хустину, другою рукою вхопилася за одвірки і, з усієї сили напружуючись, тягла стражника за собою.

— Стій, бабо, стій! — наставляючи проти неї руки, запинив їй дорогу жандар. Побачивши перепону спереду, стражник випустив з рук край кожушанки баби Горпинихи, а та, поточившись, так і вскочила в жандармові обійми. Пищимуха не видержав і на всю хату зареготався, і я ледве здержував себе, щоб не сміятися; другий жандар, що стояв біля дверей, теж грав очима. Один тільки пан становий був спокійний і рішучий, хоч би довелося і смерть прийняти.

— Моя ти матінко! — скрикнула баба Горпиниха.— Одного ірода здихалася, другому у лабети піймалася! Бий вас сила божа!.. Згинь, сатано! Щезни! Пропади... Тьфу! Тьфу! Тьфу! — спльовувала баба Горпиниха.

— А що тобі, бабо, тут треба? — виходячи на поріг кабінету, спитався її пан становий.

Як угледіла баба Горпиниха станового, то відразу її обличчя так і заграло радістю, немов вона рідного батька побачила.

— Здоровенькі були, наш начальник і благодітель! — замовила вона, низько уклоняючись становому.— Прикажіть ради самого Христа-спаса, щоб осі гнобителі — бодай вони шибениці не минули! — не знущалися з баби Горпинихи. Що я їм такого зробила? З чим лихим удалася сюди, що вони мене не пускають? Я до свого пана — дай

йому, господи, віку довгого та життя доброго! — йшла. А він — отой прудиус,— і вона махнула рукою в той бік, де стояв стражник,— в одну шкуру: не пущу!.. Я — вперед, а він — за мною; та вхопив мене, як той рябко,— звиніть, що скажу,— за край кожушанки, та й тягне назад, не пускає!

— Бабо, бабо! Так не можна на стражника казати,— почав її остерігати становий.— Який він рябко? Рябком тільки собаку звуть, а він—стражник... законом наставлений на те, щоб за порядком слідити... Він ваш начальник.

— Який він начальник, коли він тільки й зна, що чіплятися до всякого? — заперечила баба Горпиниха.— Ви у нас начальник! Ви і розпитаєте, ви і розсудите, як слід... А він?.. Ох, дайте хоч одсапнути! дайте хоч одпочити! А то ж так заморив, так заморив, що й духу не стає! — заскаржилася баба Горпиниха, позираючи кругом себе, де б його сісти, і, набачивши першого стула та не питаючи нікого,— прямісінько так і повалилася на його.

— Спочинь, спочинь, бабо, та й розкажеш, чого прийшла сюди,— каже їй становий.— А ти,— повернувся він до стражника,— іди справляти своє діло.

Стражник вийшов, і жандар знову став на своє місце біля одвірків, а пан становий походив, походив по кабінету і сів на свого стула. Баба Горпиниха сиділа у столовій і важко одсапувалась.

— Осе таке! — розмовляла сама з собою.— І не думалося такої напасті зажити!.. Хоч би приснилося що таке, що помітку дало б про напасть... І не сталося ж нічого, а от — дивись ти!

— Напасть, бабо, не по дереву ходить, а по людях! — промовив до неї Пищимуха.

— Що кажете таке? — не вчувши, запитала баба і, уставши з стула, напрямилася до нас іти. Жандар порвався було їй дорогу заступити, та пан становий зупинив.

— Пусти, пусти бабу. Хай скоріше розкаже, чого їй треба, та мерщій і йде собі,— сказав він.

Баба Горпиниха, човгаючи по долівці ногами і поправляючи очіпка на голові, увійшла до нас.

— Ну, кажи, чого тобі треба? — попитав її становий.

— Та чого ж мені треба? — перепитала баба Горпиниха.— До пана мені треба. Пріську-московку знаєте?— приступаючи до станового, мовила вона.

— Яку Пріську-московку? — спитався становий.

— От тобі й забули! — здивувалася баба...— Товсту таку та дебелу: як іде, то під нею аж земля двигтить!.. Чорнобрива та кароока, а на обличчя — як на кір горить! Її чоловіка у москалі взято, а їй той рік бог сина дав.

— Від того, може, що журилася дуже за чоловіком? — лукаво моргнувши оком, спитався становий. Баба єхидно усміхнулася і нащось витерла пальцями куточки свого рота.

— Та, може, й від того! Хіба воно не горенько молодій та при здоров'ї жінці зостатися самій без чоловіка?.. От мені дивно, що ви її не пам'ятаєте! — знову вона повернула на своє.— А вона вас добре знає. Якось ви одного разу запізнилися по службі та й зосталися переночувати у волості... Вона либонь тоді і приходила до вас.

— Ти казна-чого не плещи, а кажи діло! — замовив до неї становий, коли побачив, що баба Горпиниха чогось затнулася.

— Розпитатися у вас, чи не чутно що про її чоловіка,— похопилась баба.— «Увічливий,— каже,— такий отой пан становий — пошли йому, боже, доброго здоров'я!.. Почала я,— каже,— скаржитися на своє гірке життя, що і запасу нема ніякого, і заробити нігде... І що б же ви,— каже,— думали?.. Карбованця дав!» — скрикнула баба.

— Та кажи вже діло! — перебив її сердито пан становий.

— Ну, так ота Пріська-московка та візьми і занедужай... бог його знає, що з нею сталося таке!.. Милісінька, здоровісінька була, а то зразу — і ноги ломить, і руки зводить, а в животі — то вибачте, що скажу,— як корова реве!.. А я... та ви ж таки знаєте, що я цьому горенькові трохи допомагаю... Ото вона прислала старшу дівчинку по мене... «Будь ласка,— каже,— бабусю, прийдіть та допоможіть матері,— криком кричать на всю хату!» Ну, звісно, як же мені не піти? Пішла я з дівчиною. Увійшла в хату, а вона, нещасна, на полу в'ється та криком кричить! От я і почала її відчитувати... Вичитаю од перестріту — не бере, зачала від уроків — не помагає... А вона, нещасна, трохи на стіну не випинається... І-і-і, лишенько! «Що ж тобі,— думаю,— робити?» Скинула я горщичок... запарку заварила. Почала утихати моя молодиця... «Ну, слава тобі, господи! — думаю.— Значить, натрапила на слід...» Підождала я трохи, питаю: «А що тобі?» — «Ох,— каже,— спасибі вам, бабусю, від живота одійшло, та до серця

доступило... так пече, так пече!..» — «Потерпи ж,— кажу я їй,— трохи. Побіжу я ще до свого пана, у нього — дай йому, господи, здоров'я! — усякого лікарственного запасу багато: і масті всякої, і капельок... Попрошу я в нього капельок від серця». Та се кажучи, узяла оце горщатко,— при сьому слові баба Горпиниха показала горщатко, зав'язане в хустку,— та — хаміль — і поспішаю сюди. Приходю, значить, у двір і байдуже собі... Знаю, що у пана собак немає... чимчикую двором до хати. Коли це — де не возьмись отой страждальник, чи як ви його там величаєте,— що від його нікому просвітку немає! — та до мене. «Ти,— пита,— куди?».— А тобі,— одказую йому,— яке діло? Ти й сюди забрався? На підслухи ходиш?.. Ось я,— хвалюся йому,— панові скажу. Може, у три шия заробиш, щоб по чужих дворах нічної доби не тинявся!—«Не тобі,— одказує мені,— старий шкарбуне, розсуждати, чого я тут. Вертай назад!» — То,— кажу йому,— дурне: не до тебе я прийшла, не тобі мене й завертати.— «Сюди,— каже,— нельзя. Нікого не велено пущати».— Цур, дурню,— одказую йому,— і масла грудка! До нашого пана завжди вільний доступ — хоч удень, хоч вночі! — «Був,— каже,— колись вільний, та не тепер... Ось ми,— каже,— твоєму панові позбавимо волі, а то він носиться з нею, як з писаною торбою!..» Плеще мені таке дурне, що й на голову не злізе, що й слухати гидко. Ну, я, щоб не змагатися з дурнем,— від його мерщій та і йду собі швиденько. А він за мною, та — хіп! ззаду за кожушанку. Учепився, наче рябко зубами. Я пнуся вперед, а він тягне назад... «Що його,— думаю,— з такою нахабою робити?» Та й замахнулася на нього оцим горщатком... А він як скрикне: бонба! да аж до землі присів і випустив мене.

Тут Пищимуха на всю хату зареготався. Узяли і мене смішки. Дивлюся — жандарі собі очима грають, а пан становий, здержуючись від реготу, тільки чмиха. Баба Горпиниха собі засміялася і всіх обвела очима.

— Та як, як, бабо, назвав стражник ваше горщатко?— запитав, регочучись, Пищимуха.

— А я почім знаю, як він його назвав? Він його ніяк не називав. Скрикнув тільки «бонба»! та й пустив мене. Я тоді — дай, боже, ноги. Та мерщій до дверей. А він знову підвівся та ще дужче — за мною! Ну, я вже тут ускочила в сіни. У сінях він мене знову піймав за кожушанку... Цупить назад. «Ні, тут уже,— думаю,— не покуриш!» Ухо-

пилася я чимдуж за одвірки, мерщій розчинила в хату двері та й його потягла за собою... Ото ми і вскочили обоє... Так отака мені, бачите, причина з отим бісовим страждальником, щоб йому добра не було!

— Бабо, бабо! Ти казна-чого не плещи... не лайся,— зупинив її пан становий.

— Як же його не лаяти, як він, наче та собака, причепився? Якби — поздоров, боже! — не ви, наш начальник і захисник, то прийшлося бідній бабі хоч пропадати!.. Я ж — як от ви самі бачите — за ділом ішла, щоб людині допомогти, а він учепився та й учепився, щоб за нього все лихо отак чіплялося! — невгавала баба Горпиниха.

— Ну, добре, добре!.. Чули вже се, чули,— знову перепинив її становий.— Справляй мерщій своє діло та йди собі, бо в нас теж діло. Ніколи.

— Та я ж осе до нашого пана з поклоном. Будь ласка, паночку, зарятуйте... Дайте капельок,— повернулася баба Горпиниха до мене.

— Яких же вам капельок треба? — питаю її.

— Від серця, паночку! Що колись ви Дульчисі давали... це, здається, було торік, у петрівку... Пахучі такі, м'ятою пахнуть,— доводила мені баба.

— Та то ж, бабо, не від серця, а від живота... як у кого живіт заболить... різачка нападе,— кажу я їй.

— Чи чуєте, паночку? Хіба ж воно не все рівно?.. Від живота ж і до серця доходить. Що живіт, що серце — то все ж воно вкупі... Одному допомогло — і другому допоможе!

— Та давайте вже їй і м'ятних, і гофманських,— повернувся до мене пан становий...— Се самі і є капельки жіночі! — додав він.

— Се отих біленьких... кріпких? — спитала баба Горпиниха, радіючи, що їй нагадали, як зовуться крапельки.— І-і-і, що за добрі оті гофманські каплі... цілющі! Якщо ваша ласка, то всипте і їх трохи,— повернулася вона знову до мене.

Якби ся розмова з бабою була сам-на-сам, то я б її добірніше розпитався, чим занедужала боляща, та тоді і дав би тих ліків, які признавав найцілющими; а як осе все лучилося випадково, та ще в такій скруті,— то я, не вагаючись, мерщій одсипав у невеличкі пляшечки і м'ятних, і гофманських капель, як раяв і пан становий,— бо був певний, що вже не порає чого лихого,— та й віддав бабі,

додавши: «Більше не давайте за раз як по п'ятнадцять капель».

Баба аж у ноги поклонилася та дякує:

— Пошли вам, боже та пречиста мати, всього доброго, як ви отакі добрі до нас!

— Та годі вже тобі дякувати та поклони бити. Іди мерщій від нас! — каже їй становий.

— Надокучила? Вибачте дурній бабі, що забарила вас, наш начальнику і пораднику!.. Піду. Зараз піду... Давайте тільки пляшечки приховаю, щоб не розгубити, бува, по темноті.— І, це кажучи, баба Горпиниха почала при нас розстьобуватися, та, висмикнувши пазуху з сорочки, почала закручувати в неї оті пляшечки.

— Та геть собі, бісова бабо! Ти ще отут при нас і роздягатися почнеш,— скрикнув на неї пан становий.

— Не зналася, паноченьку, ніколи з ними, не при хаті їх згадуючи! — затанцювала баба, застібуючись, і підтюпцем вибігла з кабінету.

— Се ще гірше від отого вашого... причепи!.. Таку тільки пусти, то не знатимеш, як і здихатися,— мовив до нас становий.— Недаром її і стражник не пускав... Се, видно, та баба, що чорт їй на махових вилах чоботи подавав, як писав колись Олекса Стороженко... Ото хто писав, так писав!.. Не теперішніх писак! — похвалився він, якось лукаво дивлячись на Пищимуху.

— А ви і Стороженка читали? — спитався його той.

— О-го! У мене ціла книжка його писань є,— почав був становий, та затнувся, бо тут саме баба Горпиниха знову до нас повернулася.

— Вибачте, добродію, що перебиваю вас... Накажіть кому-небудь провести мене від отого сибірника... чи то пак,— при сьому слові баба Горпиниха сплюнула і докінчила,— страждальника... Бо він за мене знову вчепиться, як учепився було тоді, як сюди йшла!

Пан становий спершу аж зубами заскреготав, а потім усміхнувся, рукою махнув і наказав жандареві провести бабу аж за ворота.

— Спасибі вам! Спасибі. Пошли вам, боже, всього, чого тільки жадаєте,— і грошей з кухву, і почоту з оберемок, і на шию медалю з хрестом! А тому сибірнику — отаку болячку на саму пику! — показуючи кулака, заторохтіла баба Горпиниха, виходячи з хати.

— От загаяла, бісова баба! — мовив становий.— А ще

кажуть, що в станового немає діла! З однією отакою бабою скільки мороки набралися?.. Ну й служба? І-і-і — й служба каторжна!.. Одні вибори чого стояли?.. Слава богові, що вони так скінчилися... А якби ліві вскочили? — сказав він і очі зажмурив.

— Може, і справді бабине жадання збудеться... медаля з хрестом заблищить на шиї? — обізвався до нього Пищимуха, моргнувши до мене оком.

— Ой, не лукавничайте!.. Хіба ви думаєте, що я не бачу, як ви моргаєте? — повернувся до нього пан становий.

— Я? — злякано спитався Пищимуха...— То в мене звичка така,— поправився він далі: — і усом моргаю, і бровами поводю...

— Ка-ажіть!.. А я добре знаю, що сьогоднішні вибори вам у печінках сидять,— усміхнувшись, каже становий.

— Аж нічогісінько,— одмовив Пищимуха, похнюпившись.— І чого б їм у ті печінки лізти?

— А от, бачте, і полізли,— граючи очима, мовив становий.— Та буде базікати. Ну, ще знову за діло,— додав він і, перегорнувши чимало листочків, почав знову мій список читати.

Довго він вичитував та перечитував; то перегортав декілька листочків, не перечитавши, то знову вертався назад і читав часом уже й читане. Ми з Пищимухою мовчки сиділи, переглядаючись коли-не-коли один з другим. Жандари стояли, як верстви, коло дверей і сонними очима дивилися на нас... Тихо, сумно, сонно... Хіба жандар, цокнувши острогами, порушить оту сонну тишу або замутить ті лопотання перегортуваних листочків.

Пищимуха уже декілька разів позіхнув на всю хату.

— Спати хочеться? — питав його становий.

— Та вже котить на сон. Мабуть, пізня доба? — спитався Пищимуха.

І я, і становий разом полізли до своїх дзигарів.

— Ого-о! Он скільки часу згаяли, уже до півночі добирається,— мовив, одкидаючись на спинку стула, становий і, подумавши, додав: — Знаєте що? Тут, мабуть, скільки не читай оцей список, то все одно... Не буду я його тепереньки дочитувати, а візьму з собою додому та дома дочитаю. Ви згодні на се? — повернувся він до мене.

— Ваша воля — ваша й сила! — одказав покірно я.

— Та воля — то моя... А я вас питаю, чи згодні?

— Якщо не довго будете держати у себе — то згодний,— одказав я.

— Держатиму, скільки буде треба,— неласкаво мовив становий.— Не можу ж я зараз всю оцю книжку перечитати. У мене не одно ваше діло, а може — десятеро, та ще й важніших, ніж ваше!

Дивлюся — Пищимуха на мене і усом моргає, і очима доводе,— згоджуися, мов.

— Згоден, — відказав я.

— Ну, добре! Ми так і зробимо,— каже становий.— Список з собою візьмемо, а шафу з книжками обведемо вірьовочкою та й запечатаємо.

— А як мені якої книжки буде треба? — угинаючись, замовив я.

— Та ви ж їх усі перечитали, і так добре пам'ятаєте. Навіщо вони вам здалися? — спитав становий.

— Іноді справитись треба,— кажу я.

— Пусте! — рішуче одказав становий.— Із справкою й пождати можна. Се діло не казенне, що його у строк зроби, а по змозі та охоті... Підожде! — рішив за мене становий і, вставши з стула, почав потягатися та розправляти спину.

— А тепер треба ще ваші папери у столі переглянути. Одсувайте шухлядки! — додав мені.

Я одімкнув одну, висунув.

— Тут,— доводжу йому,— розхожі гроші.

— Не треба! — мовив становий.— Не гроші лічити ми до вас прийшли.

— Звісно,— одказую.— Я покажу вам усе, щоб ви побачили, що у мене немає нічого такого, з чим треба критися.

— Се добре, що у вас нічого такого немає. І я, правду кажучи, певний у тому. А треба подивитися, бо начальство приказало.

— Твори волю пославшого мя! — увернув Пищимуха.

Становий не звернув на те ніякої уваги. Він повернувся до мене.

— Ну, другу одмикайте.

Одімкнув я і другу. Висунув. Там лежали важні папери, а зверху велика книжка в палітурках.

— А се що за книжка? — витягаючи її, спитався становий.

— Се — щоденник,— одказав я.— Тут і прибутки усякі записані, і щот розходу ведеться... Іноді думка яка набіжить, і її писнеш, щоб не забути,— доводжу йому.

— Се цікава книжка. Ми і її візьмемо... Треба довідатись, які-то набігають думки у вільного чоловіка, що йому нема обов'язкової роботи,— мовив становий.— У мене теж отих думок находить сила. Найпаче тоді, як ідеш... Оже ніколи їх списувати.

— Та й безпечніше! — увернув Пищимуха.

— І то правда! — згодився становий.— А то що ва бомаги під книжкою? — запитав мене.

— То,— кажу йому,— моє писання, що до газет колись засилалось.

— Печатались? — спитав становий.

— Були такі, що й печатались; а другі — з редакцій повертано, бо непідхожі здалися.

Становий, не витягуючи паперів з шухлядки, узяв їх за один край і, піднявши вгору, почав по листочку наниз у шухлядку спускати.

— І се цікаво б прочитати та... буде й того, що взято! Засувайте і сю,— рішив він.

Висунув я третю.

— А се,— доводжу,— документи всякі: то про службу, то на землю.

— Засувайте! — не дивлячись, одказав становий.— І більше в столі немає нічого?

— Більше,— кажу йому,— нема нічого.

— То подивимось ще по других хатах. Треба, знаєте, щоб усе було переглянуто... для порядку! — додав він.

Пішли ми по других хатах. Розглядали шафу з усяким збіжжям, шаруділи й поза шафою, обдивлялися всі куточки. Завернули у кухню, під подом печі переглянули дрова, і в піч заглянули на велике диво Парасці; навіть прикомірок біля кухні обдивились... Ніде нічого не знайшли такого, що б звернуло на себе увагу пана станового.

— Здається, чисто все обдивилися? — спитав він, поглядаючи на жандарів.— Хіба ще в сараї та конюшні? — додав і, трохи подумавши та махнувши рукою, вимовив: — Та не варт холодитись! Хай уже сей гріх на моїй душі буде... Певно, в сараї та конюшні нічого немає, опріч скоту та хазяйського запасу?

— Не повинно б бути,— одказав я.— Проте, як я не знаю, чого ви шукаєте, то певно і не можу сказати, чи є те, чого вам треба.

— Чого нам треба? — перепитав становий і, почухавши зігнутою серединою свого пальця носа, додав: — Мало чого є на світі капосного? Оте капосне і шукаємо. Та у вас, певно, нічого капосного немає?

— Здається, немає,— одказав я.

— Та годі! — рішуче мовив становий.— Будемо протокола писати.

Вернулися ми знову до кабінету, де становий написав протокола, в якому зазначив, що «по самому тщательному обыску ничего подозрительного найдено не было», а в кінці додав: «Список книжок, опечатанных в шкафе должностною печатью и книжка под заглавием «Дневник», впредь до полного ознакомления с этими бумагами, присоединены к протоколу».

— Що, се вас задовольняє? — попитав він мене.

— Зовсім,— покірно одказав я йому.

— Ну, то будемо підписувати.

Він підписав перший, потім дав мені, як винуватому, підписати, а далі посунув Пищимусі.

— Отут,— показуючи пальцем на місце, нижче мого підпису,— пишіть так: понятий... своє званіє... ім'я... як по-батькові величають, а на кінці — хвамілію...

— Доводилось уже в таких бувальцях бути! — одказав Пищимуха і, вимахуючи пером, швидко писав усе, що йому було паном становим наказано, а наприкінці закрутив такого штучного крюка, неначе павук сітку сплів, та ще задля чогось посеред сітки і точку чималу поставив.

— Та ви добренно пишете! — здивувався становий.

— Навчився, писарюючи колись у волості,— одказав Пищимуха.— А сей крюк, бачите, і саму хвамілію пояснює: осе, значить, у павутину заплуталася муха та й пищить... От вам і Пищимуха!

Становий зареготався, сховав протокола з моїми книжками у якісь палітурки, зав'язав усе те гарненько навхрест міцною вірьовочкою і, попрощавшись з нами як слід, незабаром поїхав зо своєю юрбою.

Як вернувся я в хату, вирядивши нежданих гостей, то побачив, що Пищимуха, заклавши руки за спину, ходив по столовій з одного кутка в другий.

— От вам і поцілунок! — не то з жартом, не то з докором стрів він мене.— Отакі завжди пана станового поцілунки бувають. Добрі, нічого сказать, поцілунки! — додав, усміхаючись.

— Чого ж ви регочете? — спитав я його.

— Приятель, значить... давній приятель, як ви його величаєте... От вам і приятель! От вам і поцілунок! — насміхається Пищимуха.— Від такого приятеля поли вріж та тікай, а ви з його приятельством носитесь, як циган з писаною торбою.

— Ох ви,— кажу йому,— ненависник поліційських! А треба ж і до них бути правдивим. Хіба се вони по своїй волі роблять? Велено!.. От і треба наказ сповняти...

— Велено?! — з презирством у голосі одказав Пищимуха.— Хто йому велів?.. Медаль хочеться заслужити або вищої посади... Знаємо ми отаких приятелів. Вони вам за медалю рідного батька продадуть! — тикаючи пальцем, гукав Пищимуха.

— Та годі вам,— кажу,— отак гукати, щоб хто не чув.

— Ага-а, злякалися приятеля? — ущипнув він мене.

— Чого мені його лякатися? — одказую йому.— Не їла душа часнику, то не буде й воняти! У мене немає нічого такого, за що мене можна б обвинуватити. А як... по правді кажучи, я увесь час душею млів за вас... за ваш позов... Що, думаю, як він його у вас витрусе.

— Чортового батька покуре! — одказав гордо Пищимуха.— Він дума, що як він становий, то й хитрий; а я вам признаюся, що бувший волосний писар — хитріший від його! От що воно! Ви думаєте, що я свого позова не спровадив від себе?

— Як? коли? — здивувався я.

— Еге-е! А навіщо ж я на живіт скаржився? Ви думаєте справді у мене живіт болів? То я тільки так удавав... таке вигадав, щоб знайти причину вискочити з хати та переховати... Я знаю, що якби мій позов добувся до рук станового, то він би запровадив мене туди, де козам роги правлять!.. Не дурніший же я, справді, від його! — вихвалявся Пищимуха.

— Де ж ви,— питаю його,— заховали?

— Про те я знаю... А що?

— Та треба ж його дочитати... Цікаво дуже! — кажу йому.— Знаєте що? Повечеряємо, та якщо ви спати не хочете, то ми й дочитаємо. Добре?

— Згода,— одказує Пищимуха.— Піду ж його одшукувати.

— Ідіть,— кажу,— а я тут вечерею розпоряджуся.

Пищимуха вийшов, а я кликнув Параску, щоб готувала вечерю. За Параскою увійшов і Омелько і, граючи очима, почав казати мені:

— Який я радий, що вас, пане, дома зоставили. А то бісів стражник плеще та й плеще одно: «Тепер,— каже,— твоєму панові рехт! Осе потрусимо та його візьмемо з собою». Я таки і не вірив стражникові, так і другі, що з ним приїхали, кажуть: звісно, нас не брали б такого багато, якби не треба було оберігати рештанта в дорозі. Ну, мене, значить, і взяв сумнів. Раз — вас жалко, а вдруге — і своїх зароблених грошей шкода. Хіба б же я сікався за ними до вас у такий час, якби стражник не натуркав, що вас заарештують? Ніколи в світі!.. А він брехав, сучий син, бодай на нього собаки з усього світу брехали.

— А ти, дурню, й повірив? — перебила його Параска.— Казала ж тобі: не вір і не йди... А таки поліз, Хома невірний! До печеного та ще огню підкладаєш!!?

— Простіть, пане! — почав перепрохувати Омелько.— Бог його знає, як отаке плещуть, що як його і вцитити? Будь ласка, пробачте!.. Я такий радий, такий радий, що вас зоставили з нами... Хай ті гроші і пропадають, аби ви були дома!

— Спасибі тобі, Омельку,— почав я його дякувати та ще мав був казати, що він таки досадив мені своїм недовір'ям, коли се трохи не прожогом вскочив у хату Пищимуха — засмучений та збаламучений.

— Немає там,— розводячи руками, злякано вимовля мені.

— Де ж ви заховали? — питаю його.

— Та встромив у стріху в повітці,— одказав він.— А тепер обшарив усю стріху — немає!

— Чого ви у стрісі шукали? — спитав його Омелько.— Може книжечки якої?

— А що? — боязко попитався Пищимуха.

— Стражник витяг якусь книжечку з стріхи! — випалив Омелько.— «Отой,— каже,— гість чогось за повітку ходив. Треба,— каже,— піти довідатись, чи не переховував чого?».

— Ну? — ледве вимовив Пищимуха, вирячивши очі.

— Як звернувся стражник,—повідав далі Омелько,—то

й каже: «Думав,— каже,— бонба або рушниця, а воно—книжечка якась. Треба,— каже,—подивитись, що воно таке». Ну, ото ми і увійшли до кухні. Почав він при світлі розглядати та читати. Читає, не втне. «Писано,— каже,— як слід, а виходить — якісь теревені по-мужичому».

— Та й де ж він дів ту книжечку? — попитався уже я.

— Де ж він дів? Давайме,— каже,— порвемо на цигарки!

— Що ж, і порвали? — злякано скрикнув Пищимуха.

— До канцура рознесли!—спокійно одказав Омелько.— Тому — листочок-два дав, другому ткнув... Спасибі і мені якусь там частину перекинув. Ось трохи залишилось.

І, се кажучи, Омелько витяг із кишені декілька листочків.

Пищимуха не взяв їх, а вихопив з Омелькових рук та мерщій — до світла. Глянув і я. То справді було декілька листочків Пищимухиного позову... Пройняв мене нестямний жаль!

— Чи ти,— кажу Омелькові,— знаєш, що се таке? Хто се писав?

— А почім же я знаю? — одказує Омелько.

— Се,— кажу йому, вказуючи на Пищимуху,— он хто писав... Сам з своєї голови викладав... Може, не одну нічку не спав та пригадував, як би краще написати... А ви, йолопи, що осе наробили? — докірливо вичитую Омелькові.

— Вас би так пошматувати, як ви своїм вчинком моє серце пошматували! — скрикнув трохи не з плачем Пищимуха...

Омелько здвигнув плечима і промовив:

— Якби ж ми знали, що воно таке дороге, то, може, і не рвали на цигарки. А то сам стражник каже: «Я думав,— каже,— що в стрісі переховується бонба або рушниця, а воно — дурниця!..». Так і сказав. А стражник же не простий чоловік: всяку всячину знає! — додав нам Омелько.

Пищимуха, наче в нього зуби заболіли, ухопився за голову руками; а ми з Параскою жалісливо глянули на нього та й похнюпилися. Один тільки Омелько, дивуючись, поводив плечима та розводив руками.

ДОДАТКИ

ЯК ВЕДЕТЬСЯ, ТАК І ЖИВЕТЬСЯ

ДОМА

Була неділя. Ще в суботу звечора край синього неба заплутували, мов павутиння, хмари, далека блискавиця поморгувала з-за гори.

— Коли б не було лиш уночі дощу,— угадував Яків Грицай, вкладаючись спати під піддашками комори на сіні коло своїх синів Грицька та Івана, що, виморені денною біганиною на пастівнику, давно вже спали.

— Гляди лиш, чи це не на сушу,— казала, позіхнувши, його жінка Настя і глянула на небо — небо чисте, а блискавиця моргає.

— А глянь он на Ратієвщину, які тучі збираються.

— То лягати б було у сінях.

— Піддашки широкі — сюди не досягти, а досягне — переберемося у хату.

— А дітвору як?.. бач, як поснули, мов побиті.— І мати, пригнувшись, поцілувала того й другого у лоб, прикрила ряднинкою і, перехрестившись, лягла.

Через хвилину розмова їх стихла. Виморений денною працею, робочий люд хутко засипає. Поснули Яків і Настя коло своїх дітей. Наче тихо у воду опускались, так непримітно обгортувались вони дрімотою. Кругом їх давно вже все спало. Земля, укрившись темно-сизим померком ночі, мліла у своїй чарівній дрімоті; садки не оголошувались птичим щебетанням, темні, насупившись, чорніли, і вітер не ворушив їх зеленим листом.

Улиця стихла, не чутно було нігде навіть охриплого гологосу гуляки. Спали люди, спала і земля, дрімало і темно-синє небо, одні зорі не спали і сонно лупали своїми очима та коли-не-коли блискавиця з-за гори поморгувала, лякаючи темноту, та роздавався глухий поклик далекого грому. Де-далі він усе дужчав, ближчав. Темні хмари шматками виривалися з-за гори і крали з неба ясні зорі. Аж ось і віте-

рок де не взявся: тихо зашелестівши листвою, він пробіг понад землею, наче вістовик скрикнув: «Стережіться!» — і скрився. За ним пробіг другий, третій, розірвані хмари почали зступатись, клуботали, блискавиці пронизували їх своїми гострими стрілами, грім гурчав. У повітрі понесло холодком, свіжиною. Аж ось щось здалека зашелестіло, залопотіло.

Настя кинулась, підвела голову. Блискавиця засліпила їй очі, вона прикрила очі рукою і почула, як велика капля води плеснула їй у лице.

— Якове! — гукнула вона.

— А що?

— Дощ наступає. Переходьмо у хату.

Яків підвівся, почухався.

— Справді, дощ буде. Іди ж у хату та світи, а я тим часом дітей попереношу.

Настя хутко побігла у сіни. Краплистий дощ скільки раз ударив її і по лиці, і по спині, одна капля упала аж за шию, так що Настя, наче від лихоманки, струснулась.

Поки Настя світила у хаті, дощ і геть-то залопотів. Вітром його наносило аж під піддашки. Яків мерщій ухопив Івася і помчав сонного у хату. Поки він звернувся, дощ як з відра полив. Бігом Настя і Яків побігли до комори переносити постіль. Грицько, розбуджений дощем, уже сидів і чухався.

— Тікай мерщій у хату,— сказала йому Настя.

— Дощ,— позіхаючи, одказав Грицько.

— Ну то що, що дощ. Тут будеш? — гримнув Яків, думаючи, невже і сього бецмана доведеться теребити.

— Накинь ряднинку та й тікай мерщій,— каже Настя.

Грицько натяг рядно на себе і повагом пішов до хати. Настя і Яків мусувались з подушками. Ось вони положили їх у рядно, і Яків, перекинувши через плечі, мов хлопець, побіг, за ним тюпала Настя.

— Отак несподівано. Та й дощ же! — каже Настя, стелячи для дітей на полу.

— Лягай, Грицю. Чого сидиш та чухаєшся. Лягай, поки я Івасеві постелю.

Грицько, сидячи досі на лаві, мерщій стрибнув на піл і опукою упав на подушку. Через хвилину він уже спав. Івась і не прокидався, заверчений в ряднину, він лежав на лаві. Настя, пославши і йому, натужуючись, зняла його з лави і положила коло Грицька.

— А тобі де слати? — спитала вона Якова, що, похнюпившись, закустраний сидів і, позакладавши у пазуху руки, дожидав постелі.— У сінях, може?

— Стели, мабуть, у хаті, бо це такий дощ, що дойме тебе і там.

Настя прослала рядно на лаві, на котрому і влігся Яків, а сама, засунувши сіни і погасивши каганець, приткнулася коло дітвори.

Дощ саме розійшовся. Його здоровенні краплі, наче град, стукотіли у вікна, глухо гупали у стіну, шелестіли покрівлею. Блискавиці раз поз раз миготіли, висвічуючи у невеличкі вікна, а грім гурчав, аж брязкотіли шиби. Насті не спалось. То вона, коли блискавиця моргоне і з темноти, наче з води, вийдуть сонні постаті її дітвори, підведеться і прикриє їх голови рядниною, то, як грім грюконе, схопиться, перехрестить себе, перехрестить дітвору... Її кожен раз страх нападав, як тільки зачинало грюкотіти. Їй скільки раз доводилося чути: того грім забив, там спалив хату, клуню...

— Заступи, господи, і помилуй! Божої кари нічим не одвернеш, хіба молитвою.— І вона тихо шептала всі молитви, які знала або які приходили їй на думку. Їй хотілося б устати, засвітити страсну свічку. Що ж, як побудиться дітвора? Ще хоч би Яков не спав, а то, мов зарізаний, харчить. То дивись — інколи шелеснеш чим, зараз і кинеться й почує, а тепер... Блискавиця мов перед нею свірконула, і зараз же за блискавицею так ударило, що аж хата залущала. Настя, вся тіпаючись, скочила з полу і стала на колінки... За темнотою ніхто не бачив її поклонів, за дощем не чутно було її шептання, а вона аж до землі прилягла та молилась.

— Насте! чи ти спиш? — кинувшись, спитав Яків.

— І ти таки почув! — з докором одказала Настя.

— Чому ж ти не засвітиш? Чуєш, десь тече... бач, капає.

У хаті, справді, почулося глухе стукотання. Настя засвітила. Коло полу на стелі чорніла кругла водяна пляма, з середини її здіймалися важкі каплі і, затіпавшись, падали одна за другою додолу.

— Бач, я й думав з весни підправити оселю... Видно, солома прогнила,— сказав Яків, обдивляючись стелю. У кутку, коло образів і друга показалась пляма.

— Та он і друга,— указав він жінці, котра підставляла під першу пляму миску.

— Он, он...— сердилась Настя, тичучи рукою.— Треба он лізти нагору та ночви підставити, то й не буде текти.

— Як же ти там уночі без світла будеш правитись? — чухаючи потилицю, спитавсь Яків.

— А ліхтарня нащо?

Яків мовчки устав, пішов у сіни і, знайшовши ліхтарню, поставив у неї каганець, потім знайшов ночви і покарабкався з ними на горище. Настя присвічувала йому з сіней.

— Та тут, як і надворі, ллє! — скрикнув він, струшуючись.— А присвіти дужче.— Настя підняла ліхтарню аж на голову.

— Ого-го-го! Хоч рибу плоди,— сміявся він.

— Чого ж ти смієшся? підставляй ночви чи що.

— Куди підставляй? нащо підставляй? Викинь ночви надвір — чи збереш увесь дощ? — так і тута. Повне горище води, що ж ти поробиш?

— То так хіба її й кинути. Треба ж визбирати.

І Настя, передавши ліхтарню чоловікові, кинулася у хату за горшками, за мисками. Яків жменями збирав воду, передавав їй горшки, а вона виливала надвір.

Дощ тучний давно вже перестав, з обложних хмар сіяло, мов крізь сито, а вони все правилися коло горища. Послідні калюжі зібрала Настя уже ганчірками, і, потомлені, вони кинули горище і полягали спати. Неясний світ ранку пробивався крізь хмари у вікно. Дітвора, приучена з курми вставати, непокійно лежала. Тільки дощовий день сном застилав їм очі, а то б вони давно вже повставали. Грицько, правда, вже й підвівся був, та побачивши, що мати так покійно почиває коло його, почухався, ліг і знову задрімав.

Ранній світ борюкається з туманом, з дощем, з хмарами; наче димом, окурилася земля ним... вогко, мокро і важко. Так бува тільки восени. Ніхто б не сказав, що після такого тучного дощу випаде такий день. Сонце ненароком якось виглянуло з-за краю землі, та, побачивши таку негоду, мерщій посунуло за хмари.

Яків прокинувся перший. Він лупнув очима і зразу закрив їх — у очі, наче хто йому піску сипонув, зарізало так, голова горіла. «Не доспав»,— подумав він і позіхнув.

— Ох, мені лихо, як же я заспала! — кинувшись, сказала Настя і зразу порвалась надвір. У сінешні двері, як

одчинила вона їх, мов хто кухлем води, плеснуло на неї дрібним дощем. Вона вся струснулася і мерщій подалась у сіни.

— Що, ще сонце не сходило? — спитався Яків, з-підсліпа лупнувши очима.

— Піди подивись,— сказала Настя.

Яків підвівся, глянув у вікно і почухався.

— Еге! отака ловись! — позіхнувши, сказав він і трошки перегодом гукнув:

— Грицьку! Іване! а вставай до товару.

— Куди? — крикнула Настя.

— Як куди? на пастівник гнати.

— Піди спершу глянь, що надворі, який дощ.

— То що, що дощ? Попойде та й перестане.

— Хай же перестане.

— А хіба ж таки й не перестане? — спитав Яків, знову позіхнувши.

Настя нічого не одказала. Яків посидів, посидів, почухмарився за спиною і, одвернувшись до стіни, ліг.

— Отак краще! — усміхнулась Настя, умиваючись.

Тільки що вона вмилася та прибрала трохи голову, заткнувши під очіпок понависавше на очі волосся, як сінешні двері рипнули і в хату убігла у чорній сорочечці і в лихій спідничці невеличка дівчинка літ п'яти-шести. Кругле лице її було змочене дощем, головка закустрана, босі ноги у калюці.

— Здрастуйте, тьотю,— тихим дитячим голоском привіталася вона.

— Галю! Здорова була, моя рідна! Чого се ти так рано устала?

— Прислали мати... Просили, як будуть Грицько та Івась гнати ваших овечат пастись, то чи не погнали б і наших.

— А Василь що робить?

— Спить. Мати кажуть, хай не йде, щоб не простудився.

— Бач, а за тебе і не боїться мати, що простудишся,— босу посилає.

— Не знаю,— не розуміючи, що відказати, сказала Галя, дивлячись на Настю своїми великими чорними очима.

— Галя! — скрикнув Івась, лупнувши очима, і підвівся.

— Бач, Галя уже й устала, а ти й досі спиш,— сказала, усміхнувшись, мати.

— Грицьку! — штовхнув Івась брата під бік.— Уставай, пора товар гнати.

— Куди? по такій негоді? — сказала Настя.

Івась подивився на матір.

— Хіба не поженемо? — спитав, не вірячи, Івась.

— Куди ж ти поженеш. Хай у садку попасуться, а як розгодиниться, то хіба тоді.

Івась аж підскочив. На його дитячому личку, у його заспаних очах заграла радість. «Слава богу»,— подумав він, і перед очима у його забігали і Карпо, і Свирид — сусідчі хлоп'ята... Тепер вони цілий день вибігають та вигуляють по улицях... Він підскочив до Галі.

— А ти прийдеш до нас гуляти? — тихо спитав він її.

— Як пустять мати — прийду,— одказала, нахнюпившись, та.

— То приходь. Грицьку, та вставай уже. Он Галя прийшла,— будив він заспаного брата.

— Галя прийшла довідатись, чи не поженете ви овець,— сказала мати.— Тітка он просить, як поженете, то щоб заїняли і її.

— А Василь що робить? — швидко спитав Івась.

— Спить,— одказала Галя.

— Еге. То він буде висиплятись, а ми за його овець пасти. Я не хочу. Коли б за Галю, я б узявся, а за Василя не хочу. Бач, який сам великий пан.

— Ми вже скільки раз його гонили,— умішався розбурканий Грицько,— хай він хоч раз наших пожене.

— Ніхто не буде гнати,— рішила Настя.— Так, Галю, і скажеш матері. Наші не поженуть по такій негоді. У садку будуть пасти.

Галя метнулась іти.

— Куди ж ти так швидко? Посидь, погуляй тут. Я снідати дам.

— Так мати казали, щоб не барилась,— чухаючи голову, одказала Галя.

— То ти хоч удень приходь.

Галя постояла, подивилася на тітку, подивилась на Грицька, що чухався і позіхавсь, на Івася, що моргав на неї — приходь, мов — і, зітхнувши, пішла з хати.

— Підожди, я тебе проведу,— навздогінці крикнув Івась і побіг з хати за нею.

Він не примічав, що надворі дощ сіяв, не обминав калюж, що стояли у дворі,— навпаки, він знаходив, де глибші, і брів ними.

— От і ноги є де помити,— хлюпочучись, казав він.— Та гарно так... вода холодненька... Ти ж приходь, Галю, безпремінно приходь. Будемо гратися, будемо гуляти. Куди ж ти?..— крикнув він, побачивши, що Галя поверта на перелаз у дворі.

— Ходімо улицею — я тебе проведу аж до хвіртки.

Галя повернула на улицю. Івась ішов коло неї і розказував, у які ігри вони будуть гратись, кого приймуть до себе, а кого ні.

— Василя не приймемо, він тільки розстроює іграшки.

— Так ти прийдеш? — питався він, опинившись коло хвіртки, у котру Галі треба було іти.

— Прийду, як пустять. Прощай.

— Прощай. Гляди ж приходь.— І Івась, маючи вертатись до свого двору, круго повернув знову і прихилився до дощатих воріт подивитися ще раз на Галю.

Бистре його око зразу побачило тітку Параску, що стояла у сінешніх дверях і заглядала то поза хатою, то надвір, мов виглядала кого. Червоний очіпок на розкустраній голові схилився набік, і тим сердите тітчине лице здавалося ще сердитіше.

— От пішла та й сіла! — крикнула Параска на увесь двір, забачивши Галю.— Було б до півдня сидіти.

Галя щось таке казала, видно, правдилася перед матір'ю.

— А чого ж там сіла? Ще пішла улицею, мов через двір нема перелазу. Так і нишпорить, погань, щоб хоч годину ту захарлати,— ледацюга! — лаялась Параска.— Ну що, беруться овець пасти?

Знову почувся Галин тихий голос.

— І нічого було сидіти, коли так. З лобурями отими побачилась. Рада душу їм віддати. Та чи бач — ніжні, біси його батькові які, не звикли на дощі бути. Не підуть, у садку будуть пасти. Куди, пак, запаніли... Іди у хату. Чого там на дощі мочишся.

І Галя пішла за матір'ю в сіни.

Іванко ще трохи постояв, заглядаючи через ворота, чи не виткнеться Галя або тітка і що вони будуть робити. Ніхто не показувавсь, з хати тільки доносився глухий викрик Параски.

«Отак безневинно і досталося Галі на горіхи»,— подумав він і, повернувши, побіг розказати своїй матері, що бачив і чув.

— Ти все з доносами? — гримнув на Івася батько, слухаючи, що розказував він про Галю матері.— Так і ходиш по нишпорах, так і видираєш з-під нігтів. Ой, Іване, стережись! Лихо колись тобі буде.

— З якими доносами? — умішалася Настя.— Хіба не правда, що Параска рада б з'їсти Галю. а коло того лобка так і падає. Паненя, бач, панського заводу.

— Насте! прикуси лиш язик. Не твоє засівалось — не тобі й жати... Яке твоє діло?..

— Хіба тобі не припоручав брат, ідучи в москалі, Галі? Не прохав доглядати її? — спитала Настя.

— То ж брат. А все нам не слід в чуже гніздо мішатися. Коли б хто прийшов до тебе та сказав: «Насте! чого ти так з дітьми поводишся»,— що б ти тому заспівала? Адже ж і очі видрала?

— Хіба в мене є різниця між дітьми? Мені обоє однакові.

— Тобі однакові, а їй, бач, одно краще, а друге гірше. Не нам про те судити. Хай бог її розсуде.

— Поки до бога дійде,— буркнула Настя,— то вона і очі повидирає дитині.

— Що ти кажеш? та образумся, що ти кажеш? — пита грізно Яків.

Настя замовкла. Замовчав і Яків. Дітвора собі притихла.

— Грицьку! ходімо виженемо овець у садок,— тихо кликнув Івась брата.

— Ходімо.

І брати пішли з хати.

— Ти хоч би при дітях її не судила. А то вже воно, мале, чує. Вони й так ненавидять того Василя,— обізвався знову Яків.

— Хай такий подлий не буде. Ти не часто бачиш його, то й не знаєш нічого. Побудь хоч один день та придивися — адже не тільки своїм — чужим так у вічі і сучиться.

— А ти, коли добра, зводь їх докупи, мири. Нащо між ними змалку ту ворожбу розводити?

— Як же ти миритимеш? Ти йому прочитаєш молитву, а він побіжить додому — там йому мати другу: не хо-

ди туди, між мужичат. Хіба вони рівня тобі? Паненя, бач, велике! Тим його і Йосип ненавидів так.

— Тебе не переговориш,— махнув рукою Яків і пішов з хати.

Настя зосталася сама. Вона ні з ким не мирилася, коли заходила річ про її племінника. Вона не тільки бачила в йому щось чуже, нерідне, про котре завжди плескала Параска,— вона бачила у йому гірше ще — якусь таємну ненависть до всіх, таку ненависть, якою пашіло і серце Парасчине до людей. Ся колишняясь кріпачка Ратієва, красне лице котрої так подобалося чоловіковому братові Йосипові, що він, викравши її таємно від роду, повінчався, тепер так задрала кирпу угору! Чи не через те, бува, що ратієвці лічать батьком її самого Ратієва? Чи, може, через те, що, бувши дівкою, зв'язалася з судовим паничем, і тільки один Йосип знайшовся такий, що прийняв на себе гріх чужий, покрив її перед людьми? Бідний Йосип думав як краще, а вийшло? У москалі прийшлося тікати від хатнього лиха. І перед очима Настиними промелькнуло, мов теперішнє, що робилося літ дванадцять назад. Вони з Яковом з рік як побралися, невеличкий Гриць не сходе з її рук, коло свого лона і присипляє вона його. Про Йосипа вона тоді тільки чула — змандрувавши з Параскою, він жив окремно і годувався щоденною працею. Його, як меншого, мітив батько у москалі, і все, чим міг тільки злегчати московську службу синові, старий усе робив. Навчив його грамоти, не приганяв до роботи, щоб набирався сили, і не думав парувати ні з ким. І пострічався ж Йосип з цією Параскою! Обійшла його, окрутила зовсім. Свекруха, було, розказує, який він ходив тоді, поки одного вечора не вдрав. Натякала на якусь сотню рублів, що з мандрами сина недолічилися старі. З того часу свекор ніколи не згадував сам про його і заказав кожному згадувати. Він навіки зрікся сина. А тут заговорили про москалів. Боже! що тоді пережила Настя? А як узяли Якова до прийому, як крикнули «лоб!» Вона не припам'ятає, як воно так лучилось, що Яків знову вернувся додому. Як у сні їй сниться високий білявий чоловік, його чудний викрик — «Не йому лоб, а мені!..» Тоді вона уперше побачила Йосипа. Який був свекор радий тому, і Яків, і вона і раді, і вдячні, одна свекруха тільки неутішно плакала. Їй пригадався і той день, коли Йосипа одпрохали додому погуляти. Як тепер вона бачить Йосипа — високого, здоро-

вого, тільки захудалого. Він сидів за тим самим столом коло батька, мати — з другого боку, вона — коло матері, а Яків носився з Грицем. Як їй жаль тоді було Йосипа, як вона плакала разом з свекрухою. Вона тоді не знала нічого і думала: чого той Йосип, жонатий, маючи сина, кида сім'ю і йде на переміну брата? Перед вечором привезли і цю Параску — біла та пишна, вона призро на всіх позирала, їла медяники, що наготувала стара, та кусала горіхи і все плескала, як їй жилося у Ратієва, у яких вона розкошах кохалася за життя пана. Йосип зостановлював її, а вона і ухом не веде. Тоді вона побачила, від чого Йосип тікав, від чого крився у москалях. Виходячи, він плакав і прохав і її, і брата доглядати ждану дитину. Сина він не жалував.

— То...— сказав він і махнув рукою.— Бог усе бачить,— і прохав, як буде що, зараз же написати йому.— Як буде син — призвичаюй його до господарства, а дочка — вигляди, викохай її і віддай заміж за доброго чоловіка.

— Припоручай своїх дітей чужим,— гордо одказала тоді Параска,— буцім у їх матері не буде.

— То-то й є, що не буде.

— Що ж, я умру хіба? — спитала вона.

Йосип нічого не відказав, тільки заплакав.

Пішов Йосип, поніс свою голову на чужину, покинувши свою пару на утіху батькові-матері. І Насті пригадалося тихе життя у свекра та свекрухи до того, коли Параска перебралася і після переходу її. Тихе дворище разів по три на день оголошувалося її нестямним криком, її примхами вередливими, її витребеньками.

— Сина запровторили в москалі,— кричить вона,— а об сім'ї нічого турбуватися? Хто коло неї буде піклуватись? Усе я та я?! — кричить, репетує Параска і побіжить з двору. Бігає, бігає до півдня, а вернеться і, мов того крику не було,— знову до всіх балакає, поки що знову не здійме її серця. Чудна ся Параска і не сердита мов — тільки, як порох, палюча, та вередлива, та завислива. Спершу скільки буч за неї здіймалося, поки не привикли. Старий, правда, на половині дворища вибудував нову хату, в котру і перевів Якова з Настею, а Параску зоставив при собі, щоб призвичаювалась хазяйнувати, бо Параска зовсім до хазяйства не придалася: для неї байдуже, чи виметена хата, чи ні, чи наготована страва, чи ще треба готувати. Боже! як же то і лютувала та воювала Параска, що не її од-

ділено, а їх. Старі, бувало, прийдуть, старий то мовчить більше, а свекруха то тільки й речі, що про невістку.

— Тепер я знаю, чого Йосип такою охотою пішов у москалі,— казала вона і плакала,— звідав неборака, почім ківш лиха.

І Насті, і Якову було байдуже, вони мало мішалися до братової, хіба коли до старих зайдуть. Як же полягли старі та прийшлося худобою ділитися, тоді тільки звідали, що за цяця їх братова. То вона нову хату візьме, то знову стару зоставляє при собі. То чого та худоба, що прижита ними самими, не йде у пай. То землю знову не так поділено. Цілий місяць воловодилась, поки таки не погризлися навсправжки—щось з півроку одна до одної не ходили, одна з другою не говорили. Насті найшкодніше невеличкої Галі, що вродилася через півроку після одходу Йосипа. Пізніше трохи у Насті знайшовся Івасик, і часто, бувало, вона годувала і того, і другого разом, часто і до себе брала на цілі дні. Параска зразу чогось не злюбила дитини.

— І нужно було! — бурчить бувало.— Тут і без того злидні та недостача заїли, а тут ще — на тобі та цить. Вигодуй його, вирости. Батька немає, кругом вороги... краще умерти йому малим! — Настя, навпаки, як рідну, любила свою хрещеницю небіжку Галю. Вона молила бога, щоб їй послав дочку. І втіха, і поміч була б. Та в Насті не було вже більше дітей, і вона, як рідній, віддала своє серце і душу чужій дитині. Під її доглядом годувалась і росла Галя. Разом з Івасиком вони спиналися на ноги, училися говорити. І так позвикали одно з другим, що як Параска не гризлася з братовою за наслідство і не пускала Галі з свого двору, то коли не вона, то він цілий день пронишпорить коло тину, заглядаючи в дірочки, чи не видко де круглої головки з чорнявим, як шовк, волоссячком. А вже тільки побачились, зараз і злізлися докупи. Галя перша покарабкається через тин провідати і тьотю, котра ніколи її гостинцем не обминала, і погуляти, погратися з братиком.

— Ти чого, відьмо, туди ходиш? Чого швендяєш?! дома тобі нудно посидіти з своїми, до ворогів наших ідеш замишляти разом з ними мою погибель? — гукає, бувало, Параска, а слідом за її гуком нестямний крик дитини подає ознаку, що не однією тільки лайкою проймає мати свою дочку. І справді, на тілі Галинім синяки ніколи не сходили: одні жовтіють, а коло їх нові чорними плямами

розтікалися. Чому ж вона ніколи такого не витворює з Василем? Чого з ним носиться усюди, як з писаною торбою? Яку б вона розмову не розпочала, з ким би не побачилася, уже вона завжди зверне на Василя. І сякий, і такий, звізди з неба здіймає. Чого ж така любов до одного і така зневага другого? «Знаю я,— рішає сама собі Настя.— Того, що Галя у наш рід вдалася — увічливий та привітливий, не то що Василь. Називає вона моїх лобурями... а у неї нестеменний лобур! і дивиться усе спідлоба, на шкоді так і звик, на дешпотах виріс. Чи не ратієвська лиш кров гомоне в його жилах?..»

Поки думала Настя свою думку, тим часом розгодинювалось. Туман піднімався угору, збирався у хмари, між котрими то там, то там та й заблищить шматочок голубого, мов камінець, неба. Дощ зовсім перестав, понад землею розіслалася привітлива тінь прохолоди. Кругле сонячне коло світило з-за хмар, мов лице дитяче з-під серпанку, а по краях неба віявся рожевий світ. К півдню ждалося зовсім ясної години.

Хлоп'ята, вигнавши овечат на невеличку полянку коло садка, котру Яків назнарошне зоставляв нескопаною і котра густо заросла зеленою травою, розбрелися по садку драти клею з вишень; тепер він такий м'який.

— От якби і в толоці було так, як тут,— сказав Івась.

— Як?

— Щоб садок був. Добре б було. Як сонце пече — заховався у холодку — живи! Дивись, он яка вовча берлога! — скрикнув Івась, улазячи в оброслу вишнями лисинку.

— Де? Ану! — обізвавсь Грицько і мерщій попер до брата. Цілий дощ полив з вишневого листу на Івася, і той аж скрикнув.

— Та тихше — бач, всього змочив,— утираючи лице, сказав Івась.

Грицько реготавсь. Він і сам був, як скупаний,— та й нічого.

— Це здорово,— завіряв він брата.— Купайся в такій воді — здоровий довіку будеш.

— Е? — не вірив той.

— І білий будеш. Чого пани такі білі? Того, що щодня умиваються росою.

— Так давай і ми, хоч раз,— скрикнув Івась і, підбігшив під гіллясту вишню, стрепенув її. Холодним густим

дощем обдало його всього, і він, струшуючись, уже реготавсь.

Грицько собі не одстав від брата і незабаром увесь садок, мов від вітру, колихався від їх трусанини.

— Нехай йому!.. Я вже аж змерз,— сказав Івась.

— То саме здоров'я і входе.

— Хіба воно холодом входе?

— Аякже.

І знову брати прийнялися пускати дощ. Це зразу здоровенна грудка мокрої землі, мов з неба злетіла, ударила у вишню, котру трусив Грицько і, розсипавшись, обдала його калюкою.

— Хто то? Це ти, Іване? — гукнув, обтрушуючись, Грицько.

— Що таке? — спитався той, повернувшись до брата.

Над ухом Івановим гучно прогула цеглина і важко гепнулася у траву.

— Хто це? — у свою чергу спитався здивований Івась.

Третя грудомаха подала їм звістку, що щось кидало з тітчиного садка.

— Це той шибеник устав! — догадавсь Грицько.

Не зуспілись брати змовитися, що б їм зробити, як тин залущав, і постать Василева з здоровенною ломакою замелькала поміж вишневими кущами. Він, як вітер, пер прямо на Грицька. Той стояв, дожидався.

— А що, злякав? — гукнув Василь, добігаючи до братів. Він був без шапки, розкудланий, розхристаний. Видно, що тільки-тільки що встав.

— Що б же ти думав, коли б у голову вцілив? — спитався Грицько.

Василь зареготався своїм тихим реготом і засвітив зеленими очима.

— Ти б же голову провалив! — крикнув Грицько.— Дурний, дурний, а ще і вчений! — додав він і, повернувшись, пішов на поляну до овечат. Іван собі поспішав за братом. Василь постояв, подивився услід їм.

— Так ви не хочете зо мною гратись? — гукнув він услід братам.— Підождіть же.

І, повернувшись, побіг до перелазу. По дорозі він костурякою збивав траву, молоденькі вишні скручував, одчахував гілки. Куди пройшов — всюди покинув свій розорливий слід.

Незабаром почувся нестямний крик. Даве хто кого? ріже? Привичне Івасеве ухо зразу дочуло знайомий голос.

— То той рябець даве уже Галю,— тривожно він замовив до Грицька.— Ходімо оборонимо її! Ходімо-бо...— прохав він, тіпаючись увесь і блідіючи на лиці.

— А як тітка? — спитався Грицько.

— Ні, він. Їй-богу, він. Хіба не чуєш? — аж танцював Івась і побіг до окопу.

— Дивись! Дивись! — гукнув він, забачивши, що Василь сидів верхи на Галі і, взявши за невеличкі кіски, сіпав то в той, то в другий бік. Галя кричала на увесь садок.

— Що ти робиш, кателик! — гукнув не своїм гласом Івась і в одну мить опинився на тину.

— Ану-ну, іди! іди сюди! Я й тобі задам! — грозився Василь, не випускаючи з-під себе Галі.

— Шпурляй на його груддя! — гукав Івась на Грицька, що стояв з грудкою у руках на окопі.— Шпурляй! Чого ти дивишся? Він шпурляв по нас? Тільки гляди, не влучай у Галю.

Грицько стояв з грудкою, не рішаючись кинути. Галя кричала... Івась метався по тину. Що його зробити? Коли б сила — він би так і скрутив отого шибеника. А Василь, сіпаючи за коси Галю, прицмокує та пригукує. Крики її, муки братів такі радісні йому.

— Тітка іде! Тітка іде! — засвітивши очима, гукнув Івась.— Тіт...— не вспів промовити Івась, як Василь, наче опечений, кинувши Галю, попер у вишник.

— Галю, сюди! Галю, мерщій сюди! — і покивує, і поморгує Івась, і стрибнув з тину та до Галі, що, обливаючись слізьми, лежала на мокрій траві.— Уставай, Галю. Нема тітки! То я так... дурив,— аж задихаючись, шепче Івась.— Тікаймо мерщій до нас.— І, вхопивши за руку Галю, він поволік її до тину.

— Скоріше перелазь, поки не оглядівся шибеник! — І разом з Галею він стрибнув у рів.

Грицько з радощів пошпурив грудомаху у вишник, де сховався Василь.

— Батькові своєму в лоб! — гукнув той, вискочивши з захисту.

Івась, стоячи коло Галі на окопі, з радощів тикав то на Галю, то на його і викрикував, поитанцьовуючи:

— А що? А що?

— Так ти одурив? — образливо промовив Василь і, червоніючи, повагом напрямився до тину.

— Ось наверись сюди! наверись! — піднімаючи здоровенну хворостину, сказав Грицько.— Я тобі дам!

Василь зостановився. Івась аж танцює, а Галя тулиться та ховається поза Івасем.

— Не бійся, Галю. Не бійсь. Тепер ми тебе не дамо бити.

— Іди, Галько, додому! — гукнув Василь, не знаючи, що йому робити.— Іди додому зараз. А то піду матері скажу, що ти овець не хоч пасти.

— За що ж ти б'єшся? — хлипаючи, одказала Галя.

— Іди, я вже не буду.

— Не йди, Галю. Не йди. Боже тебе сохрани! — умовляв її Івась.— Хай сам, гладкий, пасе.

— Мені мати не припоручала, а їй.

— А ми твоїй матері похвалимося, що ти її бив, та ми одняли.

— Ну, не піймаю ж я тебе! — креснувши кулак об кулак, скрикнув Василь і повернувся іти.

— А що, покурив? а що, покурив? — доїда радий Івась.— Дурень! Дурень! одурений дурень!

Василь стрепенувся, повернувсь і, аж посинівши од лютощів, промовив:

— Не попадайся ж і ти мені, білоголова крисо!

— Ось тобі! — і Івась ткнув йому дулю.

Грицько, потрушуючи хлудиною, реготався.

— Чого хоч ти, собако, скалиш зуби? — не знаючи, що сказати, спитався він Грицька.

На те питання не тільки Грицько та Івась зареготали, а й Галя крізь сльози хихикнула, таке воно здалося їм смішне.

— Коли так, я зараз піду до матері! — аж стрибнув Василь і мерщій побіг до хати.

Галя почала плакати і рвалася іти.

— Не йди, Галю, не йди. Він не піде жалітися,— і прохав, і вмовляв її Івась.

— Піде, піде. Ще й набреше. Пустіть, я піду. А то ж мати мене розірве. Сьогодні уранці нахвалялася: тільки ще в чому прошкодишся — розірву.

— Та то вона так,— обізвавсь Грицько.— Не бійсь. Я його знаю. Якби сам на сам з тобою — він би пішов. А

так—не піде. А чи й піде—ми заступимося. Ходімо до хати. Хай сам пасе вівці.

І брати повели Галю огородом. Не доходячи до хати, Галя зразу побачила знайому постать матері: високу, браву, на лиці білу, на волос чорну. Гордо вона виткнулась з-за стіни, держачи у руках головку капусти, і простувала до перелазу. Ззаду неї ішла зігнувшись Настя. Низенька, суженька, похила, вона здавалася дитиною проти своєї ще молодої братової.

Галя, забачивши матір, зразу подалася назад — та тікати нікуди.

— Здрастуйте, тіточко! — трохи не в один голос скрикнули Грицько і Івась.

— Здрастуйте. Здорові! — повернувшись, привіталась вона.— І ти вже тут? — здвоюючи брови, спитала вона дочки.

— Це ми, тіточко, її заманили до себе,— почав Івась.

— Та вже нічого, тільки коли б вона не пустувала.

— Вона пустує? — умішалась Настя.— Її ніколи і не чутно.

— Ви пустіть її, тіточко, до нас на увесь день,— просе Івась, світячи очима.

— Ох ти, білоголовий! Який гострий!..— мотнувши на його головою, одказала Параска.

— А що вона в тебе робитиме сьогодні? Свята неділя — і хай погуляє,— каже Настя.

— Та, звісно, ніщо. А й без діла не сидітиме. Вона звикне отак святкувати — та й у будень святкує.

— Тіточко-голубочко! пустіть-бо! — забігаючи уперед, одно просе Івась.— А то не пущу і вас.

— Добре-добре,— одсторонюючи його, каже Параска.

— На увесь день тільки, тіточко. І обідатиме Галя у нас, і полуднуватиме.

— Добре, добре... Прощайте. Спасибі тобі, Насте, за капусту. А то хоч кричи. Своєї немає, а на базар — такий дощ лив, та й заспали-таки. Прощай,— і вона полізла через перелаз.

— Спасибі, тітко! — подякував Івась.

— Богу святому! — почувся з-за перелазу голос Параски.

— Спасибі, тітко! — гукнув і Грицько.

І обидва з радощів пішли вистрибом по двору, аж калюжі розлягалися під їх невеликими ногами.

— Що ви робите? — крикнула на їх мати.

— Матінко! матінко! — плещучи в долошки, шептав радий Івась.— Оце гаразд; оце добре. Ми Галю від того шибеника одняли. Надушив її та й чубить. А це ще і на увесь день одпрохали. Слава тобі, господи! Хай же сам, розбишака, вівці пасе.

— Ох, ти в мене, ти! — скрутнувши головою і заграв-ши очима, сказала Настя.

Івась тільки зареготався.

— Ідіть же снідати.— І Настя повела дітей у хату.

Та їм не снідання на думці. Не довго посиділа дітвора у хаті: ухопивши по куску хліба та по шматочку тарані, дьорнули надвір, у садок до овець. Дарма, що мокро в повітрі, що росяно в садку, на дощі та на сонці виростають хліборобські діти і набирають, і втрачають силу. Хата — на зиму, на зиму — її тепло та духота, а літом — поле широке під покрівлею синього неба, сонце ясне з своїм палючим палом, пущі та нетрі лісів або гіллясті садки з своїм привітним холодочком — то літня хата широка, простора, де вітер гуляє по волі, птаство усяке щебече, де чоловік, почуваючи себе частиною того величного твору, учиться терпіти, переживати усяку згоду і незгоду.

Аж ось ударили в дзвін. Зично та гучно гуконув він на всю околицю, оповіщаючи людям про свято, скликаючи їх на молитву до божого дому. Дарма, що отець Іван скликає людей, дарма, що про його у городі ходе уривчата слава: з живого і з мертвого дере, з молодими панійками загравае, уложивши жінку в могилу,— то все мирське, світове, про те не читатиме він з амвону, не люди, а бог судитиме його; народ чує поклик, він нагадує йому про страждання того, котрий стільки терпів, стільки мучивсь; він нагадує йому і про його страждання, сподіваючись... Чого? Чогось кращого, віруючи, що воно колись таки настане, колись таки прийде. Віра йде з роду в рід, від батька до сина, від сина до внука, і дітвора, чуючи приповістки про Праведного Чоловіка, йде за родом,.. Думаючи про іграшки, невеличкі рученята, почувши дзвона, мерщій кидаються, хреста накладають. Невеличка Галя і себе перехрестила. Грицько, підмітивши, що Галя спершу ткнула пучкою на ліве плече, а потім на праве, почав сміятись; Галі стидно, до плачу стидно.

— І я так спершу,— умішався Івась.— Усе забував, на яке плече спершу пучки ложити.— І він почав нарошне навиворіт хреститись.

— Так хрестяться тільки католики,— сказав Грицько.

— А жиди ось як,— і насунувши шапку на потилицю, Івась почав у груди кулаком битись, вейкати і хитатись.

І Галя сміялась, не тільки Грицько, з того чудного вейкання. Як тільки Івась переставав, зараз або брат, або Галя гукали: ану, ану ще! Івась хитався, бився у груди.

— А рабин як?

Івась перекривляв і рабина. Це здалося таким забавним дітворі, що вони не забарились повернути жидівську віру у іграшку. Івась був рабином, Грицько простим жидом, Галя жидівкою. На вгороді в садку піднявся такий гук та крик, таке вейкання, що аж на улицю було чутно. Василь з свого двору собі завів.

— Підожди. Цить,— дослухаючись до незнайомого гуку, зостановив Грицько.— А-а, то Василь.

— Галько! Ти вже там, подла! Іди додому, а то зараз матері скажу! — гукнув Василь.

— Іди, кажи! — крикнув Івась.

— Мене мати пустили,— обізвалась Галя.

— Цить, не кажи. Нехай іде.

Кожен раз, тільки Галя розгуляється — доноситься до неї викрик братів і на який час переб'є гулянку, затривожить Галю. Поки Івась утішить, почнуть нову гру — знову Василь, як уїдливе щеня, сучиться до неї. Так до самого обіду.

Ще після снідання сонце поривалося вирватись з неволі темних хмар, що кругом облягли його. До обіду половина неба уже очистилася від їх, і раз поз раз поміж чорними клубками пробивалися ясні сонячні стяги. Сонце наче плавало серед моря, то ховаючись під тінню високої хвилі, то вибігаючи на її чорний гребінь. Земля укрилася золотою сіткою, котру чиясь невидима рука завжди волочила з місця на місце,— там, де недавно стрибали золоті зайчики, там лежала темна тінь, а на тому місці, де стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою. Після обіду сонце вовсім вийшло на волю, серед простору синього, мов камінь, неба котилося воно ясне, чисте, іскристе. Земля під його золотим променем пишалася своїм зеленим убором: роса на траві, дощові краплі на листві, калюжки по невеличких упадинках горіли всякими огнями: то жовто-зе-

леним, то червоно-сизим, то огненно-гарячим. Через годину-другу тільки по чистому прозорому повітрю можна було запримітити, що недавно був дощ, а то всі його мокрі сліди, мов віником, змело сонце, трава аж шелестіла під вітром, листва, вимита, висушена, тільки полискувалась, де були калюжки — там чорні плями лисніли. Сонце, здається, розсердилось, що півдня йому не давали волі,— горіло і пекло немилосердно.

Після полудня спека почала спадати. Сонце, повертаючи наниз, привітно грало серед чистого прозорого повітря. У хаті і сумно, і душно.

— Я піду за ворота, посиджу,— сказала Настя.

— Бабську раду збирати,— засміявся Яків.

І справді, щосвята, у погожу годину, коло воріт або того, або другого двору купками сиділи жінки і гуторили про свої нужди. Тута коло їх невеличкі діти лазили, здалека доносилася пісня дівоча... Любили жінки таким побитом свято вирядкати.

На сей раз Настя, вийшовши на двір і глянувши по улиці, не забачила нігде нікого.

«Чи рано, чи позасипали?» — подумала вона і сіла на хвіртці.

Їй недовго прийшлося сидіти. З сусіднього двору обізвалась до неї Кулиничиха.

— Пора? — гукнула вона, усміхаючись, через улицю.

— Пора,— одказала Настя.

— Та й я оце стою та дивлюся, що нікого нігде не видно. Здорові! — привіталася Кулиничиха, підходячи до Насті.

— Здорові.

— Бач, як гарно після дощу стало.

— Пора така.

Розмова поки ще наладжувалась. Вона більше вертілася коло хазяйства та коло хатніх турбот. Розпиталися, хто що варив, що в кого вдалося, а що ні.

— А в церкві не були? — пита Настя.

— Ні, не була. Дощ. Ось Марія Зайчиха йде. Та, певно, була.

Марія Зайчиха здалека усміхається.

— Була, була. Новий диякон правив. Та голос такий здоровий, товстий. І сам із себе такий високий, чорнявий, показний. Та шкода, що недовго буде.

— Чому?

— Дячиха хвалилась: протопоп гонобить у собор його узяти, а з собору до нас.

— Того гаркавого та кострубатого? — спитала Кулиничиха.

— Та хай би уже він і гаркав. А то за ним і інші гріхи водяться. І не слід би так жонатому чоловікові та ще й дияконом бувши,— одказала Зайчиха і, нахилившись, почала щось тихо розказувати. Чулося тільки: «Наймичка... матушка». Кулиничиха то жахалась, то усміхалась.

— Всі ми люди! — зітхнувши, одказала Настя.

— Всі грішні. Всі під богом ходимо. Та хіба ж таки таке подоба робити? — викрикнула Зайчиха.

— Не пристало б дияконові.

— Бач! а я слухаю, де це гомонять? — почувся ззаду їх голос. Усі повернулися — то, йдучи до їх, говорила Параска.

Всі притихли. Параска, котра було проходе, ні з ким не поздоровкаючись, одходе — не прощаючись, гордує людьми, тепер Параска сама накликається, сама йде побалакати між людьми. Усі здивувалися, усі привітались.

— Сідай, Параско, на поріжку,— присогласила Настя, посунувшись і даючи місце коло себе.

Параска сіла.

— А я оце лежала, лежала, качалась, качалась — мов хто перейшов сон. Позіхається, а не спиться. Піду, думаю, хоч проходюся. Подивилась через перелаз — коло вашої хати нікого не видно, а чутно гомін. Так я сюди.

— Може, яка досада на серце пала, від того й не спиться,— одгадувала Зайчиха.

— Та як досада,— чухаючи голову, одказала Параска,— то з нею і не розминешся.

— Чого там так та досада до тебе причепилася? — спитала Настя.

— Ще не досада? Усі люди, як люди, а ти — як той бовкун між ними. Чоловіка немає, діти надолужили... Я клену себе, дурна, що поквапилась на те заміжжя. Як жила я у Ратієвщині — горюшка ніякого не знала. Знайомих, знайомих було! Паничів скільки знайомих, а вийшла заміж — все те загуло.

— А тобі хочеться, щоб і тепер ще паничі знали? Минулися ті роки,— сказала Настя.

— Чого заманулося? паничів! — усміхнулась Зайчиха, не вміючи держати язик за зубами.

— Та хоч би який стоптаний.— жартує Параска, граючи очима.

— Як жидівський патинок! — додала Кулиничиха.

— О-о, бодай тебе, Параско! — регочеться Марія.

— А що ж, правда. Їй-богу, правда! Що правда, то не гріх! — каже Параска.

Всі зареготались ще та ще.

— Ох! — зітхнула після реготу Кулиничиха.— Кожному своє. Ми от журимося, що хліба до нового нестане... тільки, тільки що капотить, а їй — паничі.

— Коли прийдеться до того — то й ти заплачеш! — жартує Зайчиха.— Хіба справді мале лишенько: чоловіка немає, і паничів немає.

— Смішки з бабиної кішки! — не то образившись, не то в жарту одказала Параска.

Нестямний дітський крик у дворі усіх сполошив. Настя кинулась перша. Серед двору Василь насів Галю і чубив, та кричала не своїм гласом.

— Василю! що то ти робиш? — гукнула на його Настя.

— Чому ж вона не йде до хати. Вона цілий день ганяла, а я все дома сидів.

— Так хіба ж так можна?

Параска стояла і усміхалась, мов то не її діло, мов то не її діти.

— Та й обидчик же ти який, боже! — хитаючи головою, гомоніла Зайчиха.— Хіба ж так з сестриці можна знущатись.

— А чого ж вона, подла! — оправдувався Василь.

Настя аж затрусилась. Сердито повернулась вона до Параски і промовила:

— От паничами ти журишся, краще б ото шибеника держала у руках.

— Коли б їх чортяка од мене забрав, то мені б краще було! — гордо промовила Параска і насупилась.

На який час поміж жінками пробігла чорна тінь. І Настя, і Параска, хоч вернулися на перше місце, більше мовчки сиділи, сопли. Базікали Зайчиха з Кулиничихою.

Сонце сідало. Червоне проміння його котилося густою хвилею по землі, захід, наче пожежа, горів-гоготів. Здалека доносились крики череди, співи дівочі... Вечірня доба

так рве розмову — так не хочеться балакати самому, дивився б, милувався б красою світовою, слухав би її посліднього гомону-гуку... Всі справді стихли, кожна з жінок, удивившись у яку-небудь річ, думала про себе. Всі стали сумні-мовчазні, а найбільше Параска. Уставила вона свої чорні очі у землю і наче закам'яніла. По лиці видно— велика туга скребе їй серце.

Сонце, наче хто кинув його, стрибнуло нижче, вечірні померки обняли зразу жінок.

— От і сонце швидко сяде,— позіхнувши, промовила Зайчиха.— А ти чого, Параско, так притихла — спати хоч?

— Спати...— гаркнула Параска.— Мені ніколи немає спочинку. Я ніколи не висплюся, нікому — як мені!

— Чого?

— Усе проти мене: і бог, і люди, і діти...

— Не маж,— вирвалась Настя.— Чого у других вони рівні?

— Того, що задались такі каторжні. Одно одному ніколи не вступить ні в чому. Не додивись — порізалися б, вишкварки.

— А я тобі скажу по правді, Параско, сердься, не сердься,— коли ти одного будеш гладить за шерстю, а другого проти шерсті, коли одному все, а другому — нічого, так воно завжди буде. Замість того, щоб зводити їх на мир, ти заводиш бучу. Якби хоч раз вихворостила отого голованя, він би не робив того, що при всіх робить.

— Та й та гарна! То єхида-лисиця: укусе й меду дасть,— призро, гидливо якось одказала Параска.

— Ой, попомни моє слово, Параско, та єхида-лисиця, ти кажеш, та буде тебе до смерті годувати, а той головко скоріше з хати вижене.

— Ми так зробимо, що не вижене.

— Дай, боже!

Параска далі і далі все більше сердилася, червоніла.

— І дасть... і дасть...— плескала вона.

— Та то ще скажеш гоц, як вискочиш.

— Нічого. Нам про те знати, а другому про те немає ніякого діла.

— Та й з сторони воно якось гидко дивитись, коли ти одного мажеш, а другого, як те цуценя, держиш,— одно напира Настя.

Параска так і скочила.

— Бо цуценя й є. Бо такого заводу — стидкого, брид-кого, мужичого!

— Не всім же панами і бути... Та не плюй лиш в коло-дязь, бо, може, прийдеться з його коли і води пити.

— Плювала і буду плювати! ненавиділа й буду нена-видіти! І немає нікому до того діла... Сама пані, сама го-лова... Сама знаю, що роблю, у других розуму не стану позичати,— розпорощалася Параска і, не прощаючись ні з ким, скочила й не пішла — побігла у свій двір. Через скільки часу доносився її крикливий гук:

— Галько! Галько! Чи ти до півночі там будеш ганя-ти? Іди зараз додому!

— Отака, як бачите! — сумно одказала Настя.

І Зайчиха, і Кулиничиха мовчали. Вони знали добре Параску, її гарячу, запалу натуру, її гордовитий норов.

Сонце зовсім сіло. По улицях, по дворах чувся крик, гомін: там ревла скотина, там скликала жінка свиней, там чоловік голосно порядкував. Надвечір усяк поспішав мер-щій своє діло зробити.

— Ох, пора! — підводячись, сказала Кулиничиха.

— Пора! — одказала Зайчиха і собі підвелась.

— Прощай, Насте.

— Ідіть здорові.

Сусідки пішли, Настя сумна та невесела ще зоста-лася. Їй так було гірко на душі, важко на серці.

— Де мама? — доносилося до неї Івасеве питання з двору.

— Мабуть, улицю справляє,— одказав Яків товсто.

— Ходімо, Грицю.

— А овечат позагонили?

— Позагонили.

Хлопці побігли до хвіртки. Івась, сівши коло матері, почав розказувати їй, що витворював Василь за день.

— Не беріть з його, дітки, приміру. Хай йому! то недобрий хлопець.

— Ми, мамо, не будемо,— одказує Івась.

— А як несеться угору! — додав Грицько.

— Хто високо несеться — то часто низько сідає. Хо-дімо. Пора вечеряти.

І, знявшись, Настя пішла до хати, а за нею, мов за квочкою курчата, Грицько та Івась, одно другого випе-реджуючи та матері у вічі зазираючи.

У ШКОЛІ

— Я тебе, сучко, роздеру! Я тебе розметаю! Шматочка живого не зоставлю! У кого се ти вивчилася не слухатися? У тих лобурів — Грицька та Івана? Я-а тобі, я-а тобі дам! — кричала осіннього ранку Параска на Галю, котра, забившись у глухий куток хати, між піччю і кочергами, стояла і неутішно плакала.

Невеличке кругле личко її було все злите слізьми, чорні оченята аж горіли ними, тонке шовкове волоссячко пасмами порозсипалося по білому личку, лізло у вічі. Невеличкі рученята невпокійно бігали по личку, витираючи сльози, бруднили його. Важке, глибоке зітхання спиралося у грудях і раз поз раз виривалося здавленим криком плачу.

— Вона завжди так... Вона ніколи мене не послухає. Кажу: дай води — хоч би з місця! А мені треба уроки вчити. Учитель і вчора нахвалявся: бути тобі, каже, Василю Грицаєнку, у сажі... А я чим винуватий? Позавчора картоплю вибирали. Ви сказали: іди вибирати, покинь книжку. Учора вп'ять квасолю молотили. Коли його ті уроки вчити? Ранком як не продивишся — то й ніколи. А от вона як нарошне і ранком не дає. Кажу: води дай, а вона ще й лаятись почала,— жалівся Василь матері.

— Чуєш, лярво? Чуєш?! — кричала Параска на всю хату, і лице її наливалося кров'ю.— Чуєш, кажу? Він тобі помагав учора робити, а тобі важко було йому води подать? Так тобі гарно, коли його зоставлять без обіду? Бач, сміття! Бач, погань яка! І в кого ти вдалася, каторжна? У кого ти зародилася, проклятуща? Краще б була малою луснула! — проклинала Параска дочку.

Василь сидів на лаві коло столу над розкритою книжкою і радо слухав, як мати банітувала сестру. Його думки далеко були од книжки, його очі, знай, бігали то поза вікном, де горластий півень несамовито голосив на увесь двір, то по хаті. Йому так не хотілося учитись... і урок трудний такий, і учитель такий непривітний, сердитий... Коли б уже скоріше пора та, що в школу іти. Не пішов би — полетів він. Там Петро, Карпо, Йосип, його товариство, певне, вже жде його. Учора казали: «Виходь, Василю, раніше, принесемо м'яч, у свинки, в городки будемо гратись. Певне, вони вже бігають там».

Устав він сьогодні рано. Сонце так ясно світить, гріє.

У хаті душно, от би коли побігати. Ще поки уроки—скільки гил можна нагнати Карпові. Мати пішла на город свекли рвати і нічого не сказала за снідання, а, навпаки, додала йому: «Ще поки іти, ти б продивився б уроки, Василю». Василь, чухаючи потилицю, сів за книжку. Галя почала вимітати долівку. Йому на заваді і тихе шуршання притертого деркача по долівці.

— Не кури! — кричить він на сестру.

— Хіба я курю? Я злегенька мету.

— Покинь! — наказує Василь.

— А як мати прийдуть, скажуть: чому досі не метена долівка? Що я скажу?

Василь помовчав, косо дивлячись на сестру. Потім почав бурчати:

— От накадила! Як чорт дорогою!.. Хоч би віник помочила, проклята. Дай води!

Галя мов не чула, замітала хату. Уже зосталося тільки біля порога.

— Галько! Кому я кажу! — гуконув Василь.

— Що? — піднявши голову, пита сестра.

— Води дай! — гуконув удруге Василь.

— Чи тобі важко самому устати, напитись? — спитала Галя.

— Води дай! — одно гукає Василь.— Ти не бач, що я роблю?

— Що ж ти робиш? Хитаєшся, як жид над книжкою.

Василь, як кіт, стрибнув з лави, вирвав деркач з рук у Галі і швиргонув його під піл.

— Води дай!

— Невеликий пан — сам візьмеш! — відказала гнівно Галя і нагнулася за деркачем.

З усього розгону ударив її Василь кулаком по спині. Галя присіла, і, вхопившись за спину руками, залилась слізьми.

— Води дай! — одно гукає Василь.

Щось за тінь пробігла повз вікно. Галя стояла спиною до нього і не бачила, що то мати. Зате Василь зразу побачив і побіг мерщій на місце.

— Кажу, води дай! — гукає він з місця. Галя плаче.

— Що це у вас? Чого ти ревеш, рево? — пита, увійшовши у хату, мати.

— Отой...— ридаючи, хвалиться Галя,— ударив з усієї сили... кулаком... по спині.

— Бреше вона, мамо, їй-богу, бреше. Вона мете, курить; підняла таку кіптягу — дихати нікуди. Кажу: покинь — не слухає. Дай хоч води — а вона ще почала лаятись. Так я вирвав віник з рук та й підкинув під піл. А вона ото у сльози.

— Брешеш, ти вдарив мене,— почала Галя.

— Мовчи, сучко! Мовчи! — гукнула мати і напала ото дочку.

Не первина було Галі терпіти і скубку, і лайку від Василя і через Василя. Оже їй ще ніколи так гірко, так тяжко гірко не було, як сьогодні.

Вона устала така веселенька, хоч і вчора її лаяно, та дитяче серце скоро стигне, образи швидко холонуть. До того і сон тихий її заспокоїв. Сонце світило так привітно, по хаті розбігалися його веселі стяги. «Тільки піде Василь,— думала вона,— мати поратись почне, побіжу до тітки Насті. Побіжимо з Івасем вишневого клею драти, пасльону збирати. Клей такий смачний, пасльон такий солодкий». Щоб придобритись матері, вона почала хату мести. Все хотілося, як краще, а вийшло... Обливають гарячі сльози її кругле личко, неправда, досада, образа кусають за серце. Між кочергами стоїть Галя, ридає.

— Чого ти стала там? вон з очей! — гукнула Параска і замахнулась.

Щастя вже видно таке Галине, що Параска промахнулася,— кулак материн дужче б улип, ніж кулак братів. Галя вибігла у сіни, забилася у глухий куток і неутішно плакала.

Малій дитині життя здавалося таким тяжким, таким остогидлим. Хоч би один день вона зазнала, щоб мати привітала її, пригорнула, як дитину. Коли чужі не пригріють — дома не діждати їй ласки. Через віщо? що зробила вона кому? Нікому нічого. Уперше в малу дитячу головку забрела думка: мати її не любить, мати цурається. Вона скільки раз чула, як мати хвалила перед чужими Василя, а за неї ніколи доброго слова не сказала нікому. Краще, коли б її зовсім не було. Коли б вона умерла... У тихому кутку темних сіней малі думки росли-ширились, забігали вперед, малювали одрадні картини. Ось вона справді умерла так несподівано — ударив її Василь, а мати піддержала. Заболіло у неї в грудях, дуже заболіло. Упала вона і відразу вмерла. Убита лежить вона і бачe перелякане лице матері, що зазирає їй у вічі, гукає на

неї: «Галю! Галочко, устань! Я ж не думала такого тобі зробити. Я більше ніколи не буду»... «Ага, тепер шкода, шкода...» — дума Галя і боїться поворухнутися, щоб не дати знаку, що вона ще жива, що вона все чує, все бачить. Василь, мов у воду опущений, ходе коло матері. Ось убігає тітка Настя і, ридаючи, виговорює матері усі її провини. Свариться, що вона усім скаже, що її вбила мати, не хто другий, як мати. Ось і мати заплакала — гірко, неутішно. Вона чує, як сльози материні, падаючи на неї, печуть лице, руки. Вона чує, як мати цілує її. І розкриває очі, розводе руки і, обхоплюючи матір за шию, сама цілує, утішає, що вона жива, що їй тільки боляче було і вона обмирала. Боже, які раді усі! Її посадили на покуті і дивляться — очей не спускають. Надавали їй усяких іграшок, подарунків. Дух спирається в Галиних грудях від щастя; світ крутиться перед очима. На хвилину Галя усе на світі забуває.

— Чи ти довго сидітимеш? — донісся до неї крик материн.— Он сонце як піднялося, у школу давно пора!

— Так це мана? — і Галя кинулась. Жаль знову обхопив її, сльози навернулися на очі.

Вона далі побачила, як Василь, грюкнувши дверима, не пішов — побіг з хати. Слава богу, винесло його. До обіду хоч буде тихо, нікому бучу збивати. І вона вилізла з-за дверей на світ. Сонце світило-гріло. З тітчиного садка роздавався тонкий Івасів голос. «Подає звістку, що жде мене»,— і Галя покралася поза коморою у свій садок — звідти краще видно, що Івась робить. Івась броде по садку сам і носе в руках здоровенну жовтогарячу моркву, проти сонця вона, як кров, червоніє.

— Івасю! ти сам? — гука Галя.

— Сам.

— А Грицько де?

— Поїхав з батьком у поле. Іди сюди.

Галя зібралася на окіп. Підійшов і Івась до тину.

— Ти плакала? — пита Івась.

Галя мовчить, насупилась.

— Той капосник зобиджав?

— Було всього,— трохи не з плачем одказує Галя.

— Лізь сюди. Будемо гратися. Моркву, коли хоч, з'їси. Добра. Я вже одну з'їв, а це другу тобі держу.

Галя, як котеня, покарабкалась через тин до Івася. Морква перейшла до неї в руки, і, не чистячи, вона по-

чала її трощити. Зразу де й ділася її туга, кругле личко грає усмішками, очі сяють. Забулася недавня пригода. Дітвора почала гратися, пасльон збирала, клей драла.

А Висиль же то?

З широкого двору, обнесеного високою лісою з острішком, через котру з високої щогли дивиться на вулицю чималий дзвоник, несеться нестямний гук, крик, біганина.

— Бий! тікай! Так, так його! Ведмеда!.. Чого ти лізеш? У морду його!..— несеться то з того, то з другого боку. Почувся плач, і зразу десять голосів, кривлячи плаксуна, покрили його. Хтось з усії сили хихонув, і дзвінкий регіт молодого голосу стоїть над гамом. Хтось побіг, тільки земля бухкотить, хтось погнався за кимсь, хтось гукнув, наче бик,— товсто-гучно... Що то? божевільні зібралися і задають свої ігри, затівають свої гулянки?

Це і є школа, або училище, куди Василь трохи не підтюпцем побіг з дому. Він, ще виходячи з улиці, почув добре знайомий йому гомін, і серце його затіпалося: певно, усі вже в зборі. Певно, не доведеться йому і в свинки погратн. Он сонце як високо — і він все більше та більше налягав на свої ноги.

Справді, він застав уже усіх в зборі.

— Москальчук! Чого це ти так запізнився? — стрів його невеличкий білоголовий хлопчик у порваному каптанку, що туряв свинку.

— Ну, ну, Габелку! — крикнув йому Василь.— Гляди лиш, щоб я тобі не пом'яв шкури.

— Годі тобі змагатись. Бери он палицю та становись над своєю дучкою,— сказав Василеві чорнявий школяр, котрого звали Жучком.

Василь став. Білявий Габелок потурив свинку на Василя.

— Бий! бий! — кричать Василеві з усіх сторін.

Василь тільки що замірився вдарити, як Габелок поміж його ногами шурхнув своєю палицею в дучку.

— Буде вже тобі! буде! іди туряти! — регоче Габелок.

— Нічого, піду,— червоніючи від досади, каже Василь.

Де ж, тільки що прийшов, а тут і свинарем зразу. Василь мав був викачувати з кола свинку, та Жучок поміг: той як ударив її, то кругла деревинка, як куля, загула угору. Всі зареготались, Василеві ще досадніше стало.

— І чого б я реготався? — біжачи за свинкою, гукнув сердито він.

— Гони! гони сюди! — кричить Габелок, вибігаючи в поле.

— Як так, то я й не хочу! — каже Василь.— Не було уговору бити у полі.

— Та то він так! Гони! — гукає до Василя Жучок.

— Не хочу,— одказав той, кидаючи палицю.

— Не хоч — і не треба,— каже Габелок, кидаючи і свою палицю.— Давай у їздця.

— Давай зо мною,— каже Жук.

— Давай.

Габелкові не повезло: він узяв аж дванадцять гил і мусив провозити верхи на собі Жучка.

Усі реготались, як невеличкий Габелок носив на своїй спині довгоногого Жучка. Василь реготався собі. Йому хотілося як-небудь оддячити Габелкові.

— Давай ще й зо мною.

— Давай.

У Василя несамовито серце б'ється від бажання поїздити верхи і собі. Ось уже три гили нагнав він на Габелка. На четверту не виважив як слід руки і стратив.

Габелок почав качати м'ячем. Одна, дві, три, п'ять, вісім. Василь аж блідне.

— Гони! гони! — кричить він на Габелка. Той покотив раз, удруге.

— Годі! кончив! ану, становись,— радий гукає Габелок на Василя.

— Не хочу! — з досадою одказує Василь.

— Так як же так? — виправляється Габелок.— Адже ж я возив Жучка. Становись, становись. Довбне! Чому він не становиться? — жаліється товаришеві.

— Москальчук, становись! — сказав покійно високий ручий Довбня.

Василь цмокнув.

— Так ти ще й цмокаєш? — і Довбня ступив ступінь. Тільки що Василь хотів був, хитнувшись, метнуться вбік, як Довбня, мов кібець горобця, схопив його за шию.

— Пусти! — пищить Василь.

— Сідай! — каже Габелкові Довбня і похилив Василя. Габелок ззаду так і скочив на спину. Василь поточився, оже не впав.

— Но! — гукає Габелок, давлячи коліньми у Василеві боки.

— Пускай, пускай! — кричить на Довбню.

Довбня пустив. Василь нагнувся ще нижче і, вигинаючи спину, підкинув на собі Габелка. Габелок ухопився за комір.

— Та ну! не басуй! вези! — гука Габелок.

Василь розправлявся, струшувавсь — як реп'ях, уп'явшись сидів Габелок. Товариство обступило їх довкола, реготалось то з Габелка, то з Василя.

— Учитель! Учитель! — хтось гукнув здалека.

Хто й почув, то не потурав на те, а більше не чуло того гуку.

— Та учитель! — гукнув уже хтось з кола, забачивши недалеко від себе учителя, що прямо чимчикував на їх.

Василь напряг усі сили і в одну мить, то зігнувшись, то вигнувшись, штовхнув по спині Габелка. Габелок державсь, та комір Василевого каптанка не видержав, лопнув. Габелок покотився, вирвавши чималу стьожку з спини Василевого каптанка. Товариство, як галич, заклекотало.

— А що це ви робите? — роздався над їх головами знакомий учителів голос.

Василь у сльозах так і кинувсь до учителя.

— Це він! він, Костянтин Петрович! Я його не займав. Він скочив на мене і подрав каптан,— слебезував Василь перед учителем.

— А йди за мною,— кивнув учитель на Габелка і напрямився до сторожки.

— Костянтин Петрович! вони грались! — вступився Довбня.

— А йди і ти сюди. Усі, усі ідіть!

І, набравши чималу метку, повів за собою у сторожку.

— Бач! Їм батьки-матері одежу шиють на те, щоб вони рвали. Може, ото з посліднього тягнуться — а вони он що.

— Я не винуватий! І ми... і я!..— роздалося серед купи.

— Мовчать!

І він скрився у сторожці. За ним повалили і школярі. Незабаром роздавався з сторожки божевільний крик одного... через скільки часу — другого, третього. Туди йшли всі похмурі, а звідти верталися червоні, заплакані.

— А що, досталось? — питали супротивники, стрічаючи товариство.

— Підожди ж! Хіба я не піймаю того москальчука. Прямо чим попало битиму. Уб'ю бісового сина! Усі

винуваті, а він так і ні,— сварячись кулаком, казав Довбня.

— Не дуже, а то щиколотки позбиваєш! — сміється невеличкий хлопчик.

— Мовчи, мишеня, а то розірву! — бликнувши очима, огризнувсь Довбня.

Мишеня засміялося і побігло геть. Довбня сердитий ходив поза школярами й плювався, бурмочучи собі під ніс. Веселе школярство не проминуло і з того посміятись.

— Дивіться, рабин, рабин! Адайм! *— викрикнув голос з купи, указуючи пальцем на Довбню.

Усі зареготали.

— Тихше! — роздався голос учителів ззаду.

Всі зразу затихли. Учитель мовчки пройшов у школу, ковиляючи, як півень, своїми високими ногами. Довбня ззаду на пальчиках перекривляв... Школярі, здержуючись, реготали.

— У школу! — скомандував учитель і пройшов уперед. За ним повалили, як мурав'я, школярі. В одвірках вони штовхались, щипались. Довбня стояв коло дверей, і, хоч самому давно вже можна було пройти, він не йшов, пропускав других.

— Чому ти не йдеш? — спитав його один.

— Іди! — гукнув Довбня й посунувся в купу.

Через хвилину нестямний крик усіх зостановив.

— Що там? Хто кого?

Школярі зостановились, розступились... Василь стояв посередині з насунутим на очі картузом і плакав, чуб на потилиці його дуже був пом'ятий.

— А, мордо! — крикнув хтось з купи... і Василь похитнувся. Він крикнув. Учитель вискочив.

— Хто кричить? Чого ти кричиш?

— Хтось ускубнув... хтось ударив...— жалівся Василь.

Коли і хто — так і не дізнався учитель, і за те увесь клас зоставив без обіду. Менші плакали, прохалися. Вони б сказали, коли б бачили.

— Мовчать! у клас! — скомандував учитель. Школярі повалили у клас.

— Братця! — гукнув Довбня на старших і моргнув. Ті тільки мовчки кивнули головою.

— Тихше! сідайте! — командував учитель, бо школя-

---

* А даєн — рабин (євр. — *Ред.*).

рі завели таку грюкотняву, що аж на улицю було чутно. Це й усілися. Тихо, чутно, хто поворухнеться, хто глибоко зітхне.

— Ану, хто знає урок? — спитався учитель.

Ще стало тихше у класі — неначе покаменіли ученики.

— Ніхто?

— Ніхто,— товсто одказує Довбня.

— Хто обізвався?

Знову тихо.

— Хто обзивався? Ти чув? — і учитель указав пальцем на одного.

— Не знаю,— одказав той, піднімаючись.

— Он з тії скамейки,— указав Василь на ряд, в котрім сидів Довбня.

— Хто? — гукнув учитель на всю хату.

— Не я, не я, не я...— занеякали школярі, підводячись один за другим.

— Ну, нічого. Ми дознаємся,— ударивши кулаком по столу, гукнув учитель.

— Довбня! отвічать.

Довбня, розштовхуючи учеників, почав вилазити.

— Та пусти! Дивись, як мазане сидить! — гукав він.

— Довбня! Мовчи! — тихо сказав учитель.

— Так не пуска,— оправдується Довбня.

— На колінки,— не видержав учитель.

— Отуди к бісу, а я на сьогодні, як на те, і урок вивчив. До півночі учив,— толкується Довбня, переходячи хату і становлячись коло печі на коліна.

Ученики стиха зареготали. Учитель тільки грізно повів по всіх очима.

— Слідуючий! — викрикує учитель.

Піднявся високий та тонкий школяр і тихо на пальчиках пішов до дошки.

Урок був з щотниці. Школяр, затинаючись, виписував цифір'ю та робив викладки. Уже по його затинанню видно було, що він і не доторкався до книжки. Школярі то з того, то з другого боку підказували, і по хаті, знай, носилися то крикливий, обривчатий гук школяра, то тихе підказування товариства. Це зразу усе затихло. Видно, піймалося щось таке, про що ніхто не знав.

— Ну? — гоне учитель.

Школяр мовчить.

— Ти казав, що урок знаєш? — обертаючись до Довбні, каже учитель.— А скажи.

Той почав підводитись з колінок.

— Ні, з місця! не встаючи.

Довбня витрусив колінки, став знову і незамутно одказав:

— Не знаю.

Учитель аж позеленів і, пошаривши в книжці, поставив здоровенну ноляку. Довбня тільки моргнув бровою, і поміж учениками пройшов регіт.

— Що? — гукнув не своїм гласом учитель і вискочив з-за місця.— Ви сердити мене нарочито збираєтесь. Я вас усіх перепорю! — червоніючи, кричав він.

Василь підвівся.

— Як ви ставили Довбні ноля, то він так чудно моргнув, що усі зареготались,— доніс він.

— Хто, я? — здвигнувши плечима, питав Довбня.— Та я і не ворушився.

— Ступай за мною! — крикнув учитель і повів з хати Довбню.

Як тільки вийшов учитель, усі так і накинулись на Василя.

— Ти, чортова підлизо! Москальчук! ти думаєш, тобі пройде це так? — носилося то з того, то з другого боку.

— А займи, займи! — храбрився Василь.

— Я знаю, коли я тебе займу. Є сліди у каптані? Ми зробимо тобі і на рот.

— Наколоть язик голкою! — раяв один.

— Свічкою нагодувати! — казав другий.

— Цс-с-с.. іде! — гукнув хтось. І всі кинулись на місця.

Учитель увійшов, за ним слідом і Довбня — червоний, аж синій. Він хотів напрямляться на місце.

— На коліна! — крикнув учитель.— На моїм уроці звідтіля і не вилазить,— порядкував він. Довбня став знову на коліна.

— Грицаєнку! отвічать.

Майталаючий ззаду шматок каптана викликав регіт. Та то було на хвилину, всі мов поніміли, ущухнули, ждали: ану, як цей підлиза знає урок? Усім так хотілося, щоб він не знав.

Ось Василь вийшов і зразу почав. Говорив, говорив... зразу голосно, плавно, а далі затинаючись, тихше.

— Ну? — нукав учитель.

Василь на стелю дивився, хмурився, кривився... Видно, він щось пригадував, та на сей раз помка схибила його.

— Ну? — знову нукнув учитель.

Василь зовсім став, замовк. В декого з школярів заграли очі, забилось радістю серце.

— Так ти тільки, проклята перекупко,— крикнув учитель,— знаєш на других плескати, а й сам такий, як і всі,— і написав у книжці дрюка. Василь скривився, заплакав.

— Я тільки цього не знаю, а далі знаю.

— Без обіду! — розпорядивсь учитель.

— Позвольте мені отвічать, — з колін обізвавсь Довбня.

Учитель кинув на Довбню сердитий погляд, скрутнув головою і, подумавши, сказав:

— Іди.

Довбня плавко, без запинки рішив одну задачу, потім другу, третю.

Дзвоник ударив переміну, і учитель, швиргонувши книжку, мерщій вийшов з хати.

Почався знову гук, стук, біганина. Той читав урок, той реготався, той кричав: «Давай у гили грати!» Школярі побились на купки, і кожна робила яке-небудь діло. Один Василь сидів собі одсторонь, схиливши голову на руки. Раз — порваний каптан, вдруге — дрюк за урок, втретє — без обіду — все це не веселило його.

— А ти, як той Каїн, сидиш! — гукнув на його один школяр.

— Хто Каїн, хто?

— Он! — указав школяр на Василя.

Десятки очей напрямилися на його. Глянули і, нічого не сказавши, одвернулися. Василеві ще стало важче. У серці ворушилося зло і досада. Хоч би не рваний каптан, хоч би не без обіду. Чорт його бери, хай би другі висиджували. А то других підводив, та й сам ускочив в ту гущу. Всі стали проти тебе. Говорить не хотять, а дома-то, дома що мати скаже? Запеклі сльози туго полились з його очей, далі дужче, дужче, і він, схилившись, гірко заплакав.

— Хто то? — почулося з різних кутків, і зразу стало тихо, як у вусі.

Василь, склонившись, плакав. Зітхання то спиралося в грудях, то, тріскаючи, рвалося, розлягалось лементом.

— То той. Хрестик! Нолик! Пиши...— і знову всі загомоніли, заговорили, і плач Василів потонув то в реготі, то в іграшках товариства.

У той день було чотири уроки. Спіткнувшись на першому, останні Василь пробув наче в чаду якому. Кого питали, об чім питали — він не чув, не примічав. І переміни йому були не в радість: другі бігали, гвалтували, а він, як одринутий, сидів мовчки — то плач проймав його, то жаль пронизував наскрізь.

Ось кінчився і послідній урок. Невинуваті побігли додому — він у вікно бачив, як вони весело розкинулися по майдану, їх галас і клекіт доносивсь і до його. Кругом його теж неугавно гвалтувало товариство. Деякі складалися по копійці купити булку, бо за печінку тягло; дехто ходив по хатах з кутка в куток і товк урок. Довбня, моргнувши на декого, вийшов у другу хату. Незабаром один по одному почали за ним і другі виходити. У хаті, де зоставався Василь, робилося все тихше та тихше. Швидко він зостався тільки один. Щось за боязнь підкралася в його серце і ущипнула. Чого вони всі вийшли, кинули його одного? Чи не проти його що замишляють? Острах пронизав його холодом. Їх скільки, а він один, що схотять, те й зроблять. Каяття піднімалося з глибку самої душі, поверталось гострим боком у його серці, різало, давило... Хіба повинитися перед ними, попрохати їх: і довіку, до суду не буду жалітися.

Ось нестямний гвалт, регіт, плесканина в руки піднялися з другої хати. У Василя серце замерло.

— Добре, добре! так, так! — закричали різні голоси.— Ходімо! — і десятки ніг загупали, біжучи надвір. У хатах пустіло, на дворі піднімався гук. Там уже строїлися одні в городки, другі в зайця, треті в свинки. Василь сидів, як окаменілий. Він дослухався і до того гуку, що доходив знадвору, і до того шепоту, що нісся з другої хати. Хто там ще зостався, чого? Він вийшов з-за лави, щоб подивитись, і стрівся поглядом з Довбнею.

— Куди? — гукнув той.— Ні з місця!

Василь став, як укопаний. Біля його зразу опинились Довбня, Габелок та ще два школярі з здоровіших.

— Защипніть двері знадвору. Ми з ним розправимося, щоб не ябедничав, щоб не видавав своїх,— порядкував Довбня.

Василь ударився в плач.

— Цить! — і зразу хтось ззаду затулив йому рота руками.

— Роздягайсь! лягай! — Перед Василем де не взявся здоровенний пук різок.

Василь так і впав на коліна.

— Довіку! до суду! — крізь плач донісся пискучий голос його.— Не буду! Братики! голубчики.

Довбня прикро дивився на його.

— Бреше! бреше! Задамо йому гарячих! — гвалтували другі кругом Довбні.

— Хай мене святий хрест поб'є! Хай мене сира земля не прийме!

Довбня все не зводив з його свого призрого погляду. Василь трусився, ламав руки, хрестився, присягавсь.

— Я не вірю, і ніхто тобі не вірить. Ти купиш і продаси. Оже на сей раз прощу. Чуєш — удруге так зробиш, не прогнівайся. Всю шкуру з тебе здеремо.

Василь радий скочив з колін і, піймавши Довбню, поцілував його у руку. Довбня призро глянув, плюнув і, кинувши різки, пішов з хати.

— Щасливий ти, що на Довбню напав! — казали йому другі.— Піймався б ти мені — знав би.

Швидко всі кинули його у школі. Василь зостався сам. Йому було і соромно, і досадно. Пук різок лежав серед хати. Василь боявся на їх і глянути. Самі винуваті, а його бити хотіли.

— Москальчук! Цілуй і мене в руку! — крикнув, поткнувшись на поріг, один школяр і зареготався.

Василя усього аж у жар укинуло. Це ж йому і просвітку не буде. Підождіть, я ж вам віддячу. І, вхопивши пук різок, він поволік їх за собою у другу хату. Через невелику годинку вікно на улицю розчинилося, і Василь, як груша, вилетів з його на улицю. Не потураючи, що без шапки, з подраним каптаном, він пустився майданом щодуху додому, волочучи за собою пук різок.

— Що се за знак? Чого се так пізно? А каптан, каптан хто то подрав?

Василь з плачем розказав матері, як увесь клас зоставили без обіду, як його намірялись свої вибити, як тягали доти, доки каптан подрали, як він, одмолившись, утік.

Параска так і полинула вгору; материне серце заговорило.

— Мого сина бить? Мою дитину нівечити? Та ще кому, ще хто? Мерщій обідай, та ходім до смотрителя.

І вона повела Василя до смотрителя. Аж увечері вернулися удвох, обходивши і всіх учителів.

На другий день і плачу, і суму було в школі, увесь клас знову вибили, а Довбню зовсім вигнали. Василь оддячив за себе. Всі сумували, що уже не буде між ними такого щирого товариша, як Довбня, дехто нахвалявся бебехи надсадити недолупленому москальчукові. Та то були зопалу похвалки. Пройшов тиждень — другий — і все забулося. Не забулася тільки назва «недолуплений». Василя з того часу інакше і не звали.

БРАТ І СЕСТРА

— Що вам там бог дав? — питалася на другий день після обіду Настя, побачивши через тин наймичку Христю.— Хлопчик чи дитина?

— Дитина, тітко.

— А як звати?

— Та бог його знає, ще не святили.

— Коли ж думка?

— Не знаю. Хазяйка лежать, нічого не кажуть. Сьогодні уже баба питає: коли і як малу у закон увести?

— Що ж вона?

— Мовчать.

— Як же се, так нехрещене й буде?

— І того не знаю.

Здивована Настя вернулась у хату і розказала про все Яковові.

— Не наше діло,— відказав той.

Настя згоджувалася, що не їх то діло. Тільки їй чудно і дивно, що Параска не каже і не думає, щоб увести у закон дитину. Отже і в неї як родився Грицько, у обід найшовся, а надвечір і охрестили. Так воно завжди у всіх, кого вона не знає, робиться. Не дай, боже, умре — то так неуведене в закон. Пани не зараз хрестять — та там завжди не як у людей. «То оце і невістка держиться панських звичаїв»,— думає Настя, коли-не-коли позираючи у вікно на Парасчине дворище, чи не йдуть, бува, куми, чи не несуть до попа дитини.

Минув день, на другий Настя знову допитується Христі:

— Не хрестили?

— Ні.

У Насті аж мороз пішов поза спиною. Вона вже не хвалилася чоловікові, думаючи сама собі, що ж се воно буде таке.

На третій день після обіду нежданo-негадано убігла Христя у хату.

— Здрастуйте!

— Здорова.

— Веліли кланятися вам хазяйка і прохали у куми.

— Мене? — здивувалася Настя.

— Вас, тітко.

Настя здвигнула плечима, подивилася на Якова, Яків подивився на неї.

— Чого ж ти мовчиш? — не швидко спитав Яків.

— Що ж мені казати?

— Як що? Гріх від хреста одказуватись. Іди.

У Насті очі заграли радістю. Як се воно так вийшло: ворогували-ворогували, а прийшлося — Параска у куми кличе?

— Хто ж кумом?

— Не знаю. Якийсь чоловік невідомий.

— Як невідомий? Стрічний чи що?

— Та бачте. З хазяйкою щось поробилося: лежать-мовчать, нікому нічого. Уночі чуєш — іноді плачуть. Баба давно вже клопочеться, що дитина у закон не уведена. Хазяйка одмовчуються — мов і не до їх річ. Сьогодні знову баба кажуть: «Чи ти, Параско, думаєш малу хрестити? Не дай, боже, чого — так в закон неуведене...» — «Нікого мені,— кажуть,— прохати».— «Як нікого? Та хоч стрічного кума візьмемо, а за куму уже і я буду». Та зараз шасть з хати. Попали якогось чоловіка з дороги. Іди, дядечку, увести у закон дитину. І привели. «Ось тобі і кум»,— кажуть баба. А куму може сама знаєш, чи мені збиратися?.. Хазяйка подумали та до мене: «Христе! піди,— кажуть,— до вас, попроси від мене. Скажи — недужа я».

— Іди ж, скажи, я зараз буду, ось тільки вдінуся,— одказала Настя, а як вийшла Христя, додала: — отак, як по бенкетах та грищах, то й багато було, а дитину охрестити кума недостало, стрічного прийшлося кликати.

— А тобі хотілося з паном яким покуматись? — не то в жарту, не то з докором спитав Яків.

— Про мене — Семене... Я не знаю, нащо вона і мене кличе. Про тебе і словом не заїкнулася, а мене кличе.

— Годі тобі базікати. Хіба не всі ви однакові? Іди скоріше, та не барися.

Настя хутко зібралась і пішла, а Яків почав з сином гратися і все думав: щоб це воно значило? Що поробилося з невісткою? Чи не хоче повернути на путь праведних, чи не спокутує свої гріхи?

Настя вернулася, уже вечоріло. Уже Грицько не раз починав плакати.

— Чого так довго ходила? — спитав Яків.

— Хіба там лад який є? — відказала Настя і почала розказувати чоловікові про хрестини: — Хрестини затівали, а нічого не наготовили. Вона лежить — недужою видає,— за всім одна баба. Поки справилися сюди-туди, пішли до батюшки — батюшки не застали дома. Прийшлося і його підождати. Кум уже з дороги хотів тікати. «Коли б був знав,— каже,— що так довго прийдеться загаятися,— нізащо не згодився». А дитяточко, нівроку йому, гарненьке; на неї трохи скинулося, а трохи на батька. Тільки коли вона і далі так буде турбуватися об йому — недовго поживе мале: баба розказує, що сама нізащо не здумає погодувати, коли нападешся на неї, то й візьме — та й то одвертається... «Воно,— каже,— моє щастя відняло від мене».

— Дурне щастя! — увернув Яків.— А як зовуть дитину?

— Галею.

— Треба братові написати б, поздоровити з дочкою. Він прохав, виходячи, піклуватися об дитині, як об своїй рідній,— і, кажучи те, Яків задумався.

Сумно прогули ті слова його в тихій хаті, тугою грюкнулися вони об Настине серце. Думки зароїлись у її голові. Годуючи Гриця і схилившись над ним, вона думала про набор, про той тяжкий час, коли от у цій самій хаті усі сиділи і справляли послідній бенкет. Ще свекор і свекруха живі були, Йосип, підпивши, шептався з Яковом. Він жалівся на жінку. Вона, от як і тепер, так і тоді, годувала Гриця, Параска теж сиділа з дитиною. Коли б так воно і кожен день — то було б добре, а то ні, то послідній прощальний вечір провели вони укупоньці. На другий день Йосип пішов, покинув сиротою жінку, сина і от теперішню Галю. А та доля судилася не Парасці, а їй ско-

ріше. Її Якова уже узяли до прийому, та Йосип перемінив. Не побоявся осиротити своїх, щоб заступити собою других. Як він там не в ладах жив з жінкою, а діти ж?.. Він плакав і благав Якова турбуватися за будущу дитину. Йому шкода його було... «Не журися, Йосипе, не турбуйся, сама виношу, своїми руками виняньчу тобі дочку». Коли б тільки Параска переступила її їй. Настя положила зарік якнайчастіше навідуватися до хрещениці. Вона завжди держалася слова. Як їй не скрутно іноді приходилося, часом і Яків гримне — де швендяє, часом і невістка прийме, мов холодною водою обдасть,— дарма. Вона не своя, коли вибереться той день, що хрещениці не побаче, не почукикає на руках, не погодує з кукли. Вона сама ходила на днях і молила бога, коли б їй мерщій ослобонитися,— вона б тоді сама своїм молоком хоч раз у день, а погодувала Галю, бо рідна мати більше куклою запихає рота. Вона не любила Параски, зате не чула душі від Галі, хоч дочка — вилита мати вдалася.

— Бідненьке! — часто вона хвалилася Яковові.— Приходжу, а воно вже й плакати не зможе. Питаю Христі: давно годували? «Та зранку». Сухе, худе таке стало... Та нечисто держить так, хоч би таки коли скупала, перев'язала сама; коли я не найду, то припоруче Христі. Звісно, то дівка, може вона і радніша як краще зробити, а все не так як слід. Набереться, бідне, лиха, поки вийде з колиски.

— Та воно лиш ти й об собі потурбуйся,— одказував понуро Яків, дивлячись, що Настя ледве ходе.

— Об собі ще буде час.

— Та ну, ну... гляди, коли б лиш сії ночі не прийшлося за бабою йти.

Тії ночі не прийшлося, а після свят аж породила Настя сина, настоявши спершу над чоловіком, щоб Параска була кумою. Насті давно хотілося примирити невістку з чоловіком, вона скільки раз запрохувала її до себе, та хитра Параска то сим, то тим візьме та й одверне запрохування.

Як родився син — Парасці ніяк було одговоритися. Тривожна вона йшла у стару хату, звідки рік тому виряджала свого чоловіка у московщину. Та не ся тяжка споминка тривожила її, а як вона стрінеться з Яковом. Перша стріча, і не думала Параска, щоб пройшла так тихомирно,— Яків такий увічливий, такий прихильний був.

Уже коли охрестили сина Івася, як поздоровляла Параска Якова з ним, а Яків потчував, то натякнув, що давно вже вона не була у їх. Параска затнулася одказом, та Настя виручила. Вона почала розпитувати куму за хрещеницю, чи жива, чи здорова, ремствувала, чому Параска не взяла її з собою. Вона от уже третій день, як бачила малу!

Параска і геть-то осиділася у кумів, аж опівночі пішла вже додому, та ще Яків і проводив до самісінької хати. Прийшовши, вона довго не лягала, розказувала Христі, як куми гарно приймали, а як Галя прокинулася і почала плакати, прийшла сама до колиски малої і погодувала. Христя дуже дивувалася, чого се так хазяйка роздобріла.

Те покумання ще більше звело докупи невісток. Про давню лайку та сварку і споминки не було. Оце коли не Настя біжить до Параски, то Параска до Насті, Яків не мішається до жінок, і обидві, посідаючи, ведуть свою розмову, розкривають свою душу одна другій. Настя, невсипуча хазяйка, щира мати, тільки й знає, що клопочеться, коли б скоріше то з тим, то з другим управитися, жаліється і радиться, що се або з Грицем або з Івасем подіялося, коли часом те або друге чого розвередує. Параска навпаки: вона не дбає ні про те, ні про друге, їй непотрібне ні господарство, ні дітвора, вона б сама хотіла жити, та раз зломленій їй приходиться скаржитись на свою долю. Он другі, нічого не роблячи, а живуть, та як живуть, а їй життя немає... Возися коло того злиденного господарства, мучся з вередливими невпокойними дітьми. Яке се життя? — мука, а не життя! І нащо вона вродилася жінкою, уже коли так, то хай би був натомість чоловік. От Йосип. Пішов собі, закрився і плечима, і очима. То в яких-то світах не побуває, скільки дива усякого побаче... Щасливий! А вона — сиди крячкою у своєму гнізді, слухай, як або Василь, або Галька репетують, як у господарстві то те, то друге в розор прийшло... Клопочися коло його... так і пройде вік, так і заскніє життя!

Настя не пойме тії мученьки Парасчиної і дума собі: привикла змалку ледарювати, розлінувалася, все коли б на готовому їй, коли б панувати. І почне Параску умовляти: як таки так цілий вік прожити, щоб і за холодну воду не прийнятися? А більше всього не пойме Настя нелюбові Парасчиної до дітей. Яка вона мати, чи вона прибере, попестить коли дитину? Мов не її то діти, мов чужі;

та друга і до чужих жалосливіша, ніж Параска до своїх. Хіба не було так, що Настя візьме до себе погодувати Галю та й цілий день продержить і ночувати зостановить, а вона і не згадає. Яка мати довірить свою кров чужому? А Параска ще радніша. Ще таки про хлопця вона скоріше згадає, часом і на руки візьме і почне пестити.

— Цей в мене буде великим чоловіком... Я його у школу віддам, вивчу вражого сина.

— І нащо? — перечить Настя.— Чи нам про те думати? Нам у землі копатися, коло неї сирої ходити,— нащо та грамота там?

— Я його до хазяйства не призвичаюватиму.

— А куди ж? В писарі?

— У купці або в писарі. Все ж краще. Не мочитися на дощеві, не гибітиме по негоді — сиди у теплій хаті та одно, знай, пиши та грошики лупи.

— Та як ті писарі, то вони, здається, і душу, і серце у себе прописали, витруїли,— своє співає Настя.— Уже де тільки писар — то так і стережися, як огню.

— Так і треба. Хай краще бояться, ніж самому гнутися перед другими.

— А дочку ж куди, у панії?

— То? то — мужичка,— махнувши рукою зо зла, одказала Параска.— Її так і треба було! Та коли родилася та не вмерла — що ж робити? Хай живе.

То були страшні слова: у Насті аж мороз ходив поза шкурою, як вона слухала їх від Параски. А їй не раз приходилося їх слухати; невеличка ні в чім не повинна Галя сама звідала їх страшну силу. Мати зрікалася своєї дитини. З самого малу та материя ненависть одіпхнула її від себе. Галя більше проживала у тітки. Настя так полюбила чорнооку і кругловиду Галю, що часом більше піклувалася коло неї, ніж коло свого білоголового Івася. Під материм призором Насті вони росли укупочці, мов ті близнятка, годувалися з однії мисочки, спочивали на одній подушечці; піднялися на ніжки — гралися, забавлялися одними забавками. Невеличкій Галі куди було краще у тітки з ровесником Іванцем бути, ніж у себе дома, де часто мати лаялася, а брат Василь зобиджав. Івась їй і своїх крем'яшків надає, паличок мережаних постанове, цілує Галю, милує. Часто, бувало, тішиться Настя, дивлячись на іграшки малої дітвори, що, як ті котятка, лазять у її ніг і нетвердим язиком плещуть одні які-небудь слова. Іноді до їх

пристане і Грицько. Старшенький, він уже пускається усюди, побіжить на улицю між таку, як і сам, дітвору, грає з нею у коні, у блохи, у хрещика; у його вже і батіжок свій є; він і на вигадки майстер. Пристане Грицько — познаносе своїх іграшок, пригадає свою гру, і так любо, так мило заграються діти на півдня. Галя рада, плеще у долошки, світить оченятами, лепече, бігає за хлоп'ятами, як та качечка, перевалюється на своїх, ще не окріплих ніжках. Найбільше їй подобалася гра у «гості». Івась познаносе невеличких черепочків з битої полив'яної посуди. Грицько наструже копистючок, купно нарвуть калачиків, почистять, порозкладають на черепочках і ото ними Галя годує своїх гостей Гриця та Івася... Боже! Яка рада Галя: очиці у неї горять, личенько паше, невеличкими пальченятами бережно бере вона свої ласощі і підносить Грицькові та Івасеві. Ті, обсівши привітливу господарку, їдять копистючками калачики, ведуть з нею розмову... Коли і лучиться часом, що дітвора не помириться за віщо,— невсипуща Настя то тихим вговором, то поцілунком, то сваркою на своїх зараз утишить розладдя. Не пройде години, як знову дітвора позлазиться докупки, знову заводе нові іграшки. Не те Галі дома у своєї матері, там вона сама собі, мати не примічає ні її плачу, коли їсти захоче, ні її забавок, коли розгуляється. До того Василь, як уїдлива муха — так і лізе у вічі, так і накриває зверху. Чи принесе Галя від тітки яку іграшку — Василь зараз відніме. Почне Галя плакати,— мати дивиться та сміється, як Василь кривить сестру. Головатому негамузному Василеві і нудно стає, коли сестра його чим забавиться,— він підлізе до неї та або ущипне стиха, або ускубне, або піском у вічі сипне́. Мати мов не бачить того, ще привід дає — їй наче любі доччині сльози... «Ану, Василька,— скаже,— перекриви оту рюму». І Василь стане проти Параски і почне кривити сестру, а Параска регоче, тішиться Василем, тішиться доччиними слізьми. Галя заливається-розлягається, образа, зло в'ються коло невеличкого її серденька. Та що поробиш? Ще мати, як надолуже слухати тих ревів, і виб'є Галю. Побита Галя ляже спати і переспала б може своє лихо, коли б Василь не підновляв заново. Тільки що Галя очі продрала — а Василь уже і коло неї, дулі їй суче або паличкою тиче у вічі. Галя утече до Гриця і Івася — оце і загралася... Де не взявся Василь, і тиха ігра обертається у спірку, у бійку. Почне у Грицька батіг однімати

або пужално мережане. Грицько не дає, Василь по руках б'ється, пальці гризе, а ударе Грицько Василя — крику, репету на усю улицю. Прибіжить Параска, і вже кому, Галі достанеться. «Привикла, повіє, віятися,— і його повела за собою, щоб ще вбили або скалічили бідного». Візьме Василя за руку, а Галю або духопеликами, або дубцем жене додому. Настя, бачивши те, своїх почне перешивати, і з-за Василя займеться така баталія, що хіба Яків умішається та утишить.

— Ви його не приймайте до себе,— рає батько синам.

І раді діти не приймати — сам Василь прибіжить і наробить колотнечі.

— Ти його не води, Галю, з собою,— каже Івась Галі,— бо він тільки іграшки теряє.

— Та я його не воджу, він сам хвостиком за мною біга.

— А ти йому не мовчи, коли він тебе б'є, і ти його бий,— підговорює Грицько Галю.

Та куди Галі справитися з своїм кремезним братом, він, як кібець, так і насяде її зверху. Галі зостається тільки терпіти та плакати. Та й терплячці є свій кінець.

Раз Галі насипала Христя молока у тарілочку і поставила долі снідати. Василь, раніше поснідавши, не вдовольнився тим і, підійшовши до сестри, почав однімати ложку. Як не силкувався Василь — нічого не вдіє і, розпалившись, з усього маху ударив сестру кулаком по голові. У Галі світ у очах пішов ходором, і товстою дерев'яною ложкою увірвала вона з усії сили Василя по гуластому носі. Василь так і брязнув об землю, криконув не своїм гласом, облився, мов юшкою, кров'ю.

Досталося ж Галі! Параска, як огонь, кинулась на неї і почала віяти. То не мати повчає своє дитя — то звірюка кинулася на чуже. Спершу кричала Галя, а то і кричати перестала, тільки скавучить якось болізно. Не зоставила мати живого тіла на дочці, на другий день опухша, як пуп, синя, качалася вона по полу, тоді як у Василя тільки трохи ніс припух. Мати, знай, доглядалася до його і кожен раз банітувала на всі боки Галю: «Ще чого доброго ніс перебила... я тобі, я тобі, відьмо. У кого се ти вивчилася?»

Три дні не вставала Галя після того. Настя, скучивши за нею, пішла довідатись, і здивувалася ж вона, побачивши синю Галю.

— Що то в тебе, дочко? — допитувалася Настя.

Параска не дала слова сказати Галі.

— Оце як бачиш,— крикливо почала Параска,— чортова лобурячка трохи не вбила Василя. Той підійшов до неї, а вона з усього маху як дасть йому по носу — так мазкою і вмився.

— Він ліз до мене,— крізь сльози почала Галя,— він ударив мене кулаком по голові.

— Ти ще й говорити? — крикнула на неї мати.

Галя замовкла. А Василь, підійшовши до тітки, почав хвалитися, де саме його ударила Галя, як кров ішла, як і досі болять очі та лице.

— За що ви б'єтеся, діточки,— умовляла Настя,— ви ж рідні, двійко собі. Жили б в миру. Он у мене Гриць і Івась ніколи не б'ються.

— Я й сама не знаю, у кого вона набралася таких манер. Ну ненавидять же одне другого — як собачата. Як злізлися — так і бійка. Ще таки Василько добріше, уваже інколи, а та вже, та... як не сила, аж зуби зціпить та тільки сльозами надолужає, бісова рева.

— То се ти так побила її? — спитала Настя, обдивляючись Галю і жахаючись страшним синякам.

— Я її уб'ю! — скрикнула Параска, свіркнувши очима.

Насті так гірко, так важко стало на душі...

— Знаєш що, Галю, ходімо до нас,— обернулася вона до дитини.— Там тебе Івась давно дожидає, і Гриць уже скучив.

— Я, мамо, піду до тьоті,— схопившись з постелі, просилася Галя.

Параска мовчала, сопла. Настя, не потураючись на те, зсадила Галю додолу. Галя стала і, гикнувши, підвела ніжку.

— То в тебе ніжка болить? — спитала Настя.

Галя провела повними сліз очима на матір.

— Ходи до мене на руки, я тебе донесу.

Галя оповилася руками кругом Настиної шиї, припала до її загорілого виду і дзвінко поцілувала; а потім тихо, крізь сльози, почала жалітися тітці, як її били-били.

— І я, тьотю, з вами! і я, тьотю, з вами піду! — кричав Василь, вирвавшись з хати навздогінці за Настею.

Галя, ще дужче припавши і тремтячи вся, шептала: «Нехай він, тьотю, не йде! скажіть, нехай він не йде».

— Не йди до нас, ти тільки бійку заводиш,— суворо одказала йому Настя.

Василь зостановився і, блиснувши, як сова та, своїми круглими сірими очима, скрикнув: «Так я матері пожалію-ся!» — швидко удрав у хату.

— Ви візьміть мене, тьотю, до себе; я не хочу там бути... Там усі б'ються та лаються. Я буду з вами, тіточко,— прохала Галя Настю, коли та унесла її у хату.

Гриць і Івась обступили малу. Гриць хвалиться м'ячем, Івась тиче бублика у руки, що мати принесла йому з базару.

Галя зразу забула свої болі, лихі образи. Не пройшло і години, як вона, улягаючи на болячу ніжку, пішла бігати з Івасем. Так вона довіку, дякуючи братові, зосталася кривенькою. Василь часто підіймав її на глуз, звучи «кривулею».

А вдруге Галя трохи навіки не попрощалася з життям. Хлоп'ята зійшлися докупи і стали грати у свинки. Василь і Грицько з добрими ломаками стояли у дучках, Івась з невеличким дубцем туряв свинку. Галя помагала йому, то котила м'яча, то підставляла свою паличку, щоб не одганяли. Василь кричав, щоб Галя не лізла, не мішалася; Галя не зважувала, та й Грицько мовчав. Поворотький і цілкий Грицько і не сподіваєшся, як оджене свинку і знову стане у ямці. У Івася уже аж чуприна мокра, так ухоркався, бігаючи за м'ячем. Ось він таки зловчився підставити так палицю, що Грицькові не вдалося уцілити свинку... З другого боку набігав Василь. Де не взялась Галя і наставила свою паличку, тим часом Івась опинився у Василевій дучці... Сміх, регіт. «Тобі туряти, тобі, Василько»,— закричали і Гриць, і Івась. Галя, стоячи тут, зареготалася. Василь не видержав і з усії сили увірвав сестру посеред голови палицею. Галя, як сніп соломи, розпалаталася посеред двору. Піднявся крик, струс, Грицько та Івась побігли у своє дворище, а Василь до матері — рапортувати, що Галя його займала і він тільки доторкнувся до неї, а вона упала та й лежить.

— Чорт її бери, полежить та й устане,— одказала мати. Василь зостався коло матері.

Бог знає, скільки б лежала так Галя, коли б Івась не похвалився Насті, що Василь убив Галю.

— Як убив?

— Так, посеред голови ломакою як дав — так та Галя і впала.

Настя уся не своя побігла у двір до Параски. Галя лежала, як смерть, жовта — і пальцем не поворухне.

— Води! води! — крикнула Настя і кинулась до Параски у хату за водою.

— А ти сидиш, не бачиш, що твій мазун наробив?— гукнула вона, ухопивши кружку з водою і мерщій біжучи назад до Галі.

Поки Параска зібралася вийти з хати — Галя, уже уся змочена, сиділа посеред двору і, хиляючись на всі боки головою, страшно, як перед смертю, поводила очима.

— Ну, Галочко, хлесни водиці. Випий, моя голубочко! Оце, моя матінко! — турбувалася Настя, припадаючи на коліна коло дівчини. Параска собі підійшла.

— Що там таке? — покійно спитала вона.

— Ти не бач? — зло приснула Настя.

— Тху! присохне як на собаці! — ще покійніше одказала Параска і пішла до хати.

— Щоб чортяка узяв таку прокляту матір! — гукнула услід їй Настя.— Ходімо, дочко, до мене.— І, підвівши Галю, повела за ручку до себе.

Галя пролежала цілий тиждень у Насті і все жалілася, що у неї головка болить. Параска якось тільки раз прийшла довідатися та й то не об здоров'ї дочки, а того, що Галя сидить чогось у Насті.

Та все це було тільки цвіт того, що прийшлося звідати Галі. Ще вона невеличка; в дитячому серці швидко холонуть палкі урази, швидко сохнуть гарячі сльози і на обтертих очах не забариться заграти радість, не забариться серце забути тяжке лихо. Та й Галя часто не сидить дома, а в тітки. Гриць та Івась розгонюють її запеклу тугу.

А як підросла вона, коли Параска почала її призвичаювати до роботи,— уже ніяк з-за гребеня або з-за шитва схопитись і побігти до тітки, щоб і приголубила, і пожалувала, загратися з Івасем, щоб за іграшками забути своє лишенько, коли мати за саму невеличку провину товче її і лає, а Василь осою в'ється коло неї, сучиться у вічі, і кривить і дражнить. З того часу почалося каторжне життя Галі. Не висихають її очі від сліз, журба та догана не сходить з душі, гнітить її серце, троюде... Коли турбується об чому мати — турбується більше об Василеві; вона йому і одежу справляє, вона його часом пестує. У свято Василь, як панич наряджений, ходе, а вона у материх недоносках,

як старченя яке. Для неї немає привітливого погляду, немає ласкавого слова, її мов не примічають, вона щось лишнє у хаті. Наймичка Христя нужніша, а вона?.. Перед чужими тільки й чуєш про Василя, який він розумний та до всього здатний... Він і шити майстер, і прясти, не взяв його біс, і до майстерства — навіщо колесо —він його з прутиків зробе; а скажеш що-небудь — пам'ятає тижнями. Про Галю ж ніколи ні слова, а коли і про неї мати заговоре, то скоріше лайка, скоріше догана... «Що мені робити у світі з тією дурепою? Б'ю її, лаю — ніщо не помагає; узяти б убити зразу, коли б тільки гріха не страшно та суду людського не боязно!» — завжди такими словами кінчала свої жалощі перед людьми Параска про Галю.

Тяжко було слухати Галі такі погудки від матері, гірко було на душі від їх, так гірко, що Галя не раз ніччю, обливаючись гарячими слізьми, думала — то або втекти з двору, то або сама на себе руки наложити. Смерть приходила їй на думку не страшним страховищем, а жаданою гостею, тим тихим покоєм, де не чутно лайки, не видно бійки, над котрою носяться тільки плач гіркий, сльози кревні, жалощі уразливі. Вона лежить, згорнувши руки, лежить і чує все... Чи й тоді мати не вгамується своїми лайками, чи й тоді брат почне глузувати, насміхатися з неї? Чи почнуть плакати-жаліти? «Опізнилися,— сказала б вона тоді їм,— не поможуть сльози, ніщо не поможе... Мучтеся ж, карайтеся — не вміли за життя шанувати, пізно тепер». Їй коли й жалко кого покидати, то тітки Насті, брата Івася... Він такий прихильний до неї. Іноді до самого смерку швендяє коло тину, піджидає, як би її побачити, побалакати з нею, а часто — і поділитися гостинцем. Їй шкода і Гриця, той хоч і одсторонь держить себе та все ж ніколи нічого не зробив їй злого, не так, як отой головатий, окадкуватий Василь. Тітка розказує їй часто про її батька. Коли б він дома був — не те б було... Галя шле йому у далекий край свої поцілунки гарячі, просить, жадає приходу його... «Вернись, мій таточку, прийди та подивися, яку я терплю муку люту... Віддяч їм за мене сторицею.»

Часом Галя цілу ніч продумає отак, приливаючи думки гарячими слізьми, і на другий день устане з червоними осовілими очима, з невиспаною головою. Ходить вона — як тінь слоняється, почне мати лаяти — вона не чує... ніщо їй тоді не дошкуляє, не доходить до серця... У вухах у неї

шумить, у голові горить, груди наче хто каменюкою наложив — аж терпнуть. Стане вона — цілий би день на однім місці простояла, коли б криклива матерня лайка не заганяла її або братові докори: «дурка! дурка!» — наче та муха, надоїдали так. Одійде вона, і все забудеться зразу, сяде за роботу, зігнеться над нею і чує — щось у неї наче застигає там усередині, щось її гне, давить до землі... очі мов і дивляться і нічого не бачать, мов павутиною засновані, пальці наче подубіли — не ворухнуться, у голові — пусто, мов і думки там не снують, на серці глухо — ні радість, ні горе не достукається до його.

«Чи не дурію я справді? — інколи думається їй.— Сількісь! Хай здурію — гірше не буде». Їй полюбився так той сон по ночах, те дрімотне життя. З дня на день вона все занепадала — сохла, марніла. Кругле рожеве личко витяглося, щоки запали, поблідли, наче лист восени, пожовтіли, зітхання трудне, гаряче, голос слабий, тихий, як заговорить — мов суха трава зашелестить; на устах чорно — смага попекла; одні очі горіли, як угольки тліли з глибоких ям широкого чола. Всі, знаючи Галю такою веселенькою, такою круглою, жахалися, глянувши на неї. Галі байдуже, мовчить, не хвалиться нікому своїм лихом. Хіба одна Настя її розговорить. Їй тільки одній Галя сповіряє своє лихо, і пожуриться, і поплаче. Параска і на те косо дивилася, вона примічала, що коли Галя побуває у тітки, звідти вернеться і ясніша, і веселіша, іноді і слово перекори зірветься з її уст.

— Чого ти туди ходиш? Чого швендяєш,— лає мати,— там тобі рівня хто є? З отими голованями водишся? учишся у їх не слухатися?

— Кого ж я, мамо, не слухаюся? — спитає тихо Галя.

— А Василя! Василя! — гукне Параска.— Чого як ти дома сидиш — у вас і тихо, як тільки пішла туди — так у вас і бійка, і колотнеча. І ти перша привід даєш. Ти знаєш, що Василь і що ти? Ти як поганню уродилася — так поганню і пропадеш, а Василеві прийдеться ще тебе, дурну, держати у себе, годувати.

Ті слова матерні гірше огню допікали Галю. Що Василь, а що вона? Вона цілий день од роботи не одірветься, а Василь — одно знає — блукає по вгороді та свище, побіжить на улицю з хлопцями битись, а додому прийде— на Галі усе зло зриває... Чого ж Василеві прийдеться її годувати? Вона не хоче його хліба, вона сама себе прого-

дувала б, коли б Василь не стояв у неї впоперек дороги. Мати каже, що він сякий не такий розумний, що вона його учитися віддасть. Чому ж вона не оддає його вже в науку? Чого з ним носиться як з писаною торбою?

Галя жде не діждеться того щасливого часу, коли почнуть Василя учити. Може, хоч тоді їй послобоніша — піде він з дому, нікому буде над її головою сидіти, гризні, бійки зводити. Галя аж богу молиться та просить та молить його.

І рада ж вона стала, як одного осіннього вечора мати, прийшовши додому, прикликала Василя і почала йому вичитувати, що годі вже йому так блукати, уже сили чималенько набрав, час йому учитися. Оце вона була у дяка і договорилася з ним його учити. Василь і руками, і ногами: «Не хочу учитись, нізащо не хочу!»

— А що ж ти хочеш такою дуркою, як Галька, зостатися? — спитала мати.— Не можна ж, сину, не можна ж, мій Василику, треба учитися. Вивчишся — паном будеш. Усі тебе будуть поважати, усі будуть почитати.

— Так я паном буду? і по-панськи ходитиму?

— По-панськи і ходитимеш.

— Так у мене немає такого каптанка, як у школярів, чорного з червоним воротником.

— Ти спершу у дяка будеш учитись, там не треба такого каптанка, а як перейдеш від його у школу — тоді і каптанок пошию.

— Не хочу я до дяка — я в школу хочу,— вередує Василь.

А Галя — Галя радіє, не дивлячись на те, що мати її перед Василем такою виставляє: «Хай я і дурна, хай я і скажена... Побачимо ще, що з його вийде. Ще нічого — та вже не хоче, а от як його приструнчать,— якої тоді він заспіває».

Вона і щасливою лягла ту ніч спати, знаючи, що на ранок мати Василя одведе до дяка і його трохи не увесь день дома не буде.

Галі раділось, що не буде її обидчика дома, менша буде буча, докори. Вона на другий день, коли мати з Василем справді пішла, таємно збігала до Насті і похвалилася своєю радістю. Та вона гірко помилилась. Хоч Василя і справді не було дома цілих півдня, зате мати кожен день, як оса, була сердита. Видно, вона боліла за хлопцем, що він не перед її очима, що, може, там його б'ють, лають.

Надувшись, як сич, сиділа вона у хаті, раз по раз згадуючи, як то там Василь, і важко зітхаючи. Не доведи, боже, Галі що лишнє сказати, лишній раз устати, по хаті пройти — так мати і вкриє мокрим рядном. Галі ще гірше прийшлося здержуватись, ніж при Василеві; а як і він прийде додому — голодний, сердитий, почне усіма верховодити: і те не так, і того не хоче, і те не по його. А пообідає — за уроки сяде — тоді ані писни ніщо у хаті, і не ходи, і не роби, і не балакай. І все, що б хто не зробив, а окошиться на Галі.

Сумно минали для неї ті дні короткі осінні, важко проходили ночі довгі зимні, і так тижні за тижнями, місяці за місяцями. Ото тільки і полегкість, коли у свято вирветься як Галя до тітки. Настя, почувши нарікання Парасчине на неї, уже здавна перестала заходити до їх, до того ж раз якось і Яків, і Настя, запопавши Параску, почали умовляти: навіщо та для Василя наука здалася, краще б вона його до роботи призвичаювала, у майстерство яке оддала... Параска прийшла додому і напустилася на Галю: «Ти туди ходиш, ти все, що не робиться у нас, їм доносиш... Щоб і нога твоя не була там ніколи!»

Галі прийшлося крадькома ходити. Немає нікого дома, пошлють її куди — вона і забіжить подивитися на життя тихе та щасне.

— Чого ти нас відцуралася? Чому частіше не ходиш? — пристає Івась та Грицько. Настя ще додасть: «Без тебе якось сумно і в нашій хаті».

Галя тільки сплакне — та й піде. Для неї стало життя таке гірке та обридле. Зате Василеві добре. За його завжди добре слово, йому кращий шматок хліба, м'яса, материя ласка тільки його одного і пригріває. Купається Василь, як сир у маслі. Зранку він ходить до дяка учитись. Мати казали: «Коли вивчишся — паном будеш». Василь щиро, прикро прийнявся за науку — йому так хотілось панувати. Дяк, стрівши Параску, не нахвалиться її сином — граматку швидко пройдемо, за псалтир приймемось. Параска рада, слебезує по всьому місту, який у неї син розумний.

Проходе зима, настає весна. Грицько та Йвась пішли з батьком на поле. Грицько за погонича, Івась — за підпасича: у хліборобів діти з самого малку призвичаюються до важкої роботи. Василеві ж — розкіш: свято, кого-небудь треба ховати, а то і дякові треба чого у поле — годі учи-

тись. Ідіть, школярі, додому. Василь ганяє по бур'янах, по улицях. Додому прийде тільки поїсти, поспати — а то за цілий день його у дворі не побачиш.

— Ти б, сину, уроки учив.

— Які там уроки? Немає ніяких уроків,— одкаже і пішов собі. Де не були які глухі місця, очерети — усі він вилазив та виходив. І не сам гуляє Василь, а назбирає коло себе цілу вервечку таких, як і сам, школярів, і пішли; у кого набачили у садку добрі яблука, стиглі груші— як коти ті, і вдень утешуться у чужий садок і повиносять усе з гілками. Не раз жалілися люди Парасці на Василя, так Параска не то що віри не йме, а ще і вилає добре, щоб не зводили на її дитину такого. Навчився Василь уже і люльку смоктати — а мати сина і не бачe: хай побавиться дитина; іноді Василь прийде з мандрів додому червоний дуже, очі світяться, і від його несе немов хмелем — мати і того недобачає. Все Василеві можна, ні на що йому немає заборони. Зимою Василь з дяком трохи не бійку збив, прийшов додому — розказав матері, і Параска взяла його від дяка.

— Що мені там у його учити, я вже все краще від його знаю,— хвалиться Василь, а мати віри йме. «Перегуляй, сину, дома зиму і літо, а там я у школу віддам». Василеві того тільки й треба — наївся, напився дома і пішов товариства скати, у його своє товариство було. Він не хотів водитися з простими хлопцями, от як Грицько, Івась, йому учених подавай, щоб усі ходи і виходи знали.

— Та що ти, Параско, думаєш з сином робити? — раз якось не витерпів Яків.— Ти не бач, що він у тебе, як стебло те, росте, а до діла ні до якого не становиться. Чому ти хоч пасти його не шлеш своєї худібчини — все ж одно зна — бігає.

На велику силу Параска призмогла його гонити літом скотину пасти з Грицьком та Іваном. Як йому, грамотієві, скот пасти? Хіба він на те учився? Він держав себе завжди осторонь від двоюродних братів, він дивився, як і на свою сестру, на їх, як на щось нижче від себе, котрі повинні йому коритись, слухатись, що б він не казав. А Грицько, як нарочито — не тільки не слухає, а ще і наперекір робить. Він ненавидів Грицька, як тільки зможе ненавидіти ровесник ровесника; він більше горнувся до Івася, бо той і овечат, і бичка пожене до водопою і до-

гляне, щоб не забігли у чужу траву. Та все ж йому і Івась не рівня — він тільки добріший від брата, а яка він йому рівня? Хам, мужик...

Часто так думав Василь, лежачи де-небудь самотою у траві або в бур'янах, і гіркою йому здавалася його самотня доля. Ні з ким йому як слід побалакати, побігати, погуляти. Хіба іноді іграшка яка, придумана ним, зведе братів докупи, от як раз звели їх дудки з очерету та споминки Грицькові про Ратієвщину.

Василь невеселий того вечора звернувся додому і, не повечерявши, ліг спати надворі коло комори. Була ясна та тепла ніч. Плаває місяць по темно-синьому небу, обливаючи сонну землю своїм сріблим світом... легкі тіні колишуться над нею, світове проміння, наче прозора водиця, переливається... Гарно так на небі, тихо на землі. Василеві не спиться. Думки про Ратієвщину, глибокі думки, як нею заволодіти, не дають очам зімкнутись, женуть геть сонне забуття... Він повернувся лицем до толоки, і видко йому, як у срібно-сірому світі ночі на самому краї між небом і землею стоїть здоровенна чорна стіна, зверху неї, наче потухаючим жаром, скакають світові місячні скалочки. То Ратієвщина, то вона чорніє, а місяць гуляє по верхів'ях її високого дерева. У Василя очі горять, серце так б'ється... Він не раз чув ті чудовні казочки про Івана Івановича, руського царевича, що в заворожених царствах скитався, нігде припону ні в чім не знаючи, усе собі забираючи. Ратієвщина — то його заворожене царство, а він — Іван-царевич. Горенько тільки йому, що він одинокий; немає у його ні сагайдака, самопала, ні булави лицарської, ні пуги у сто пудів. Він би викликав Ратієвського змія з його нетрів та пущів, він би розбив-розірвав його на части — спалив би і в землю закопав; а сам би сів на його царстві, у його пишному будинкові... Почули царі з далеких країв і прийшли йому поклонитися, почув сам білий цар і прийшов прохати у його миру. Не розоряй, Іван Іванович, мого царства білого, вибирай у йому що хоч, усе дам тобі. Він нічого не хоче, а в білого царя в пишних хоромах-палатах є дівка-чорнявка. І каже Іван Іванович: «Не хочу я, білий царю, у тебе нічого брати, віддай за мене свою дочку — дівку-чорнявку». Білий цар слова не промовив — зараз віддав за його свою дочку, зробив його по собі наслідником. І як умер тесть, то Василь з ратієвського царя став білим царем.

Від радощів дух спирає у грудях Василевих, серце на хвилину перестає битися. Він обдивляється кругом і бачить — не на пишному царському ложі спочиває він, а на голій землі, у тіні під коморою. Йому досадно, аж плач розбирає. Він очі закриває і чує, як під ним земля колишеться... Се не даром воно; се вона чує лицаря на собі. Певно, ні під ким вона так не хитається, а от підо мною, мов колиска колише. І знову досада геть одлітає, знову думки щасні та радісні заносять його у інше царство, малюють йому іншу долю. Так трохи не до білого світа.

Щось з тиждень не проходив у Василя той чад, який обняв його з того вечора. Ходить він задуманий та загаданий; більше мовчить, а коли й прийдеться промовити слово — мовить його гордо та призро, мов пан великий, або справжній царевич.

— Чого се ти такий сумний, сину? Ти здоровий? — допитується мати.

— А що там?

— Та так. Дивлюся, чогось ти засумував, зажурився. Чи не підбився, бува, ходячи за тим скотом?.. Не ходи, сину, завтра. Я попросю Грицька та й Івана, хай поглядають. А ти спочинь день-другий дома.

Василь зостався дома. Одному йому сумно-нудно. Він візьме книжку і піде на вгород в бур'яни, ляже і почне розглядати. Обридла осоружна граматка, він її разів з сотню прочитав, бувши в дяка, деякі місця напам'ять знає, деякі листки трудніші порвані, слова позатирані. І хто сю грамоту видумав, хто сі літери вигадав? І мастаковито ж і кумедно так! Літеру до літери приложи — слово виходе... Ганяє думка Василева геть далеко від граматки, літає коло тих людей, хто грамоту вигадав. Нащо вона здалася? Чи Іван-царевич був грамотний? Невідомо, а от Іван-дурачок — ні, а царства воював. Видно, тому чоловікові нічого було робити, що він мусувався над літерами... Чого ж тепер усі пани липнуть до сії грамоти і не чутно, щоб де прокинувся між ними Іван-царевич. Час не той? Певно, грамота на щось здатна, коли всі заможні люди учаться їй? І, схиливши голову на книжку, Василь почне пробігати рівні стрічки... Бог... божеський, ангел, ангельський, архангел, архангельський... Сумно-нудно, у голові, мов у коробці, гуде... Василь позіхає. Ще слово, ще з десятеро — і сон хилить його голову. Василь приліг на книж-

ці і заснув кріпким сном. Хіба к обіду Василь прокинеться.

— Твердив, сину, вивчене, щоб не забути? — стріча Параска Василя у хаті.

— Твердив,— понуро відказує Василь.

Параска болізно зітхає.

— Ох, сину, трудна та грамота. Що ж робити? Повчися ще... Паном будеш, панство добудеш.

Минає літо... Клопочеться Параска, як би сина у школу замістити. Пошила йому з червоним воротником капта-нок, штанці, жилетку — таким кумедним виглядає Василь, з свого убору — радіє. Радіє і Параска: учитель, що розпитував Василя, про віщо знає, похвалив їй сина. Параска не наговориться: коли нікому — вона Христі розказує та розписує про свого сина, про свої великі надії на його... Галя, сиротою сидячи у кутку, за шитвом, слухає її річ і її серце ниє від матерньої неправди. А Василь ходить по вулиці, поблискуючи своїми гудзями, щоб люди бачили, який він у новому панському наряді. Чи люди примічали чи ні, а дітвора зразу примітила і почала толкуватися між собою:

— Дивись, дивись, як нашого москальчука нарядила мати.

— А гарно як. Бач і сутулюватини не видно стало.

— Уже чи не гарно. Тільки що гудзики блищать; а воротник, мов у різника,— цінує Грицько.

— Що у різника? — спитався Івась.

— Кров — мов облуплена шия.

Дітвора зареготалася такій Грицьковій вигадці і, поховавшись в огороди, з-за воріт, з-за тинів почала викрикувати: «Різник! різник!»

Василь довго терпів усякі прізви, аж поки один білоголовий хлопчик в одній тільки сорочечці, підперезаній бурою кромкою, не вискочив з-за воріт перед самими очима Василевими і дитячою нетвердою мовою почав вигукувати: «Лізник! лізник! москальцюк!»

Як кібець, кинувся Василь за малим. Малий качаном покотився, за ним Василь — от-от нажене, от-от зцапа!

— Сюди, сюди! — гукала з дворів дітвора, закликаючи хлопця. Хлоп'я ускочило крізь хвіртку у чужий двір... Регіт, крик привітав утьоки малого.

— А що, догнав, москальчук? Догнав, різник? га-га-га! — сичився регіт по всій улиці... Досада пекла Василя, їла.

— Свинята-мужичата! — відлаювався Василь, простуючи до свого двору.

Метка грудок помчалася навздогінці йому. Одна улучила якраз у спину і обдала курявою нову одежу. Василь глянув — і позеленів. Нестямно закричавши, побіг він мерщій до хати. Через хвилину Параска, як огонь, червона, вискочила за ворота... По улиці — ні душечки; тільки з-за густих тинів світили ясні дитячі очиці.

— Я вам! я вам, шельмині вилупки! — гукнула люто на всю улицю Параска. З огородів, з-за тинів почувся тихий регіт. Параска кинулася туди... Наче птаство, знімаючись, зашуміло,— зашуміла дітвора бур'янами, посунувши від тинів в огороди... Параска зостанавлювалася коло кожного двору, гукала-кричала на всю улицю. З хат повибігали жінки, чоловіки, дивуючись тій бучі.

— Що тут таке? Чого наша пані розходилася? — довідувалися молодиці одна в одної.

— Не знаєте що? Не відаєте? — репетувала Параска, наміряючись перекричати усю улицю.— А хто своїх бісових вилупків натравляв кидатись груддям? Скалічити ж дитину можна: печінки одбити, око вибити... Підлі, не знаєте? Повели своїх дітей так, що, мов розбишаки ті, розбійничають серед улиці, та й усі думки такі. Звірюки! мужлани!

— Чого вона репетує? що там случилося? — пита сусідка Педьківна сусіда Саєнка.

— Лиха її мати знає! — одказав той.— Хіба її розбереш? Видно, жде, щоб хто дав у потилицю.

— Хто мені у потилицю дасть? ти — мишастий? ти — поганець? А виходь-виходь! — повертає до його Параска.

— А що, Петре, зайняв? Ану, справді, виходь, хто кого подужає,— з сусідніх дворів регочуть чоловіки.

— А ви, лежні, ланці, чого зуби скалите? — кинулась до їх Параска і почала банітувати. Вона кляла на чім світ стоїть і їх, і їх жінок, і їх дітей, і увесь рід костила.

Ті, здвигуючи плечима і спльовуючи, почали один по одному розходитись по хатах. Уже в сусідніх дворах не видко було ні душі, а Параска не вгамовувалась — лаялась. Нестямний крик її лайки добігав до крайніх дворів улиці. Житці виходили подивитися, хто там так на живіт репетує. Парасці треба було тільки побачити хоч здалека постать людську, щоб зло з новою силою прокидалося. Вона знову починала кричати, сваритись, у кулаки бити. Уже

і улиця опустіла — а вона ще таки торохтіла коло свого двору. Трохи не до півдня вона стояла, як вірна собака коло хвіртки, і гарикала.

Не зірвавши свого зла на чужих, вона, вернувшись у хату, зірвала його на дочці: менші завжди винуваті, до того Галя, обиджена Василем, плакала.

— Чого хоч ця кисла кваша кисне? — крикнула Параска, ухопившись за голову руками.— Там сусіди любі та милі так тебе на спички і беруть, а тут ще і дома. Геть з очей! — і схопивши за руку, як те собача, вона вишвиргнула Галю з хати. Галя не сплакнула від материної образи, їй було тільки так гірко від материної неправди, так серце її запеклось... Вона пішла у садок. З бур'янів, мов вовцюга, вискочив назустріч їй Василь.

— А що, мати пересердилася? — спитав він сестри.

— Піди, піди... побачиш...— задихаючись, одказала Галя і опустилася на траву під грушею. Василь, збиваючи чорнобиль, висвистував.

— Ну, скажи мені, Василю,— передихнувши почала Галя,— чого воно так — що б ти не зробив, чого б не накоїв, ти завжди правий, мати завжди твою вину на другого переверне. І вже кому — а мені ніколи так не пройде.

— Бо ти дурна! — перестави свистати, одказав Василь.

— А ти розумний? — уїдливо, гірко спитала Галя.— Ти розумний свою вину на чужих складати, чужими руками жар загрібати. І воно не гріх так, Василю, тобі робити? І не соромно тобі? Чим я перед тобою і перед матір'ю провинилася так? Пройду я, сяду, дихну — уже я і винувата. Тебе так і шпигає щось зайняти, розгнівати матір, напустити її розгнівану на мене.

Василь, дивлячись на сестру, усміхався; якась хижа радість горіла у його сірих очах, світила на мурому виду. Галя глянула на його — камінь каменем, змія змією, так і сичить, так і плазає, щоб укусити! Запеклі сльози розтали, прорвались, і гірко-гірко облилася ними Галя.

— Що мені з тобою, дурною, толкувати? — призро, кривлячись, мов від великої болі, сказав Василь, повернувся і побіг вздовж огороду.

Кругом Галі тихо. Вітер ані війне, сонце, пробиваючись крізь густу листву розкішної груші, під котрою приткнулась Галя, тихо сяє; бігають його жовті кружальця по сухій траві, по опавшому жовтому листу. Кругом груші

високо чорнобиль, мов ліс, стоїть, припала пилом. І в їй тихо, не сюрчать коники, не деренчать усякі кузьки; хіба де довга оса пролетить, погуде, пов'ється над тим місцем і полетить геть; да жовтий лист, зірвавшись з гілки, тихо опускається додолу, крутячись мов метелик. Мов перед смертю, все живе притихло, заніміло, сумно аж нудно. Одинока Галя лежить з своєю одинокою тугою і плаче. Важке зітхання, спершись в наболівшій груднині, давить її, спирає, поти не прорветься... почується охриплий плач, поллються гіркі сльози. І знову тихо, і знову плач, сльози... Важкі думки, обпившись її горя, ворушаться у її голові, наче чорні гадюки, звившись у клубок, давлять; за однією не видно другої, усі жужма опукою насіли на неї... Тут і матерня лайка, і єхидний регіт Василевих очей, і його завждишнє: дурка, дурепа... «Дурка — бо, як дуркою, дурять мною, бо неправдою та погонею одібрали їй розум, задурили його навіки». І гірко-гірко залилася Галя, а потім як заметається, зав'ється, наче її що укусило. «Коли ж так,— шепчуть замкнені уста її,— здохну — не покорюся. Мало ще мені є, мало ще мені достається — мовчала, корилася досі, тепер — годі. Через те я і дурна стала, що мовчала, через те і збожеволіла, що корилася...» Заплакані її очі сохли, розгорялися гнівом, краска досади обливала захудале лице.

— Галю! Галько! — донеслося до неї від хати наймиччин і материн голос.

Галя припала до трави. «Не піду, нізащо не піду».

— Куди вона, сучка, забігла? Галько! — кричала мати.

— Вона он там під грушею,— почувся голос Василів.

— Піди та за коси її приведи, сучку,— порядкувала Параска...

Страх зразу пройняв Галю до кісточок на ногах. Оце ж знову буде! Та і противність була не мала: щоб не було — не піду зразу. Вона чує ступні чиїсь... Хто це? Хто б не був, вона закрила очі, притворилася, що спить. Вона чує ступні вже коло себе, кругом обходе, і жмурить ще дужче вії, щоб не бачити, хто там... Хтось обійшов кругом неї, став над головою, нахиляється... Певне не Василь — думає.

— Галю! — чується їй тихий Христин голос.— Галю! матуся кличуть.

— Геть! не піду! — сама не знає, як і коли, вимовила Галя і звернулася в клубок.

Христя постояла над нею, не знаючи, що робити. Від хати доносився материн вигук.

— Спить Галя,— одказала Христя.

— О, я так і знала,— коли не слинить, то спить! — крикнула Параска.

— Вона, мамо, не спить, я недавно там був, вона не спала... вона притворяється,— шепоче матері Василь.

На хвилину стихло. Що ж буде? І чується їй швидка хода, наближається до неї все ближче та ближче. Ось коло неї вже. Це мати, її гаряча хода, її скора сердита поступ.

— Чого ти лежиш тут? — крикнула Параска і вдарила у бік ногою. Галя кинулася, підвелася, понуро глянула на матір.

— Не виспишся. Горенько тобі тяжке! ще не виспалась? — виговорює мати.— У хату йди.

Галя устала, отрусилася і мельком глянула на матір— сердита та, очі так і іскрять.

— Чого я піду? — понуро питає Галя.

Кожна жилочка на лиці у Параски затремтіла... Здається, так і кинеться вона. Оже не кинулась, тільки сердито проймаючи наскрізь очима Галю, подивилася, скрутнула головою і виступила вперед.

— Не прийди тільки,— якось глухо промовила і пішла до хати.

Чудно Галі... Чудний здається материн глухий голос. Що він призначає? Лайку, бійку хатню? Не розбере Галя нічого, тільки їй уперше доводиться бачити таку матір. Тихо схилившись, поволокла вона ноги за нею. Позаду Христя і Василь, Галя серцем чує, крізь спину бачить радісне лице Василеве, його хижі сірі очі. Він зарані радіє, ждучи, що достанеться Галі.

— Візьми отой каптан,— увійшовши у хату, спокійно сказала мати,— витруси, витри. Та там полу одірвали шельмовські вилупки... Заший! А я тобі, сучий сину,— крикнула, повертаючись до Василя, мати,— я тобі в'язи скручу, тільки ти займатимеш чортів отих.

— Я їх не займав. Вони мене чіпали.

— Цить! проклятий! — гукнула на всю хату мати, аж голос її дзенькнув. Все зразу стихло.

За цілий той день не чутно було слова у хаті, мов яке лихо прийшло і зав'язало мову. Параска сумна, сердита

сновигає, ні до кого словом не обізветься, ні на кого не гляне, а всі коло неї на пальчиках ходять.

Увечері прийшла Настя.

— Що це у вас тут коїлося сьогодні? — допитувалася вона.— Я не була дома, ходила з Яковом на поле гречку жати.

— Не питайте хоч...— тихо сказала вона, а потім як крикне: — Оті мені вилупки заїдять, живцем у землю зарюють,— і Параска почала плакати.

Так Настя і не добилась нічого, пішла. Параска плакала. Ніч надворі настала, у хаті зовсім потемніло, а світла не світили. Параска сиділа на полу і, підперши рукою голову, ронила сльозу за сльозою. Накипіле зло, сором розливалися слізьми. Їй було страх як важко, їй пригадувалась денна буча, що збила вона на всю улицю, вона чула, що вона одна тут тільки ославилася, осоромилася... І все через кого? Через отого шибеника... Скільки вона через його перетерпіла, чого вона тільки не пережила, що з Галею витворювала... І все через його. А що їй за те? яка дяка її жде? Он він тепер, узявши полумисок, лопає надворі, байдуже йому, що вона розливається слізьми, що вона не їла за увесь день, бо шматок хліба не йде на душу. А йому байдуже. Нащо Галька, нащо ненависна їй — а вона не схотіла їсти, он сидить мовчки коло вікна та боязко позирає на неї. «Їй шкода мене?» — серце матернє уже поверталося до дочки.

— Чому ти, Галю, спати не лягаєш? — тихо крізь сльози спитала вона дочки.

Галя не пізнає матері. Невже це мати каже, невже вона? Досі одну лайку та докори вона чула від неї... а от тепер мати плаче, мати тихо, любо мовляє до неї. Їй жаль матері.

— Я коло вас, мамо, ляжу,— жалісливо одказує Галя.

Мовчить Параска, хоч їй так і хочеться пригорнути свою жалісливу доню, та після того, що досі було,— їй соромно, аж боязко якось.

Галя тихо устала, узяла ряднинку, прокинула коло матері на полу і лягла. Параска сидить до неї спиною, схилилась головою на руку, тихо схлипує.

— Мамочко... не плачте...— тихо, жалісливо обізвалася Галя.

Наче хто ножем ударив у серце Параску тими тихими словами.

— Коли лягла, то спи! — крикнула вона, схопилася і перейшла на лаву до вікна.

Галя почула знову свою матір, її голос, її запалу річ. Їй стало зразу гірко-гірко так; вона повернулася до стіни і наче заніміла.

Параска теж замовкла, перестала плакати, важко зітхати. Перебираючи неправди свої до дочки, вона зостановилася, чого, справді, вона така до неї? Думка за думку чіпляється, одна за другу в'яжеться... Параска пригадала своє заміжжя, вирядження чоловіче і панича пригадала, свої думки, свої надії... Ні одна з їх не справдилася — всі мов за водою пішли, ославивши тільки її одну, наділивши соромом довічним. Люди і досі не помирилися з нею, і досі пригадують їй давнє... І всьому, всьому виною вона, ця Галя, жаліслива дитина... Як на те саме Галя обізвалася. «О, єхидна! гадина! — трохи не скрикнула Параска та тільки пригримнула: — Спи!» — і геть одійшла, щоб часом справді Галя не привернула її до себе. Зразу у серці в неї стало і холодно, і пусто; сльози, мов хто заказав,— стали, замерзли, і тільки ніч прикривала її суворий, грізний погляд.

Через хвилину убіг Василь у хату і напустився на Галю, чого вона лягла на його місці.

— Де ж твоє місце? — огризалася Галя.— Ти ж лягав під коморою.

— Тепер уже холодно. А ти хіба тут спала? Адже ти з Христею у сінях. Ну, туди і йди.

— Іди сам, коли хоч,— мені мати сказали.

— Галько! ляж коло стіни! — скрикнула Параска, чуючи дитячу спірку.

Галя мовчки посунулась. Василь ліг посеред полу. І широкий піл, та Василеві здається мало — йому не хочеться, щоб сестра лежала коло його, дихала, часом і штовхнула. Він почав займати Галю, то положить руку на неї, то присуне аж до самої стіни, що їй і дихати нігде, то штовхне мов ненароком у бік рукою, так що Галя аж скрикне.

— Лежіть! а то я вас помирю! — грозить Параска.

— Він, мамо, налазе на мене,— правується Галя.

— Устань, Галько! марш до Христі!

Галя, давлячи сльози, устала, взяла свою ряднинку і пішла у сіни. Вона чула як незабаром мати перейшла знову на піл і лягла коло Василя. Їй важко стало, гір-

ко, вона не змогла здержати більше своїх сліз і почала плакати.

— Галю, чого ти? — тихо питає Христя.

— Бог з ними! Бог з ними! — припадаючи до Христі, розливається Галя.

Наймичка прочула, чого Галя плаче, і, пригортаючи до себе, почала умовляти.

— Цить, Галю, цить, бо почують — гірше буде.

За ту ніч багато-багато пережила Галя. Не серцем дитячим вона побачила, розумом повірила, що їй немає більше місця у материньому серці, немає миру і рівні з братом. Перед її очима пробігло її мале життя — ціла черідка бійки та лайки, та образи, та зневаги лихої. Її серце щеміло; вона хотіла розгадати, чого се так? через віщо се? та тільки даремно продумала усю ту ніч. Вона рішила, що б там не було, мовчати, таїти на своєму серці лихі болі, не показувати їх нікому. «Бог з ними! Господь над ними!»— була її послідня думка, і, мовчки помолившись, як зуміла, перед богом, щоб господь одвернув від неї материню нелюбов, братову ненависть, заснула. Заснула тихо-покійно, з вірою в душі, що прийде час каяття і кари неправди.

ПАНИЧ

Літа йшли-минали, старе старілось, молоде росло. І Настя, і Яків уже почали сивіти-гнутися. Ще Яків таки бадьоріше — а Настя баба бабою: повні колись щоки опали, зморшки порізали їх, літа зігнали краску з лиця — воно зажовкло, замліло, спина зігнулася. Перемінилась і Параска: лице її подовшало, хоч краска ще і грала на йому, та то була вже не свіжа краска молодого віку, а послідня — одцвітаючої квітки. У шовкових начосах прибавилося срібне волосся. Вона ще, правда, рівно держалася на високому стані, тільки щось дуже вже рівно. Все казало, що удар одна-друга негода — і вона, як зламана, зігнеться. Очі тільки її й не перемінились, чорні, блискучі, хоч в їх світилась уже задавнена туга, обридлі клопоти. Василь, просидівши три годи в одному класі, переліз якось у другий і обіцяв там навіки застряти. Як не билася з ним мати, як не вговорювала учитися, панства добувати — та нетерплячому Василеві хотілося його зразу добути, а воно зразу не давалось, не йшло, а наука така нудна, та чи й вела лиш вона до панства... Василь зненавидів науку.

— Я тебе у свинарі запру! — сварилася мати, та ніщо не помагало.

— Он і Передерійчин Петро покинув школу, на службу став,— правувався Василь.

— Не вибивай мені очей своїми ледарями, баглаями,— лаялась Параска.— Он глянь на своїх братів, на Грицька та Івана. От діти, от милі, слово від їх неправе не почуєш, а робочі, а хазяїновиті. А ти? тебе вчать, тебе на слід наводять — а ти, як ведмеда, опинаєшся.

Не ради красного слова вона тепер приводила в приклад братової синів. Вони справді вийшли на славу діти: тихі, смирні, робочі, до кожного привітні, кожному кидаються у вічі своїм ростом бравим, вродою молодою, доступні, покірливі. Грицько високий, чорнявий, трохи мов суворий — не балакучий, зате Івась — темно-русий, з голубими, як квіточки, очима, ясними, як зорі, говіркий, веселий, кожному подобається, до кожного доступить своєю мовою ласкавою, своїм личком веселим, ввічливим — слухав би і не наслухаєшся, коли він говорить, дивишся — не надивився б, коли він стиха усміхається веселими очима.

Виросла і Галя. Висока та пряма, як тополина, гнучка, як лозина, на волос чорна, на личку рум'яна, вона була схожа на матір у її кращу дівочу пору. Параска тільки була весела реготуха, а до діла, не кажи; Галя — навпаки; з її чорних очей завжди світила якась тиха туга, молоде личко хвалилося, що нещаслива доля його кохала — завжди сумне, захудале, в розмові мовчазлива, більше слуха других, ніж сама гомоне, а лучиться розговориться — розмова її тиха, як і вона сама, без гуків, без жартів; зате до діла — не приганяй: з раннього ранку і до пізньої ночі вона все на ногах, все нишпорить, правиться і в хаті, і надворі, і коло печі. Параска і наймичку розщитала, бо при її спіху наймичка була лишня. «То талан Парасці господь послав,— казали люди,— та тільки не вміє вона того талану шанувати».

Параска справді дочки наче і не примічала: хоч вона і не лаялася і не билася, як спершу, бо ні за що було і гримати, оже все держала себе осторонь від неї — ніколи вона не поговорить як слід з нею, не посидить, як з дочкою, не розчеше довгої коси, не поськає в голові. Та їй і ніколи за клопотами коло сина. Щодня вона з ним б'ється, кипить, як кип'яток у горшку,— та ні допроситься, ні догарикається нічого.

Третій рік він сидить вже у другому класі, до книжки, до уроків не приженеш. Отак ганяти з товариством, з бузинячих пушок стріляти на воду, смоктати цигарки — йому дай, а до діла, до уроків — і не кажи.

— Чи ти будеш учитись? — пита Параска.

— Що там учити? Я все знаю.

Що було Парасці робити? Спитати сина урок — вона спитала, коли б сама знала. Скрутне тільки головою та й замовкне. Жде-дожидає кінця року, уся не своя — що коли Василь її знову зостанеться? Сором самій, сором від людей... Скільки літ вона билася, скільки утрат понесла — і все марно, все даремно... А перед людьми одне знала, що вихваляла його розум, його дотепність, і от що тепер вони скажуть?

З тривогою вона дожидала кінця. Ось настав і він. Зранку Василь пішов у школу, жде не дождеться його Параска; їжа їй не йде на душу. Ось уже і обідня пора — його немає. Не обідала Параска, неприбрана, нерозчесана ходить, поглядає надвір, за хвіртку, за ворота.

Надвечір тягне Василь додому.

— А що?

Василь почав з серцем розказувати, що його всі учителі ненавидять, що Шкоруцький гірше вдесятеро від його учився, та перевели, а його — ні.

Вся затремтіла Параска, почувши слово «ні», поблідла та так і посунулась на піл. Галя вже водою підвела її знову на ноги, а то, як мертва, лежала та тільки зубами цокотіла.

— Мучитель мій! — скрикнула вона, ламаючи руки.— Проклятий! яку мені на тебе кару наложити? Що мені тепер з тобою зробити?

Василь сидів і спідлоба побликував на матір, як вона голосила, заливалася слізьми.

— Ти обідав, Василю? — спитала Галя, витягуючи страву з печі.

— Ні,— понуро одказав Василь.

— Будеш же їсти?

— Авжеж.

— Кому, тобі їсти? — скрикнула Параска, схопившись.— Тобі? Підожди, ось я тобі сама дам їсти,— і кинулася з хати. Василь тільки зуби зціпив, та спідня губа у його затремтіла, а то як сидів, так і зостався — хмурий, суворий.

Параска вернулася з ломакою в руках. Люта — вона кинулася на сина і зачепила раз по плечі. Василь підвівся — грізний, свіркаючи, мов жаром, очима, він підійшов до матері, скрутив її за руки, посадив на піл, вирвав палицю.

— За що ви б'єтесь? — твердо одказав він, переломив палицю на три часті, кинув тріски під піл і тихо вийшов з хати. Параска тільки совалась на полу.

Цілий тиждень не говорила мати з сином; Василь, здається, і радий тому. Як настав ранок — так він і пішов з дому, хіба в обід прийде, а то часом і ввечері присуне. Мати не питає, чи обідав де син, Василь не просе їсти — німе розладдя царює в хаті.

Одного разу в неділю прибіга Василь додому. Задумане завжди лице його на сей раз грало якоюсь усмішкою, очі радісно блищали. Сіли обідати. Усі мовчки їли. Василь, знай, заглядав у лице матері — вивіряв, чи й досі ще мати сердита. Параска, геть одвернувшись від його, сиділа.

— Мамо,— почав Василь.

Параска тільки скоса глянула на сина.

— Сьогодні мене сторож з ратуші стрів і питався, чи не поступив би я до їх на службу? «Послужиш,— каже,— привчишся, а там і жалування буде».

Мати нічого не сказала, Василь не допитувався. З другого дня він почав ходити в ратушу.

Пройшов місяць, пройшов другий... Трохи та помалу хатнє розладдя вляглося, серце в Параски стихало. «А може, справді, там його доля?» — думала вона, вертячи у руках дві рублевих бумажки, місячний заробіток її сина, котрі Василь, прийшовши додому, припоручив матері. Той день і Параска, і Василь ще мовчали, увечері тільки Василь сам про себе лаяв одежу, що на його вже не приходилася та чимало і зносилася: рукава трохи не доходили до локтів, стан насеред спини, одна пола розірвана, зметана на живу нитку, локті у дірках — сорочку крізь її видно. За той місяць Василя так вигнало! Мати сама бачила, що одежа вже не по Василеві, та з чого вона йому нову пошиє? «Хай ще з місяць у цій походе, прийдеться доложить трохи до його грошей та тоді...» — думала мовчки Параска.

На другий день Василь знову приносе семигривеника. Дав чоловік за прошеніє, що переписав Василь, на тре-

тій — сороковку, на четвертий — коповика, а там, дивись, і рубля затягне. Щодня, щодня та й несе хоч небагато додому. Ще й до місяця далеко, а в Василя вже шість рублів. Треба шити одежу. Знайомий Василеві по ратуші жид Гершко недорого узяв за шитво, зате ж і пошив, наче вилив. Коли переодівся Василь — панич-паничем та й годі, чоботи, правда, не по нозі — Василь уже сам, не питаючись нікого, заказав шевцеві чоботи, щоб і на одну ногу, і на рипу, і на високих підборах. Як виходе Василь з двору, то на всю улицю чутно його рип, тим рипом він дає знати і дома, що вертається обідати. Параска, зачувши, підганяє Галю, щоб мерщій сипала борщ і становила на стіл,— син там так наробився, виморився на службі, не ждати йому обідати!

Між матір'ю і сином настав мир та лад. Хоч вони мало розмовляли одно з другим, не сповіряли своїх таємних думок одно другому, та мати на стороні не нахвалиться своїм сином, не налюбується своїм паничем, а Василь місяць од місяця все новину уводить, то на лави гримає— стульців йому треба, то стіл чорти батька зна який, то кроваті немає — валяйся на полу, то долівка курна, тільки убор закурює, старіє, то в хаті і тісно, і жарко. Параска сама бачила, що то не по йому захист,— їй, старій, і Гальці — ще нічого; вони вже привикли до такого життя, а синові — він з панами поводиться, у їх буває, може, коли прийдеться і до себе покликати — як його у такі руїни? З весни Параска затіює перестройку, через сіни з комірчини робить другу хату, з великими вікнами, з грубою, з дощавою долівкою. То для сина, ради його. Ради панства його вона на все здатна: що б не сказав він, його слово закон. Вона сама часто й густо услуговує синові, а про Галю — вже нічого і казати, то наймичка: вона повинна прибирати у його в хаті, їсти йому подавати туди, собакою ганяти куди він тільки не задума.

Молодій Галі, забитій, загнаній змалку, ніяк було перечити. Мати тільки й клопоталася об тім, щоб син її так високо пішов, так зразу переродився. Вона рада була, коли ні з ким, то з Галею об йому поговорити, порадувати сама себе. Василь, тепер уже Василь Йосипович, рідко коли вступав в розмову з матір'ю, з сестрою, він держав себе осторонь, як пан держиться перед мужиками, гордо та пишно. І дощова капля, кажуть, камінь довбає, так і з Галею; пригадуючи свою дитячу пору, неправди Василеві

перед нею, вона думала — недобрий він; та то була далека і глуха луна, котра швидко замирала у її серці. Чуючи від матері й брата трохи не щодня «яка вона дурка, чиста дурка!» — вона сама вірила тому. «Справді, я стала дурка. Справді, її брат щось вище, показніше від других». Хоч Іван, іноді стріваючи її, кожен раз уїдливо допитувався:

— А що Василь? Запанував? угору пішов?..— і тута ж розказував яку-небудь пригоду, то як Василь зідрав з бідного міщанина карбованця, то як нещасну вдову прогнав з-перед себе. Та Галі чулося в тих переказах більше чогось другого, ніж правди. До Василя часто почали навідуватись чоловіки, жінки. Все те поважно, низенько кланялося. Все те, дожидаючи, поки встане Василь Йосипович, заводило розмову то з нею, то з матір'ю, розказувало свою пригоду, все те хвалило Василя Йосиповича. Як Василь Йосипович не поможуть — то вже ніхто не поможе. А вони, спасибі їм, такі добрі — он той або та не нахваляться.

Чуючи все те від чужих, як Галі було не вірити, як у речах своїх не бачити заздрості?

І Галя вірила чужим, вона суперечилась скільки раз з Іваном.

— Та що він так застряв тобі у зуби? — обривала вона його, слухаючи нелюбі приповістки.

Галю тільки дивувало, чого ніхто з рідних не любив її брата. Дядько одвертався, коли стрівався з ним, тітка мов не примічала ніколи його, брати викидали завжди колінця; то уїдливо здоровкались з ним, то тиркали услід йому, то навздогінці вигукували не дуже щирі привіти. Її навіть сердила ще та ненависть, ті зачіпки. Василь, одмовчуючись, простував собі, і вона правувала брата, він гаразд робив — з дурнем як зв'язуватись?..

— Чого ви такі ненависні до його? — допитувалась у братів Галя.

— Хто ненависні? ми? Господь з ним! Ти краще скажи, що він ненависний до люду,— одказував Іван.— Хіба ти сама змалку не вивірила? Не дався він тобі ще узнаки? Підожди трохи, він покаже свої зуби ще гостріші, ніж колись... Панство обточило їх добре. Ти справді думаєш, що він про вас дбає? Дожидай.

Галя сама бачила, що брат не про їх дбає. А їй що? Хай собі як знає, так і живе, аби він до неї не мішався, її не чіпав. Вона ще раділа тому, що брат держав себе

геть осторонь,— вона знає прибрати у його хаті, подати йому їсти, а більше вона знала, що їй не панувати, робила своє діло, а він — своє.

До того у Галі настала пора свого розцвіту, дівування. Душа її кудись-то рвалася, серце чогось-то бажало; якісь думки, то сумні, то радісні, обгортали її. Вона крилася з тим добром від усіх і рада була, що ніхто її не чіпає, не випитує, не заглядає у її душу.

Була рання весна; ще сніг не зігнало тепло з землі — він тільки почорнів та узявся льодом, горо́ди, правда, біліли, садки червоніли молодими паростками. Весни ще не було, а тільки її далеке зітхання носилося над землею. Сонце сідало, червоно та ясно покривало землю своїм аж вишневим світом. Дівчата десь далеко співали веснянку. Галя, почувши, вийшла за ворота послухати. Ті привітні дівочі голоси лоскотали їй серце, пестили душу, їй було так гарно, так сумно-гарно. У думці носилася справжня весна, зелена, пахуча, квітуча. Прислонившись до стовпа з ворот, вона загадалася об їй. В їх улиці нікого не видко, тихо та мирно, чому ж їй не погадати? Там, у хаті мати метушиться та й душно якось, а тут просторо і безлюдно... Галя, прихилившись до стовпа, стояла, дивилася вподовж улиці і не бачила, що з противного боку крався до неї парубок.

— Здорова, Галю! — підбігши до неї, скрикнув він.

Галя струхнулась.

— Бодай тебе, Карпе! — одказала вона, сплюнувши.— Як злякав.

То був Саєнків Карпо, молодий русявий парубок. Галя давно знала його як заможного батька сина, як увічливого, веселого парубка. Вона багато знала парубків, живучих на їх краї, вони все, знай, лізли до неї знайомитись, і досі на всіх вона дивилася однаково, як на парубків та й годі. Другі дівчата розбирали: то красивий, то ковтьоба, то зух, а для неї вони всі рівні; стрінувшись з парубками, вона не ставала з ними на довгу бесіду, не п'ялила очей у їх лице, не скалила зубів на їх вигадки. І Карпа вона знала як Карпа Саєнка та ще Карпа білявого, як жартуючи називали його парубки і дівчата. Вона бачила його скільки раз і завжди минала, як кожного з них, хоч ходили чутки між парубками, що Карпо чогось усе швендяє коло Галиного двору. А їй яке діло? вона ж не заборонить? Хай собі швендяє, коли хоче.

Тепер тільки, зиркнувши на його зляканим поглядом, вона побачила якось іншого Карпа, такого, якого вона досі ніколи і нігде не бачила. Його біле лице чи то від того, що сонце, сідаючи, освічувало його, здавалось якимось ясним та красним, крізь молоду свіжу шкуру пробивалася граюча кров, зуби біліли рівні та густі, мов камінці повставлювані, молоді уси засіялись по губі, русяве волосся, вибившись з-під країв шапки, кучерями розіслалося по висках, по ухах, а очі?.. голубі та тихі так світили любо, так дивилися мило, а в темних зрачках наче жевріли іскорки. І на зріст мов Карпо став більше, і в плечах ширше — кремезніше, міцніше. Той Карпо, та не той! У неї серце тріпнулося, коли вона обкинула його поглядом, і сама не знає, від чого вона засоромилася-почервоніла.

Карпо постояв з нею, спитав, чого вона все домує та домує, чому не ходить ні на улицю, ні на веснянки.

— Он дівчата як співають. Чому б я не йшов до їх?

— Хай співають. Я і здалека послухаю.

— Мати лається, не пускає? — питає Карпо.

— Та й мати! — почала було Галя, а далі повернула.— Чого, мати не пускає? Чого я туди піду?

— Гордуєш може? — спитав Карпо.

Їй аж боляче стало від того питання. Вона почула, куди се Карпо кида камінці, і здивовано знову зиркнула на його. Ні, в Карпа і трохи не було наміри її уколоти, він так тихо спитався без сміху, без жарти, а очі так любо світять, так і пронизують її усю.

— То-то, не гордуй! — сказав він, коли вона сором'язливо похилилася.

Галя тільки глибоко зітхнула.

На краї улиці замаячила чиясь жіноча постать. Карпо, попрощавшись, пішов далі. Галя дивилася йому вслід, на його стан, високий та гнучкий, на його прямий, рівний поступ, і жаль ущипнув її за серце. І піднесло ж ту жінку, і взялася десь вона! Дивись, скільки стояла сама — нікого не було, як тільки підійшов Карпо,— де і люди ті набралися. Що ж то вони, висліджують мене? Сумна Галя пішла до хати. Їй зразу стало все не любе, обридле, тоді як Карпо не сходив з думки, його постать, ясний, голуб'язний погляд маячив перед очима. От так і стоїть Карпо перед нею, дивиться і як не заговорить. Що ж воно за знак, що вона досі не примічала його, а це зразу він так кинувся їй у вічі!

Сонце сіло; ніч насунула на землю, тиха та морозна ніч. Зорі виблискують серед неба. Галя стала вечерю варити, і диво — чи стане вона коло печі, з-за огню визирає Карпова постать, чи вибіжить надвір за топливом — зорі нагадують його погляд.

— Чи солила галушки? — пита мати.

Галя задумалася, чи солила пак чи ні?

— Солила,— відказала матері. А подала на вечерю — галушки і трохи не були солоні. Мати бурчала, гнівилася, а до Галі і трохи те не доходило, мов не до неї була річ, мов не їй виговорювали.

— Питалася Василя — нести йому вечеряти? — спитала перегодом мати.

— Не буде,— сміло одказала Галя, а через скільки часу Василь гукає через сіни:

— Чи мені дасте вечеряти?

— Ти здуріла? — скрикнула мати і прикро-прикро подивилася на неї. Наче огнем обдала Галю.

— Що це я справді? — думала вона. Це вже й мати помітила? — і їй страшно-страшно стало.

Не впокоїлася вона, коли лягла й спати: то сниться їй, що стоїть вона з Карпом, щебече любенько і не дивиться нікуди, тільки йому у вічі. Коли зирк набік — аж Василь підглядає: «Що це ти, вже до хлопців?» — тихо питає Василь. Галя скрикнула і кинулась. Їй так шкода її сну, і де той Василь узявся й нащо він перебив їх розмову? То знову сниться, що вона під горою якоюсь ходить, по м'якій, зеленій, як рута, траві. Кругом квіток, квіток. Нахиляючись, вона зриває їх і співає стиха якусь пісеньку. Коли це згори доноситься до неї голос: «Галю! Галю!» Галя дивиться — на самому шпилечку Карпо стоїть, зове її: «Іди сюди!» Галя кинулась до його. Гора крута-крута, а трава під ногами суха та ковзуча — ноги так і їдуть назад. Галя дереться щосили й не здереться ніяк. Підсковзнулася... пада... і, жахнувшись, знову прокидається. Так цілу ту ніч прожахалася.

— Хай йому,— дума вона,— коли в його очі такі! буду обминати, буду тікати від його.

На ранок, не дивлячись на недосип, устала вона весела, радісна. Ясне сонце, встаючи з-за гори, підняло її. На небі ні хмарочки, ні плямочки, як і в Галі на душі. Ясно граючи, піднімається сонце угору, калюжки снігової води, що взялися льодом за ніч, розтавали, потиху сльозили,

сніг темнів-осідав. На стріхах, по тинах горобці цвірінькали свою веселу пісню; посміттюхи бігали по дорогах, вигріваючись на сонці; люди гомоніли, і їх гомін гучно розходився в чистому, прозорому повітрі. Радіє світ, радіє земля. Радіє і Галя, так їй і хочеться заспівати тиху та веселу пісеньку, хочеться побігати-погуляти, як бігають посміттюшки по стежках; та в хаті — мати. Галя кинулась надвір за топливом. Тут на волі розпустила вона свій голос — то не срібний дзвоник дзвонить, то її голос розходиться по двору; з самого глибу душі виривається пісня і так любо ллється, так виливається поволі. Їй не було гірше роботи згромаджувати кістрицю — мокра, колюча, вона і помаже її всю, і руки поколе, і ноги подряпа. А то наче Галя і не примічає роботи — легко гребеться валок за валком кістриця, як легко ллється її пісня голосна. За піснею вона не чує і гуку материнього.

— Та Галько! — желіпнула Параска на увесь двір.

Галя кинулась — озирнулась.

— Дивись, розспівалася як!—гримнула мати.— Гукаю, гукаю — мов і не до неї. Умиватися давай Василеві.

Галя покинула роботу і побігла братові давати умиватися.

— І де у біса застряла? — охриплим голосом, заспаний привітав її брат.

Галя глянула на брата, брат глянув на неї. У Галі лице горіло — очі грали, сіяли. Василь, прижмурившись, прикро подивився на неї.

— Де се ти так розпалилася? — спитав він і нахилився над мискою. Галя здвигнула плечима і почала зливати воду на руки.

Більше Василь не говорив з нею. Тільки після того разу, стріваючи де, він заглядав їй у вічі. І який же не братній погляд то був! «Чого він дивиться на мене? Що він примічає за мною?» — думала Галя, почуваючи за собою наче вину яку.

Саєнко тим часом все частіше та частіше проходив коло Галиного двору. Трохи не щодня бачe Галя з-за тину його голову, прикриту смушевою сивою шапкою. І як та йому шапка до лиця — личко біле, брови русі, а шапка сива, наче інеєм вкрита. Галя, замість того, щоб привикати до тих походеньок Карпових, все більше та більше тривожилася. Чого він ходе? Хіба йому сюди дорога? «Унадився ж!» — думає вона і затремтить уся, коли побаче Кар-

па. Чого? вона сама не знає, чого її така тривога зразу обійме; серце затіпається, душа замре, думки помутяться... Все перед нею, наче хмарою покриється, один він стоїть— високий і бравий, і дивиться на неї своїми ясними очима. У ті часи вона усього боялася, боялася брата і матері, щоб не помітили, бува, її тривоги, боялася себе, щоб часом, сказавши що, не видати самій себе. То були для неї тяжкі часи, і вона більше одмовчувалася. Уночі, коли усі обляжуть спати, вона почне розбирати ту причуду свою і сама дивується, чого воно, через віщо? Хіба вона мало бачила людей на своєму віку, чого ж з нею ніколи не було такого, яке буває, коли хоч здалека забачить Карпа? Що він таке їй? що вона таке йому? Може, він чарівник? Може, він лихе думає, що топчеться коло її двору? Уже ж недобре, коли таке з нею витворяється? А тут ще й брат... так і заглядає у вічі.

Галя почала більше сидіти у хаті, а коли і надворі, то держиться огороду. Та й то правда, у чому їй вийти? Чи в неї, як у других, одежа нова, чоботи чи черевики, намисто, серги? Як жидівська наймичка та — одно лаття та дрантя прикриває з гноття сорочку, шия гола, у вухах одна серга з камінцем, друга з дірочкою. На ногах личаки — не личаки, якісь обрізки з старих чобіт віддав брат доношувати. Раз вона попрохала матір — хоч би одежу справила нову.

— Нащо? — скрикнула мати.— Уже улиця запахла. Хлопці? Перед ними вихоритися?!

Галя замовчала і більше нічого не казала.

Одного разу в неділю вийшла вона такою обірваною за ворота. Поглянула — на вулиці пусто; справа тільки від майдану доноситься до неї крик дітський. Вона сіла на порозі, зачинивши хвіртку, і оперлася спиною об неї. Їй так гарно. Сонечко привітно гріє, козачки коло неї снують по зеленій травиці, по бурій лісі. Вона задивилася на ту комашачу біганину, як вони то злазилися до купки, моргаючи чорними усиками, то зразу, наче чого злякавшись, розбігалися врозтіч. Над ними невеличкі павучки мотали свою павутину, якісь чорні комашки нестямно бігали. «І якого тільки життя немає на світі»,— думала вона... Он манісіньке, з мачину завбільшки, а й те живе, дише, бігає, радіє. Її аж сміх узяв від чудних комашачих викрутасів, аж зігнулася вона, додивляючись до їх. Коли це зразу донеслося до неї:

— Здорова, Галю!

— Здорова, сестро! З неділею!

Галя поглянула. То говорили до неї Грицько та Іван, виходячи з свого двору. І той, і другий були одіті по-празниковому, у чорних ягнячих свитках, з-за комірів котрих визирали білі сорочки, синіх китаєвих штанях, добрих юхтових чоботах і в сивих шапках. Обидва високі, та браві, та красні, вродливі такії.

— Здрастуйте, братики,— одказала Галя.— Куди се бог несе?

Брати підійшли до Галі.

— Гуляти підемо,— одказав Іван.— А тут що робиш? Сидиш, стережеш двору?

— Та козачків лічиш? — увернув Грицько.

Галя глибоко зітхнула.

— Чому б я не йшов краще на улицю? Однак сидиш — нічого не робиш,— каже знову Грицько.

— У чому? — спитала Галя і, скинувши на себе погляд, аж почервоніла.

— Мати про того панича все старається, а тебе гірш наймички воде! — голосно сказав Іван.

Галя глянула на брата і кивнула головою на хвіртку.

— Цить лишень,— сказав Грицько братові.

— Щоб часом не підслухали? Нехай слухають, коли є чим слухати. Вони все привикли тишком та нишком робити. Думають, люди з боку не бачать,— одно торохтів Іван.

— Крийсь, не крийсь — шила в мішку не сховаєш. Це таке вже.

— Та годі тобі. Ходімо вже,— перебив Грицько, побачивши, що Галя від його речі як не заплаче.

— Чого годі? — лютував брат.— Не побачу я його нігде сам на сам. Я б йому розказав, я б йому усе вичитав, як він з сестрою обходиться. Та слухай, Галю, чому ти ніколи до нас не прийдеш? Мати одно допитується, чому це та й чому Галя ніколи очей не покаже. Чи не сердиться бува?

— Чого ж би я сердилась? Так, ніколи.

— Як ніколи? От же сидиш дурно. І пішла б до матері. Хоч би поскала.

— Он і Карпо йде,— сказав Грицько, глянувши по улиці.

Справді, в противному кінці повагом ішов Карпо. Кругле рум'яне його лице, як жар, проти сонця горіло, по си-

вій шапці, по чорній свиті, наче золоті бульбашки качались,— бігали золоті іскорки. Галя, глянувши, схопилася і мала була тікати.

— Куди ж ти? — задержав її Іван. А тут і Карпо, підходячи, скидає шапку, здоровкається.

— Здоров, здоров, Карпе,— одгукує Грицько.

— Що це ви улицю тута збираєте? — пита Карпо.— От добре. Сюди я хоч і щодня ходив би,— сміється далі він.

— Ні, се ми от її побачили та й завернули,— каже Іван.— А ти куди?

— Куди? Туди, куди й ви,— одказує Карпо і мов ненароком зирнув на Галю. Галя, забившись у куток хвіртки, стояла похнюпившись і аж мліла. Їй досадно було на Івана, що задержав її, і на Карпа, що мов не знає другої ближчої дороги, та все, знай, швендяє повуз її двір.

— То чому хоч ви он з собою ніколи не потягнете сестри? — помовчавши, пита Карпо, знову любенько зирknувши на Галю.

— Тягни вже ти, може, ти дужчий,— одказав Іван.

— Так-то й потягти, лиха не набравшись! — сором'язливо одказала Галя, засвітивши чорними очима.

Той погляд, тихий голос наче і опекли Карпа, і сили піддали йому.

— Ану, справді, попробую,— жартуючи сказав він і мав був узяти за руку.

Галя скрикнула, кинулась до клямки і сама не знає, як опинилася аж у дворі. Вона зразу почула себе якоюсь щасливою і мала була розреготатися... Та коло тину в бур'яні побачила скрившогося брата. Регіт замер на її устах і, вся затіпавшись, вона мерщій накинула платок з плечей аж на очі і, похнюпившись, пішла до хати.

— Галю! Галю! — гукав і Грицько, і Іван. Галя, не озираючись, скрилась у сінях.

— Полохлива! — обізвався Карпо.

— І ти б був би полохливий, побувши в таких бувальцях,— увернув Іван.

— Ходімо. Господь з нею — сказав Грицько. Парубки знялися і лавою потягли вздовж улиці, ведучи жартівливу розмову.

А Василь, як тільки побачив, що парубки повернули від двору, мерщій, як заєць той, вискочив з-за бур'яну і побіг до хати.

— Що то, вже ти з парубками? — спитав він Галю, заставши у сінях. Коли б хто, здається, ударив ножем у самий край серця — то їй не так було б боляче, як те тихе недоговорене питання.

— А ти не підслухай! З ними... А що? — сміло одрубала Галя, зразу одкривши лице, котре було як смерть бліде, і тільки одні очі блищали.

— Поздоровляю! — єхидно усміхнувшись, одказав він, поклонився і скрився на своїй половині.

Все, що було лихого, повернулося круто у Галиному серці, струснуло її. Призро глянула вона на зачинені двері, гидливо сплюнула і, закривши лице, пішла на кухню. Мати лежала на полу — спала.

— Ні, це, видно, сам від себе,— подумала Галя і, не розкутуючи голови, прилягла на лаві. Гірка образа давила її за душу, кусала за серце, кров била в голову, їй здавалося, що земля крутилася під нею і її хитала. Зажмурюючи очі і надавлюючи платком, вона гірко-гірко заплакала. З Василевої хати через сіни глухо доносився до неї тихий скрип чобіт і не давав їй покою. У тому глухому скрипу вона чула собі докору. «Уже? з парубками?» бубонів наче той скрип і вона ще неутішніше плакала.

А Василь від нічого робити ходив собі по хаті. Заложивши руки в кишені, він міряв її і вздовж, і впоперек. Йому любо, міряючи, слухати скрипу блискучих до вакси чобіт, дивитися, як вони гарно сидять об нозі, як облип часто пошив жид сукняні штани, сертук. Він озирався кругом себе, обдивлявся. Невеличка пушина на рукаві заставила скинути його, повісити на гвіздкові. Узявши віничок, він бережно почав трохи не вдесяте змітати її. Він передивився кожну зборку, кожну зшивку. «Як вилив вражий син!» — думав він і тихо усміхався. А петлі пометав? Чи то ж так і на жилетці? І він почав роздивлятися жилетку. От би ще треба часи купити. Безпремінно купити. Срібні з довгим ланцюжком. Чи краще з коротким? Карбованців з тридцять треба. І, заходивши по хаті, він почав думати про часи. Йому вбачалися різні узорчаті стінки, вчувалося дзвінке дзеленчання... Несказанна жага пекла його. Часів безпремінно йому треба. Він по їх буде вставати, на службу ходити. А чи й так — показно, матері його враг! З часами не те, що без часів. Всі пани носять часи. Що він без часів? От у його і нова панська одежа, а все оддає від його мужиком, хамом... Бо без часів. Часи —

сила. Вони уведуть його у панські покої, познайомлять з панянками. «Василь Йосипович! Василь Йосипович! — чується йому дзвінкий голос білолицьої панянки,— который час?» Що йому казати, коли у його немає їх? Червоніючи, як рак, одмовчуватись? А то він, мов нехотя, відкине, подивиться і нехотя одказує, не перериваючи початої раніше розмови. Утомившись ходити, він ліг на ліжко, окинувши усю хату очима... Стіни гладенькі, білі, у кутку стіл, попід стінами стульці, в другому кутку ліжко. Добре, дубове, панське. Столяр два карбованці взяв за одну роботу. Долівка дощана і груба з кахлів... Все як і у панів. От ще тільки самовар треба купити, та часи... Часи раніш усього. Самовар то хатня штука, її ніхто не побаче, а часи повсякчас при тобі. Люди бачать... Тридцять же рублів. У його тільки є десять. А двадцять де взяти? Сказати матері, хай позиче. Заложе землю і позиче... Галька нападалася новий убір їй шити, і мати замовляла якось раз. Та Галька підожде. Нащо їй? З хлопцями гуляти? От і сьогодні... Ну вже рід! І несказанна досада ущипнула його за серце. Брати, сестра, дядьки... сама мати. Чим вона різниться від других? Без вісті треба забігти від такого роду. І він би забіг... подався на Кавказ або аж на Сибірю, коли б він був дворянин. А то що він? Писарський син. Москальчук! О проклята доле! Сиди у чотирьох стінах, нуди світом, а між люди і не кажи показатися. Куди ти покажешся? Ще хоч би достатки були. Он у Власова. Що Власов? Купець, одкупщик. А син по-панському ходе, руки в перснях золотих, на шиї ланцюг, часи... З панянками щодня крутиться. Весело йому, цьому Сашці, пробийголові. А вже пробийголова!

І досада на свою злиденність і заздрість на Власова багатство мучили його. І дає ж бог таке щастя людям! Хоч не панського роду, зате не порожня кишеня. А з грошима і панство добудеш. А в його? Працюй, бігай щодня на службу, не згинаючи спини сиди там, пиши півроку і от тобі — пошив убор, зосталося десять рублів. А скільки-то ще дірок зосталося, котрі треба полатати, скільки нових потреб, котрі аж кричать пробі, мов їсти. «І от сиди собі, мучся, мовчи. І ніхто твоєї муки не побаче, кожне ще заздро дивлячись: «Пішли наші вгору!» — з докором мовляє. «О роде хамський, мужичий! привик ти у землі ритися, у калюці ковбанитися і тобі заздро стає, коли твій брат задихається там і протягає руки, щоб вирватися»,—

зо зла трохи не скрикнув він і, наче уколений, скочив з ліжка і заходив по хаті. Сонце сідало, обливаючи червоновишневим світом небо і землю. У хаті стало темніше, білі стіни, наче потухаючий жар, червоніли, по кутках збиралися густі тіні. Василь в одній жилетці, з закустраною головою несамовито бігав по хаті, поблискуючи своїми сірими очима. Він не примітив, що за тінь промелькнула повз його вікна. Він тільки почув Шарків ляскучий гавкіт і нестямний грюк сінешних дверей. «Кого ж то це чорт несе?..» — подумав він, зостановившись серед хати. Двері розчинились...

— Бач, куди він забрався? І занесуть же чорти на кулички! — весело мовив, ускакуючи у хату, молодий панич у якомусь заморському картузі, довгополому пальті і з гнучким батіжком у руках. То був Олександр Кирилович Власов.

— Олександра, Саш-ка! — здивовано мовив Василь, розставляючи руки.— Яким побитом! — А в душі думав: «І принесе лиха година! Чого? підглядіти мої злидні?»

— Так гуляв, та й здумав за тебе. Дай зайду! Як почав ходить, як почав блудить. Де був — і сам не знаю. Насилу допитався твоєї кватирі. І занесла, думаю, його лиха година аж куди.

— То роздягайся ж. Та сідай. Сідай та розказуй, де був, де гуляв, кого видав? Скидай своє пальто, я повішу.

— На чорта його вішати? — скинувши і жужма кидаючи на стулець, одказав Власов. Потім круто на каблуці повернувся, швиргонув картуз аж на стіл, підбіг до Василя, обхопив його за стан і обкрутив кругом себе.

— Ну. Ще порвеш що-небудь,— вислобоняючись, одказав Василь.

— Чорт його бери! Дери! рви! не воно нас наживало — ми його. Ех! тільки й нашого тепер. Гуляй, поки молоді, старі будемо — гуляти забудемо,— і приграючи сам собі на язик, він пішов по хаті викрутом.

— От дзига! дзига і є! — сказав Василь, геть одходячи і любуючись на Олександрові викрутаси. Було справді чим залюбуватися. Власов виробляв такі штуки ногами, мов вони були у його на пружинах; легко, наче плив, пробігав він через усю хату, далі з грюком бив каблук об каблук, так що аж його ланцюг через шию дзеленьчав, потім мчався, мов навіжений, через усю хату на одній нозі, викручуючи другою всякі крюки, потім знову обома ра-

зом, підстрибував на носках, стукотів каблуками. Високий стан його хоч би трохи зігнувся, звихнувся, плечі стояли рівно, одна голова похилилась трохи набік та руки на волі гуляли кругом його.

— От здурів хлопець! Зовсім здурів! — сказав Василь, дивуючись.

— Ех брат! я тепер всяку музику перетанцюю! — викрикував Власов і ще несамовитіше крутився.

— Від чого се так? мабуть, бачив когось?

— Бачив, бачив,— граючи веселими очима, ще веселіше одказав він.

— Кого? Педьківну?

Власов остановився, подивився на Василя і, махнувши рукою, знову пішов по хаті.

— Не її? Кого ж? Хіба Педьківну вже по боку?

— Що Педьківна? Підметки, брат, тої не стоє! Це ось що,— і, підвівши три пальці пучками до рота, дзвінко і смачно поцілував.

— І побаче ж! і видере! Сказано пробийголова! — дивуючись, одказав Василь.— Де ж ти таку бачив? Хто така?

— Не знаю. Сам не знаю, брат. Видно, приїжджа, перший раз бачу. Ну й краса, ну і врода! все оддай — і то мало!

— І закохався вже?

— Трошки, брат. Трошки. У мене, мабуть, серце з воску — як побачу кого вродливого — так і заколотиться бісове. Тане, наче на огні. Жіноча врода — бог мій, а любова — віра. Нікому я так щиро не молюся, як жіночій красі.

— Ах ти, бузувір, бузувір! — киваючи головою, казав Василь, а сам думав над послідніми словами товариша.— Казали, дурний Олександра. Ні, дурний такого не видумає!

— А ти чого, белбас, сидиш в чотирьох стінах? Така погода — а він сидить. Сам би чорт мене не вдержав у хаті! — крикнув Власов на Василя, що, задумавшись, стояв серед хати.— Сидить — дума. Мені хвалилися в ратуші, що ти там тільки й знаєш, що над ділом гнешся. Усі перерішити хочеш. Може, й тепер яке на думку зійшло? Ех ти, законник! Мене он батько посадив у контору — коло свого ж учись, мов, як драти. Стану я вчитись, стану робити? Як би не так! Хай хто хоче робе. Я знаю, у батька до чорта грошей — на мій вік стане.

— Пожалуй, так би, може, й я не робив, а коли глянеш кругом себе — пусто. Поневолі сядеш за роботу.

— Дурний! А ти вчись у мене. Розложив роботу — а сам і пішов. Попрохав кого — як спитає, де? — Тільки що вийшов, мов. Зараз буде. Ну як, сам скажи таки, свій молодий вік отак запакостити. Та ніколи — ріж мене, бий мене — нізащо! Ну, збирайсь, ходімо гуляти! — зараз рішив Власов.

— Куди? Чого?

— Як куди? у город. Познакомлю з баришнями. Ти знакомий з ким-небудь?

— Ні.

— Ех ти, кендюх! Ну, не кендюх? Сидить собі у хаті. А там баришень аж кишить. Збирайсь та ходімо.

Василь задумався.

— Годі тобі думати. Збирайсь.— І Власов узявся за картуз.

— Ні, постой. Знаєш що? Посидь. Я скажу, щоб поставили самовар, нап'ємося чаю,— сказав Василь і почервонів. Він згадав, що в його ні самовара, ні чаю немає. «Що, як товариш справді згодиться?» — молотком ударило його в голову.

— Чаю? Хай йому чорт! Він мені і дома огид,— одказав Власов.

Василь трохи з радості не підскочив. Сам товариш виручив його з біди, та ще як?

— От коли горілка є — добре, посиджу. Побазікаю. Тільки світи свічку,— всідаючись, сказав далі він.

Василь забігався. Вискочив з хати і зразу вернувся. Потім знову вискочив і нешвидко звернувся, несучи свічку у руках.

— І бісів народ! Чорт його знає, де і підсвічник задів. Кажу, не беріть нічого з моєї хати. Ніт же! — бурчав, хмурячись, Василь.

— А ти, кажеш, літом і свічки не світиш! Жалієш грошей. Ех ти, халява.

Коли б видніше було, Власов побачив би, як Василь, наче рак, став від тих слів його, а то — в вечірніх померках його кругле лице тільки чорніло.

— Та случається, що й не свічу,— одказував Василь.— Наробишся за цілий день та мерщій спати.

— Чого ж ти носишся з свічкою? Світи вже! — кричить, порядкує Власов.

— Та ще треба за огнем туди бігти.

— Ну й біжи.

Василь побіг з хати, а Власов у темноті почав висвистувати якусь пісню.

— Мерщій, — кричав перегодом Василь у сінях.— З хлопцями, небійсь, так знаєш реготати, а то так і боїшся.

— Блигий світ. Дивись! — одказував йому образливий дівочий голос.

— Мовчи!

— Кого там ти муштруєш? — з хати крикнув Власов.

Василь мерщій увійшов до його, несучи в одній руці запалену свічку, а в другій пляшку.

— Та то,— одказав, хмурячись, Василь.

— Що то в тебе — підсвічник такий? — скрикнув Власов, зиркнувши на пляшку, і несамовито зареготався.

— А в чому ж ти поставиш, коли закинули? — сердито спитав Василь.

— Це ти наймаєш кватиру? — спитав Власов, обдивляючись хату.

— Та... наймаю,— затнувшись, одказав Василь.

— А нічого, я тобі скажу, хата. От тільки груба мужича. І нужно зелені кахлі ставити?

— Що ж ти зробиш.

— Та тут і в панів так,— поправив Власов.

— Та й у панів же,— одказав Василь, заправляючи свічку у пляшку.

Потім почав рукою стирати з столу.

— Постой, брат, трохи. Ось подадуть яєшню.

— Яєшню?! — аж скочив Власов.— Нічого в світі не люблю так, як яєшню. Баришень та яєшню! Баришеньки! яєшеньки! баришеньки! яєшеньки! — заплескавши в долошки, пішов він знову виступцем по хаті.

Трохи перегодом двері розчинились і на порозі показалася Галя. Видно було, що вона тільки що звернулася здалека і бігом: лице її горіло краскою, волосся розтріпалося, платок зсунувся аж на потилицю, глибоко і часто зітхала. Вона позирнула по хаті і, побачивши Василя, що коло скриньки мусувався, похнюпившись, швидко пройшла до столу, постановила пляшку з чаркою і мовчки вийшла з хати.

— Хто се в тебе? — витріщивши очі, питався Власов.— Еге-ге-е! так от чому ти не ходиш гуляти у місто? Оце ті тихі та божі!

— Що? — здивовано спитався Василь.

— Ще й що! І чого б я вже лукавив? Хто то такий у тебе?

— Де?

— Як де? Оце входив у хату, вносив горілку.

— Та то,— хмурячись, одказав Василь. Йому не хотілося признаватись, що то була сестра.

— Ну, брат, і очі! — скрикнув Власов.— Перший раз стрічаю такі очі! — сказав він, кусаючи спідню губу і якось задумано дивлячись.— Вона ще увійде? га? Увійде? Хай увійде ще! Чуєш, Василю,— ламаючи руки і світячи очима, казав він.— Що вона, наймичка? чи хазяйська дочка? Ну бо, кажи. Покинь стиратися.

— Та підожди, найду хоч скатертину. Заслати стіл треба.— І якось зо зла витягши щось біле, він стукнув кришкою скриньки, підвівся і, похнюпившись, сердито почав застилати стіл.

— Ну так хто вона? — не потураючи на його засмучений вид, одно допитувався Власов.

— Та хто? Тут у кухні живе одна солдатка. Її дочка.

— І ти в їх кватиру наймаєш?

— Та й одв'яжись хоть!

— Ах ти ж шельма! — скрикнув Власов, ухопивши Василя за шию, і почав трясти. Як Василь не пручався, не огинався, як не хмурився — а й він розреготався божевільній веселості товариша.

— Та годі вже тобі,— одсторонюючись, одказав він.

— Бач, бач. Оце той тихий! оце той, що й водою не замутить! — торохтів Власов, знову кидаючись на Василя, і на сей раз без удачі: Василь зразу спохопився і одсторонив товариша.

У ту саме хвилину по хаті розлилися смаковиті пахощі. Власов озирнувся: Галя в обох руках несла гарячу сковороду, на котрій свіже спряжена яєшня то здималась своїми жовтими очками, то шкварчала приспряженим салом, то лопотіла білим пузирястим білочком. Все те збудило у Власова смак, аж слина в його покотила, та він не звернув на те ніякої уваги: довгобраза русенька Галя, з чорними по шнурочку бровами, більше брала на себе його очі, ніж смаковита у її руках яєшня.

— Здрастуй! — скочивши навперейми Галі, привітався він і, зиркнувши на її іскристі очі, став як укопаний.

— Позвольте, я поможу! — простягаючи руки, порівався він.

— Гаряче... опечетесь! — з тихим усміхом одказала Галя і, постановивши яєшню на столі, мерщій вискочила.

Власов мов ошпарений заюртувався: то кидався на Василя і товк його, то бігав по хаті, світячи очима і ламаючи руки, вихваляючи красу Галину.

— Годі вже тобі юртуватися. Яєшня прохолоне,— казав Василь, беручись за пляшку з горілкою.

— Що тепер яєшня? Що тепер все оте? Нащо воно? Її ж немає... Уклич її... Братику! голубчику! уклич чогонебудь хоч на хвилинку.

— Добре. Укличу. Тільки не руш її, а то в неї мати сердита... як почує.

— Не буду, їй-богу не буду,— божився Власов.

Галі нічого було кликати. На сей раз вона сама увійшла, несучи хліб до столу. Власов засовався на місці і уп'яв очі у Галю. Галя собі, лукаво зиркнувши, усміхнулася.

— Цсс...— посварившись пальцем і моргнувши бровою, промовив Власов. Василь зареготався. Галя напрямилася виходити.

— Чуєте? Чуєте! — скрикнув Власов.— Як ваше святоє мення? Чуєте-бо!

Галя озирнулася.

— Чого вам?

— Ось ідіть сюди. Ідіть,— манив її і бровами, і головою Власов.— Попотчуйте нас. Василю, хай попотчує.

— Та я не вмію,— одказала Галя і вибігла з хати.

Власов сумний похнюпився.

— Ну, годі тобі. Годі. Іди краще вип'ємо,— умовляв його Василь.

— Та що тепер пити?! — глухо одказав Власов.

Василь, одначе, не потураючи на те, налив чарку і підніс товаришеві. Той, зітхнувши важко, вихилив і мовчки присунувся до столу. Василь собі випив.

— А якась недобра яєшня! — обізвавсь Василь, проковтнувши один жовток.

Власов мовчав, кутуляючи хліб у роті.

— Та ну, дивись! — торкнув його ногою Василь і обидва ззирнулися: Василь весело якось грав очима, у Власова погляд похмурий.

— Ось знаєш що, Олександро,— обізвався Василь,— ось викинь казна-що з голови, та вип'ємо ще по одній.

— Випити то вип'ємо, а з голови, брат, вона не сплоха вийде,— зітхнувши, одказав Власов.

— І що ти знайшов у неї доброго? Коли б ти пожив хоч тиждень з нею та розглядівся — мужичка та й годі!

— Та ну, не лукав! — огризнувся Власов.

— От тобі хрест! — і Василь перехрестився, а потім налив чарку.

— То ти або ні на що не здатний, або ж брешеш! — скрикнув Власов, вихиляючи чарку.

— Я, правду кажучи, від жіночого роду далекий. Про мене, хоч би їх і зовсім не було.

— Брешеш! А Фенька?

— Та вже Фенька краще. З нею не валандаться так.

— Повія! — скрикнув Власов.— А це, брат, свіжина! Ти знаєш, усе готов оддать за таку.

— Та ну? — пита Василь, випиваючи собі другу.

Власов божився, клявся, а Василь з усмішкою, позираючи на товариша, допитувався, що б же він дав. Після другої лице Василеве помуріло, очі наче покосилися, він якось разом дивився і в себе, мов слухав чогось таємного, що ворушилося у його серці, і, лукаво усміхаючись, позирав на Власова.

— Що б я дав? Ну що при мені є? Десять рублів є, часи є, золоті персні є. Все, все оддав би! — гаряче викрикував Власов.

— А знаєш? — почав був Василь та й затнувся.

— Що? Ну, кажи.

— Ні. Не приходиться.

— А не приходиться, давай вип'ємо! — гукає Власов.

Випили по третій, лице Власова стало, як жар, червоне, очі, мов мишенята, бігають та, як угілля, грають, у Василя ж, навпаки, і очі, і лице наче потемніли.

— Знаєш що, Олександро? — почав знову Василь.

— Ну?

— Я тобі по правді скажу.

— Кажи.

— Це моя сестра.

— Ну?..— наче перелякавшись, спитав Власов.— Чому ж ти, чорте, раніше не сказав мені?

— То що б було? Хіба ти думаєш, я сердюся, що ти про неї таке плів? Байдуже! Усе рівно якомусь мужикові достанеться.

— А ти, коли добрий брат, піддержав би її. У люди вивів. Бач же, сам лізеш у паничі.

— Чим? Яким бісом? — скрикнув Василь.— Які у мене достатки? У матері землі десятин на двадцять та оця хата. З таким добром полізеш далеко. А жалування моє що? Шість рублів! Це не те, що в вас послідній писар по двадцять лупе.

— А хоч у конторі служити?

— Хоч би й хотів, то не потовпишся,— понуро одказав Василь.

— Чому ні? Хоч? Кажи, хоч?

— То що?

— Руку! — гукнув Власов, піднімаючи свою. Василь подав, і Власов з усього розгону опустив свою на Василеву, міцно здавлюючи.— От же тобі моя рука — у конторі будеш! — гука Власов.— Батько давно хоче там одного прогнати — запива. Тільки скажу за тебе — зараз прожене. Добре?

— Добре, як добре.

— Щоб я не зробив, щоб я не вслугував тобі — товаришеві? — гука Власов.

— А вже б тоді товаришували! — здихнувши радо, вимовив Василь.

— Зроблю. Їй-богу зроблю! — обіцяє Власов, похитуючись на місці.

— То знаєш що? Давай вип'ємо за будущий успіх!

— Ні. Пити не хочу. І так голова крутиться, прийду додому — батько нападеться, де був? Біда з старим — не дає волі та й годі...— зітхнувши і потираючи лоб, жалівся Власов.— Щоб дома ночував та й годі. Запізнюсь де — лає. Це вже пора йти...

— Та посидь.

Власов глянув на часи.

— Е ні, брат, пора! Десять часов. Ще треба трохи проходиться, щоб чмелі пройшли.

— То я тебе проведу.

— Добре. Ходімо.

І Власов кинувся удягатись.

— Підожди ж, я трохи поприбираю.

— Я зажду у сінях. Там більше вольного духу,— важко дишучи, одказав Власов і вийшов у сіни.

Поки Василь возився в хаті, Власов стояв у темних сінях і глибоко вдихав свіже повітря. Крізь густі померки у

невеличку щілинку кухонних дверей пробивалася іскорка світу. У Власова серце молотком загамселило об груди, коли він узрів ту іскру. «Там вона... сестра»,— думав він. От би коли її пригорнути до себе. Та постій. Я тебе завербую до себе. Не втече вона моїх рук! У кухні щось застугоніло, і Власов, затаюючи зітхання, почав дослухатись.

— Олександро! — обізвав його, виходячи у сіни, Василь.— Ти тут?

— Тут. Цсс...

— А що там?

— Мовчи,— тихо сказав Власов, і обидва хвилину-другу простояли мовчки.

— Як ти думаєш, Василю, сестра спить?

— А що?

— Хоч би ще хоч раз поглянути на неї,— ледве чутно сказав Власов.

— Галько! — гукнув Василь у сінях.

Галя вискочила.

— Я піду проходюся. Зачиниш двері. Я не забарюся,— і відчинивши сінешні двері, він вийшов надвір. Ніч була ясна, зоряна. Срібний світ повного місяця хвилею урвався в темні сіни, упавши посеред їх довгим снопом. Власов, як кішка, запримітивши Галю, кинувся, і та незчулася, коли і як жаркий поцілунок опік їй щоку.

— Василю! — в одну мить з поцілунком гукнув Власов і кинувся слідом за товаришем. Уже вони опинилися аж серед двору, як Галя, очумавшись, провела рукою по щоці, наче хотіла стерти щось марке-гидке і, здвигнувши плечима, зачинила і засунула сіни. Увійшовши в кухню, вона застала, що мати слалася.

— І Василь пішов?

— Пішов,— одказала тихо Галя.

— Гляди ж мені, не засни, щоб як задержиться Василь, недовго достукувався,— лягаючи, приказала мати і одвернулася до стіни.

Галя, чуючи, як у неї лице горить, радніша була, що мати одвернулася. Вона мерщій поприбирала що треба, дмухнула на світло і собі прилягла на лаві.

Місячний світ уривався у хату крізь невеличкі шибки вікон і, наче той кіт, тихо, непримітно переходив з місця на місце. Галя дивиться на той світ, і їй здається: стоїть вона у сінях серед того світу, і якась тінь ззаду насунулася на неї, вона тільки чула її, а не примітила. Цмок!

роздається коло її уха, і щока відразу наче опечена загорілася, а серце від ляку чи то від чого другого заколотилося. Все їй те так очевидячки привиджувалося, що вона справді аж кидалася, бралася за щоку рукою, хапалася за груди, щоб утихомирити своє серце. Їй було душно, хатнє повітря пекло її, не давало дихати, і вона прикладала руку до шибки, щоб, нахолодивши, приложити до лиця. З полу доносився до неї сонний соп матері, і вона його боялася, боялася, щоб часом мати не почула, що робиться з нею, і не спиталася. Що вона скаже їй? А, певне, мати про все дізнається. Василь скаже їй. «І нужно ж так: удень той Карпо вирискався, а от тепер сього лиха година принесла...— закриваючи очі думала вона.— А цей кращий від Карпа»,— тим часом ворушилося на її серці.

А Василь і Власов простували майданом до мосту. Весняне вечірнє повітря з легеньким морозцем пестило своєю прохолодою і їх розгорівші голови, і їх гаряче зітхання; злегка воно уривалося у повні гарячого духу груди і привітно охолоджало. Місяць, наче серпанком, вистилав своїм світом широкий майдан, його срібне проміння розвіялося, і понад мостом і поза мостом над людськими оселями, у річці його кругле лице гралося з невеличкими хвилями, перебігаючи з однієї на другу, тоді як зорі, колишучись, лупали своїми ясними очима. Чарівнича ніч! З глухих кутків міста чулася дівоча веснянка, парубоча пісня, гомін і тиркання п'яного гультяя, і все те якось привітливо неслося їм назустріч.

— Та й гарно ж як! — хвалився Власов.— Отак би я й до світу проходив... Та ще б коли гарна панянка при боку. Заглядав би у її ясні очі. Добро, брат! — скрикнув він, ударивши Василя по плечі.

— Знайшов що доброго,— понуро одказав той.— Ходімо в поле.

— Чого? Яка мене собака туди понесе?

— Так, пройдемося. Глянемо на Ратієвщину.

— Що на неї дивитись? Одні руїни.

— Тепер руїни, а колись? Чого там тільки не було? Та й тепер ще попадись вона у добрі руки — золото не місто. Який садок, а будинок? Ще й тепер з його два доми вибудувати можна. Мати моя розказує, там-то добра було. І от усе так і згинуло.

— А, небійсь, батько мій хотів купити у сина — так заломив таку ціну.

— Твій батько хотів купити? — спитав, дивуючись, Василь.

— Мій же...

Василь трохи промовчав.

— А знаєш, яких чудних приповісток не ходить між людьми про ту Ратієвщину,— зостановившись, почав Василь і пригадав свої давні дитячі літа, як з Грицьком та Івасем пасли скот, як ховалися і як їх тоді лякала Ратієвщина і темною гущавиною свого саду, і великими руїнами, і страшними приповістками, що ходили між людьми.— Мужиччя чого не вигадає! — сказав він, упинаючись очима в чорну попругу, якою здалека здавалася Ратієвщина, і задумався. Перед його очима наче пройшов старий Власов, товстий, з проділом посеред голови, з сіро-жовтою бородою, у заялозеному каптані, кабатиркою і червоним платком у руці. Ось він іде повуз його, іде і сопе, як кабан годований, і не зиркне. Що йому дивитися на його, коли він усіх держить у своїй кишені? Дука та й годі! І дасть же бог такий талан чоловікові. Ратієвщину купував? і наче досада ущипнула Василя за серце. «Чому хоч я не його син. А то — он...» — і він зиркнув на молодого Власова, що стояв собі геть від Василя, піднявши голову угору і уп'явши очі на повного місяця, насвистував до його якусь веселу пісню.

— Що ти, на місяць збираєшся? — уїдливо спитав його Василь.

— Коли б була дорога — поїхав би. Та ще з неписаною красавицею! — додав, регочучись, Власов.

Василь трохи не скрикнув товаришеві у вічі: «Дурень!», та, здержавшись, тільки сплюнув.

Товариші повернули назад і мовчки пішли до мосту.

— То що, я тебе аж додому вести буду? — якось сердито наче спитав Василь, коли вони зійшли на міст.— Прощай.

— Це вже знову на тебе щось насіло! — сказав Власов, подаючи руку.— Додому підеш? — Василь кивнув головою.

— А я ще думаю зайти до знайомих,— уже розходячись, сказав Власов і повернув мостом на місто, а Василь, похилившись, з мосту.

Йому чогось відразу стало нудно та важко. Задумана його голова схилялася на груди, очі дивились у землю, він насилу йшов. Чого? утомився він ходнею? розсердив хто

його?.. Він сам не розбере, що на його насіло. Тільки досада щипає серце, невеселі думки розбирають голову. «Отак цілий вік провіється!» — бликнувши у сторону, подумав він. Все по знайомих, все на походеньках... Чому його не ходити? У батька грошей сила, а він один у його. І ходитиме. І вік прошвендя. І його всюду приймають... йому почот... О гаспидське щастя! Чого ти трешся тільки коло грошей, чого ти обминаєш бідноту?..» Він пригадав, як познайомився з цим Власовим. Один міщанин клопотав у ратуші по ділу і попрохав його на могорич. Пішли у погріб до жида випити доброго вина. Ще не вспіли і по стаканчику вихилити, як нестямний гомін, галас пронісся погребом. То увійшов туди Власов з своєю кумпанією: прикажчиком з контори та писарями. Жид зразу кинув їх і побіг до Власова.

— Вина! вина! — кричав той.— Доброго вина з Цареграду.

— Олександр Петрович! — обізвавсь прикажчик.—Хай краще виморозків дасть.

— Ну, виморозків.

Жид метався, бігав сюди-туди, стукотів посудою.

— Федір Іванович, вип'ємо! — крикнув Власов.

— Іде! Урраа! — глухо пронеслося по темному погребі.

— О-о, наш одинчик гуляє! — обізвавсь міщанин і виліз з темного закапелка подивитися. За ним і Василь.

— Ти хто такий? — гукнув на його прикажчик.

— На, пий! — тиче з другого боку Власов стакан вина. Василь, з усміхом дивлячись на того і другого, зразу випив.

— Молодець! молодець! — гукнув Власов.— Я, брат, тебе давно знаю.

— Хто се? — спитався прикажчик.

— Це? це — шельма! дока буде! Секретар, бувши у батька, хвалився: з цього, каже, Грицая вийде або великий чоловік, або великий мошенник... Ну я тебе поцілую, братику, та давай ще вип'ємо.— Василь пам'ятає, як ще раз вихилив один стакан. Як у його зашуміло зразу в голові, позеленіло в очах, пішов світ ходором. Хтось щось говорив, хтось лаявся круто по-московському, хтось ікав на увесь погріб. Потім... потім, наче серед сну. Нестямна біганина кіньми. Якась розвалена пустка на другому кінці міста. Якісь танці. Він прокинувся на другий день і

осовілими очима побачив коло себе розпатлану жіночу постать. Що з ним? Де він? Мерщій схопився він і нечесаний, невмиваний вибіг на улицю...

Якась трясця стрепенула його всього, коли він пригадав тепер те. А то ж отак коли не день-у-день, то у тиждень раз буває. І не остогидне воно йому, не опротивіє?

Він незчувся, коли й як перейшов майдан, уступив у свою улицю. Улиця спала мертвим сном, половина її лежала під тінню тинів, людських хат, повіток, а друга, освічена місячним променем, горіла невеличкими іскорками, то одсвічував іній, осівши на гної, то невеличкі крижинки, що понастягував непримітний мороз. Він поглянув вподовж улиці — тихо-тихо, як у вусі. Все спить, поморене денною працею, все набирає силу на ранок. І йому треба іти, на завтра раніше устати, бо на завтра стільки у його роботи... Прокляте життя! — трохи не скрикнув він.— Отак цілий вік працюй, роби, а озирнешся — за душею як не було нічого, так і немає! — і мерщій похилив до двору.

Йому не хотілося іти у хату. Ніч така ясна, хоч голки збирай, і не холодно. Двір прикритий місячним блідим світом, наче коцем, дрімає. Сяє і сусідній двір дядьків, біліють стіни його невеличкої хати, жовтіють ожереди соломи на току, садок молодий та густий чорніє, з загороди доноситься важкий соп скотини. Він подивився на той двір, поглянув і на свій. На своєму так пусто та просторо. Колись добрий садок висох, де-не-де стирчать цівки всохлих груш або яблунь. Ген у кутку примостилася комора, мов сирота зігнулась коло тину, та хата проти неї стоїть. Тільки всього, ні повіточки, ні захисту другого немає. Чого ж так? Чому у дядька усюди порядок, в усьому достаток, а в його того немає нічого? Хіба не рівна частина досталася на долю братів? Усе пополам паювали. У їх же що було й те сплило, а дядько ще придбав собі. Хто ж винен? Дядько у іншій постанові зріс, коло землі копався, а ми панувати звикли. Та всі. Мати замолоду гуляла, їй панування добути хотілось. Воно б і добре, коли б уже справжнє панство, а то?..

Щоб більше не розраджати себе, він підійшов до вікна і постукав. Галя зразу почула і кинулась відчиняти.

— Засувай же,— суворо сказав їй Василь, проходячи сіньми у свою хату.

Не світячи світла, він роздівся і мерщій ліг. Крізь шибки вікон місячний світ уривався у хату, з одного вік-

на він досягав аж до груби і хитався на темно-зелених кахлях, з другого — розплатавшись серед долівки, крався аж до його постелі. Василь дивився на ті ясні плями. Йому не спалось. Збуджені думки снували у голові, будили другі, гнали сон. Вони вертілися все ж коло того панування. «Уже хіба не я буду, а панування добуду»,— казав він собі, як і колись його мати казала. Кров матерня бунтувалася у його жилах. Її молоді думки обіймали його, її гордощі, бідота, невдачі давили його. Він почував себе вищим від других. З ким він себе зрівняє з своїх дитячих товаришів? Та недостачі не дають йому піднятися угору, не дають розвернутися ушир. Господи! де ж його узяти того достатку? А треба десь брати, треба добувати його, бо без його життя не життя. Хоч би Олександра не збрехав. Коли б то він справді перетяг мене у контору. Уже хай би і з сестрою грався собі. Мені що до неї? Не він — другий буде. Квацюга який. Мені від того ніякої користі. От би тільки принарядити її треба, а то справді така обірванка.

І він задумався. Як павук снує свою павутину, так Василь снував тенета, щоб заплутати як-небудь у їх Олександра.

ТАТАРИН БРАТИК, ТАТАРИН!

Настало свято, настала зелена неділя. Сонце, піднявшись, весело і ясно озирає виметені двори, вибілені хати, уквітчані зеленим клечанням; густі садки пишаються своєю красою, земля — своїм зеленим килимом. Повітря чисте, прозоре, небо синє, глибоке... Свято усюди. Зично гуде дзвін довгоселівської церкви, ззиваючи людей до служби, і люди, наряджені, наче плав той, пустилися з усіх кінців, з усіх уличок.

Галя устала ще до сонця, щоб поки таки до церкви задзвонять, їй упоратися по хаті, розчесатися і нарядитися. Вона ще учора з вечора думала, як би їй не заспати. У четвер був у брата Олександра і хвалився, що він на зелену неділю буде у довгоселівській церкві. Він сказав братові, що зайде по його. Та разом і підуть. Вона ждала того приходу Олександрового, як бога, вона готовилася більше до його, ніж до церкви.

— І ви підете? — допитувався її тоді Олександра.

— Не знаю,— одказала вона.

— Як не знаю? Збирайтеся. Я забіжу, та разом утрьох і підемо.

Що ж, коли він прийде, а вона буде не готова? Не доведи, господи! У неї не то, що давно колись, і доброї одежинки не доставало. У неї зразу усього доволі стало: ще на паску мати справила їй аж двоє платтів з ситцю, заказала рантові чобітки на колодку, накупила намиста, надавала ще своїх дівоцьких платків, цвітних, кашемирових. Брат купив срібні сережки. Галя дивувалася, що всі зразу гнів свій перемінили на милость та ласку. Через тиждень після того, як уперше навідався до їх Олександра, Василь кликнув до себе матір у хату і довго вони щось там балакали між собою. Галя не чула їх розмови і сподівалася лайки. Оже вона помилилась. Мати, правда, прикро додивлялась до неї, то зазирала в очі, то дивилася в лице, оже нічого не казала. Василь на другий день бурчав, коли вона подавала умиватись, чого вона такою голодрабкою ходе. «Водячись з мужиками, тільки мужичишся!» — виговорював він. Галя мала одказати — у чому ж їй ходити, коли другого нічого не має, та боялася збити бучу. Хай, перебурчить та й перестане. У піст мати все турбувалася, коли б його у лавки піти, набрати Галі на плаття.

— Бо ти вже, слава богу, дівка, а в тебе і одежі доброї немає! — додала вона і так тихо, так ласкаво. На паску нарядила Галю, як панну. У білому з голубими квіточками платті вона виглядала купцівною. І трохи Галя не схожа на давню Галю: свіжа, як різочка на ранній зорі, вона брала очі на себе, наряджена, як квіточка — вона так і тягне до себе. Коло неї справді парубки так і снують — хто пройде, черкнеться повз неї, загляне у очі ясні-блискучі. Одно тільки, Галя так ввічлива до кожного, з того часу, як наділа те плаття на себе, зразу стала гордіша, недоступніша. То, бувало, з Карпом стрінеться — стане і побалакає, а то своїх двоюродних братів наче стала сторонитися, наче вона боялася з ними стріватися, і, забачивши, геть обходила стороною.

— Запаніла наша Галя,— хвалився Грицько матері.— Там така розряджена, куди тобі, без палиці і не приступ.

— Молода ще,— одказала на те Настя.— Занову ситце на кілочку, обноситься — обійдеться.

— Природа своє бере,— увернув, зітхнувши, Грицько.

Галя справді почала мінятися: трудно молодій дівчині вистояти проти хорошого убору, а ще трудніше, коли на неї дивляться очі молодого паничика, коли перед нею вертиться така куколка, як Олександра. Олександра сів і пав у

Василя, іноді і по двічі на день забігає. Познайомився із старою він, і такий балакучий, такий ввічливий, негордовитий. Параска так вихвалює його і з усії мочі тягнеться стати нарівні з сином багатого одкупщика. Василь іноді підсміюється, а проте радіє, що сім'я їх обчищається від мужланства. Галя пойняла ту Василеву лайку: мужланство. Спершу вона казала на те: «Хіба і в мужиків не однакова душа? Вони тільки бідніші і через те мужики». А тепер щось наче, чула вона, відганяло від мужика. От порівняти братів двоюродних до Василя. Те — та не те. І вона досі була така мужичка. Тепер вона простуватиме за братом. Вся сім'я назброїлася на одне діло — затихли в неї лайка і сварка, настав тихий мир та лад. А проте Галя добре бачила, через віщо така переміна настала до неї,— не заприміть її Олександра, може, б вона і досі у своїх дрантях завита ходила. Він витяг її з калюжі! Він її спаситель. Галя така вдячна Олександрові, через це вона так і турбувалася сьогодні нарядитися як краще ще до приходу його. Сама мати помагала їй розчесати чорную довгую косу,— не в одну вона заплела її. «Так тільки мужички ходять!» — сказала і, розділивши надвоє, обвила голову, наче калачем. Та Галя, та не та! Гладенько причесана голова при її довгобразому лиці здавалася якоюсь гострою, малою,— тепер голова поширшала, побільшала, і Галя, глянувши у невеличке дзеркальце, аж усміхнулася — така вона вродлива і так їй гарно, до лиця при тій причосці.

— Зовсім баришня! — похвалила мати.

У Галі кожна жилочка забреніла від її похвали. «Коли б скоріше Олександра прийшов. І де він так забарився!» — думала вона, радіючи, і, надівши шерстяне плаття, побігла перед братом похвалитися.

— Гарно, Василю? — ускочивши у його хату, спитала вона. Василь глянув. Перед ним стояла висока брава панянка. Личко її молоде та радісне, як яблучко, червоніло, очі горіли, шия, плечі, наче виточені з рожевого каменю, лоно високе — видавалось з-під міцно облиплого плаття, стан стрункий, рівний. Якісь іскорки заграли у Василевих очах. «Та й гарна ж справді яка моя сестра,— подумав він,— тільки дурненька трошки».

— Козеня! — сказав він.

Галя від того слова хихикнула і радо крутнулася виходити. Тільки що вона добігла до дверей і мала розчиня-

ти, як на порозі показався Олександра. Галя сама не знає, чого скрикнула і полинула до брата.

— Здрастуйте! — привітався Олександра.— Чого ж ви? злякалися?

Галя стояла коло брата, закривши лице руками. Тільки що Олександра поздоровкався з Василем, узявшись за руку, як Галя дзигою метнулася, вискочила у сіни. Олександра побіг за нею.

— Куди ж ви тікаєте? та дожену ж! — кричав він, женучись за нею. Галя, як в'юн той, вислизнула з його рук, ускочила у кухню і мерщій вхопилася за клямку.

— Хто там? — спиталася мати.

— Се я,— цокотячи клямкою, обізвавсь з сіней Власов.— Здрастуйте, Парасковія Остаповно! З празничком будьте здорові!

— Чого ж ти держиш двері?

— Мамочко! хай він не йде! — писнула Галя.

— Пусти! — суворо одказала мати, одігнала геть дочку від дверей і впустила гостя.

— Здрастуйте! з празником! — вітався уже удруге Власов у кухні.— Хотів подивитися на Ганну Йосипівну. Недобра ж! утекла та ще й не пускає.

— Молода! гратися їй хочеться,— сказала з усмішкою мати і сердито скрутнула головою.

— А як вам іде оця причоска! — тим часом увивався Власов коло Галі, котра, насупившись, стояла спиною до Власова і дивилася у вікно. Галя мерщій скинула з плечей платок на голову.

— А платтячко вам хто шив? Добре пошито. Іч, як гарно сидить, стрункий стан так і вирисувався.

Галя знову миттю скинула платок з голови і обвила кругом ним стан, вона не хотіла, щоб Власов дивився на неї.

— А сережки які у вас! — знову хвалив Власов.

Галя не видержала і, зареготавшись, повернулася до Власова. Личко її червоніло, очі горіли. Стуливши кулак, вона високо підняла його угору і потрясла над Власовим.

— Так і дам! — скрикнула вона, сварячись кулаком.

Власов жахнувся-одсторонився, і без того веселі очі Галі ще більше засвітили радістю.

— На яку ви сьогодні ногу устали? — питався тим часом Власов, любуючись Галею.— Видно, на ліву?

— На обидві разом! — скрикнула Галя.

— О, щось не видно, щоб на обидві: на ліву. Через те й сердиті.

— Я завжди сердита. Я на всіх вас сердита. Так би узяла та й...— І зціпивши кулаки, вона заскреготала своїми білими та рівними зубами.

Аж мати розреготалася жартовливому змаганню дочки з Власовим. «І коли вона сього навчилася!» — думала Параска, любуючись разом і Галею, і Олександром, про котрого вона вже не раз думала. А може, бог дасть? Чого не буває?.. Тоді б і Василеві, і їй би добре жилося за такого шурина та зятя.

Бог знає, доки б змагалися Галя і Власов між собою, коли б Василь не покликав товариша до себе. Власов пішов.

— І навіщо ви його пустили? — спитала Галя матері.

— Ох, діти мої! — нешвидко зітхнувши, одказала на те Параска.

У церкву йшли утрьох — Василь, Власов і коло його Галя. Василь чи не хотів іти поруч з сестрою, чи його одтер Власов,— він понуро ішов коло товариша і більше мовчав. Зате Власов невгавав усю дорогу. То він сміявся, що добре б оце, коли б насіння у руки: ішли б та лущили.

— У церкву йдучи? — спитала здивована Галя.

— А хоч і в церкву. Сумно, справді, стояти так і слухати гагакання дяків.

То жартував з невеличкого платочка, котрим була голова у Галі прикрита. Він рівняв його то з квіточкою, то з метеликом і клявся, божився, що украде.

— Нащо вам?

— На пам'ять.

Галя тільки обдала його іскристим поглядом. Вони доходили до цвинтаря. Сонце весело й ясно грало, обливаючи золотим світом і товсті липи кругом церкви, густо укриті зеленим листом, під котрими в тіні на м'якій травиці понасідало жінок, дітей, церкву, убрану зверху аж до низу гілками зеленого клечання, людей, прибраних і наряджених по-празниковому. А їх було чимало: як рій, збираючись вилітати з рідного улика на нову оселю, гуде і виганяє з себе молоду силу і порозлазиться вона геть по стовбуру, кім'яхами обсяде невеличкий виход... гуде,— плаче чи радіє,— так само на сей раз було з церквою — усі двері її порозчинені, народу усередині — трудно просуну-

тись, довгим хвостом він притулився коло виходів, з котрих несло гарячим паром, сизим димом ладану,— на цвинтарі то колом сиділи дівчата, то колесили кругом церкви, коло їх парубки швендяли, скоса позираючи на кращих або багатіше одітих, там діти бігали, ганяючись одно за другим, там баби, хитаючи головами, згадуючи старовинні, лаяли нові порядки, одні тільки усаті та чубаті чоловіки, похнюпившись, мовчали. Чи вони дослухалися до святого слова, що часом виразно вилітало з церкви, чи думали об своїх ланах та степах, чи вродять вони, як давно колись родили, а чи хліба серед зими не стане?.. По їх скаменілому обличчю нічого не розбереш...

Наші гордо та пишно увійшли в ворота. Галя скоса позирнула на всі боки і зразу похнюпилася: на праву руч між купкою парубків стояв Карпо і прикро дивився на неї.

— Тут не протовпимось! — сказав Власов, дивлячись на людей, що стіною стояли коло главного входу.— Ходімо набік,— і він повернув в праву руч. Якраз приходилося проходити повз Карпа. Галя чула, як у неї серце зразу чогось забилося і густа краска вкрила лице. Вона, буцім обтрушуючи плаття, геть одхилилася вбік і так пройшла.

— Хвіст вибиває! — сказав хтось з парубків.

— Карпе! дивись! — промовив другий.

— Пішли наші вгору! — додав третій. І тихий регіт почувся між парубками. Галя тільки придала ходи, щоб мерщій минути.

— Та не поспішайте так — гукнув на неї Власов.— Дивіться, і туди не можна,— і він ткнув рукою на довгий хвіст народу, що запруджував дорогу.

Вони пішли до третіх дверей — і там народу сила.

— То це і в церкву не прийдеться заглянути! — сказав Василь.

— А треба хіба? По-моєму, краще отам під липою в холодочку посидіти,— відказав Власов.

І Галя, і Василь стояли на тому, що краще у церкву піти. Василь перший кинувся проложити дорогу, та так нічого і не зробив. Перші пропустили було його, так що він зібрався було аж на рундук, зате далі — і пальцем нікуди було ткнути.

— Ходімо краще під липу! — сказав Власов. І всі троє, зглянувшись, повернули від церкви.

Ген проти алтаря, аж коло решотки стояла височенна липа. Широкі її віти далеко розпросторились в сторони,

прикриваючи пишний килим зеленої трави густою тінню. Дивно, що там нікого не було, та ніхто, видно, і не сидів, бо висока і густа трава не була столочена, а стояла рівно, піднявши угору свої гострі листочки.

— Отамо посідаймо! — скрикнув Власов і перший побіг на облюбовану місцину. Він вибрав саму м'якшу і вищу траву і там розкинув своє пальто.

— Сюди, сюди! — гукнув він на Галю, що мала було сідати прямо на траву.— Позеленіте плаття.

Галя сіла на пальто і тільки подумала: «Ото що воно значить з іншої постанови. Чи парубок так зробив би? Ні, він ще сам позеленив, щоб пореготатися потім».

Коло Галі і Василь опустився.

— Хай і моє не каляється,— усміхнувшись, сказав він.

— А я про своє байдуже,— додав Власов, лягаючи прямо на траву.

— Тобі що? Сьогодні розідрав одне — завтра друге буде! — сказав Василь. І між ними почалася розмова. Чіпляючись одне за друге, з одежі перейшла вона на другі речі, черкнулася об багатство та бідність, зачепила людей, їх постанови, їх звичаї. Василь говорив якось обрубо, видно, що та річ глибоко займала його, всяке слово не зразу давалося, а після або давніх думок, або й теперішніх. Про те казали його гострі сірі очі або задумане лице. Власов — навпаки: він на все дивиться легко, жартовливо. Річ його лилась вільно, наче метелик перелітав з квітки на квітку або легенький вітер шелестів травицею. Галя тільки мовчки слухала їх розмову та позирала то на одного, то на другого. Обруба, хоч і розумна річ братова їй не подобалася, якоюсь сухою, якоюсь їдкою вона здавалася, і обличчя його суворе, сама постать якась гордовита, непривітна. Не те Власов — говоре, наче грається, наче дитина малая щебече і радує і веселить серце. До того його личко свіже, очі карі, брови чорні, головка, наче куколка, волоссячко — наче шовк... Галя прикро-прикро дивилася на його і, похнюпившись, задумалася. І що оцей Василь пристав? І чому вони не вдвох на самоті, у лісочку зеленому, куди сонце хіба через віти невеличкими іскорками пробивається, де їх веселий гомін, наче пташине щебетання, роздається... «Так би й пригорнула його, так би й поцілувала у ті очиці ясні, в устоньки рожеві!..» — червоніючи, як калина, думала сама собі Галя.

Служба кінчилася. Уже після достойна народ більше і більше заколихався: ті, що стояли в церкві, посунулися надвір прохолодитися, надвірні, дивлячись на червоні обличчя вихожих, не поспішали на їх місце. Народу надворі все прибувало та прибувало — наче мурав'ї розлізлися вони по всьому цвинтарю. Піднявся гомін, шептання. Старці, по десять раз кланяючись прохожим, протягали руку, просили христа-ради.

— Ходімо у церкву. Народу скільки. Тепер попросторішало,— сказала Галя і підвелася.

— Хочеться, щоб попи навколюшки поставили,— додав Власов, устаючи за Галею. Устав і Василь, і втрьох вони пішли до церкви.

— Здорова, Галочко! — роздався чийсь знайомий голос з-за старців.

Галя озирнулась — то привіталась Настя.

— Здрастуйте, тіточко,— одказала вона тихо, соромлячись.

— А я думала, з вас нікого і не буде у церкві,— займала Настя Галю розмовою.

— Мати дома зосталася, а я з братом та он з ними пішла.

— А то ж хто такий? — спитала Настя.

Галя затнулась, почервоніла. Серце її застукало.

— Чого се ти, Галю, так нас одцуралася? ніколи і в хату не заглянеш? — допитувалася Настя.

— Та все ніколи так.

— І в празник ніколи?

Галя знову затнулася. Їй так трудно було балакати з тіткою, до того, жінки, проходячи, знай, зазирали їй у вічі, пізнати, яка це така баришня розмовляє з простою бабусею Настею.

— Та то Грицаївна! — чулося де-де.

— Чи ба, як напиндючилася!

Галя мов на ножах стояла. Їй хотілося вже і йти б, та Настя одно не перестає, розпитує.

— Ану, Галько,— сказав Василь,— ходімо.

— Прощайте, тіточко! — попрощалась Галя і мала була уже йти. Коли навпроти неї — валка парубків. Один з їх у синій чумарці, в сивій шапці сміло підходе до Галі і, простягаючи свою широку, мозолену руку: «Здорова, дівко!» — вітається.

Галя, наче на льоду застукана. Що їй робити? Здоровкаться? Хто він? Будь вона сама, вона б уміла звернути-

ся. А то он і брат, і Олександра тут. Господи! А парубок стоїть біля неї, простягши руку, і з усмішкою дожидає її руки.

— Чого ти лізеш до мене? — з острахом вимовила Галя і одпрянула назад.

— Ага — і руки не хочеш подати? Запаніла? — гука парубок і приступає до неї.

— Так, так, Тимошко! Молодець, Тимошко! — роздалося між парубочою громадою, і регіт привітав Тимошку.

Олександра в одну мить прискочив до Тимошки. Лице в його бліде, очі горять, сам труситься.

— Ти чего лезиш? — гукнув він.

Тимошка з усмішкою глянув на Власова і з усмішкою, здіймаючи шапку, промовив:

— Звиняйте, пожалуста! Я хотів тільки поздоровкаться,— повернувся і скрився між народом.

— Прокляте мужиччя!—зозла вимовив Власов і, взявши Галю за руку, повів у церкву.

Парубки ззаду реготали.

— Молодець, Тимошко! отак зостав панів у дурнях!

Гіркою образою билося серце у Галі. І прийшлося ж їй так усилковуватися іти у церкву. Сиділи б собі під липою — певне, ніхто до їх не приступив, не зайняв. А тепер от і молитися б треба — і молитва не йде на думку. Вона все-таки опустилася на коліна, зробила поклон, аж чує — уже народ повалив з церкви. І тут невдача!

— Підождемо, поки вийдуть трохи з церкви! — сказав Василь, одходячи у куточок. За ним пішов Власов і Галя. Наче сироти, вони поставали в глухому кутку. Ні одного слова не зірвалося ні в кого за довгий час жданя — кожен, похнюпившись, стояв і мовчав. Василь сам на себе нарікав, чого він з сестрою поплентався до церкви. Ішов би сам — і не було б цього нічого. Власов жалів, що не прийшлось оддячити бісовому мужикові, ображена Галя за всіх боліла душею.

З церкви вийшли опівдні. Сонце розгулялося-розігрілося, воно наче розсердилося — пекло. Сумні, мовчазні ішли всі троє додому.

— Оце тобі, Галько, наука — не водися з мужиччям!— суворо промовив Василь.

— Хіба я водюся з ним — хай воно задавиться! — жалібно одказала Галя і розплакалася.

Власов узявся утішати — та Галя одмовчувалася. Як день почався радісно, так обіцяв кончитися сумно. Галя, прийшовши додому, куди Василь присоглашав Власова обідати, не пішла за ними у їх хату, а повернула у кухню. Вона сказалась недужою, роздяглася з нового убору і, закутавши голову платком, лягла. Сама мати совала горшки, носила їсти.

Василь знав, що старого Власова не буде дома — він сими празниками завжди їздив по своєму одкупу, робив ревізію,— і заранше присогласив молодого Власова на обід. Він мав думку у сей день добитися від Олександра, чи бути йому у конторі, чи ні. Через се, ще до празника, він готувався, скуповувався, щоб угостити Власова на славу: купив вина аж дві пляшки, купив горілки трьох сортів. Мати постаралася наїдками: вона зготувала юшку з куркою і рижем замість локшини, спекла двоє курчат ще й медяників купила на цілу сороковку, дознавшись, що Власов любить маковики. І син, і мати догоджали синові багатого дуки: один ждав через його одібрати тепле місце, друга — далі ішла — хотіла поріднитися. Не то, щоб і Василь того не думав: він бачив, що дурненький Власов утюрився в його сестру, що хвостиком бігав би усюди за нею. Хоч Власов, може, і не ожениться, та й Василеві не хотілося, щоб Галька зразу вище пішла від його,— а проте все ж через Галю можна багато дечого добитися.

Випили по чарці, по другій, по третій. Хміль ударив у голову, заворушилися найближчі думки коло серця, розцвіли повним цвітом. Василеві здається, що він у конторі служить... щиро служить, аж старий Власов радий його щирій службі. Не раз він синові добрий отченаш читає, виставляючи приміром Василеву службу.

— Вип'ємо! — кричить Василь.

А Власову... Власову сумно. Вони удвох у хаті, мати хіба появиться за тим, щоб що прийняти та натомість того друге подати. Де ж Галя? де вона? Ще недавно її очі так гріли його, а тепер от і немає. Чому вона не прийде? Чому усі коло одного столу не сядуть і не погуляють вмісті?

— Матінко!—п'яненький мовить до Параски Власов.— Ми сидимо тут, їмо, п'ємо, а ви старістю нам прислуговуєте. Чи не краще, коли б і ви з нами сіли, та побалакаємо.

— Куди мені старій до вас молодих? — одказує Параска.

— Хоч вип'ємо ж з вами! Од вас ще й не пили. Попотчуйте нас. Ось винце легеньке, солоденьке.

Парасці наче хто сто рублів у руки. «Та й обхідчастий же сей Олександра, та й увічливий же!» — дума вона, потчуючи.

Випили по чарочці. Параска згадала старовину, як вона колись гуляла. І нема нічого краще від благородних. З нашим братом мужиком тільки зачепись — і не одв'яжешся. Варняка, лізе тобі у вічі... Тьфу! так з душі й верне. І пішла Параска. Ще випили, ще. Пристаріле лице її покрилося краскою, очі загоріли. В очах старої Власов бачить Галині очі, вони так і палять його, так і впинаються в серце.

— А де це наша Галина Йосиповна? У церкві купно були, і так гарно було... От би тепер разом посидіти. Увесь рід у зборі.

— Вона чогось квокче. Прийшла з церкви, розділася.

— Та то, бачте,— почав Власов і розказав матері Галину пригоду.

— Посидьте ж. Постойте. Я її приведу. Того рознемоглася? Плювати на дурнів,— скрикнула стара і метнула з хати.

Вона не забарилась.

— Зараз же мені! — почувався її голос у сінях.— Чуєш? Зараз! От і вигадала боліти? Зараз іди до гурту.

— Молода — дурна! — уже говорила Параска, присідаючи до столу.— Я думала, справді їй чого неможеться. Аж воно бач що. Ох не в мене вона вдалася! не в мене... Я б йому і очі там видрала. Скости мені, боже, літ двадцять назад — не те б було. Я ще й тепер заткну її за пояс.

Річ старої безугавно, безперестанно лилася. Вона, пригадуючи свої молоді літа, судила теперішню молодіж.

— Ні на що теперішні люди кчемні. Ні на що. Як я була... Чи сиділи б ви тихо, носи повісивши? Я б усе тут догори дном перевернула... Було колись добро,— зітхнувши, сказала вона.

На порозі появилась Галя. Трохи з пересипу лице її горіло краскою, очі не блищали, а тихо, мов підтомлені, дивились, посеред їх тільки у зрачках невеличкі іскорки тліли. Чорний здоровий платок, котрим була її голова і плечі аж до пояса прикриті, так пристав їй до лиця. Власов не видержав і, скочивши, підбіг до неї.

— А ми ждемо не дождемося вас,— почав він слебезувати перед нею.

— От... отак би й давно. А то наче справді яка велика пані — її кличуть, а вона уклалася спати. Ти б ще дякувала, що тобою не гордують, що так привітливо з тобою обходяться.

— Та я ж нічого,— виправлялася, соромлячись, Галя.

— Сідайте, Гайна Йосиповна, на моє місце. Сідайте. А я між вами і постою,— увивався коло неї Власов.— Отак, отак,— казав він, усаджуючи її і сам умощуючись.— Та й попотчуйте нас. А ми вип'ємо за ваше здоров'я.

— Я і потчувати не вмію.

— Та ну вже, потчуй,— спідлоба свіркнувши очима, гримнув на неї брат.

Галя взялася за пляшку.

— Ні. Ні, не того. Буде вже горілки. Попотчуйте ще нас винцем,— просе Власов, світячи очима.

— Та давай ще по одній,— гукнув Василь.

— А вино на потуху? — перепитав Власов.

Василь кивнув головою.

Галя налила і піднесла.

— А собі ж, а матушці?

— Я не хочу.

— Е, не можна. З ким же ми цокнемося, Гайна Йосиповна. Прошу я вас. Цокнемося.

Галя налила.

Власов перший цокнувся з нею і трохи надпив.

— Та це не горілка,— сказав він.

— А що ж? — ковтнувши спитав Василь.

— Ні не горілка. Це щось солодке, добре. Я його по капельці буду пити, аж поти ви не кінчите своєї чарочки.— Очі в його плясали, лице так і грало усмішкою.

Стара розреготалася.

— А бодай вас — який ви веселий та утішний. Пийте вже.

— Не буду. Їй-богу не буду. Поки Гайна Йосиповна своєї не кінчать.

— Я вип'ю, тільки не разом,— усміхаючись, одказала Галя.

— І я не разом, і я за вами.

Галя ще надпила, Власов собі трохи. Знову стара зареготалася, усміхнулась і Галя і зразу вихилила. Власов

собі поспішив за нею і разом поставив чарку коло її чарки.

— Бодай вас! — сказала стара, у котрої світ почав крутитись у очах.— Що і за утішний. Сказано, воно іншого роду, іншого заводу... Зараз видно. Он і ото в мене,— і вона вказала пальцем на сина.— Це мужичка, а то...— І вона покрутила пальцем по лобі.— Хай Параска і сяка, хай вона і така, та вона своє діло знає.

— Та буде! — нетерпляче скрикнув Василь.— І підуть від Адама.

— Від Адама кажеш? А що мені таке? Чого мені критися. Що правда, то не гріх. Правда-бо є. Стара я трохи стала. П'яненька... а ще Параска не згубила своєї голови, ще вона міцно на в'язах держиться у неї.

— Ви б краще спати йшли, коли випили.

— І випила. І піду. Ти думаєш, не піду? Тільки дай мені набалакатися, дай наговоритися з благородною дитиною. Страх мій люблю з благородними поговорити. І ця в мене вдалася. І ця,— вказала вона на зашарілу, як рожа, дочку.— Хіба я не бачу? Я й сплю, а все бачу.— Вона підвелась, усміхнулася і прикро-прикро подивилась на Власова, у котрого очі так і світились.

— Моя ти картино! — скрикнула вона і поцілувала його в лице.

Галя і Василь зареготались.

— Регочетесь? Доживіть ви до сього... Прощайте! Звиніть стару. Підпила трохи. Звиніть, мої діточки. Піду спати. А ви погуляйте. На те бог і празник дав, щоб погуляти. Прощайте.— І нетвердою ступою подибала стара з хати.

— Отак завжди. Вип'є та й лізе межи очі! — сердито забурчав Василь.

— Ще й добре це,— одказав Власов.— Он у мене як вип'є, так так до зубів з кулаками і сучиться.

Галя глибоко зітхнула. Василь насупився-похилився.

— От бач,— помовчавши, сказав Власов,— стару вирядили спати та й самі, здається, поснемо. Наливай хоч.

Василь налив.

— Та знаєте, як вип'ємо? — пита Власов.— Вип'ємо, як німці п'ють. Через руку.

— Як-то через руку? — каже Василь.

— А ось як. Бери чарку. Уставай. Сюди руку, сюди. За руку.

І закинувши руку за руку, випили і поцілувалися.

— А з вами ж? — настоює Власов над Галею.

— Та я так не хочу.

— Не можна ж, Гайно Йосиповно. Не можна.— І він всучив їй чáрку у руки.

— Та я, коли хочте, вип'ю, тільки по-нашому. Я по-німецькому не вмію,— червоніючи, одказала Галя.

Власов настоює. Галя одмагається.

— Он я з ним вип'ю! — указала вона на брата.

— Та ну вже, пий. От дивись, підкусить хто тебе? Половини не стане?

— Гайно Йосиповно! Раз хоч на віку! — просить, спідлоба питливо дивлячись, Власов.

— Та ну-ну. Пий,— морга Василь.

Галя подала руку. І не вспіла ще до уст чарку піднести, як Власов свою вже й вихилив і пригнувсь цілуватися. Галя подала йому свою. Власов і ту вихилив. І знову лізе. Галя і вирвалась би, та Власов міцно держить її руку, не пускає.

— Та вже поцілую! — скрикнув Власов. Галя підставила руку і дзвінкий поцілунок роздався по хаті.

— Молодець, Галько! Молодець! — гука, регочучись, брат. Галя собі регочеться. Один Власов, як рак, червоний тупцюється коло неї, знову лізе до лиця. Галя борсається, поступається.

— Та не втечете! — кричить Власов і напира до Василевого ліжка. Галя поточилася, упала. Власов, як п'явка, уп'явся у її щоки. Поцілунок за поцілунком сипле. Василь стоїть, регочеться. Галя сердито одпихається.

— Та нуте! От вигадали бозна-що таке.

— А що? а що? — одскочивши, радий, сміється Власов.

— Що? гарно, небійсь? — утираючись, каже вона.— Як мати тут були, то тоді і не вигадували по-німецьки. З матір'ю б було і по-німецьки.— Вона сердита мала була йти і вже напрямилася до дверей, та Власов миттю загородив їй дорогу.

— Гайно Йосиповно! Гайно Йосиповно! не буду більше! Їй-богу не буду. Уже не можна й пошуткувати.

— Гарні шутки... Пустіть!

— Галько! — гукнув Василь.— Не йди.

— А що ще буде? — спитала Галя.

Василь тільки скрутнув головою.

— Я щось маю тобі сказати,— нешвидко сказав він.

— Що сказати? Кажи.

— Я на самоті. Слухай, Олександро, піди, братіку, погуляй у садок трохи, а я...— і він моргнув на Власова.

— Я не мішатиму вам... Я зараз,— взявши шапку, він напрямився з хати.

— А ви все-таки не сердьтесь,— промовив він ласкаво до Галі і скрився за дверима.

Василь мовчав, дивлячись у вікно, поки не вглядів, що Власов справді пройшов у садок.

— Галю,—похнюпившись, почав Василь.—Ти не сердься на його... Він таки трохи чудний. Не сердься. Хіба ти не бач, що він улюбився у тебе. Мені признавався, що жити без тебе не може. Бреше. Звісно, бреше. А проте все-таки, може, кохає. Він слабий на серце. То ти не будь дурною. Бач, як тебе нарядили, прибрали. Ти думаєш мати то? Діждалася б. То все я... мої гроші. А хіба їх багато в мене? У ратуші багато не зачепиш. От якби в конторі у його батька служити. По п'ятнадцять, по двадцять рублів у місяць. Ото гроші. Він мені давно обіцяв, що перше місце моє. Та от ні кує, ні меле... А коли б мені в конторі бути — не так би все було. Панами б діло зажили. У шовках би тебе водив; за панича, за благородного заміж віддав, не то що за харпака якого, як мати проче. От кажу, і не будь дурна. Він тебе любить. Навсправжки любить. Дай уже йому поцілувати себе — що воно, випаде там, де він поцілує. А його це ще більше буде розпалювати... Одним словом, припусти його до себе поближче. Він, певно, почне подарки тобі дарувати. Не бери! Боже тебе сохрани, не бери. Ти йому так здалека примовся. Що яке, мов, наше життя злиденне. Одні недостачі та недостачі. Василь, мов, тягнеться-тягнеться, з шкури лізе. Та що ж він? Хоч би більше жалування брав. А то яке те жалування? Косар улітку більше заробить у місяць, ніж він. От якби ви, мов, схлопотали у свого батька йому місце у конторі. Тоді б і вам вільніше було ходити — до брата, мов. Прибреши трохи: скажи, мати лає. Все мене гризе. Чого він ходе до нас? Скажи: їй хочеться віддати мене за мужика багатого. Так баче, що я не хочу, то й те... Добре, скажеш? Галочко! — аж скрикнув Василь, дивлячись на Галю, що, мов підстрелена, стояла коло груби, нахнюпившись, і слухала рвачку братову річ.

Почувши нестямний братів викрик, вона зиркнула на його: брат прямо дивився на неї. У його очах світилися і просьба, і грізьба разом.

— Он він іде. Ми ще вип'ємо по одній. У його ще більше у голові зашумить. Я вийду. А ти переговори. Чуєш, переговориш?

Галя не вспіла одказати, як Власов увійшов у хату.

— А що, набалакалися?— спитав він, додаючи.— Жарко у садку! Страх жарко. Сонце, мов огнем, пече.

— Іди прохолодимося. Галя попотчує. Попотчуй нас, Галю,— ласкаво сказав Василь.

Галя мов не чула. Опустивши голову, сумна, задумана, як стала коло груби, так і стояла.

— Гайно Йосиповно! Що з вами? — скрикнув Олександра, заглядаючи їй у вічі. Темна ніч чорніла в їх, і нічого радісного не видно було.

— Ви сердитесь і досі? Ех, годі вже! Зап'ємо мирову. Я більше не буду. От вам хрест! — і він перехрестив себе великим хрестом.

— Галько, та ну ж бо! — додав Василь.

Галя покірливо підійшла до столу, налила по чарці і піднесла Власову і братові.

— За мир! За згоду! — скрикнув Власов.

— І за любов,— вихиливши, додав Василь.

Власов, витріщивши баньки, дивився на товариша.

— Що ти сказав?

— Тепер не Петрівка, щоб по двічі переказувати,— жартував Василь...— Треба ось піти вийти на часок.

— Куди ж ти?

Василь прихилився до Олександра і штовхнувши під бік:

— Утіш її! сміливіше! — промовив і вибіг.

У хаті зосталися Власов і Галя. Галя сумна, наче у воду опущена. Власов, нічого не розбираючи, дивуючись, дивився то услід Василеві, то на Галю. Що це таке? — вертілося у його в голові. Мати пішла, брат покинув. Самих їх зоставили. Ех, що б не було! — і він сміло підійшов до Галі.

— Гайно Йосиповно! Гайно Йосиповно! Невже ви і досі сердитесь? — тихим ласкавим голосом почав він.— Я ж не знав. Їй-богу не знав, що це так образить вас. Я думав жарти-шутки.

Галя мовчала.

— Ганно Йосиповно!

Галя звела на його свій аж болізний погляд.

— Ви не сердитесь?

— Ні,— тихо, мов травиця прошелестіла, промовила Галя і опустилась на лаву.

— Так чого ви сумні? Чого журитесь? — допитувався Власов, сідаючи коло неї.— Скажіть мені. Я вас люблю! Їй-богу люблю, Ганна Йосиповна. Уперше вас тільки побачив, і наче спичка вгородилася у моє серце. З того часу нема мені покою. Куди не піду, куди не повернуся — мов жива, ви передо мною.— І схилившись до неї, він обвив її стан рукою. Галя, мов скам'яніла, сиділа, мовчала.

— Ви мовчите? не хочете сповірити мені свого горя? А ваше лихо — моє лихо.

— Не мучте хоч ви мене! — зломивши руки, крізь сльози промовила вона.

— Я ж вас люблю... Галочко!

І він заглядав їй у вічі, ловив її погляд.

Галя важко і глибоко зітхнула.

— Так ви не скажете?

— Що мені сказати? Коли б я знала, що ви по правді... А то — всі мене дурною роблять... І сама бачу, що дурна я.

Власов поцілував її у плече.

Галя глянула йому у вічі.

— Ви як ота дитина,— сказала вона усміхаючись.

— Я дитина й є. Візьміть мене на руки. Пригорніть мою голову до свого лона — пестився він.

Галі так смішно робилося. І гарно, і смішно.

— Оце дитина! — сміялась вона.—О моя дитиночко!— і обвивши шию своїми руками, вона пригортала його голову до себе. Власов тільки світив очима. Лице його горіло, серце билося, кров приливала до голови. Він, наче недужий, ворочав нею, горнувся до Галі, повертав своє лице до її лиця, заглядав у її чорні очі. Кривив, як дитина плаче. Вона, жартуючи, била його злегка рукою по плечі.

— Цить, цить! ач вередливе яке!

— Серце моє! Галочко! — не витерпів він і, як ужака, вигнувши шию, п'явкою упився у її повну щічку. Галя похнюпилась і ще дужче притисла його до свого серця, до свого лиця...

Щось за тінь промелькнула повуз вікно.

— Іде, іде! — боязко зашептала вона і кинулася з лави, так що він трохи не впав.

— Хто йде?

— Він. Василь,— сказала вона і пересіла на друге місце, закриваючи платком своє розмарніле лице.

— Та де ж це Василь дівся,— голосно спитався він, заминаючи недавнє.

— Ви б пішли, пошукали його,— одказала вона.

— А справді?

— Ні, не ходіть,— спохватилась вона.

— Чому?

— Я щось маю сказати вам.

— Що? кажіть.

— Вам нічого не казав Василь?

— Ні, нічого.

— Він щось журиться усе. Хоче кидати ратушу — дуже вже важка служба та місця другого не знайде.

— Хай і не шукає. Я йому обіцяв у конторі.

— У вас же там і без того повно.

— Нічого. Там один у нас гуляка. Оце батько поїхав, а він і загуляв. Приїде тільки, скажу — зараз і вижене. От і місце буде. У нас так. У нас хоч роботи і небагато, а держи себе гаразд. А то попід шинками валяється.

— Це хто? Гусак? — спитав Василь, увіходячи у хату. Він давно стояв коло дверей і підслухував їх розмову.

— А ти де був?

— Гуляв по садку. А ви про кого це говорили? Про Гусака?

— Про його. П'янствує, ледачий. Скажу батькові безпремінно, як вернеться. І ти вже, Василю, не турбуйся — місце буде твоє.

— Та я що? Мені все одно де служить, то служить. От коли б тільки жалування більше.

— Та вже більшого немає, як у нас.

— Та у вас нічого. Ще жити можна.

— Ну, і будемо жити. Та, знаєш, купно. По-товариську. Батько щось і на прикажчика гоне — розжився вже, каже, розжирів. Пора б перемінити. А він знаєш, який? Полюбиться йому хто — чоловіком зробе, а не полюбиться — і на той світ зажене.

Вечоріло. Сонце, западаючи за гору, косим промінням світило у те вікно, де сидів Василь. Його гарячі іскри бігали по його оливковому лиці, червонили його. Сірі Ва-

силеві очі з-під густих мишастих брів світили якимсь зеленим огнем. Чи то червоне сонячне зарево одбивалося у їх, чи радісна думка скрашала? Сестра сиділа трохи збоку і не спускала своїх очей з брата. Вона прикро-прикро дивилася на його і тільки стиха зітхала та непримітно покручувала своєю головою. Так дивиться чоловік тільки на свого улесливого ворога.

Коли зовсім смеркло, тоді тільки пішов Власов додому. Брат і сестра проводили його до хвіртки і потім вернулися.

— Ти лиш не дуже близько підпускай його. Гляди!..— прикро глянувши на Галю, сказав Василь.

Галя ні слова не сказала, тільки похнюпилась і пішла в свою хату. За дверима вона сплюнула і зразу наче гадина коло серця її обвилася, забилось воно у неї, защеміло.

При вході її стара прокинулась, позіхнула.

— Пішов уже? — спитала вона дочки.

— Пішов,— одказала та.

— Дай мені пити.

Стара напилась і, повернувшись на другий бік, знову заснула. Галя прибрала, що треба було, засунула сіни і лягла на лаві, одсунувши віконце. Тихий вечірній вітерок повівав і холодив її гарячу голову. Місяць випливав з-за садка, розкидаючи срібне проміння. І в хаті, і надворі так тихо, так незамутно тихо. Чари літнього вечора так пестять Галю, молоді думки снують у її голові. Їй пригадався увесь сьогоднішній день: і збори в церкву, і стрічі в церкві. Кого-кого тільки вона там не бачила? Вона була така наряджена. Певне, дівчата заздро дивилися на її одяг. Та як його і не позавидувати? Не було, не було нічого, а це зразу — на тобі. І тітка здивувалася. Давно вже я у тітки не була, страх давно. Прохала заходити, а мені аж соромно зробилося. Серпом черкнула її по серцю згадка про напасливого парубка. Вона, одначе, задавила думку про те рощотами, коли їй піти до тітки. Завтра хіба? Завтра... Хіба зранку, бо, певне, той осоружний Олександра прийде знову. А чудний такий він. Справді як та дитина... Добрий він, видко. «От коли б у мене брат був такий.— А то,— господи! щитається товаришем Олександрові, а все своє на умі. Чи в нього-то є хто близький, котрого б він не продав, не променжував? І завдасться такий. Рада б я його бачити, який він закоханий. Навряд, мабуть,

чи достанеться бачити. Хіба в його є серце — грудка каменюки якась замість серця. Дивно мені, як з ним Олександра потоваришував. А не взяв його гаспид, цього Олександри, він уродливий удався. Мати каже: якраз тобі під пару. Хіба й я уродлива?.. Та й дурна ж я, господи, яка! — трохи не скрикнула Галя.— І забреде таке в голову. Яка він мені пара? Панич, багатого батька син. Грається він з тобою, а я і справді повірила. Розбазікалася з ним, мов з близьким родичем. Сказано, дурна!» І чим більше Галя гнала думку про Олександра, тим він усе більше та більше вертівся перед її очима. Дивиться на місяця — а бачить його лице, дивиться на зорі — і їй здається, то він світить очима. Серце її все далі та далі, дужче та дужче починає битись.

А через сіни, у своїй хаті коло розчиненого вікна сидить Василь. Повний місяць освічує його лице, а він нач€ і не бачить або не хоче бачити. Сидить, похнюпившись, а перед ним ціле море думок та гадок, одна другої ясніше, одна другої одрадніше. Йому здається, що він уже в конторі. Гусака таки прогнали. Наплели на Гусака — і п'яниця, і ледащо, хоч Гусак менше п'є, ніж другі. Син дворянина, котрому не послужила фортуна і котрий з горя пропив усю свою худобу, зоставивши матір і сина, а сам поліг п'яною смертю у рові,— Гусак, вийшовши з класу, поступив спершу на царську службу. Невеличкого жалування, що получав він, ставало тільки на один хліб, а одітися, як другі одягалися, було ні за що. Бився Гусак, бився та й пішов до одкупщика Власова прохати служби. Власов радий, що дворянин у його служитиме, хоч і поламався трохи, а все-таки прийняв. Гусакові стало легше. І шматок хліба став ситніше, і одягатися став краще. Стара мати спромоглася на ті грошенята не тільки вести сяк-так злиденне хазяйствечко, а ще й дівчину-слугу найняла собі. Чи то на лихо, чи то вже безталання батькове не минало сина,— тільки стара помітила, що на товстоногу курносу Оришку почав задивлятися її Пилипко. Спершу думалося їй — молодий хлопець, дур прийшла у голову, устаріє — порозумнішає. Літа йшли, а Пилипко, замість того, щоб розумнішати, здається, загубив і той розум, що у його був. Бігає всюди за Оришкою хвостиком, просе її, щоб не в'язалася до хлопців, москалів, а та, мов нарочито: «Що ви мені,— каже,— таке? Хіба ви мені сережки купите, або намисто на шию, або перстень на руку?» Побачила стара,

що у Оришки зразу усе те узялося і, нарядившись як краще, вона побігла на вулицю. Пилипко, як тінь та, ходить.

— Чого ти? — почала умовляти його мати. Пилипко розплакався і бухнув усе старій. Йому життя не життя без Оришки, і який би він був щасливий, коли б вона благословила. Стара, як камінь, стояла, слухала сина і нічого не змогла сказати. А на другий день, як пішов він на службу, з усім гуздром викинула Оришку на улицю. Прийшов Пилипко, мати сама подає їсти:

— А Оришка де?

— Щоб я таку погань держала у хаті?! — скрикнула стара і напустилась на сина.

— Я без неї жити не можу,— плаче Пилипко,— все равно не благословите волею — одружуся я з нею і без благословення.

Стара перелякалася і після обіду побігла до Власова, просила напутити її сина, її єдину надію. І була ж на другий день морква Пилипкові від Власова — і мати змалечку не купала його так, як він викупав, та ще у конторі при всіх. Стид Пилипкові, страм! Як його очі тепер додому показати. Замість додому, Пилипко пішов у шинок. З того часу рідко коли додому приходив обідати, хіба вночі прийде п'яний-препʼяний і закоте спати.

— Що це ти робиш, сину? — пита мати. А той ледве язиком у роті ворочає та вичитує: «А хто тут хазяїн? Хто гроші заробляє?» Стара мовчить уже та богу молиться, щоб хоч він глянувся на її старість та образумив сина. Та, видно, не щиро молилася вона богові, бо Пилип її все більше та більше утягався в той запій. Опустився, обідрався, старцем ходе і труситься увесь, як старець. Чує стара, на службі йому щодня моркву скребуть, уже грозяться і вигнати. Лихо їй! побігла вона знову до Власова, у ноги пала товстопузому купцеві, обнімає його коліна та, поливаючи слізьми, молить глянутись хоч на її старість, бо з голоду ж прийдеться помирати. Власов обіцяв їй не виганяти, коли тільки він справиться. Кликнули його, налягли з матірʼю на Пилипа, пообіцяв син і держався щось з тиждень, а там знову почав. Правда, менше ніж перший раз, здержувався, щоб непримітно було, а проте очі материні бачили все те, серце чуло лиху годину...

Ото Пилипка тепер і виганяють. «І дурний же справді,— дума Василь,— у просту дівку, у курносу утитюрився.

Ради неї пропав. А хлопцем ще у класі першим ішов. Тьфу!» — гидливо плюнув Василь і геть одігнав думку про Пилипка. Так йому і треба, дурневі! Хай не лізе, куди його голова не влазе. Чого йому, дворянському синові, іти на таку службу. «Дай мені сьогодні дворянство — чи зашукував би я ласки у Власова. Та пропади він з своїми великими грішми. А то — де ж нам дітися, коли ми не призвичаювані змалечку до чорної роботи? Он брати — ті і так щасливі. А мені, мені так не можна. Узявся за одно — і держися вже його. От і треба кланятися Власову. Часів он треба, одітися треба... Як його не кланятися. Шия не гнеться — гни! Ох, життя каторжне! Хоч би старий чорт здох скоріше, молодого можна прибрати до рук. А справді, що коли б старий умер? От би нахідка була. Уже б і сестру віддав хоч і в горничні. Що їй? Не всім же панувати. Служила б... А добре б було. Може б, і знайшлися дурні, що заспівали, як у пісні співають:

Татарин братик, татарин!

Сількісь — за те одкупом цілим ворочали б. Почот... грошей скільки?.. Ще не було такого, здається, на світі, хто б перед грошима не схибив... Гроші... гроші — сила... А скільки їх?.. Раз бачив у казну несли — купа, отака купа... Ех, що сестра таке? Злиняла б від того? Певне, Сашко так би не кинув і їй немало перепало... А з грошима і рідну матір знайдеш, не тільки чоловіка».

Василь озирнувсь кругом себе. Повний місяць якраз дивився йому у вічі, наче хто близький, визвірившись, допитувався: «Що це ти робиш? що ти задумав?»

Василя наче хто лапою по душі дернув. Він устав з місця і пройшовсь скільки раз по хаті. Серце його дуже билось, голова горіла. «Ех! — махнув він рукою.— Буть тобі, Василю, або на шибениці, або — паном!..»

І. роздівшись, він мерщій ліг спати.

ПРИГОДА З «КОБЗАРЕМ»

[ЧАСТИНА ДРУГА]

Через тиждень Марта знову була пристановлена до мене. Я раділа, щебетала їй усячину, бажаючи її розворушити, на розмову зняти, та вона більше одмовчувалася або коротко та одразу мені одказувала; була завжди сумна, задумана, до діла не бралась, як раніше, від людей тікала. Все їй бажалось бути самотою, а як на самоті, то більше сидить, стуливши безнадійно руки, та раз поз раз глибоко зітхає, а іноді гірко-гірко заплаче і почне сама з собою про щось шептати: «Ну вже ж! ну і вже ж! хіба не я буду!..» Більше всього вона злючс шептала.

— Що то ти, Марто, кажеш таке — вже та вже? — попитала якось я.

— Швидко постарієтесь, як усе будете знати! — неприємно одказала вона мені і мерщій вийшла з хати.

Одначе я все-таки не кидала надії, що усе те згодом угамується, Марта заспокоїться, стане давньою Мартою, такою, як і колись була. Тоді я випрошу у папи «Кобзаря», і знову почнемо ми читати його, упиваючись, як і раніше упивалися. Раз якось я їй сказала про це.

— Не треба! — одрубо одказала вона.

— Чому? Хіба тобі став не любий «Кобзар»? — питаю її.

— То книжка нещаслива... одно нещастя наносе,— якось задумано одказала вона.

Ті слова Мартині мене дуже вразили тоді, та мені не хотілося надавати тому віри, бо «Кобзар» так уподобався мені. Я все сподівалася, що те лихо, що окошилося на Марті, минеться, забудеться, як усе на світі минається і забувається, і Марта знову стане такою близькою до ме-

не, як і була, і ми заживемо з нею по-давньому. Так я гадала і сподівалася, а швидко лучилося зовсім інше.

Ще поминув тиждень, минув і другий. Одного вечора, як мене одіслали спати, я дуже здивувалася, що не застала Марти у своїй хаті. Кинулась було її погукати. Тільки що до дверей добігла, аж ось і вона на поріг, тільки чогось здалась мені якоюсь чудною: на обличчі міниться, то зблідне, то стане червона, очі горять, очі якось стовбура дивляться, уроздріч розбігаються. Наказує мені швидше лягати спати, похапцем роздягає мене, а в самої руки тремтять, як черкнеться пальцями мого тіла — як крига холодні. Швидко вона мене уложила і зразу й сама лягла спати, закрившись платком з головою.

Не встигла я ще й зігрітися під теплим коцем, аж почула якусь біганину по хатах.

— Марто, що то? — підводячись, спиталась я.

Марта не озивалась, неповорухно лежала.

А трус та біганина все більшали. Побіля дверей моєї хати хтось промчався, це знову назад вертає.

— Де? Що? — чую голос папин.— Тихше, щоб дітей не налякати! — наказує він.

В одну хвилину я вискочила з постелі і побачила у вікні якийсь червоний світ. Крізь тонку запону він так і миготів перед моїми очима.

— Марто! — не своїм голосом гукнула я.

— Чого вам? — ліниво зводячись, спитала вона.

А тут якраз мама убігає.

— Ти, Лідочко, не спиш? Лягай, моя голубко, лягай та спи.

— Чого ж то така біганина? — питаю.

Через який там час вернулась і Марта.

— Що то горить? — попитала мама.

— Та то... отой... катю...— та й затнулась.

— Хто?

— Тришкина хата,— одказала похапцем Марта.

Мама любила Тришку і як почула, що то з Тришки почалася пожежа, то мерщій вийшла довідатись, що там і як.

— Спіть, панночко. Уже пожежу забили,— сказала мені Марта і мерщій стала укладатись спати.

Я лягла і швидко заснула. На другий день всі в домі шепталися, що Тришку хтось підпалив, бо пожежа почалася зоколу, з глухого кутка стріхи. «Щось видно мстило-

ся, хотіло, щоб він там наложив і душею, бо і двері знадвору підперто кілком»,— гомоніли в домі люди, вишукуючи винуватого. Тришка то ледве вискочив у вікно, через те тільки не згорів, гукав, що він догадується, яка шкодлива кішка там походила.

— Та невже кішка? а може ж кіт? — казав йому своїм охриплим голосом Гарасько.

— Ні, кішка. Та ще й таранкувата! — плескав Тришка.— Нехай лише попадеться вона мені удруге в руки — жива не вийде з конюшні! — нахвалявся він.

Я догадувалася, що то він, кажучи, натякає на Марту, бо у дворі нікого більше не було таранкуватого, тільки одна вона.

— А як ти помиляєшся? — питає Гарасько.

— Ні, не помиляюся... Душа чує, і серце чує, тільки доказу нема,— одказав сердито Тришка.

Того ж таки вечора я похвалилася про те Марті. Вона вся так і затіпалася та в сльози. Поки я й не заснула, вона все плакала.

На ранок, як я прокинулася, її вже не було біля мене. Глаша, одягаючи мене, сказала, що папа звелів мені, як устану, зараз прийти до його.

Нарядившись, мерщій я побігла до папи.

— Слухай, дочко,— спокійно почав він.— Я Марту твою одправив на село. Вона небезпечна. Коли б ще й тобі чого не заподіяла. Не жалкуй за нею, Глаша не гірше від неї буде служить тобі. А їй, певне, краще буде на селі, там вона швидше заспокоїться.

Що мені було казати на те папі? Я не могла йому перечити, бо й сама бачила, що вже не ждати мені від Марти вірності слуги, хоч мені було її дуже жалко... «І все те почалося з тієї книжки,— думала,— все те вийшло через того «Кобзаря». «То нещасна книжка, що одно нещастя приносе!» — пригадалися мені Мартині слова, і якийсь невний страх обняв мене. Я боялася, коли б та книжка не нанесла ще якого нещастя.

Так воно і сталося, хоч не швидко після того, а все ж сталося.

Увосени того ж таки року нас з братом одвезли у губернію, мене оддали до інституту, а його — у корпус. Сумно нам було обом кидати свою рідну оселю, де ми малими росли, гралися та стільки усяких радощів зазнали. Тепер кругом нас були одні тільки чужі, що не потурали,

як то було дома, нашим бажанням та витребенькам. Навпаки, ми повинні були коритись усьому тому, що нам наказували, не розбираючи, чи доладне воно, чи недоладне. Повинні були вислухувати то докори старших над нами, то посміх, глузування та всякі прізвиська своїх товаришок та товаришів. Мене, як тільки я вперше появилася поміж своїми товаришками і заговорила з ними, всі зразу ж нарекли хахлушкою за те, що я балакала простою мовою, та так я з тією назвою і переходила з одного класу у другий. Брат хвалився, що його дратували песиком «жучком» через те, що він був чорненький на волос, невеличкий зростом і швидкий, немов молоденьке сосчатко.

Від того було нам гірко та непривітно на душі, і як у неділю брат прийде було мене провідати, то ми не наговоримося з ним, сповіряючи одно другому своє пекуче горе. З якою ми радістю дожидали великого свята, от як різдво або паска, коли нас відпускали додому. А як доводилося їхати після екзаменів на канікули, то радощам нашим не було кінця-краю! Нас там дожидали і привітний догляд своїх рідних, і їх клопоти, щоб нас як слід нагодувати та усім задовольнити, а найбільше усього нас ждала там своя воленька — що хочеш, робити, чим хочеш, забавлятись. І ми, забавляючись, швидко забували про всякі незгоди в нашому малому житті, про сум і горе, цілком віддаючись дитячим утіхам.

Свята дитяча пора! З-за далекої далечини минулих літ, неначе з-під глибокої хвилі, того темного шатра, що зоветься життям, ти виринаєш тепер золотоперою рибкою, в'єшся у моїх думках щебетливою ластівочкою, усміхаєшся ранньою літньою зорею, милуєш очі цвітною веселкою! Та швидко для мене минулась та пора. Людське життя з його щоденними клопотами, з його горем та болем і всякими витребеньками лихої долі зрана почало турбувати мою голову, здіймати у їй інші думки.

На друге літо, як повернулася я додому, там тільки й галасу було, що про Кримську війну, таку криваву та таку задля нас нещасливу. Довелося мені бачити покалічених війною людей, і, жалкуючи їх, я сама собі міркувала: і на що та війна? Навіщо люди вигадали її, щоб отак себе нівечити? Хіба ж не можна без неї обійтися? «Можнісінько!» — вирішувала я. Якби люди були добріші та держалися господнього заповіту не заподіювати другим нічого лихого, то й без війни обійшлося б.

Як минулася война, почали гомоніти про людську волю, спершу потаємно, а далі й прилюдно. Мама сердилася і всім казала, що не мусе того бути, не мусе така неправда вчинитися, а папа, навпаки, казав, що неправда у тому-то й є, що одні люди та другима володіють і не хотять їх за людей лічити.

— А як же нам тоді бути, як оте станеться? — гостро допитувалася мама.

— Якось-то призвичаїмся,— одказував папа.— Призвичаїлись з людьми, призвичаїмося і без людей.

— Що ж, ти сам будеш біля землі ходити та орати, а я біля печі стану правитися? — одно завела мама.

— А що ж? — одказував папа.— Як нікому буде, то й самому доведеться те робити.

— Ніколи я не буду чорнові роботи робити. Не на то мене родили, не для того готували. Ти мужичого заводу, то тобі й байдуже, а я?.. Краще смерть, ніж така наруга!— гарячилася мама.

Шкода мені було мами, якби справді заставили її біля печі поратись отими білими руками, та разом з тим спочувала я більшу правду і у папиних речах. Коли усі люди перед богом рівні, коли вони мають однакову душу, то як же можна, щоб одні та другими володіли?

І мою молоду голову клопотали думки, що як-то се сталося? звідки воно взялось? ким завелося? і як сього позбутися?

Не знаходячи на ці питання певного досліду, я, не знаючи, як вирішити їх, молила господа, щоб він так зробив, щоб і людям було добре, і маму лишила гірка доля самій клопотатися біля печі. Як це зробити, я не знала, мені бажалось тільки одного, щоб усім було добре, усі були задоволені.

Тим часом чутка про волю все більше ширилась, розросталася, з глухої чутки та таємних надій почала появляти перші ростки справжнього клопоту, як сю чутку і бажання кращих людей виконати, як так зробити, щоб і кріпакам розв'язати руки, і панів задовольнити. Було багато гомону про це, і в газетах почали писати, і на з'їздах радитись, і поодинокі люди списували свої думки і засилали їх у комітети та до столиці. Неначе після довгого сну люди прокинувшись, заворушились і всі разом загомоніли. Звісно, що той гомін доходив і за муровані стіни нашого інституту. Як начальство не клопоталося про те, щоб ми

одно своє діло знали — училися, а тим, що робиться за межами інституту, не цікавились, чутки про волю доходили до нас і в листах наших рідних, і наші покоєві розказували декому з нас про жадану волю, і добріших учителів ми самі запитували про неї. Дехто з їх одмовчувався, а дехто і розказував дещицю. Ми самі поміж собою, як тільки зоставалися без догляду старших, здіймали річ про неї і на всякі лади обмірковували. Були у нас такі, що стояли проти волі, доводили, що як вийде воля, то кріпаки усіх панів переріжуть. Навпаки, були й такі, що прилучилися своїми думками до волі, бо сам Христос заповідав нам усіх людей, як братів, любити, усіх за рівних собі мати, а ми, не слухаючись того заповіту, людей позабирали в неволю та й верховодимо над ними.

— Хіба то люди — то звірюки! — гукали перші.

— Та ми ж самі і поробили їх звірюками,— одказували другі.— Хіба мало було таких панів, що своїми людьми торгували, у карти їх програвали, за собак міняли? Хіба б не озвірилися ми самі, якби над нами таке робилося?

Дуже гаряче ми стиналися поміж собою, вирішаючи оте питання про волю, чимало засилали усяких докорів супротивникам, надавали їм різних прізвиськів. Хто був проти волі, того взивали «сіятельними кріпосниками», бо такі більш усього були великого роду, графівни та князівни, а своїх супротивниць дратували революціонійками. Іноді, бувало, так полаються, що одна половина класу по цілим тижням не говоре з другою, а зустрінуться де в тісному кутку, то й одвертаються одна од другої.

Я не тільки була за волю, а ще й найгарячіше од усіх говорила другим про ту велику неправду, що завели поміж собою люди.

— Від тебе, «хахлушки», нічого іначого не можна й ждати, бо від вас і гайдамаки вийшли! — докірливо шпигонула мене одна з подруг, дочка якогось московського магната.

— А ви з своїм Пугачовим скільки шибениць настроїли, щоб на їх людей тягати? — одказала я.

— З його й був такий же гайдамака, як і усі ваші бунтовливі мазепи! — злюче одмовила вона.

— Оже між тими мазепами не було таких божевільних катів, як ваш Іван Грозний,— дала я їй здачі.

Трохи не всі товарки привітали мене за це своїм реготом, а вельможна московка злюче замовкла.

Тоді я була у 3-му класі, а як перейшла у другий, то вийшла людям і воля. Всі дуже раділи тому, знайшлися такі, що десь добули царського маніфеста, потайно переписавши його, носили у себе на грудях, як яку-небудь «святощ».

З тією «святощею» вернулася я на канікули додому і дуже образила маму.

— Підожди, підожди, ось як минуться два роки, що призначені задля дворових на нас робити, то тоді побачиш, яка ото «святощ», що ти її тепер на грудях носиш,— з докором сказала вона мені.

— Чим би дитина не бавилась, аби не плакала,— якось сумно промовив на те папа.

Потім мені звеліли вийти, і я з другої хати чула, як мама казала папі:

— Що з неї буде? Що з неї буде? Отаке зелене, ще не зіп'ялося й на ноги, а отакими дурощами голову забиває! А ти не тільки її не здержуєш, а ще її підтримуєш: чим би не бавилась, аби не плакала?!

— А що ж ти зробиш? — спитав папа.— Минає час, як нас тільки панувати навчали. Нашим дітям доведеться самим становище поміж людьми добувати. Треба, щоб вони змалу знали, що їх у житті жде,— ще сумніше відказав папа.

— Бодай їм голови позакручувались, як вони отаке вигадали! — не знати кого кленучи, вигукнула мама і почала плакати.

— Годі, перестань,— казав папа.— Сльозами нічого не допоможеш. Ще два роки поживемо по старовині, а там?.. Життя само покаже, куди простувати. Як ми не будемо здібні до його — наверне воно нас своїм важким колесом, задаве... А може ж і ми на що-небудь здамося? Побачимо. Не загадуй, кажуть, на завтрашнє, воно само за себе нагадає і підкаже, як нам бути.

У тих словах папиних бринів важкий смуток та журба пекуча, і мені дуже жалко стало папи і мами. Я тоді вперше серцем почула, що людська воля то не одна тільки радісна звістка, якою ми її у інституті приймали, а дуже трудне, загрундзьоване діло, що тримається життя великої сили людей, одним несучи радість, а другим і горе. Що з волею само життя повинно стати іначим, задля нас, панів, гіршим, бо тоді нікому буде на нас працювати, а доведеться самим всяке діло робити. Мама не мала сили по-

миритися з отим новим життям і проклинала його, а папа хоч і не кляв, зате з якимсь страхом ждав його, думаючи не про себе, а більше про нас, дітей, як-то нам доведеться до того нового життя призвичаюватись.

Мені дуже важко було оте все бачити, про те довідатись. Щоб утішити себе, я сама собі дала зарік якнайкраще учитись, щоб рядом з першими скінчити інститута, добути не тільки спромогу, а й право самій других учити. Тоді я гадала — відкрию у своєму городі школу і буду тим хліб заробляти. Як папі та мамі ні з чого буде жити, візьму їх до себе, буду їх доглядати, своїми трудами годувати. Вони ж мене тепер годують, клопочуться про мене, а настане час — і я про їх поклопочуся.

Та думка була для мене така радісна, що я уже волі не боялася, а тільки й жила тією думкою, потайно від усіх нею себе утішала.

Минув ще рік. Я перейшла з другої класи у першу з нагородою.

Папа і мама, як приїхали мене провідать, бо тоді усіх, хто переходив у перший клас, додому на літо не пускали, дуже раділи, що я так добре учуся, і підтримували мене і далі так само учитися.

— Учись, донечко. Що змолоду набудеш — на старість усе здасться,— казав папа.

— Добивайся шифру! — раяла мама. — Шифр — то найперша нагорода, важна нагорода. Вона тобі дасть місце, хлібом буде годувати, бо як незабаром усіх мужиків пороблять панами, то нам тоді не сила буде вас содержувати! Хоч би самі як-небудь прожили! — додала вона мені сумно.

— Проживемо якось,— одказав на те байдужно папа.— А я тільки тобі пораю учитися та учитися та разом і здоров'я берегти. Бо що з того, як шифру добудеш, а здоров'я позбавиш?

— Ні, ні шифру, безпремінно шифру добивайся! — одно казала мама.

— Хоч і перервись? — якось з посміхом поспитався папа.

— Ти завжди мені перечиш! — нетерпляче відказала по-французькому мама і додала: — Вона дівчина, слава богу, здоровенька. Трохи, може, притомиться, напружуючись добути шифру, сількісь! потім відпочине. Безпремінно шифру добивайся! Безпремінно!

— Чи шифру, то й шифру! — каже папа.— Хай тобі буде шифр, а мені дочка при здоров'ю. От ми й помиримося.

Я зовсім іначе гадала, ніж мама. Поміж нами ходила чутка, та й ми самі бачили, що шифр дається не тій, хто більше знає або більше талановита, а тій, хто більше всього догоджає начальству, не перечить його волі та ще й других спиняє. Через це я дивилась на шифр як на щось недоладне, чого не тільки не треба домагатись, а навіть зовсім не личить добувати. Не прихилялася я і до папиного жадання — берегти одного здоров'я. Нащо воно нам здалося, як ми пригасимо дух у собі, знищимо душу так, що до неї не будуть доходити добрі почування, не будуть підтримувати іти уперед за віком, робити справжнє діло? Яке то буде діло? Я певне не знала та й не цікавилась знати, як і другі мої товаришки, з котрими мені доводилося потайки від начальства заборонені книжки добувати та перечитувати. А в тих книжках зачіпалися такі питання, про котрі нам казенна наука не відповідала. Там писалося про людей, їх віру, їх становище у світі, вирішувалося, що воно то таке, оті люди, звідки взялися і куди слід чоловікові простувати.

Оті найголовніші задля нас питання брали на себе усі наші думки, наче магніт тягли до себе, поривали їх вирішити. І ми більше всього цікавилися цим, а не витверджували нудні уроки, що нам задавали, та клопоталися про всякі нагороди та шифри. Звісно, що я про свої думки нічого папі і мамі не сказала, щоб їх не вражати. Вони люди старі, своє вже оджили, а задля нас ще тільки настає життя, настають свої клопоти, питання, до яких вони не прихиляться, а може, й не схотять їх близько до серця прийняти, як щось чуже, молоде та зелене. Хай собі все іде своїм шляхом задля їх ждання від нас утіхи в нагородах та набуванні здоров'я, а задля нас — в вирішуванні отих завдань, що викликало саме життя, ставило їх на черзі. А може, оті нагороди, що ждала мама, і самі прийдуть без мого домагання і ждання, як випала торішня нагорода, хоч я її не сподівалася й не ждала?

Папа і мама швидко після того поїхали, узявши і брата з собою додому, а я зосталася в інституті. Сумно було мені зоставатися, найбільше через те, що ми на все літо були наче одрізані від усього миру — рідні нас не навіщали і не приносили нових вісток про те, що робиться в

світі, а ті вістки, що доходили до нас через прислужниць, були не цікаві. З нудьги ми стиналися поміж собою, перебираючи минулі пригоди, згадуючи пережите та передумане. Дехто утішав себе тим, що розпочинав вести щоденника, одна товарка почала писати оповідання; я потай усіх мусувалася над віршами. Я страх як була падка до їх. У папи поміж іншими книжками був Пушкін і Лермонтов, і я, живучи дома, кожне літо любила перечитувати їх дзвінкі вірші. Мені бажалося самій що-небудь написати так, як вони писали, і я, підладнюючись до їх, іноді цілу ніч мусувалась, щоб зладити яку-небудь невеличку віршу. Яка я була рада, коли мені доводилось того доскочити! Всі оті вірші я повписувала у невеличку книжечку, що ховала у себе на грудях, і найщирішим товаришкам іноді перечитувала їх.

— Та ти справжня поетеса! — одна з їх сказала мені і тим ще більше придала мені охоти до віршування.

У те літо так мою душу віршування напосіло, що я не тільки думала віршами, а й говорила ними. Оце хто-небудь скаже яке слово, а я зараз підбираю на одне друге, щоб вийшла вірша. А як випустять нас у садок прогулятись, то я так і полину у гущавину, де мою голову вірші так і обнімуть. Здається, з-під кожної гілочки вони до мене виглядають, з-під кожного листочка злітають, бринять у вуха, заносять душу у якісь таємні краї таємних думок, поривань, тихого то голосного співу... І я мерщій виймаю з-під корсетки свою книжечку і починаю списувати оті несамовиті зльоти роздроченої думки, ледве поспішаючи за прудким її скоком.

Отак минуло літо, настала осінь, почалися уроки, і душа моя позбулася того п'яного трунку — віршування, що напосіло було літом на мене, бо треба було уроки вчити, а на їх багато часу тратилось, до того ж я пестила думку скінчити інститут хоч і не з нагородою, зате так, щоб мати право самій відкрити школу, а не бути тільки учительницею. Задля сього треба було і геть-то налягти на витверджування нудних задля мене завдань учителів, а з таких предметів, котрі я любила, от як історію або словесність, треба було, щоб більше знати, перечитати і окремі книжки, що раяли нам учителі.

Найбільше мені подобалась словесність. Її читав у нас молодий учитель з гімназії, про котрого до нас доходила чутка, що він і сам пише та одсила свої писання у журна-

ли друкувати. Казали ще, що він дуже вольнолюбивий і на все рішучий, перед начальством не гне спини, не зашукує його ласки, не таїться з своїми думками і кожному прямо у вічі правду-матку ріже.

Як він появився в інституті, то я з першого разу його уподобала. Він справді відрізнявся від усіх інших своєю дуже красною мовою, а найбільше тими новими думками, що так і жевріли у його кожному слові, сипались на нас ясними іскорками, здіймали у голові цілий рій усяких гадок. Він не обмежувався тим, що було в учебникові написано, не вдовольнявся нашим програмом, а йшов далі й далі, поширюючи його і доводячи до сучасних часів. З його лекцій на уроках ми довідалися не тільки про Гоголя з його прямим насміхом над нашим недоладним життям з його явищами, а й про Тургенєва, що так яскраво описував дівочу душу, і про Толстого, що як ніхто другий змалював безліч усякого стану людей.

Якось раз він розпочав річ про народних поетів і почав нас знайомити з Кольцовим. Розказавши про його життя, він почав читати його вірші, рівняючи їх з народними піснями. Лекція була дуже цікава, бо він не тільки знайомив нас з самим Кольцовим і його творами, а показував і доказував, яке він має значіння серед інших письменників і який то мусе бути талановитий народ, що хоч і не часто, а появля отаких, як Кольцов, людей на світ.

— А що ви нам скажете про Шевченка? — спитала я його, як він скінчив про Кольцова і вже збирався виходити.

— А ви хіба знаєте що про нього? Читали його твори?

— Читала,— кажу,— тільки давно.

— Добре,— одказав він,— хай на другий раз я розкажу вам і про Шевченка. Це не тільки великий поет, далеко більший по талану від Кольцова, а ще славиться тим, що трохи не перший узявся за просту, зовсім просту мужичу мову, підняв її високо угору, надав їй літературного значення, вивів у широкий світ.

Я ждала його урока, як бога. Як він прийшов, я і мої близькі подруги зразу напосіли на його.

— Ви той раз обіцяли розказати нам про Шевченка. Розкажіть, розкажіть нам!

— Я не забув своєї обіцянки,— одказав він і тихо почав: — Усяке літературне явище, яке б воно не було значне й несподіване, має свій початок у давньому, пере-

житому людьми, має свою історію. Щоб зрозуміти отаке явище, треба перше всього повернутися нам до історії того краю, де воно появилося у світ, пошукати у їй тих перших зернят, тієї ключечки, з якої почало свій зріст і потім пишно розрослось та буйно розцвіло оте явище. Щоб зрозуміти нам Шевченка, ми так повинні перше всього повернутися до історії того народу, з котрого вийшов він, до його історичної долі, яка йому випала на світі, до писаних і неписаних явищ його творчого духу.

І він почав нам розказувати історію України, змагання її народу за свої права, за свою волю і віру, страшні козацькі бої та колотнечі з татарськими ордами та лядськими польськими замірами ополячити край, знародовити його. Про те змагання сам народ виспівав у своїх думах та піснях, важких та глибоких, як важка була його доля, як безодньо глибоке було його горе.

І він прочитав нам декілька зразків отих дум і пісень народних.

Потім розказав нам, як Україна, не маючи спромоги самостійно вибратись на волю, повинна була шукати поміж сусідніми народами помочі, повинна була пристати до кого-небудь, сполучитися з ким-небудь, щоб зберегти себе надалі, і вибрала собі рідне по вірі і близьке по породі Руське царство. Під захистом його вона сподівалася знайти собі кращу долю, поліпшити своє життя, розгорнути усі сили свого творчого духу. Чи справдилися ж їй оте жадання, ота сподіванка? Чи на добро, чи на лихо, а ми повинні по правді сказати, що ні! Вона не тільки що помилилася у своїх сподіванках, а втеряла і свої права, і свою волю, навіть свою мову, таку дзвінку та голосну, яку ви чули тільки що у прочитаних мною зразках народних дум та пісень, вона, немов в гробовищі, похована у тих думах та піснях, а далі не пішла з нього, не ховала її у ту майстерню, що зовуть літературою і в якій освічені наукою люди працюють над нею, виробляючи з неї живе слово задля науки, поступу, розвою. То був гіркий посміх історичної долі над цілим краєм, над його народом! Край, спустошений за довгі роки боїв та колотнечі, вимагав миру, спокою, а народ, що так хоробро бився за свою волю, піймавсь у тісні стиски гіркої неволі своєї колишньоїсь старшини, що одкинулась від його, ставши не католицьким магнатством, а православним руським дворянством.

— Отак наглумилася сліпа історична доля над вольно-

любивим народом! — додав сумно учитель і замовк на хвилину.

— Та не можна спустошити зовсім, навік приспати того, що колись було, як не можна знищити живої людської думки, коли вона, зародившись, пішла гуляти у світ. Можна те припинити, притоптати, обставити такими стосунками, серед котрих буде тяжко дихати, жити; адже те, що має живця у собі, не зможе сконати навіки, щезнути з світу. Настане час — і воно виприсне з отих тяжких стисків, випусте ключечку, почне розгортати свою живучу силу. Отаке ми помічаємо і тут. Край, що мав таку бурхливу історію, замирено; народ, що бився за свої права та волю, заведено в тяжку неволю. Його мову зведено до простої мови темного хлібороба-селянина. Здається, усе зроблено, щоб народ забув своє давнє, знищився духом, винародовився. А проте живий дух його був тільки пригашений, творча сила його приглушена, та не забиті зовсім, не поховані навік, як би хотілося його ворогам. Той дух і та сила, як жарина у попелі, потиху тліли, потай усіх жевріли, розгоралися. Тому допомагали кращі освічені люди, свої і чужі, що любили правду, одну тільки правду святу, вишукували її усюди — і в давньому пережитому, і в сучасному житті. От люди позбирали споминки про те, що робилось колись і, подаючи їх у світ, доводили про блискучу історію пригніченого краю; другі вишукували та поспису-вали народні думи та пісні і допомагали першим зрозуміти народну душу і його почуття, його жадання; треті бралися за його мову і почали писати нею усякі твори — вірші, оповідання та приповістки, вистави до кону. Ще у 18 віці учені ченці писали свої драматичні твори слов'янською мовою, зводили у їх цілі виділи з народного побуту і писали їх такою ж самою мовою, якою говорив народ. А от такий письменник, як Котляревський, уже цілком почав писати на чистій народній мові. Він переклав на просту мову перелицьовану Вергілієву «Енеїду», що мала такий великий поспіх не тільки у нас на Україні, а й на всій Росії, не дивлячись на те, що на російську мову переклав її один російський письменник Осипов. Окрім сього, написав ще задля кону «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника», що й досі ще милують усіх своїм майстерним построєм та талановитим викладом.

Котляревський перший показав, що проста народна мова у руках талановитого письменника мусе бути не тіль-

ки мовою задля щоденного домашнього обиходу, а й літературною мовою. За Котляревським пішли і другі, що написали вірші, байки і цілі великі поеми.

Оже найбільше від усіх уславився Шевченко. Син простого кріпака, що звідав на собі усі примхи гіркої кріпацької долі, що, втерявши матір ще невеличким хлопцем, виростав у нужді та недостачах, укритий злиднями та ображений неправдою людською,— він таїв у своїй душі велику силу ненависті до усякого насилля, і він перелив ту ненависть у свої невмируші твори, у свої вірші, повні гіркого плачу та безмірного горя. Гляньте, як бринять у кожному його слові жалощі до всякого, кого скривдила доля, подивіться, яким страшенним прокльоном обурюється він проти усякої неправди та насилля!

І учитель прочитав нам декілька віршів, щоб ми самі побачили і дознались, як плаче поет над гореньком людським або як клене неправду та насилля.

— Він не обмежився,— почав знову учитель,— одним яким-небудь случаєм у житті людському або гіркою долею одного тільки стану людей, як-от Кольцов, що виливав нам плач враженого серця та нещасну долю горемичного пахаря. Ні, Шевченко пішов дальше, зайняв постать далеко ширшу. Як і Кольцов, він почав з плачу та горя ображеного людського серця, та не став тільки на одному цьому, не обмежився одним цим, а вихопляв багато случаїв тяжкої наруги та насилля одних людей над другими, показував нам, до якої неправди доводе кріпацтво та неволя, більше того, він захопив історію свого народу і в своїй величній поемі «Гайдамаки» показав нам, до чого доводять неправдиві людські установи і яким страшним вибухом помсти здіймається народна одплата за всі ті неправди, які вчиняються одним народом над другим. Це не лірик, яким був Кольцов, а позброєний лірою поет-епік, народний трибуна, що кидає у вічі людям гострий, як блискавка, докір за їх неправди, побиває їх, наче громом, отими неправдами і пориває боротись за волю, за правду, за краще життя у світі.

Отакий був Шевченко. Історія життя тих людей показує нам, що шлях їх до слави ніколи не вистилають рожі та квіти пахучі, а навпаки — перетинають його рови та яри глибокі, остистий глід та колюча тернина вистилають стежки узенькі, а нещасна доля, учепившись за їх, згина міцну спину, нехту[є] силу. Так було і з Шевченком.

Тут нам учитель розказав про життя Шевченкове, як він змалку і до зрослих літ тягав ярмо кріпацької неволі і тільки що знайшлися добрі люди, що допомогли йому вибратися з того ярма, та тільки що він почав дихати справжньою волею і розгортати свою творчу силу, як нове нещастя обурилося на його. Його заарештували і завдали в москалі, забороновши йому не те що писати, а й малювати,— він був і маляр знатний. Звісно, яке-то було його життя гірке у тій другій неволі, ще тяжчій від першої, бо мусив скніти у ій чоловік великого талану і могучої сили духу.

Він справді там скнів, нівечився, почав заливати своє горе тим, чим заливає його у нас усякий митець якогонебудь діла — швець чи кравець,— горілкою.

Десять довгих літ такого гіркого життя не пройшло йому даром. Як через 10 літ його знову повернули до волі, то недовго йому довелося скористуватися нею: літа брали своє, а нещастя ще більше від літ нищили його силу, і він умер якраз тоді, як появився царський маніфест про кріпацьку волю. Доля і тут поглумилася над ним: увесь вік він тільки й жив людською волею, виспівував про неї, дожидався її, як бога, а як вона своїм крилом війнула над краєм, то очі його закрилися навіки, щоб він не побачив, якого добра принесе вона людям, чи вони будуть радіти нею, чи може...

Тут саме задзвонив дзвінок, і учитель, уставши з місця, додав:

— Не будемо забігати вперед... Поживемо — побачимо. А поки що — бувайте здорові, до другого уроку,— і напрямився виходити з класу.

Як грім, знялися оплески наших рук і гучно роздалися по класу. Класна дама накинулася на нас:

— Що се ви? що се? Ви не в театрі, а на уроках. Зараз мені унишкніть!

Та ми всі були так обурені, що їй довго довелося нас утихомирювати. Тільки погрози покликати саму начальницю примусили нас покинути клас і вийти у коридор на прогулянку. Та й там у нас тільки й було розмови про Шевченка, про його гірку долю, про його твори. Пригадуючи дещо з того, що заховалося у моїй помці від тих часів, як Марта читала його «Кобзаря», я подругам вишіптувала його вірші, от як «Нащо мені чорні брови», «Плавай, плавай, лебедоньку» та з «Тополі» або деяке з «Катерини».

— От якби нам де добути його та прочитати! — намоглося декілька товарок.

— Як де добути? Учитель же приносив і читав нам. Як у другий раз прийде, попросимо у його книжку. Він добрий, дасть,— раяв дехто.

— А справді попросимо! — згодився цілий гурт. І ми, як бога, дожидалися нового уроку по словесності, щоб попрохати у нашого учителя улюбленого нами «Кобзаря».

Та надії наші не справдилися. На другий урок словесності прийшов не наш учитель, а інспектор.

— А учитель де? — попиталися ми.

— Учитель, учитель,— затинаючись замовив інспектор,— учитель захворів,— знайшовся-таки.

Ми страшенно жалкували, що до його причинилася хвороба і перепинила йому бути на уроці. Дехто раяв написати йому від усього класу, як ми жалкуємо, що його хвороба спостигла, як гаряче бажаємо, щоб він мерщій видужав і на другий урок прибув до нас. Ми всі згодилися з тією думкою і почали гвалтувати, кому того листа писати і як його одіслати.

— Тихше, тихше! — перепинив нас інспектор. — Ви і на минулому уроці дуже негарно себе вели,— додав він.

— Як негарно? У нас була така тиша — чутно, муха пролетить.

— А після уроку що було? — якось злукава попитав він.

— У-у, ота. Уже й донесла! — дехто вимовив, кидаючи очима на класну даму.

Не швидко ми угамувалися, та й серед уроків дехто шушукався та позіхав на увесь клас, бо інспектор почав нам вичитувати оди Державіна замість таких жвавих та цікавих лекцій, які читав наш учитель.

На велику силу ми діждалися кінця уроку, і як дзвоник задзвонив, ми усі разом з грюком та гуком посхоплювались і вийшли за інспектором у коридор, перешіптуючись між собою, з чого листа до учителя начати.

Одначе ми листа не написали, сподіваючись, що на другий урок учитель наш прибуде. Отже учителя нашого і на цей урок не прийшло.

— Хіба не одужав? — питаємо інспектора.

— Уже й не одужа,— одказує.— Він більше не буде читати вам словесності. Другого розшукуємо.

— Чого ж се так? Через віщо? Ми не хочемо другого! Хай нам повернуть цього! — зажеліпали ми.

Як не спиняв нас інспектор, та ми в одно затялися не слухатися нікого, як нам не пообіцяють вернути нашого учителя.

Класна дама гукала на нас, сварилася, що як ми не утихомиримося, то вона зараз піде і начальницю приведе.

— І ведіть! Ви на доноси звикли! — гукали ми.

Класна дама, гнівна та обурена, як вітер, схопилася і помчалася з класу.

— Діти! — почав нас уговоряти інспектор.— Що се ви задумали? Утихніть, заспокойтеся.

— Не заспокоїмося, поки нам не вернуть нашого учителя,— гукали ми.

— Його не можна вже вернути...

— Чому? Чому? — доскіпуємося ми.

— Його і в городі нема,— почав був інспектор, та тут саме упливла до нас начальниця. Гордо та велично увійшла вона в клас і усіх окинула гнівним оком. За нею, як невелике сосчатко, хиляючись на всі боки, бігла класна дама, щось шпарко тараторячи начальниці по-французькому.

— Що се ви, діти,— почала наростяг начальниця по-французькому,— бунтувати задумали?

— Ми не бунтуємо, маман! — одказало разом декілька голосів.

— Не всі разом! — перепиняє нас начальниця.— Один хто-небудь говоріть.

Я мерщій вискочила і почала докладати начальниці, що ми усім класом просимо її повернути до нас нашого учителя словесності, бо він так гарно читав нам свої уроки, так розумно викладав їх, і ми багато дечому від його навчилися.

У начальниці не то усмішка, не то глузування пробігло очима.

— Чому ж ви багато научилися від його? — запитала мене начальниця, надавляючи на слові «багато».

— Він нам читав не про одну тільки стару літературу, а знайомив нас із новою; показував, яке значення мають такі великі письменники, як Гоголь, Тургенєв, Толстой і інші сучасні...— почала я сміло викладати.

— Тим гірше для вас, що він вам про це розказував.

— Через віщо гірше? — зацікавилася я.

— От хоч би й через те, що ви отак мене запитуєте,— покійно та суворо одказала начальниця.— Якби він вам не розказував про оцих нових письменників, що дбали не про літературу, щоб збагатити її найкращими зразками, не про мову, як би її найвище підняти угору, а найбільше всього звертали увагу на наше життя, вибираючи з його одні лихі події, немов у йому нічого доброго не було й немає,— то ви б не запитували мене так сміло.

Я мала була одказувати на це начальниці, та вона мене перепинила.

— Помовчіть, дайте мені перше договорити! — згорда почала вона.— Знайомлячи вас з отими протестантами, він і вам прищепив один голий дух того протесту. І тепер я бачу, що коли ви отак зо мною поводитесь, то правду класна дама каже, що ви її зовсім і ухом не ведете... не слухаєтесь, сперечаєтесь з нею.

— А чого ж вона на нас кричить! — вирвався хтось з нас.

— Коли я на вас кричала? То ви кричите! ви... ви...— почала класна дама і, не докінчивши, розплакалася.

— Перестаньте! — повернулась до неї начальниця.— Ідіть заспокойтеся, а я замісто вас буду у цьому милому класі справляти сьогодні обов'язки класної дами,— твердо мовила вона.— Прошу кожну з вас сісти на своє місце,— приказала нам,— а вас,— повернулася вона до інспектора,— прошу читати їм урок.

Класна дама, утираючи сльози, вийшла з класу, а начальниця гордо попливла і сіла на її місце. Ми всі, прикусивши язика, мовчки почали розсаджуватись.

Інспектор, зайшовши за кафедру, почав урока.

— Прошлий раз я вам прочитав декілька од Державіна, тепер дрібніше розповідаю вам, що таке є ода, відкіля вона виникла, яке місце займає у літературі, чим одрізняється від других зразків усяких поетичних творів і що зробив Державін своїми одами задля розвою руської літератури.

Він почав з греків, перейшов до латинців, зачепив французів, німців, розказав, хто і де писав оди, а потім повернувся і до Державіна, зостановившись на його оді «Бог».

Читав він свою лекцію не дуже доладно, часто примовчував, вишукуючи слова, перескакував з однієї думки на другу, знову вертався до першої або брав яке-небудь темне

слово і довго мусувався над ним, щоб нам вияснити, що воно зазначає.

Ми хоч і мовчки сиділи, отже мало дослухалися до його речі, думаючи про себе свої думи. Дехто чутно позіхав тихесенько, закриваючись рукою, щоб не було помітно.

Насилу ми дождалися дзвоника. Інспектор, як викінчивши зовсім про оду «Бог», закрив книжки, що приніс з собою, уклонився нам і начальниці і вийшов з класу.

Ми думали, що начальниця і нас одпустить, почали було вставати, та вона нас зупинила.

— Постійте. Сидіть на місцях. Ще встигнете погуляти, а поки що я хочу з вами побалакати.

Хто підвівся було, знову опустився на своє місце.

— От ви чули лекцію п[ана] інспектора,— почала начальниця по-французькому.— Оратор з його невеликий, нігде правди діти, а проте він докладно виложив і що таке ода, і яке вона має значення. Найголовніше з усього те, що урок ним виконаний по програму, який уведено по інститутах. Виробляли той програм не ми з вами, а розумніші і ученіші від нас люди, котрі добре довідались, що повинно вам знати, щоб були ви і знаючі, і розумні. Вони завели у свій програм про твори тих видатних письменників, котрих уже нікого немає, котрі так збагатили нашу літературу і всі твори їх дощенту розібрано і визначено місце кожного з їх. Тут уже спірки про те, хто що зробив і не зробив, не мусе бути. Все це вирішено, у науку заведено. Чи можна ж те сказати про тих письменників, про котрих набивав вам у голову ваш учитель? Дехто з їх ще недавно помер, і місце їх в літературі ще не визначилось як слід. Не було ще такого наукового досліду про їх, з котрим усі б погодились, що справді воно так. Другі з письменників ще й досі живі, і що вони подадуть, чим збагатять нашу літературу, ще не може виявитись. Може, вони що й доброго дадуть, що погодиться завести у історію літератури, а може, й такого, що тільки нашкодить їй, лихого нанесуть. Як же можна з творами їх вас знайомити, коли слід їх ще не визначився, роботи їх як слід наукою не обмірковані, місце їх не зазначене? Хоч і знайомив з ними ваш учитель, та він знайомив вас з свого погляду. А хіба ж його погляд такий правдивий, що усі згодяться з ним? що наука, котра і дошукується тільки однієї правди, його прийме? Навряд таке буде. Як же так не буде,

то те, що він робив, не на добре вам робив, а на лихо. Тепер багато наплодилося таких людей, що, вершків нахапавшись, сіють поміж людьми свої верхоглядні думки, думаючи, що вони тим користь вносять. Це верховоди самохітні, а не достойні та сталі люди! Їм мила тільки буча, неспокій, а не порядний лад, який повинний бути у справді розумних і освічених наукою людей. Ось через що я каюся, що, послухавши других, не довідавшись сама добре, що воно за чоловік, припустила його давати вам уроки по словесності. Його не слід було не тільки учителем приймати, а й близько до порогу інститутського пускати, бо він, як та пошесть лиха, наніс сюди у наш тихий захист важкого повітря, укинув кукульваку у ваші думки, щоб закрутити ним ваші молоді голови, збентежити ваші душі, покалічити ваше серце. Я рада, що ми його здихались, що за його верхоглядні думки його заарештували і вислали з нашого краю. І вам раю, прошу вас, як мати, викинути з голови все те, що він торочив вам, бо він не на добро вас навчав, а на лихо. Знайте, діточки, що такі люди, як він, то не добрі люди, а вовки,— як сказано у святому письмі, що прикрилися овечим руном! Отакий-то був ваш учитель. Забудьте ж його і не згадуйте ніколи, щоб і самим не довелося каратись. Оце я вам все по правді сказала. А тепер ідіть гуляти. Я певна, що ви будете слухняними і розумними дітьми і не примусите мене на які-небудь круті заміри. Бережи вас, господи, і одсахни від усього лихого! — додала вона, устаючи, перехрестила нас, як піп миром благословляє, і вийшла з класу.

ПРИМІТКИ

Це зібрання творів Панаса Мирного найповніше порівняно з попередніми подає художню спадщину, переклади, статті та листи письменника.

Тексти друкуються в основному за останніми прижиттєвими виданнями, у підготовці яких брав участь сам автор, а в окремих випадках — за автографами із збереженням усіх лексичних, фразеологічних, стилістичних та характерних морфологічних особливостей мови письменника.

При підготовці до друку творів Панаса Мирного редакційна колегія керувалася такими міркуваннями щодо відтворення мови письменника:

І. Якщо у мові письменника наявні паралельні форми (люде — люди, піщане — піщани, тілько — тільки, декілько — декілька та ін.), написання уніфікуються (люди, піщани, тільки, декілька та ін.).

ІІ. Зберігається написання:

закінчень іменників, що змінилися в сучасній українській мові (веселий юнака, хитрий протопопа);

паралельних форм особових та вказівних займенників (у нього — у його, у неї — у її, тії — тієї);

закінчень дієслів (ходе — ходить, бачe — бачить, дзвоне — дзвонить);

іншомовних слів у мові персонажів (хваетон, аполети, табатерка).

Зберігається авторське вживання прийменників у—в, сполучників і—й.

ІІІ. За сучасним правописом передається написання:

власних імеи (Сохвія, Хведір, Тимохвій, Келиида та под.);

іншомовних слів у мові автора (хвідхвебель, охвецер, храк, губернантка, шахвот);

пом'якшення та чергування у групах приголосних (гілька, бенькет, найдорогше, квіччастий, лехко, смашно, соротці);

іменників з прийменниками (ув очіх, у вочіх, у чоботіх, иа людіх);

займенників (єї, тего, тії);

дієслів (приняти, заняти);

прислівників (мерщі, завжде, завтре).

Пунктуація наближена до сучасних норм.

Очевидні друкарські помилки та авторські описки в основному тексті виправляються беззастережно.

Лихий попутав

Вперше без підпису автора надруковано в журналі «Правда», 1872, № 8, стор. 356—373; № 9, стор. 410—422. Пізніше оповідання включалось у видання: «Збираниця з рідного поля», К., 1886, стор. 7—56; Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903, стор. 9—57, а також неодноразово виходило окремою книжкою.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається чорновий автограф оповідання (ф. 5, № 209) з численними поправками та закресленнями, записаний у загальному зошиті серед інших творів письменника. Окремі слова виправлені рукою І. Білика. Автограф датований: «1872 г. Жовтень». Текст його, який з незначними стилістичними відмінами ліг в основу публікації в «Правді», має суттєві розходження з пізнішими прижиттєвими виданнями. Так, наприклад, у цій редакції зовсім іншою була кінцівка твору:

«Знаю тільки, що опинилася у тюрмі за те, що дитину у річку вкинула. Довго мене держали там, цілий рік я казенний хліб їла, а потім ще у монастир одправили, там я півроку попоробила; а це вже тепер — на вольній... Уп'ять служу, на людей роблю та одмолюю свій гріх. Щоранку, щовечора молюся, щоранку, щовечора одмолюю його. Так мені ігуменя того монастиря, де я була, сказала: «Зробила ти,— каже,— такий гріх, як би рідного батька чи матір на той світ звела... То тебе лихий,— каже,— попутав, то він на все зле навів і буде він ще тебе аж до 40 літ усе стерегти — гляди, молись, одмолюйся; од його тільки молитвою і одіб'єшся, а то більше нічим...» І справді воно так — як помолюся господу милосердному, то неначе що од серця одірветься важке, з душі смуток спаде — і так стане ясно та одрадно» (арк. 147, звор.).

Готуючи оповідання до друку у «Збираниці з рідного поля», а також пізніше у тритомному виданні 1903 р., Панас Мирний змінив кінцівку, надавши їй антирелігійного звучання, зробив деякі редакційні та стилістичні виправлення.

Друкується за виданням: Панас Мирний, Книжка перша творів, стор. 9—57. Очевидні друкарські помилки виправлені за автографом.

П'яниця

Вперше без підпису автора надруковано в журналі «Правда», 1874, № 16, стор. 649—661; № 17, стор. 689—702; № 18, стор. 729—738; № 19, стор. 777—780. Пізніше оповідання включалось у книжку «Збираниця з рідного поля», К., 1886, стор. 59—124 та видання: Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903, стор. 59—121.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається чорновий автограф ранньої редакції оповідання під заголовком «П'яниця-скрипач» (ф. 5, № 31), що має численні виправлення та доповнения. Деякі виправлення стилістичного характеру зроблені рукою І. Білика. Автограф без дати.

В архіві журналу «Правда» (Львівська бібліотека Міністерства культури УРСР, фонд Барвінських, І, АД, тека 21) зберігається кінцівка оповідаиня з листом до редакції, який належить Біликові (див. М. Є. Сиваченко, Історія створення романа «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», Держлітвидав України, К., 1957, стор. 40).

Датується на підставі першодруку 1874 роком.

Друкується за художньо і стилістично досконалішою редакцією у виданні: Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903, стор. 59—121. Враховуються зауваження письменника щодо цього видання, висловлені ним у листі до видавництва «Вік»: «Книжка видана дуже гарно: і шрифт ясний та гарний, і папір добрий. Шкода тільки, що я «П'яниці» не перечитав, як Ви засилали цензуровану рукопись, і через те там випали такі помилки, що не второпаєш, про що ведеться річ. От наприклад: надруковано «при плямку», а треба читати: «придержуючи плямку»; або «дворище з долівкою у три хати» замість того, щоб сказати «з домівкою у три хати». На лихо, як я тепер додивився, ці самі помилки були і в першому виданні «П'яниці» (ф. 5, № 306).

Окремі неправильно прочитані видавцями слова уточнено за автографом.

Лихі люди

Вперше без підпису автора надруковано 1877 р. в Женеві заходами М. П. Драгоманова: «Лихі люде. Один листочок з життя. Повість. З видання «Громада», Женева, 1877». У Росії повість неодноразово заборонялась царською цензурою. 1886 р. Панас Мирний включив повість до книжки «Збираниця з рідного поля». Київський цензор наклав на неї сувору заборону. Надсилаючи рукопис Панаса Мирного в Петербург на розгляд Головного управління в справах друку, цензор писав: «Навряд чи треба додавати, що це оповідання не може бути дозволене до друку, і треба дивуватися сміливості автора, який наважився спробувати надрукувати подібні сцени» (Центральний державний історичний архів у Ленінграді, ф. 776, оп. 20, справа 28. ч. III, 1880 р., арк. 39—40). Заборонила цензура повість і в 1902 р., коли готувалося тритомне видання творів Панаса Мирного. Вперше на батьківщині письменника «Лихі люди» видано лише 1918 р.

В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР в архіві письменника зберігаються автографи двох редакцій повісті. Рання чорнова редакція з численними виправленнями та закресленнями записана серед інших творів письменника у загальному зошиті (ф. 5, № 210). В цій редакції повість має заголовок «Лихі люди». Первісна назва — «Що підчас дума і робить чоловік, коли йому не дадуть спати». Автограф датований «1875 г. 24 сентября». На берегах першої сторінки занотований план повісті: «1—детство, школа. 2—гимназия, товарищество, идеалы. 3—студенчество, выбор деятельности. 4 — встречи с своими бывшими товарищами, ныне судьями. 5 — встреча с матерью. 6 — нравственная агония и смерть».

Чистовий автограф повісті (ф. 5, № 54) з датою «1875 рік» має заголовок «Товариші». Він становить частину рукописного примірника видання «Збираниця з рідного поля», поданого Панасом Мирним до цензури 1886 р. Авторська пагінація — від 125 до 229 стор. Всі сторінки автографа перекреслені червоним чорнилом, на останньому аркуші стоїть печатка «Киевского отдельного цензора по иностранной цензуре».

Друкується за чистовим автографом, що подавався до цензури (ф. 5, № 54). Текст цей призначався автором для друку в першій книжці тритомного видання 1903 р. За чорновим автографом та першодруком відновлено механічно пропущене речення, а також назву «Лихі люди», оскільки заголовок «Лихі люди» змінено на «Това-

риші» з цензурних міркувань. В 1900 р. з цього приводу Панас Мирний писав у листі до М. Коцюбинського: «Ви, певне, знаєте, що «Лихі люди» перше всього надруковані в Женеві. Я їх перехрестив в «Товариші» і подав був до нашої цензури, а там, як прочитали, то трохи гвалту не наробили, що як, мов, можна такий утвір подавати до цензури? На велику силу одному знайомому (Є. К. Трегубову. — *Ред.*) довелося взяти рукопис з цензури і урезонитн їх не робити гвалту».

Як ведеться, так і живеться

Образки з життя

До циклу входять сім оповідань: «День на пастівнику», «Батьки», «Дома», «У школі», «Брат і сестра», «Панич», «Татарин братик, татарин». Перші два оповідання були опубліковані за життя Панаса Мирного в альманасі «Рада», оповідання «Дома» та «У школі» побачили світ в 1928 р., решта — тільки 1951 р. Про роботу над циклом «Як ведеться, так і живеться» Панас Мирний писав у листі до М. П. Старицького 1882 р.: «Колись малась думка у таких обрисках подати (як Щедрін у «Семействе Головлевых») цілу низку народних типів від дідів аж до сього часу, зв'язавши їх докупи однією ідеєю: як з покоління до покоління винародовлювались наші найталановитіші люди і як тільки освіта останнього часу знову довела внуків до того погляду, що вся робота батьків була одна тяжка помилка, і як вони знову привернулись до народу. Я не залишив зовсім сії своєї праці, оже на який час все-таки її одкинувся. А проте є, кажу, у мене обрисків зо два...»

Роботу над циклом Панас Мирний так і не завершив. Чорнові та білові автографи оповідань, що зберігаються в архіві письменника, дають можливість зрозуміти задум цілого твору.

Написавши «День на пастівнику», «цей прекрасний психологічний етюд», за словами В. Горленка, Панас Мирний пише оповідання «Батьки», де з притаманною йому докладністю прагне розповісти біографію представників старшого покоління Грицаїв — батьків маленьких героїв першого «обриска». І «День на пастівнику», і «Батьки» були остаточно опрацьовані Панасом Мирним і переписані начисто. Далі за змістом повинно було йти оповідання «Брат і сестра», потім «Панич» та «Татарин братик, татарин», в яких розповідалось про дальшу долю Василя та Галі, дітей Параски та Йосипа Грицаїв. Робота над цими образками не була завершена. Чорновий автограф їх (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 5, № 7) має велику кількість виправлень, скорочень та доповнень.

Отже, план циклу спочатку був такий: «День на пастівнику» — «Батьки» — «Брат і сестра» — «Панич» — «Татарин братик, татарин».

У процесі роботи над твором задум письменника дещо змінювався. Свідченням цього є належне до циклу оповідання «Дома», в якому знову зустрічаємо розповідь про життя батьків — старшого покоління Грицаїв. У значно скороченому вигляді (на трьох сторінках) у формі спогадів однієї з дійових осіб про свої дівочі літа Панас Мирний подає виклад тих самих подій, які по суті складають зміст оповідання «Батьки». Очевидо, на даному етапі роботи над циклом письменник збирався опустити «Батьки». Про це свідчить

також та обставина, що оповідання «Дома» позначене цифрою «2» (першим повннно було йти «День на пастівнику»). Наступне за змістом оповідання «У школі» йде під № 3. Його початок дослівно збігається з початком оповідання «Батькн», що також стверджує думку про иамір автора не включати до циклу «Батькн». Четвертим у цій редакції планувався образок «На службі» (позначено цифрою 4), що являє собою варіант оповідання «Панич». Він не був закінченнй, розповідь уривається десь посередині.

Таким чнном, з певною долею вірогідності можна вважати, що робота над іншим варіантом ішла за таким планом: «День на пастівнику» — «Дома» — «У школі» — «На службі».

Але жоден з варіантів не був доведеннй до кінця. Перед иами один з тих великих творчих задумів пнсьменнника, які так і не дочекались «слушного часу» і залишнлись незавершеними.

Готуючн вндання: Панас Мирний, Твори, ДВУ, 1928, упорядник другого тома І. Ткаченко разом з образками «День на пастівнику» та «Батьки» вперше опублікував оповідання «Дома» та «У школі». Цю спробу упорядника познайомити широкого читача з неопублікованими творами Мирного не можна вважати вдалою. Не вивчнвши історії напнсання твору (можливо через брак усіх архівних матеріалів), І. Ткаченко об'єднав в основному тексті під спільною назвою «Як ведеться, так і жнветься. Образки з життя» завершені й незавершені оповідання, до того ж оповідання з різиих варіантів. Неминучі в такнх внпадках повторення, як наприклад, початок «У школі», упорядник усунув за допомогою контамінації тексту.

«Брат і сестра», «Панич», «Татарин братнк, татарин» — вперше побачили світ у російському перекладі: Панас Мирный, Собрание сочинений в четырех томах, т. 3, М., 1951. Упорядники третього тома доклалн багато праці, щоб зробити ці оповідання набутком читача. Проте, як і у виданні 1928 р., беззастережне поєднання в основному тексті завершених і незавершених творів під загальною назвою «С кем поведешься, от того и наберешься. (Цикл)» є иеправомірним. Викликає заперечення і розташування оповідань за планом: «День на пастівнику» — «Батьки» — «Брат і сестра»—«Дома»—«У школі» — «Панич» — «Татарин братик, татарин», при якому довільно чергуються оповідання з різних варіантів циклу, що прнзводить до повторень та порушення основного змісту.

Ці ж хиби наявні і в наступній публікації «Як ведеться, так і живеться» у вид.: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 4, Вид-во АН УРСР, К., 1954.

Оскількн сам письменник, як свідчить наведений вище уривок з листа до М. Старицького, остаточно опрацьованими вважав лише «День на пастівнику» та «Батьки», в нашому виданні ці два оповідання вміщуємо в основному тексті. Інші («Дома», «У школі», «Брат і сестра», «Панич», «Татарин братик, татарин»), робота иад якими не була завершена, подаємо в розділі «Додатки».

День на пастівнику. Вперше надруковано в альманасі «Рада», К., 1884, ч. 2, стор. 135—156, разом з оповіданням «Батьки» під спільною назвою «Як ведеться, так і живеться. Образки з життя». За свідченням І. Франка («Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Львів, 1910, стор. 200), Панас Мирний мав намір опублікувати ці два оповідання в журналі «Громадський друг» і з цією метою надіслав їх до Львова. У зв'язку з закриттям журналу оповідання не надруковані. В альманасі «Рада» в тексті оповідань

прізвище поміщика Ратієва та назва його маєтку «Ратієвщина» були замінені на «Батієв», «Батієвщина». Заміна зроблена на прохання В. Горленка, який 1883 р. писав Панасові Мирному: «У Вас є там князь Ратієв. Один Ратієв жив у Миргороді і був жонатий на моїй рідній тітці. Він помер тепер, але живі його сини. Якщо Вам все одно замінити це прізвище яким-небудь іншим, то будьте ласкаві це зробити. Мені, власне, це байдуже, але сини його будуть у розпачі, бо їх однофамілець в оповіданні відіграє далеко не симпатичну (і навіть таку, що викликає мороз по шкірі) роль» (Євгенія Рудинська, Листи Василя Горленка до Панаса Мирного, 1883—1905, К., 1928, стор. 18—19).

Оповідання «День на пастівнику» за життя автора друкувалось у антології «Вік», ч. 2, К., 1902, стор. 462—487, у виданні: Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903, стор. 139—176, у збірці оповідань «Серед степів», Львів, 1903.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігаються два автографи оповідання: рання чорнова редакція з численними закресленнями та поправками, без кінця (ф. 5, № 1) та чистовий автограф (ф. 5, № 2). Дати в автографах нема. На підставі свідчення І. Франка («Нарис українсько-руської літератури до 1890 р.», Львів, 1910, стор. 200) орієнтовно датується 1878 роком.

Оскільки в усіх прижиттєвих виданнях текст оповідання, що передруковувався з альманаху «Рада», має багато пропусків та неточностей порівняно з чистовим автографом, подаємо його за автографом (ф. 5, № 2).

Батьки. Вперше надруковано в альманасі «Рада», К., 1884, ч. 2, стор. 157—198. Пізніше разом з оповіданням «День на пастівнику» друкувалось у виданні: Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903, стор. 176—249, у збірці оповідань «Серед степів», Львів, 1903.

В архіві письменника зберігається рання чорнова редакція оповідання (ф. 5, № 4) під заголовком «Московка» (первісні заголовки «Брат і сестра», «Москаль і хлібороб») та чистовий автограф пізнішої редакції (ф. 5, № 3). Обидва автографи не мають дати. На підставі свідчення І. Франка («Нарис українсько-руської літератури до 1890 р.», стор. 200) твір орієнтовно датується 1878 роком. Подається за автографом (ф. 5, № 2).

Примітки до незавершених оповідань «Дома», «У школі, «Брат і сестра», «Панич», «Татарин братик, татарин» див. у розділі «Додатки».

Казка про Правду та Кривду

Опубліковано вперше в журналі «Правда», Львів, 1889, № 1, стор. 233—254. За життя автора оповідання передруковано у кн. Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903, стор. 251—286. Панас Мирний мав намір опублікувати цей твір у херсонському альманасі «Степ» (1886). Хоч він і вважав свою казку «зовсім цензурною», що «у нас її пропустять», царська цензура не дозволила друкувати її.

Цензор Фрейман звернув на цей твір особливу увагу, зазначивши у своєму висновку: «Основна думка цієї казки та, що з того часу, як народ, людина, «Правда» зникла із землі, а «Кривда» так в'ілася в людину, що через його запанувала над усім світом». Цензурний

комітет заборонив цю казку, вважаючи, що вона підриває основи державності, бо в ній показано «панyюче торжество «Кривди» над «Правдою», а це викликає широкий простір для свавілля» (М. П. Пивоваров, Панас Мирний. Життєвий і творчий шлях, «Дніпро», К., 1965, стор. 213).

Оскільки «Степ» (другу частину) заборонили друкувати, видавці надіслали оповідання в галицьку «Правду».

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається чорновий автограф твору з датою «1883. Август» з численними авторськими поправками та вкресленнями, 10 арк. (ф. 5, № 19). Там же зберігається і автограф незакінченої казки під назвою «Брехня», без дати, 6 арк. (ф. 5, № 21). У порівнянні з першодруком автографи художньо менш досконалі, письменник їх не друкував, а до різних видань подавав текст, опублікований у журналі «Правда». У першодруку є присвята племінникам Панаса Мирного: «Присвячую моїм дорогим небожатам Петрусеві, Пасі і Олютці» (дітн І. Я. Рудченка).

Датується на підставі чорнового автографа 1883 роком. Подається за виданням: Панас Мирний, Книжка перша творів (1903).

Лови

Вперше опубліковано в літературиому збірнику «Ватра», Стрий, 1887, стор. 39—46. За життя письменника оповідання видано окремо у Львові (1909) і в зібранні творів у трьох томах: Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903.

1886 р. автор надслав оповідання І. Франкові до першого номера львівського журналу «Зоря», але тут його не надруковано, бо членам редакційного комітету М. Подолинському і О. Партицькому сюжет твору здався «фривольним».

У відділі рукописів Інститиуту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається чорновий автограф з датою «Октябрь 1883 р.», записаний у зошиті з чотирьох аркушів (ф. 5, № 25). Первісна назва твору — «Піймав». Автограф має численні виправлення та допискн. Там же, у архіві І. Франка, зберігається чистовий автограф цієї ж редакції, без дати, 5 арк. (ф. 3, № 1619).

Друковані тексти художньо досконаліші, ніж тексти автографів.

Датується на підставі чорнового автографа 1883 роком.

Подається за текстом видання: Панас Мирний, Книжка перша творів, 1903, стор. 123—136.

Морозенко

Вперше опубліковано в журналі «Киевская старина», 1898, № 3, стор. 366—396. За життя письменника оповідання передруковано 1903 р. у кн. Панас Мирний, Книжка перша творів, і окремо у 1898, 1900, 1904 рр.

Під час підготовки до друку зібрання творів у трьох томах Панас Мирний вніс у текст оповідання деякі поправки редакційного характеру. 22 березня 1901 р. у листі до видавця він писав: «Доточую до цього всього ще й «Морозенка» — одбиток «Київської старини». У йому є деякі коректурні, а то й редакційні помилки. Я їх поправив чорнилами. Мені бажалося б, щоб у новому виданні «Морозенка» не було таких помилок, як на 25 сторінці (замість «рутити» надруковано «кутитн» — зовсім не наше слово!» (ф. 5, № 296).

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігаються три редакції оповідання:

1. Чорновий автограф з присвятою «На вічну пам'ять моєму безталанному небожеві Андрієві» та датою «1885, січень». У ньому чимало викреслень, дописок на полях, 21 арк. (ф. 5, № 27).

2. Список з виправленнями олівцем, датований січнем 1885 р., 15 арк. Всередині зошита, між стор. 12 і 13, підшито автограф третього розділу (закінчення), 6 арк. (ф. 5, № 28).

3. Список рукою І. Білика, датований 1885 р., 16 арк. (ф. 5, № 26).

У журналі «Киевская старина», очевидно, друкувалася ще одна редакція твору, автограф якої не зберігся.

Датується на підставі чорнового автографа 1885 роком.

Подається за текстом: Панас Мирний, Книжка перша творів, 1903, стор. 287—338.

Лихо давнє й сьогочасне

Вперше опубліковано в книзі «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського», К., 1903, стор. 7—74. Того ж 1903 року повість надруковано у зібранні творів у трьох томах: Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903, стор. 329—408.

В листі до В. П. Науменка 23 лютого 1902 р. Панас Мирний вперше згадує про цю повість. Даючи згоду на публікацію своїх творів у журналі «Киевская старина», він писав: «З давнього можна б подати або «Лихо», котре призначалося задля збірника в пам'ять Котляревського, або «Серед степів...». Перше — оповідання про лихо давнє — кріпацьке, з його утисками, серед котрих скніли і ниділи людські душі і котрі примушували людей держатися гурту, щоб захиститись від лиха, і сьогочасне — з його безземельною волею та голодним лихом, що заставляє людей забувати про гурт, думати тільки про себе, а декого і йти проти свого ж таки брата» Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 405).

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігаються два рукописи повісті: чорновий автограф з численними поправками (викреслено цілі сторінки) і дописками на полях, 23 арк. (ф. 5, № 23) і чистовий рукопис — список твору невідомою рукою з власноручними виправленнями Панаса Мирного, датований 1897 роком, 36 арк. (ф. 5, № 24). Істотних розходжень між цими текстами немає.

Датується на підставі авторизованого списку повісті 1897 роком.

Подається за текстом останнього прижиттєвого видання: Панас Мирний, Книжка перша творів, К., 1903.

В. І. Василенко (1839—1914), якому присвячено твір,— приятель Панаса Мирного, етнограф і статистик.

Серед степів

Опубліковано в альманасі «Дубове листя», К., 1903, стор. 22—43. Того ж року видано окремо: Панас Мирний, Серед степів. Оповідання, Львів, і в ки.: Панас Мирний, Книжка перша творів, стор. 287—338.

1886 р. автор подав оповідання до альманаху «Вістка», підготовленого В. Горленком. 29 вересня цього року цензурний комітет заборонив його разом з альманахом.

У листі до М. Коцюбинського 30 серпня 1898 р. письменник повідомляв: «...відшукував між своїм дріб'язком чого-небудь задля Вашого альманаху. Одно знайшлося, тільки не викінчене... сам як читав, то трохи не над кожним словом добре натомив очі, поки розібрав. Тепер переписую та разом і правлю. Треба буде ще кінця додати... А поки що — заждіть, добродію, хоч з півмісяця, поки я викінчу та перепишу. Ця невеличка робота носитиме назву «День у дорозі», тобто буде малювати подорожні картини від ранку аж до ночі і виявлятиме, який має вплив на душу людську краса світова, які почуття розворушує та або друга картина».

9 березня 1901 р. у листі до М. Коцюбинського Панас Мирний знову згадує про цей твір: «...я не маю і не матиму нічого проти Вашого заміру пустити у люди «Серед степів» не в черговій книжці «Хвиля за хвилею», а в збірникові, присвяченому на ушанування незабутньої пам'яті Куліша».

2 грудня 1902 р. М. Коцюбинський сповіщав автора, що цензура «покалічила потроху» оповідання. Її занепокоїли слова про причину переселення людей на інші землі: «все чуже та не наше». Ці слова в першодруку викреслені цензурою.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігаються дві редакції оповідання: чорновий автограф під назвою «День у дорозі», 4 арк., з датою «13 серпня 1885 р.» (ф. 5, № 211), і чистовий автограф, датований 1900 роком, записаний у зошиті на 20 аркушів (ф. 5, № 51). Рання чорнова редакція — це начерки варіантів оповідання — вставки, дописані пізніше на полях чистового автографа, та кінцівка (див. ф. 5, № 51).

Датується на підставі листа до М. Коцюбинського від 30 серпня 1898 р. 1898 роком.

Подається за текстом, опублікованим у кн. Панас Мирний, Книжка перша творів, 1903 р.

Сон

Опубліковано у журналі «Рідний край», Полтава, 24 грудня 1905 р. Наступного року оповідання видано окремо (відбиток із журналу «Рідний край»): «Сон. Різдвяна приповісточка».

Чорнова редакція твору зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автограф записаний на семи аркушах, має багато викреслень і виправлень. Без дати (ф. 5, № 53). Друкований текст відрізняється від автографа тим, що він художньо досконаліший, краще опрацьований стилістично.

Датується на підставі першодруку 1905 роком.

Подається за текстом журналу «Рідний край», 1905, 24 грудня, стор. 9—13.

Пригода з «Кобзарем»

Перша частина оповідання опублікована в журналі «Рідний край», Полтава, 1906, № 8, стор. 7—13, з підзаголовком «Оповідання для дітей».

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається чорновий автограф твору, записаний у загальному зошиті на 24 аркушах. Цей текст має багато викреслень і виправлень, вставок на полях. Без дати (ф. 5, № 30).

Ознайомлення з автографом показує, що Панас Мирний, згідно з початковим задумом, збирався написати великий прозовий твір, в якому мав намір показати ставлення до Шевченка представників різних класів і класових прошарків: селян, панів, інтелігенції. Оповідання композиційно поділяється на дві частнни. У другій частині наявні гострі виступи проти самодержавної політики, зокрема змальовано протест кріпачки Марти проти панської сваволі — її помсту своєму катові Тришці (підпалення його хати). Тут же зображено молодого учителя-демократа, який розповідає вихованкам пансіону історію України, пояснюючи велике значення творчості Шевченка. Друга частина твору написана нерівно, вона не закінчена, художньо не довершена (див. М. Є. Снвачснко, Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного, «Наукова думка», К., 1967, стор. 184—193). Повністю твір не публікувався.

Датується на підставі першодруку 1906 роком.

Перша частина подається за текстом, вміщеним у журналі «Рідний край», 1906, № 8, стор. 7—13; друга друкується вперше у розділі «Додатки».

Дурниця

Опубліковано в журналі «Літературно-науковий вістник», 1909, № 1, стор. 32—75. За життя письменника оповідання більше не друкувалося.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається чорнова редакція оповідання. Автограф не датований, має численні авторські виправлення, дописки на полях, 30 арк. (ф. 5, № 15). Первісна назва твору — «От тобі й поцілунок». Ця редакція відрізняється від друкованого тексту: у ній докладно (на восьми сторінках) переказано зміст позову до Державної думн, внаслідок чого твір вийшов розтягнутим.

Датується на підставі першодруку 1909 роком.

Подається за текстом, вміщеним у журналі «Літературно-науковий вістник», 1909, № 1, стор. 32—75.

ДОДАТКИ

Як ведеться, так і живеться [1]

Дома. Опубліковано у вид.: Панас Мирний, Твори, Повісті й оповідання, т. 2, ДВУ, К., 1928, стор. 91—117, разом з оповіданнями «День на пастівнику», «Батьки» та «У школі» під спільним заголовком «Як ведеться, так і живеться. Образки з життя».

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР в архіві письменника зберігається чорновий автограф оповідання (ф. 5, № 5), що має помітку «2».

Автограф без дати. Почерк свідчить, що оповідання «Дома» створювалось одночасно з оповіданнями «День на пастівнику» та «Батьки». Орієнтовно датуємо кінцем 70-х років.

Подається за автографом (ф. 5, № 5).

У школі. Вперше опубліковано у вид.: Панас Мирний, Твори, Повісті й оповідання, т. 2, ДВУ, К., 1928, стор. 118—130, разом

[1] Див. примітку до основного тексту.

з трьома іншими оповіданнями циклу під загальною назвою «Як ведеться, так і живеться. Образки з життя».

В архіві письменника зберігається чорновий автограф оповідання без дати (ф. 5, № 6). Автограф записаний на подвійних аркушах паперу, зшитих у зошит, і позначений цифрою «3». В зошиті записаний також інший варіант оповідання «Панич» під заголовком «На службі», який має помітку «4».

Орієнтовно датується кінцем 70-х років, оскільки почерк свідчить, що оповідання «У школі» створювалось одночасно з іншими оповіданнями циклу.

Друкується за автографом (ф. 5, № 6).

Брат і сестра. Вперше опубліковано в перекладі російською мовою у вид.: Панас Мирный, Собрание сочинений в четырех томах. т. 3, ГИХЛ, М., 1951, стор. 237—253.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається автограф твору, записаний на подвійних аркушах паперу, зшитих у великий зошит, у якому містяться й інші оповідання циклу «Як ведеться, так і живеться» — «Панич» і «Татарин братик, татарин» (ф. 5, № 7).

Автограф без дати. Як і інші оповідання циклу, на підставі особливостей почерку орієнтовно датується кінцем 70-х років.

Подається за автографом (ф. 5, № 7).

Панич. Вперше опубліковано в перекладі російською мовою у вид.: Панас Мирный, Собрание сочинений в четырех томах, т. 3, ГИХЛ, М., 1951, стор. 289—318.

Автограф записаний у зошиті, в якому вміщені й оповідання «Брат і сестра» і «Татарин братик, татарин». Крім того, в архіві письменника зберігається ще один незакінчений варіант цього оповідання під назвою «На службі» (ф. 5, № 6).

Як і інші оповідання циклу, виходячи з особливостей почерку, орієнтовно датується кінцем 70-х років.

Подається за автографом (ф. 5, № 7).

Татарин братик, татарин. Вперше опубліковано в перекладі російською мовою у вид.: Панас Мирный, Собрание сочинений в четырех томах, т. 3, ГИХЛ, М., 1951, стор. 318—340.

Автограф — у зошиті, в котрому записаі й оповідання «Брат і сестра» та «Панич».

Як і інші оповідання циклу, орієнтовно датується кінцем 70-х років. Подається за автографом (ф. 5, № 7).

Пригода в «Кобзарем» [1]

[Частина друга]

Друкується вперше за автографом, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 30).

Датується за першодруком першої частини твору 1906 роком.

---

[1] Див. примітку до основного тексту.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Стор.

Панас Мирний. Фото. 1870 . .Між VI і VII
Батьки Панаса Мирного. Фото. 1889. XVI—XVII
Будинок-музей Панаса Мирного в Полтаві.
Фото. 1949 117
Панас Мирний, «Лихі люди», Женева, 1877.
Титульна сторінка 127
Панас Мирний, «Лихо давнє й сьогочасне».
Автограф 285
Панас Мирний, Твори, т. 1, Київ, 1903.
Обкладинка 333

ЗМІСТ

Стор.

М. Є. Сиваченко, Панас Мирний і доля його літературної спадщини VII

Лихий попутав 1
П'яниця 31
Лихі люди 70
Як ведеться, так і живеться . . . 132
І. День на пастівнику . . . . —
ІІ. Батьки 155
Казка про Правду та Кривду . . . 204
Лови 227
Морозенко 235
Лихо давнє й сьогочасне 261
Перед світом 312
Сон 335
Пригода з «Кобзарем» 345
Дурниця 364

Додатки

Як ведеться, так і живеться 413
Дома . . . . . —
У школі 436
Брат і сестра 449
Панич 474
Татарин братик, татарин . . . 503
Пригода з «Кобзарем» [Частина друга] . 524

Примітки 545

Список ілюстрацій 558

ПАНАС МИРНЫЙ

Собранне сочиненнй в семи томах

Том первый

(На украинском языке)

Редактор В. І. Мавний
Художній редактор В. М. Тепляков
Оформлення художника В. Д. Квітки
Технічний редактор Є. Н. Розенцвейг
Коректор І. І. Дубенко

Зам. № 264. Видавн. № 13. Тираж 32000. Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 18,75+2 вкл. Умовн. друк. аркушів 31,7. Обліково-видавн. аркушів 35,4. Підписано до друку 2.XII 1968 р. Ціна 2 крб. 35 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Рєпіна, 4.